

УКРАЇНА – ПОЛЬЩА: ВАЖКІ ПИТАННЯ

Оброблено

<http://ivanko333.livejournal.com>

**Україна-Польща:
важкі питання
т. 4**

Видання спонсорували:

Комітет наукових досліджень

Фундація ім. Стефана Баторія

Міністерство закордонних справ

Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва

Уряд до справ ветеранів та репресованих осіб

Банківський фонд ім. д-р Маріяна Кантона

Депозитно-кредитний банк СА в Любліні

У країна -Польша: важкі питання т. 4

*Матеріали IV міжнародного семінару істориків
«Українсько-польські відносини
під час Другої світової війни»
Варшава, 8-10 жовтня 1998 року*

Світовий союз воїнів Армії Крайової
Об'єднання українців у Польщі

TYRSA

1999

Наукова рада:

*проф. Анджеї Айненкель, проф. Ярослав Ісаєвич,
д-р габ. Міхал Клімецький, доц. Микола Кучерепа,
проф. Степан Макарчук, проф. Анджеї Пачковський,
проф. Володимир Сергійчук, проф. Владислав Філяр*

Відповідальний редактор:

Микола Кучерепа

Обкладинка:

Данута Благут-Беганська

Переклад з польської:

Анна Карашук

Редактор:

Людмила Пацук

© Світовий союз воїнів Армії Крайової,

© Об'єднання українців у Польщі

© Волинський державний університет ім. Лесі Українки

Варшава 1999

ISBN 83-912091-1-3

Зміст

Вступ	7
Відкриття семінару	9
I. Вальдемар Резмер, <i>Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.</i>.....	13
<i>Дискусія</i>	34
Михайло Швагуляк, <i>Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р.</i>.....	35
<i>Дискусія</i>	59
II. Володимир Дмитрук, <i>Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки</i>	70
Гжегож Мазур, <i>Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки</i>	91
III. Чеслав Партач, <i>Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.</i> ..	109
Леонід Зашкільняк, <i>Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.</i>.....	122
<i>Дискусія</i>	139
IV. Володимир Сергійчук, <i>Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації</i>.....	166
Марек Ясяк, <i>Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації</i> ...	185
<i>Дискусія</i>	217
V. Володимир Трофимович, <i>Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни</i>	237
Збігнев Пальський, <i>Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни</i>	255
<i>Дискусія</i>	275

VI.	Протокол узгоджень і розбіжностей	311
VII.	Декларація учасників семінару	319
VIII.	Українсько-польська науково-дослідна програма.....	320
	Особовий показник	326
	Географічний показник	332
	Резюме англійською мовою	338

Вступ

У пропонованому читачам томі поміщено матеріали IV міжнародного наукового семінару, що проходив 8-10 жовтня 1998 р. у Варшаві. На ньому розглянуто п'ять тем з історії українсько-польських стосунків в роки Другої світової війни, а саме:

Позиція і участь українців у німецько-польській війні 1939 р.

Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки.

Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.

Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації.

Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни.

Таким чином, із 29 тем (повний список поміщений у томі 1-2) опрацьовано 11. Якщо ж надалі не виникне необхідності розглянути нові проблеми, то потрібно буде провести ще п'ять семінарів. Це перше комплексне дослідження історії українсько-польських відносин в роки Другої світової війни може завершитись у 2002 р.

У IV семінарі брали участь

з української сторони:

1. доц. Гурій Бухало
2. доц. Володимир Дмитрук - доповідач
3. проф. Богдан Заброварний
4. проф. Леонід Зашкільняк - доповідач
5. доц. Ігор Ільюшин
6. проф. Ярослав Ісаєвич - головуєчий
7. проф. Костянтин Кондратюк
8. доц. Микола Кучерепа
9. проф. Степан Макарчук
10. проф. Василь Пикалюк
11. проф. Володимир Сергійчук - доповідач
12. проф. Юрій Сливка
13. проф. Михайло Швагуляк - доповідач
14. проф. Володимир Трофимович - доповідач

з польської сторони:

1. проф. Анджей Айненкель - головуючий
2. д-р Рафал Внук
3. проф. Чеслав Гжеляк
4. д-р габ. Міхал Клімецький
5. д-р Іжегож Мазур - доповідач
6. д-р Гжегож Мотика
7. д-р Збігнев Пальський - доповідач
8. д-р Чеслав Партач - доповідач
9. проф. Анджей Пачковський
10. д-р Генрик Піскунович
11. проф. Вальдемар Резмер - доповідач
12. проф. Анджей Скшипек
13. проф. Владислав Філяр
14. mgr Марек Ясяк - доповідач

Координацію наукових досліджень здійснюють Військовий історичний інститут (Варшава) і Волинський державний університет ім. Лесі Українки (Луцьк).

Відповідно прийнятих правил, після заслуханих доповідей і дискусій доповідачі розробили і подали учасникам для розгляду тексти узгоджень і розбіжностей. Ці документи після обговорення було прийнято і затверджено. Вони поміщені в нинішньому томі.

Предметом дискусії також стали розбіжності, що виникли на П семінарі. Наступна зустріч істориків відбудеться у Луцьку 27-29 квітня 1999 р. На ній розглядатимуться наступні теми:

- Хроніка подій в Західній Україні в 1939-1947 рр.
- Втрати населення в Західній Україні у 1939-1941 рр.
- Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті 1942-1945 рр.
- Втрати населення на Волині в 1941-1947 рр.

Передбачений також розгляд деяких інших розбіжностей, що виникли на попередніх семінарах.

З огляду на труднощі, пов'язані з недостатньою кількістю джерельних матеріалів щодо визначення втрат населення на Волині, домовлено, що дискусії з цієї теми відбудуться восени 1999 р. у Варшаві.

Ініціатори і організатори семінарів відчують підтримку як зі сторони властей обох держав, так і спонсорів.

**Об'єднання українців у Польщі
Світовий союз вояків Армії Крайової**

Відкриття семінару

Станіслав Каролькевич: Від імені Світового союзу воїнів Армії крайової і Об'єднання українців у Польщі сердечно вітаю шановних гостей і істориків, які прибули на нашу четверту зустріч. Я хочу подякувати вченим за роботу на трьох попередніх семінарах, на яких вони проявили багато доброї волі, розсудливості, витримки, а також показали глибоке знання теми, яка є дуже важливою для обох народів. Вони внесли великий вклад у формування взаємовідносин, в історіографію, а також у формування позиції молоді у Польщі і в Україні.

У вересні мені довелося побувати на з'їзді ветеранів за океаном. У Чикаго, Торонто, Монреалі і Нью-Йорку мене неодноразово розпитували, як проходять наші семінари. Ветерани, які живуть у Сполучених Штатах і в Канаді, ними дуже цікавляться. Саме тому від імені організаторів хочу ще раз подякувати історикам, які так спокійно і розважливо сприяють розвитку добросусідських відносин.

Ми першими почали переговори з колегами із Об'єднання українців. Маємо найвище моральне право взяти слово, бо цю війну ми болісно пережили. Не хочемо, щоб будь-що погане з минулого повторилося знову.

Петро Сардачук: Шановні організатори і господарі конференції, пане генерале, пане ректоре! Щиро вдячний за запрошення на IV сесію спільного українсько-польського семінару. Нас єднає тисячолітня історія, яка не завжди була приємною, є у ній все. Про давні часи ми вже забули. Але ще свіжі у пам'яті людей події, що мали місце в роки Другої світової війни. Вже вчетверте зустрічаються українські і польські історики для обміну думками щодо цих подій і намагаються дати їм відповідну оцінку.

Нам необхідно ще дуже багато зробити, щоб врешті дійти до братерського порозуміння між нашими народами. Ми мусимо до цього йти. За нами йдуть ті покоління, які не обтяжені минулим, не були учасниками і свідками тих трагічних подій. Нас тішить те, що розглянуто багато проблем, але ще багато потрібно зробити. Пан міністр Сівец говорив про важку проблематику захоронень українців і поляків на українських і польських землях. Ці справи супроводжують ще багато емоцій, багато недоречностей звичайних і незвичайних, спеціальних і інспірованих. Ми це все повинні подолати і думати про ті покоління, які йдуть за нами.

Пане міністре, ми знаємо, що все, що робиться на найвищому рівні, серед керівників наших держав, є в порядку. Але потрібно провести ще велику роботу, щоб довести до нормального порозуміння між нашими народами і суспільствами.

Шановні панове! Маю честь зачитати лист віце-прем'єр-міністра України пана Валерія Смолія до учасників IV міжнародного наукового семінару.

*Кабінет Міністра України
Київ*

7 вересня 1998 р. № 5/197-213

*Учасникам
IV Міжнародного Наукового Семінару
«Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни»*

Щиро вітаю польських і українських учених, організаторів та учасників IV міжнародного наукового семінару, присвяченого складному періоду українсько-польських взаємин.

Приємно, що цього разу у семінарі бере участь велика група науковців і з України, і з Польщі. Завдяки цьому створюються широкі можливості для взаємопізнання історії наших народів, долаються негативні стереотипи, які нагромаджувалися протягом віків.

Тематика семінару збігається з основними засадами підписаної у Києві 21 травня 1997р. Спільної заяви Президента України і Президента Республіки Польща До порозуміння і єднання, що свідчить про прагнення українського і польського суспільства до припинення взаємних звинувачень та побудови нових підвалин добросусідства.

На основі ваших досліджень, розробок і висновків виховуватиметься, позбавлене тягара минулого, молоде покоління, яке сприятиме демократизації наших суспільств.

Бажаю учасникам українсько-польського наукового семінару успіхів у роботі. Немає сумніву, що він стане помітною подією у науковому, громадському і культурному житті обох держав.

З глибокою повагою

*Віце-прем'єр-міністр України,
дійсний член Національної
академії наук України В. Смолій*

Від свого імені бажаю плідної роботи IV семінару. Надіюсь, що це не остання зустріч, ми ще не раз зустрінемося на таких спільних засіданнях. Бажаю всього найкращого, плідних розмов і співпраці у майбутньому.

Василь Пикалюк: Вельмишановне панство, шановні колеги, організатори! Мені випала велика честь два роки тому відкривати I міжнародний семінар у конференц-залі нашого університету. Там ми робили перші кроки. Там ми представляли наших співгравців, співорганізаторів.

Кожен раз, виступаючи перед вами, тримаючи слово, хочу знайти небуденні щирі слова, які б знайшли дорогу до серця тих, хто присутній у залі. Я вже говорив не раз, повторюючи одвічну істину, що сторінки українсько-польських взаємин непрості. Наші держави роблять спільні кроки для того, щоб зіграти ту роль, яка відведена їм на європейських теренах, ту роль, яку вони повинні відіграти у розбудові європейських просторів. Ваша велика землячка, лауреат Нобелівської премії Віслава Шимборська, роздумуючи про долю народу на землі, говорила: Немає болю польського, немає болю американського, немає болю африканського, а є всепланетний біль. Біль за те, що не здійснено, біль за те, що не відбулося, біль за ненароджену людину. І от сплітаючи із філософій наших народів спільне філософське поняття життя, можна будувати і майбутнє. У нас в Україні був поет героїчної долі Василь Симоненко, в якого є чудові поетичні рядки:

*Моралісти нас довго вчили, вибиваючись з кволих сил,
Що людині потрібні крила їй ніяк не можна без крил.
Я плюю на слова ці завзято, я обурений ними без меж,
Кури й гуси завжди крилаті, горобці і синиці теж.
Я готовий кричати щосили, надриваючи голос свій,
Не потрібні людині крила серце й розум потрібні їй!*

Розумно співставивши ці два мости, гарячі серця і твердий розум, можна написати спільні історичні сторінки, разом піднімаючи каміння, що накидала історія на нашої дорозі. В цьому і покликання вчених, які приходять на наукові семінари. І останнє. Представляючи Волинський державний університет, хочу сказати, що зовсім недавно ми святкували свій невеличкий ювілей. І в пам'ять про нашу зустріч я хочу подарувати організаторам наші ювілейні видання. Нехай це буде доброю згадкою про сьогоднішню зустріч і запорукою того, що наступна зустріч буде знову в нас в Україні, на Волині.

Юрій Рейт: Після трьох семінарів варто зробити висновок із нашого спільного досвіду. Хотів би підтримати слова, сказані головою Союзу АК про великий резонанс наших зустрічей. Дослідницький доробок, діалог, у якому не оминаються складні питання, помічений як у обох країнах, так і в діаспорах польській та українській.

Ми як організатори задаємо собі питання, чи вдасться нам і надалі проводити наші зустрічі, чи вийдуть наступні книги. Звертаюся до головуючих професорів Ісаєвича і Айненкеля, а також тридцяти

вчених з обох країн: це від вас залежить позитивна відповідь на питання.

Хочу подякувати всім історикам за відвагу. Кожен із присутніх тут має свій погляд на події, а тому тридцяти історикам виробити спільний погляд дуже важко. Дякую, що досі мужньо поводитися на семінарах, хоча й знаходилися під тиском організаторів, які диктували суворий розпорядок роботи. Варто всім нам побажати витримки.

Станіслав Каролькевич: Перед початком роботи прошу голову осередку «Карта» представити проект комп'ютерної документації польського та українського народів у роки Другої світової війни.

Збігнев Глюза: На попередньому семінарі в Луцьку виникла пропозиція створення комп'ютерної бази даних, у якій містилася б інформація про жертви українсько-польського конфлікту в сорокових роках, щоб точно визначити, де і наскільки значні втрати понесли обидві сторони. Бо саме це є постійним джерелом напруги і принципових суперечок. Осередкові «Карта» було запропоновано взятися за організаційну частину цієї справи. На сьогоднішньому семінарі ми хочемо представити проект програми і проект декларації учасників, котра, якщо буде підписана, допоможе в організації цього заходу.

Ми виробили концепцію двох пов'язаних між собою комп'ютерних баз. Одна буде зібранням інформації про осіб, які загинули внаслідок цього конфлікту. Друга база стосується місць, де відбувалися події. Обидві бази разом дозволили б зібрати досить повну статистику жертв. Ми підготували генеральний проект на 1999 р., плануючи, що одного року вистачить для того, щоб зібрати та описати всю джерельну базу. Звичайно, за рік всього не зробиш, але, принаймні, стане відомо що є і що ще залишилося недослідженим. Зараз не вдавтимось у деталі. Пропонуємо вашій увазі текст проекту, у який увійшли головні та організаційні питання цього заходу. Надіюся, що за час семінару ви встигнете ще раз обговорити його і внести поправки.

Думаємо, що університет у Луцьку візьметься за подібну роботу в Україні і що обидві сторони будуть досліджувати двосторонні втрати. Лише на таких умовах це матиме сенс. Обидва документи і дослідницько-документаційний проект, і декларацію підтримки передаю у руки панові Рейту.

(Остаточні варіанти обох документів дивись у кінці тому)

Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.

Приступаючи до викладу матеріалу хотів би зробити поправку щодо назви реферату. Вона повинна бути такою: «Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.». Польсько-німецька війна закінчилась у травні 1945 р., коли гітлерівський III Рейх капітулював. Події, що мали місце у вересні і жовтні 1939 р., були лише фрагментом багаторічного збройного конфлікту.

Запропонована тема є досить широкою. А тому зупинюся лише на деяких, на мою думку, ключових питаннях.

Першим з них є питання обов'язкової військової служби українців у збройних силах II Речіпосполитої. Без нього буде важко аналізувати і оцінювати позицію українців у німецько-польській кампанії 1939 р.

Правовою основою загального військового обов'язку у II Речіпосполитій була ст. 91 Конституції, прийнятої 17 березня 1921 р.: «Всі громадяни зобов'язані нести військову службу». Окремі проблеми призову громадян на дійсну військову службу спочатку регулювалися відповідними декретами Регентської ради Польського королівства і законом від 7 березня 1919 р., схваленим законодавчим сеймом, а пізніше законом «Про загальну обов'язкову військову службу», прийнятим сеймом 23 травня 1924 р. Ст. 5 цього закону зобов'язувала всіх польських громадян, яким на 1 січня даного календарного року виповнився 21 рік, проходити обов'язкову військову службу. Її повинні були нести всі, хто не міг доказати, що є громадянином іншої держави¹. Правовою підставою для вибору громадянства українцям, росіянам, білорусам, жителям колишньої царської імперії, був Ризький договір 18 березня 1921 р. Згідно ст. VI (пункти 1-3) цього договору, представники української, білоруської і російської меншин, які проживали на колишній російській території, могли бути призвані до війська у тому випадку, коли вони виявили бажання прийняти польське громадянство².

Перший масовий призов до війська осіб, які проживали на колишній російській території, відбувся у грудні 1921 р. Він проходив дуже

важко, оскільки місцеві українські націоналістичні, комуністичні і монархічні організації розгорнули широку кампанію проти призову. В ході агітації вони оперували аргументами, що Ризький договір, укладений між Польщею та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою, є недійсним, а територія окупована Польщею тільки тимчасово, тому тут призов новобранців незаконний. Однак, в цілому, сподіваних результатів досягнуто не було. Як підкреслювалося в звітах II відділу Генерального штабу, не всі зафіксовані випадки ухилення від служби у Війську польському потрібно приписувати виключно антидержавній агітації. Їх необхідно було також шукати у відсутності почуття і розуміння призовниками громадянських обов'язків, а також у млявості, а інколи й немічності органів самоуправління, перш за все, війтів гмія. Низка ускладнень виникла через неточність списків призовників, що склалися не на основі документів, які були знищені під час Першої світової, польсько-української і польсько-більшовицької воєн, а на підставі зізнань самих зацікавлених осіб, місцевих священників, які в цей час були службовцями установ записів актів громадянського стану. Православне і греко-католицьке духовенство, яке з ворожістю ставилося до призовної кампанії, дуже часто вписувало неправильні дати народження, намагаючись захистити своїх парафіян від служби у польському війську. Складені таким чином списки були неповними, досить часто фальшивими, внаслідок чого траплялися випадки, коли війти взагалі з'являлися без призовників. Станом на 1 квітня 1922 р. обов'язкову службу у польському війську проходило 188 250 солдатів: поляків - 147 442 (що становило 78,32%), українців - 14 894 (7,91% загальної кількості).

Щоб уникнути непорозумінь, зауважу, що до групи українців я відніс також русинів (2497 солдатів), хоча спочатку в польських військових документах солдати української національності і солдати-русини значилися окремо. Військові дотримувалися думки, що вихідці з української меншини Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств заражені націоналізмом і відцентровими тенденціями, що стимулювалися з-за кордону. За це їх позбавили права називатися українцями. Офіційно вони стали «руськими». До цього питання я ще повернуся.

В рапорті, який у червні 1922 р. підготували офіцери II відділу Генерального штабу Війська польського призовникам-українцям і русинам була дана така характеристика: «Українці. На 1 квітня цього року нараховується 12 397, що становить 8,4% [відсоток вираховується щодо кількості поляків, які служили у війську - В. Р.]. На призовні

пункти приходять, як правило, без примусу. Відсоток тих, хто ухилився від служби значно менший, ніж за російських часів. Вони є прекрасним фізичним матеріалом. Попередні набори за царя скеровували рекрутів до російської гвардії або в гренадери. Загальна кількість тих, що мають початкову освіту українською чи російською мовами, становить від 25% до 70% від загальної маси призваних рекрутів. Кількість тих, що знають польську мову в усній чи письмовій формі мізерна, майже дорівнює нулю. Це, в основному, вояки, призвані з сільської місцевості, занедбані за російського панування, а під час світової війни кинуті напризволяще. Культурно-освітня діяльність, яка щойно почалася, дає надію на те, що наступні набори будуть мати значно менший відсоток неписьмених. Громадянська свідомість на низькому рівні. Прояви національного самоусвідомлення дуже різноманітні. Призовники не можуть визначити свого національного походження і називають себе, як і білоруси, словом „тутейші”. Брак відповідної національної свідомості в значній мірі впливає на стосунок українського рекрута до польської державності. Повна відсутність почуття громадянського обов'язку щодо держави. Робота в полках над тим, щоб розвинути почуття громадянського обов'язку рекрутам, могла б зробити з них слухняних громадян Речіпосполитої. З військової точки зору це має позитивні риси. Слухняний, охоче виконує накази, послужливий. Русини. Станом на 1.04 ц.р. значиться 2497, що становить 1,69%. Характеризуються так само, як українці»³.

Найбільше українців, а саме 7623, було направлено до відділів піхоти, вони становили 8,5% усіх піхотинців. До полків кавалерії скеровано 2789 українців (10,65% усіх кавалеристів), до артилерії - 2670 (10,50% артилеристів), до інженерних та саперних частин призначено 776 (8,44%), до інтендантської служби - 412 (6,24%), до авіації-188 (2,79%), до технічних, залізничних, автомобільних частин - 167 (2,18%), до санітарних відділів - 77 (2,23%), до загонів зв'язку - 36 (1,15%), жандармерії - 19 (0,62%)⁴.

Для особового складу Війська польського в 1922 р. характерна невідповідність між відсотком призовників української національності (7,91%) і відсотком українського населення, що проживало на території II Речіпосполитої, який згідно офіційних даних становив у 1921 р. 14,3%. Ця невідповідність пояснюється тим, що тоді не проводився призов у Східній Галичині.

У 1920-1921 рр. були спроби набрати українців до Війська польського зі Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств, але це викликало бурхливі протести українських організацій у Раді амбасадорів. Під тиском західних держав 1921 р. «призов осіб непо-

льської національності у Східній Галичині (Східна Малопольща) був заборонений Міністерством військових справ»⁵. Лише 21 листопада 1922 р. Рада міністрів скасувала цю заборону, а міністр військових справ генерал Казимир Соснковський ввів загальний призов новобранців 1900-1901 рр. народження в усіх повітах Тернопільського і Станіславського воєводств і у 21 повіті Львівського воєводства. Через політичні мотиви військове керівництво хотіло, щоб ця кампанія пройшла організовано і без втрат. Тому воно рекомендувало усунути можливі недоліки і оточити новобранців опікою. Досвід показав, що контрольні збори призовних комісій пробували уникнути цілі гміни і окремі особи⁶.

Питання призову представників національних меншин у Східній Малопольщі практично було розв'язане лише ухвалою Ради амбасадорів від 14 березня 1923 р. Те, що Ліга націй офіційно визнала ці території за польською адміністрацією, дало підставу для законного призову новобранців з цих територій для проходження служби у польському війську.

Однак, законність цього акта ще довго дискутувалася тими українськими колами, що впливали на формування громадської думки. Так, 3 квітня 1925 р. під час дискусій у сеймі український представник стверджував, що українці «... не з власної волі опинилися в нинішніх державних межах... і тому служба українців у польському війську є для них найтрагічнішим і майже нестерпним тягарем, особливо в тих умовах, коли народ розділений: частина народу будує свою національну державу, а друга його частина змушена зміцнювати чужу державу, яка є ворогом рідної держави»⁷. Український депутат стверджував і це було перебільшенням, що майже половина рядових польського війська - українці. Тому він вимагав пропорційної кількості фахових генералів, офіцерів і підофіцерів. Він не погоджувався з екстериторіальною призовною системою і вимагав, щоб українських солдатів формували в окремі загони і дислокували їх у південно-східній частині Речіпосполитої, щоб командували цими загонами українські офіцери та підофіцери.

Пізніше лідери українських націоналістичних організацій прийшли до висновку, що примусовий набір українців у польське військо можна використати у власних інтересах - для підготовки військових інструкторів. Наприклад, у 1939 р. в Берестечку повітовий провідник Олексій Багнюк, інструктуючи курсантів-призовників націлював їх на те, щоб вони не дезертирували з війська, щоб намагалися викрасти карти, статuti, біноклі. Він радив: «Під час призначення у підрозділи не пхатися в ординарці чи на кухню, а тільки у підофіцерські школи»⁸.

Призов 1923 р. особливо вплинув на національний склад польського війська. Якщо у 1921 р. особовий склад військ становив 324 525 солдатів, з яких поляків - 285 850 (83,46%), у наступному році із загальної кількості 188 250 чоловік поляків було 147 442 (78,32%), то після призову із Східної Малопольщі в рядах Війська польського різко збільшується кількість представників національних меншин. Серед 255 581 солдатів поляків було 168 945 (66,10%), представників інших національностей - 86 636 (33,9%). З них найчисельнішими були українці - 43 262 (16,928% особового складу), вони, у свою чергу, поділялися військовим керівництвом на русинів - 24 517 (9,59%) та українців - 18 744 (7,33%). На другому місці були білоруси - 24 294 (9,51%), євреї - 13 052 (5,12%). Далі йшли росіяни - 2 731 (1,07%), німці - 2 676 (1,05%), литовці - 288 (0,11%), чехи - 241 (0,1%) та інші - 63 (0,02%)⁹.

Солдатів, що відносилися до русинів, характеризували так: «У зв'язку з тим, що вони є на сьогодні [в 1923 р. - В. Р.] однією з найчисельніших складових польської армії, їм необхідно приділити особливу увагу. Елемент, що потрапив у військо після перших призовів, складався переважно з сірої сільської маси, яка не зовсім усвідомлювала, як поводитися в нових життєвих умовах та оточенні. Частина з них підпала під вплив настроїв, що переважав у військовому середовищі, і не тільки погодилася з новою роллю, але навіть проявила певну гордість за надану честь отримати мундир та звання солдата. Та інші виявилися незворушними і залишилися під впливом тих поглядів, які панували у Східній Малопольщі. Вони ятрили, викликали невпевненість і, нарешті, призвели до дезертирств русинів і українців. Це явище вдалося б ліквідувати внутрішніми силами на місці у частинах, якщо б не змінилася тактика галицьких політиків. Галицькі партії, що категорично були проти обов'язкової служби русинів у польській армії, побачили, що цим вони не відвернуть „національного нещастя“, а погрозами та тиском не зупинять призову, в зв'язку з цим вони змінили тактику і вирішили передусім спрямувати в ряди армії інтелігенцію, яка б організовувала та керувала русинською масою всередині армії. Тепер між русинів досить часто трапляється й таке: русин у призовній анкеті якого значиться, що він неграмотний, насправді дуже часто є людиною з середньою освітою, національно свідомою, яка у своєму арсеналі має цілу низку антипольських аргументів. Наплив у польську армію законспірованого інтелігентського руського елемента призвів до того, що тепер русини у військових частинах є об'єднаною кримінальною масою, якою керують їх моральні провідники. Все це свідчить про те, що військове керівництво

повино звернути особливу увагу на русинську солдатську масу і планово та методично протидіяти її організованості»¹⁰.

Призовників з Волині, що національно були менш свідомі і більш лояльні до польської держави, у цьому ж рапорті II-го відділу було зараховано до українців. Військове керівництво притримувалось тієї думки, що їх необхідно захищати від негативних впливів братів зі Східної Малопольщі. Рахувалося, що «рекрути з цієї місцевості загалом змирилися з примусовою службою в польській армії. Вони усвідомили необхідність виконання обов'язків щодо держави, в межах якої проживають, але це не є добровільним, а лише поступка силі. Причини в тому, що на українців Волині впливають різні політичні тенденції. Наприклад, надії на пришестя зі сходу розвіялись, але зародилася і активно зростає тенденція автономізму. Під час виборів до сейму волиняни, об'єднавшись із представниками інших національностей, отримали низку мандатів. Люди зрозуміли чим є для держави креси і за ціну лояльності до Польщі виставили ряд вимог. Ще більше, на Волинь почав поширюватися вплив русинів із Східної Малопольщі, відомих своєю свідомою опозицією Речіпосполитій і, як наслідок, темна українська маса почала домагатися для себе особливих прав. Приймаючи до уваги те, що серед українських рекрутів, які походять з цієї маси, живим ехом відбиваються настрої, що панують на Волині, мусимо ствердити, що порівняно з минулим роком в українському солдатів, котрий не втратив своїх фізичних даних, відбулося багато моральних змін, а саме: він став неслухняним, ненадійним і втікає не через тугу за рідним селом, а через більшовиків, або німців, через заклики місцевих агітаторів та через підмову солдата-русина, в якого у галицьких боївках прокинулося почуття національної свідомості. На це необхідно звернути особливу увагу і, з одного боку, з усією рішучістю карати прояви дезертирства, а з іншого не допускати, щоб в одній військовій частині служили разом українці та русини, оскільки вплив русинів на поведінку українського солдата є шкідливим і негативним і утруднює роботу по його „одержавленні” під час перебування у війську»¹¹.

У документі, датованому 1923 р., військове керівництво давало такі вказівки: «Не допустимо, щоб рекрут-українець потрапляв у ті частини, які дислокуються на Волині і щоб у ці ж загони потрапляли русини зі Східної Малопольщі. Спостереження II відділу показують, що призовник-українець, скерований окремо від русинів у частини, дислоковані у західних військових округах, є податливим матеріалом. Коли цей же рекрут проходить службу разом із русином, що краще за нього і політично, і національно підготовлений, тоді він підпадає під

вплив агітації, спрямованої, якщо не проти самої польської держави, то проти її сучасних кордонів. Внаслідок збільшується дезертирство і небажання нести військову службу»¹².

Згідно рекомендації офіцерів П відділу, українців з території військових округів № II (Люблін) і № IX (Брест) слід було направляти у частини, що дислокувалися в окрузі № I (Варшава), № IV (Лодзь), № VII (Познань) та № VIII (Торунь), а русинів з території округи № V (Краків), № VI (Львів) і № X (Перемишль) направляти в частини, що мали свої гарнізони в I, VIII чи VII округах, або ж дислокувалися в західних повітах другого округу.

Вже в 1925 р. з військової статистики та донесень зникає слово «українець», «український», замість якого використовується для позначення обох призовних груп термін «русин». До них відносили всіх тих призовників, які сповідували греко-католицьку і православну віри, а за національністю відносили себе до українців, русинів, гуцулів, лемків чи бойків¹³. Однак, щоб не заплутувати військової звітності щодо національності, призовників із Східної Малопольщі називали «русинами О.К. VI і X [з округу № VI - Львів і № X - Перемишль - В. Р.], решту просто „русинами”¹⁴. Постійно існував принцип, що забороняв призовникам з Волині і Східної Малопольщі разом проходити військову службу в тих самих підрозділах і навіть частинах¹⁵.

Як і раніше, в 1923 р. найбільше українців (русинів) потрапило до піхотних частин - 20 773 (15,41% особового складу піхоти), далі до артилерії - 9 399 (23,25% артилеристів), до кавалерії - 8 295 (22,96% кавалеристів), до інженерних і саперних частин відправлено 1 866 (13,03% особового складу цих частин), в інтендантські загони - 918 (21,72%), до санітарних відділів - 756 (14,6%), до залізничних загонів - 404 (10,55%), до загонів зв'язку - 350 (8,15%), до авіації - 348 (6,7%), до військово-морського флоту - 86 (6,99% моряків), до жандармерії - 51 (1,99%), до найрізноманітніших господарських загонів - 48 (2,23%), і до призовних формувань - 37 (1,97%)¹⁶.

Аналіз національного складу солдатів дійсної служби показує, що рекрути української національності направлялися у частини, що дислокувалися на території всієї країни. Однак, найбільше їх потрапило у військовий округ № I (Варшава) - аж 11 560 (що становить 29,22% усіх солдатів цього округу), в № II (Люблін) - 4 967 (26,32%), в № III (Гродно) - 321 (1,20%), в № IV (Лодзь) - 5 075 (26,56%), в № V (Краків) - 9 862 (37%), в № VI (Львів) - 1 933 (7,44%), в № VII (Познань) - 3 186 (14,03%), в № VIII (Торунь) - 1 864 (6,68%), в № IX (Брест) - 296 (1,11%) і в № X (Перемишль) - 4 195 (19,06%)¹⁷.

Масовий няптіти у 1923 р. до війська рекрутів непольського походження призвів до несподіваного збільшення дезертирств — 19 745 випадків. Утікали в першу чергу солдати-українці, яких було аж 2 439, що становило 11,33% усіх українців (русинів), призваних на службу до польського війська¹⁸.

Офіцери II відділу доповідали: «Доведено, що в багатьох випадках рекрути української національності та русини підпадали під вплив спеціальних українських відозв. Визнання східних кордонів західними державами хоч частково і зменшує планову політичну акцію українців, однак цілковито її не припиняє, а навпаки, як доповідає ДОК-Люблін, випадки дезертирств серед солдатів зі Східної Малопольщі не тільки не зменшуються, але й надалі (місяць березень) збільшуються, особливо в тих полках, котрі розміщені ближче до кордону. Профілактичні заходи не дають результатів. Запроваджений на залізничних вокзалах контроль не перешкоджає дезертирству, оскільки втікачі у більшості випадків пересуваються пішки. Солдати української та руської національностей підпадають також під вплив агітації військово-еміграційних центрів, розміщених на території Чехії. Як видно з перехоплених листів (квітень, ДОК-V), чеська влада опосередковано підтримує цю агітацію. Один із згаданих листів пояснює солдату Війська польського, що коли він перейде чеський кордон і покаже отриманий з Чехії лист, то ні жандарми, ні поліція не будуть чинити йому перешкод. Останнім часом антидержавна агітація поширюється шляхом солдатської пошти. У листах, що масово засипають солдатів, містяться підмови до дезертирства, до симулювання хвороб, до вичікування «українського повстання». Необхідним є спеціальний нагляд за солдатськими листами, бо, як свідчать рапорти з округів, останнім часом (у березні, квітні) через агітацію шляхом листування кількість дезертирств збільшується, а в деяких частинах дезертирство набуває масового характеру (18 уланський полк).

Досить чітко проявилася національна свідомість солдатів-русинів Східної Малопольщі і все частіше вона з'являється у солдатів родом з Волині. Ці прояви національної свідомості перестають бути пасивними. Засвідчено кілька випадків спільного демонстративного виступу русинів та українців. У окрузі Лодзь сталося таке: русини не виконали наказу вийти греко-католикам із шеренги на церковну службу. Це пояснили тим, що вони передовсім русини, а потім греко-католики. Останнім часом серед русинів спостерігається небажання відвідувати службу у католицьких костелах. Вони надають перевагу православній церкві. В листах до рідних вони підкреслюють факти порушення військової субординації.

Протягом останніх місяців агітаційна тактика частково змінилася. Українці, як агенти „Deutschtumsbundu”, так і комуністи пропонують використати службу у війську для фізичної підготовки, загартування і загального ознайомлення з військовою справою. У липневому цьогорічному зверненні «До призовників», яке видала комуністична спілка молоді говориться, що комуністи радять не дезертирувати, а навпаки виконувати розпорядження призовних комісій, щоб влитися в армію і впливати на неї, створюючи там комуністичні «ячейки».

Все це показує, що у випадку збройних конфліктів ситуація у військових частинах із значною кількістю українців, русинів і білорусів, буде у значній мірі залежати від позиції, яку займуть під час майбутнього конфлікту політичні партії цих національностей, бо встановлено, що саме вони створюють відповідний настрій солдатів - представників цих національностей¹⁹.

З точки зору військової безпеки великий відсоток рекрутів непольського походження у частинах в 1923 р. був явищем негативним. У цій ситуації військове командування на майбутнє визначило такий принцип: кількість представників національних меншин не повинна перевищувати однієї третини від кількості усіх призовників. Цього принципу ретельно дотримувались аж до початку війни 1939 р. Однак, завжди серед призовників-неполяків найбільшу кількість становили українці. В 1924 р. їх було 20 024 (11,12% особового складу Війська польського), в 1925 р. - 21 086 (11,1%), в 1926 р. - 17 115 (9,10%), 1927 р. - 25 834 (12,2%), а в 1930 р. - 31 636 (10,47%). В передвоєнні роки ситуація була подібна. Так, у 1936 р. обов'язкову службу проходили 22 966 українців (11,23% усіх солдатів польського війська). В 1937 р. із загальної кількості 205 128 солдатів, поляки становили 154 310 (75,23%), а українці - 24 319 (11,86%), зате в 1938 р. поляків було 117 422 (74,81%), українців - 15 729 (10,02%)²⁰.

Отже, можна допустити, що в міжвоєнний період близько 400-410 тис. молодих українців пройшли обов'язкову військову службу в збройних силах II Речіпосполитої. Черговим надзвичайно важливим елементом національної політики військового командування, введеним у травні 1922 р., був процентний ліміт рекрутів різних національностей у частинах. Майже до початку війни 1939 р. Міністерство військових справ щороку встановлювало ліміти на солдатів-неполяків (від кількох до кільканадцяти відсотків) для кожного роду військ і, навіть, для окремих підрозділів. Подекуди, у зв'язок чи службу озброєння, їх категорично заборонялося брати. Наприклад, із призовників 1914 р. у піхоту направлено 10 309 українців. Найбільше було їх у частинах, що дислокувалися на території округу № V (Краків) - 2 342,

далі № VII (Познань) - 1 960, потім № X (Перемишль) - 1 747, № IV (Лодзь) - 1 378, № VII (Львів) - 1 174, № ц (Люблін) - 1 031, № I (Варшава) - 386 і № IX (Брест) - 291. Українців не було у військових частинах, розташованих на території округу № VI у Торуні і № III у Гродному²¹. У кавалерію з рекрутів 1916 р. народження, що призивалися до війська у 1936 р., потрапило 1 653 українців. Найбільше з них аж 309, направлено у полки, що знаходилися на території округу № V (Краків), 302 - у полки варшавського, 298 - у частини познанського, 266-у частини люблінського, 252-у частини львівського ДОК і 266 - у полки перемишльського округів²².

Польське військове командування дотримувалося тієї думки, що деструктивну роботу серед призовників проводила, головним чином, інтелігенція та греко-католицьке духовенство. Закон охороняв духовних осіб від обов'язкової військової служби. Тому основну увагу було звернуто на інтелігенцію з середньою або вищою освітою. Керувалися правилом: «чим вища освіта, тим політично ненадійніший»²³. Тому командування округів запропонувало Міністерству військових справ «русинської інтелегенції у військо не призивати, бо у випадку війни вона перейде на ворожу сторону і тоді боротьба з нею, що знає наші методи, засоби і організацію, буде значно складнішою». На практиці, однак, такий радикальний захід не застосовувався. Міністерство військових справ інструктувало повітових комендантів щоб «при докомплектуванні були особливо обережними з призовниками іншої, ніж польська, національності»²⁴. Внаслідок цього офіцерів запасу серед представників національних меншин було небагато. Інший приклад, у кінці 30-х років призовників національних меншин із середньою освітою і цілковитою благонадійністю приймали лише на дивізійні курси підхорунжих. Більше того, їх мало бути не більше 5% усіх кандидатів. З цих 5% євреям виділялося 3%, русинам - 1%, білорусам - 0,5%, німцям та іншим - 0,5%. У 1936 р. із 7 900 місць поляки зайняли 7 506, євреї - 237, українці - тільки 79.

У міжвоєнний період у польському війську професійних кадрів, що походили з національних меншин, було дуже мало. Наприклад, у 1930 р. з 15 618 офіцерів іншої національності було лише 65, що становило 0,42% загальної кількості. З них найбільше було українців - 44, євреїв - 14, білорусів - 6, німців - 1. Ця ситуація перед війною змінилася. 30 січня 1938 р. було 417 офіцерів некаатолицького віросповідання. Невідомо скільки з них було українців.

Крім офіцерів дійсної служби у польському війську були й офіцери-контрактники. Це мешканці Грузії, Азербайджану, інших народів Кавказу, яких доля закинула у Польщу і тут вони знайшли постійне

місце проживання. Серед них були також українці. Так, в 1934 р. зі 100 офіцерів-контрактників було 33 українці. До 1938 р. 7 українців з колишньої армії Симона Петлюри закінчили Вищу військову школу. Це були: майор Павло Шандрук (в 1944 р. командуючий 1 українською дивізією «Галичина»), майор піхоти Петро Самутін (направлений до 13 піхотного полку), майор піхоти Аркадій Валійський, майор кавалерії Петро Дяченко (з 3-го кавалерійського полку, в 1944р. -командуючий 2 Українською дивізією), капітан артилерії Микола Палієнко (26 полк легкої артилерії), майор піхоти Віктор Малець, поручик кавалерії Василь Татарський, ротмістр кавалерії Іван Зваричук (4 полк кінних стрільців)²⁵.

Військові історики до сьогоднішнього дня не встановили, скільки було у польському війську солдатів-українців, які стали учасниками польсько-німецької кампанії 1939 р. З наведених мною вище даних можна зробити такі висновки: солдати-українці у міжвоєнний період становили значну частину особового складу польського війська, найбільше їх було в 1923 р. - 16,9%, найменше - в 1922 р. - 7,91%. В середньому, протягом 1922-1938 рр. українці становили 11,19% особового складу збройних сил.

Наведені дані відображають місце і кількість українців у національній структурі лінійних загонів і служб до мобілізації. Подібні пропозиції зберігалися при формуванні резервних загонів. Можна припускати, що й після мобілізації відсоток українців не змінився.

Згідно польського мобілізаційного плану від 15 травня 1939 р. «W-1» (який інколи називають «W-2» передбачалося, що до закінчення мобілізації збройні сили збільшаться до 1,5 млн. осіб, з яких на фронті буде 1,05 млн.²⁶ Через несприятливий розвиток подій на фронті цей план не вдалося реалізувати. Як зазначають автори книги *Польські збройні сили в Другій світовій війні*, мобілізація була перерваною і фактично закінчилася в період від 9 до 14 вересня²⁷. Через незакінчену мобілізацію чисельність польського війська становила від 950 тис. до 1 млн. солдатів. Орієнтовно в його рядах у вересні 1939 р. знаходилося від 106 314 до 111 910 українців.

Людські втрати польського війська в кампанії 1939 р., через безповоротну втрату основної документації і особливо при відсутності облікових актів і статистичних матеріалів, можна встановити лише приблизно. Вважають, що у вересні-жовтні 1939 р. загинуло понад 70 тис. солдатів. Застосовувши той самий відсоток, тобто, 11,191, встановимо кількість 7834 українців, які загинули як солдати польського війська. Приблизно вдвоє більше було поранених.

Після кампанії 1939 р. в німецькій неволі опинилося 60 тис. українців. Більшість з них перебувала там недовго. Їх звільнили внаслідок різноманітних втручань. До радянського полону потрапило більше 20 тис. солдатів-українців. Переважну їх кількість радянська влада звільнила. Значна кількість незвільнених загинула в радянських тюрмах і таборах. Серед них - головний православний капелан польського війська Симон Федоренко. Лише після того як у 1941 р. був підписаний договір Сікорський-Майський, їх звільнили. Саме тоді кілька тисяч українців потрапили до армії генерала Владислава Андерса. Під кінець воєнних дій у II корпусі, що воював в Італії, нараховувалося майже 5 тис. українців.

Література, присвячена кампанії 1939 р., сьогодні нараховує кілька тисяч позицій (архівних, монографій, наукових статей). Та все ще не вистачає робіт, де висвітлено ставлення солдатів-українців до польсько-німецького конфлікту. Такими ж далеко неповними є наші відомості і про ставлення солдатів інших національностей: білорусів, євреїв, німців, литовців. Частково це можна пояснити тим, що майже немає ніяких письмових документів. Я не знайшов у Польщі жодного друкованого свідчення солдатів-українців польського війська, які брали участь у кампанії 1939 р.

Нечисельні перекази, що збереглися, свідчать про те, що рядові, підофіцери і малочисельні українські офіцери сміливо боролися в лавах польського війська. Найбільше їх знаходилося у піхоті. Вони воювали на Помор'ї у складі 9 Седлецької піхотної дивізії, мобілізованої ще в березні 1939 р., полки якої формувалися в Седльцях (22 п/п), Білій Підляській (34 п/п) і Бресті (35 п/п). Українці були у складі 5 піхотної дивізії, мобілізованої 27 серпня 1939 р. у львівському окрузі. Один з її полків - 19 п/п «Оборони Львова» брав участь у битві над Бзурою, в найбільшій битві першого періоду Другої світової війни. Найбільшого успіху він досягнув у кількадеennих боях під Плоцьком, коли вдалося стримати 3 німецьку піхотну дивізію. Два інші полки - 26 п/п (більша частина якого знаходилася в Грудку Ягеллонському, а 3-й батальйон у Львові) і 40 п/п, «Львівські діти» вписали славу бойову сторінку в оборону Варшави. Підхорунжий Кароль Скушпек з імпровізованого батальйону 4 полку підгалянських стрільців, що знаходився у складі 2 гірської бригади полковника Олександра Ставажа армії Карпати, пише, що «[...] в наших полках служило багато українців, також у 24 дивізії піхоти і в 11 карпатській дивізії, вони воювали разом з нами. Загалом, були вони лояльні і хоробрі»²⁸.

Дуже багато українців служило в піхотних дивізіях у складі армії «Познань», яка у вересні 1939 р. вдало провела наступ на фланг

8 німецької армії, започаткувавши цим кількаденні героїчні бої під Бзурою. В 14 і 17 піхотних полках і 25 піхотній дивізії було 20% українців. До 14 піхотної дивізії вони прибули з районів Кам'янки-Струмислової, Львова, Рави-Руської, Коломиї, Калуша і Станіслава, до 17 піхотної дивізії з Бережан, Чорткова і Калуша, до 25 піхотної дивізії з Золочева і Тернополя²⁹.

Велика кількість українців (20% складу) перебувала у Великопольській кінній бригаді. В її лавах служили українці з Коломиї, Бережан, Бучача, Станіслава. Кілька з них за сміливість і відвагу отримали Бойовий хрест, були нагороджені: старший стрілець Василь Маланюк, орденарець командуючого 7 полку кінних стрільців, поранений 19 вересня на підступах до Варшави; стрілець Василь Мотлюк, із протитанкового взводу цього полку, політ під Бзурою 14 вересня³⁰. Трохи менше (12%) українців було в Подільській кавалерійській бригаді. Вони, головним чином, походили з Бучача, Калуша, Коломиї, Стрия, Чорткова, Грудка Ягеллонського. Про героїзм солдатів Волинської кавалерійської бригади, проявлений у битві під Мокрою, розповідається у шкільних підручниках.

Найбільш відомим є ім'я підполковника Павла Шандрука, призначеного у 29 піхотну бригаду, якою командував Ян Братра. Вона входила до складу 39 піхотної резервної дивізії під командуванням генерала бригади Брунона Ольбрихта. Коли тривали останні бої на Люблінщині, він змінив хворого полковника Братру. Під його командуванням бригада мужньо воювала в районі Замостя і брала участь у битві під Лабунями.

Траплялося, одначе, й інше ставлення. Ухиляннями від призову бойкотувалася польська мобілізація. Було дезертирство з військових частин і перехід на сторону ворога. Та у першій декаді вересня це були поодинокі явища. Відсоток українських солдатів, що втікали з частини або ухилялися від призову у польське військо, наближався до відсотка солдатів інших національних груп, які робили так само, не враховуючи німців. Саме дезертир-українець з 14 полку уланів Подільської кавалерійської бригади у вересні поііформував командування X німецького армійського корпусу, що 9 вересня о 5 годині поляки з півночі з-за Бзури розпочнуть наступ³¹. Але це застереження, на щастя для поляків, не справило жодного враження на німецьких командирів.

У другій половині вересня кількість дезертирів зростає. Та варто пригадати, що саме тоді в польських загонах, атакованих переважними силами противника і з землі, і з повітря, дисципліна починає слабнути. Маломанєврова жандармерія була не в змозі підтримувати

належний порядок і дисципліну в частинах. Військові суди практично не діяли (у наземних військах їх називали польовими судами).

Дисципліна падала і у тилах. Спроби навести там порядок не дали жодних результатів, і видане 9 вересня розпорядження головного коменданта державної поліції залишилося на папері. Щось на зразок поліцейського кордону вдалося тимчасово створити лише у верхів'ї Бугу, а також дещо поправити ситуацію у південно-східній Польщі, куди стікали ся потоки втікачів. Туди також мали відступати всі загони, здатні створити оборону так званого «румунського передмостя». Та реалізувати це завдання було досить складно не лише з операційних причин. Головне командування могло розраховувати тільки на сили, що були на місці, чи неподалік. Необхідно було врахувати те, що на території «передмостя» перегруповування частин і їх концентрація буде проходити у середовищі націоналістично настроєних українців, активність яких зростала. Наприклад, щоб ввести запасні частини з районів Золочева і Тернополя, необхідно було, у зв'язку з загрозою українських виступів, привести у стан бойової готовності всі поліцейські загони.

Значно збільшило кількість дезертирств те, що тактичні з'єднання і частини, в складі яких були солдати-українці, вступили на території, заселені українцями, які переховували дезертирів і забезпечували їх продуктами харчування.

Наступна проблема це арешти та інтернування українських діячів, які проводилися на початку війни. Вже у середині 30-х років військове керівництво зрозуміло, що ті профілактичні заходи, які були спрямовані на зміцнення військової безпеки та ліквідацію негативного ставлення національних меншин та комуністів до II Речіпосполитої і польського війська, можуть виявитися недостатніми під час збройного конфлікту. Тому головне командування з особливою увагою ставилося до підготовки системи, а також сил і засобів для так званої військової безпеки. Про її суть, а також здійснені заходи повідомляють два документи: інструкція Головного штабу від 1937 р. «Про оборону тилів збройних сил і населення на території своєї держави» і видані роком пізніше IV відділом того ж штабу «Принципи організації оборони збройних сил і країни на території своєї держави»³².

У кінці 30-х років значною загрозою для військової безпеки Польщі стали українці, об'єднані в Організації українських націоналістів (ОУН), які вже в мирний час використовували терористичні методи боротьби, диверсії і саботаж, вбивали своїх політичних противників, а також співпрацювали з німецькою розвідкою.

Ці події стали об'єктом спостереження військової і поліцейської служб безпеки. Наслідком цього було складання списків найвідоміших і найактивніших, а отже, найнебезпечніших діячів, що постійно поповнювалися. Ці списки використали при підготовці плану знешкодження на випадок війни так званих антидержавних елементів³³.

Окремі факти вказують на те, що арешти осіб, підозрюваних у антипольській і антидержавній діяльності почалися з середини серпня 1939 р. Кількість арештованих протягом наступних днів значно збільшилася. Саме перед війною С. Бандеру та багатьох інших визначних українських діячів, що до цього часу знаходилися в ув'язненні Свєтєго Кшижа, в Равичі, у Вронках і в Березі Картузькій, було перевезено до Брестської фортеці, до в'язниці в Седльцях та до інших в'язниць на сході, у тому числі й до Берези Картузької.

Знешкодження так званих антидержавних елементів у загальнопольському масштабі почалося лише в ніч з 1 на 2 вересня. Саме тоді почалися арешти та інтернування осіб, що підозрювалися у приналежності до ОУН, або були зв'язані із крайнім націоналізмом. Та починаючи з 5 вересня старости, користуючись своїми повноваженнями, почали відпускати осіб, котрі були арештовані без достатніх підстав, та тих, за яких поручилися знані громадяни, в тому числі й українські діячі. Інших було відправлено до більших в'язниць у східній Польщі або до Берези Картузької. Вони перебували там недовго тільки декілька днів, після чого їх відпустили. Польська влада звільнила також українських політичних в'язнів (М. Лебеда, М. Климишина, С. Бандеру та інших)³⁴. Отже, після 10 вересня у польських в'язницях та ізоляційному таборі в Березі Картузькій українців не було.

За здійснення плану знешкодження так званих антидержавних елементів відповідало Міністерство внутрішніх справ, а виконавчим органом були посилені частини державної поліції. За забезпечення порядку у тилах дбало також Міністерство військових справ та Генеральний штаб. У зв'язку з цим в плані мобілізації «W», який був опрацьований I відділом Генерального штабу, зазначалося:

«„F” Безпека південно-східних територій.

З метою забезпечення дисципліни та безпеки у Східній Малопольщі і на Волині у мобілізаційному плані розроблені певні заходи. Вони скеровані у двох напрямках:

1. Виведення українських резервістів з території ОК II, VI і X, які піддалися особливій агітації, до інших ОК, або до повністю польських відділів цього ж ОК. В даному плані 1939-1940 рр. кількість українців-резервістів, що виводиться, становить близько 30 тис., у наступні роки збільшуватиметься.

Виведення українців відбудеться згідно окремого наказу і повинно бути цілком незалежним від усіх інших мобілізаційних заходів. В міру необхідності може добровільно застосовуватися у випадку загрози внутрішніх заворушень або в період політичної напруги.

2. Батальйони ОН, розміщені на території ОК II, VI, X, які в даний час не задіяні в мобілізації, залишаються й надалі в розпорядженні командирів ОК»³⁵.

Політичне та військове керівництво Німеччини, готуючись до війни з Польщею, використовувало українських націоналістів у своїх цілях для виконання низки диверсійних актів, підготовки повстання і для організації спеціального відділу (легіону Сушка), який мав вступити у Східну Малопольщу на боці вермахту. Оунівці, не зважаючи на невдачу «республіки Волошина», взяли у цьому активну участь. У зв'язку з цим планувалося переправляти людей і зброю через Словаччину або ж повітряним шляхом із Східної Прусії. Формування таких груп розпочалося у Словаччині у кінці серпня³⁶. Усіма збройними діями мав керувати спеціальний український військовий штаб. Передбачалося також створення ударних партизанських груп. Українці розраховували на те, що у повстанні візьме участь 1300 офіцерів і 12 тис. солдатів. Але ці підрахунки були малореальними, особливо щодо кількості бойових офіцерів.

Підписання пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. змінило політичну і мілітарну ситуацію, а в кінцевому результаті підірвало довір'я та надію націоналістів до німців³⁷. Крайова рада ОУН не погодилась підняти повстання. Після підписання пакту з СРСР українське повстання вже не відповідало інтересам III Рейху. Збройні виступи українців у вересні 1939 р. все ж таки відбулися. Виникає питання, хто був їх ініціатором, який вони мали радіус дії і що вони дали?

В міру того, як надходили відомості про невдачі поляків та наближення німців, українці почали все активніше готуватися до захоплення місцевої влади у Східній Малопольщі і до збройного виступу на стороні німців.

Після 10 вересня на територію Малопольщі почали стікатися дезертири з польського війська, часто великими групами із повним озброєнням. Із них на територіях, віддалених від великих польських гарнізонів, почали формувати бойові підрозділи. Українці все частіше роззброювали польських солдатів, які пересувалися окремо, або невеликими групами. Таким чином вони здобували зброю для своїх підрозділів. Вторгнення німців 11 вересня в глибину Східної Малопольщі (через Самбір) стало в ряді місць Прикарпаття знаком до

початку виступу. Передчасна евакуація, точніше втеча державної поліції, також була на користь цій справі. Почалося повстання у Стрию в ніч з 12 на 13 вересня. Це місто 12 вересня сильно бомбардувала німецька авіація. З метою уникнення втрат, ввечері зі Стрия виведено батальйон охорони. Місто також залишила більшість поліцейських. В казармах і на складах залишилась охорона, яка, однак, нічого вдіяти не могла. Вночі міський зброд і випущені з тюрем в'язні кинулися грабувати. Заворушенням скористалися українці. В кінцевому результаті перед світанком місто було захоплене озброєними загонами українських націоналістів. Тієї ж ночі польські підрозділи, які знаходилися на даній території (наприклад, піхотний батальйон 49 п/п), отримали наказ знову захопити Стрий. Бої за це місто тривали кілька днів. Нам не відомо, які українські сили брали участь в цій боротьбі. Вважають, що там діяло 500-700 озброєних українських націоналістів.

Протягом наступних днів збройні виступи українців занотовано практично в кожному повіті, що знаходився на схід від Бугу, але вони не були масовими і скоординованими. Надходили повідомлення про створення українцями загонів міліції, члени яких носили на руках жовто-блакитні пов'язки. Під Руським Явірником і Руською Жесною біля Любачова дійшло до зіткнень війська з групами озброєних українців. Про їх активність повідомлялося із Синоводська (напад на поїзд), вони діяли також в Підгірцях, Бориславі, Трускавці, Мражниці, потім у Жукотині (на схід від Турки) і в Уричі (на південь від Борислава), а в кінці - в районі Миколаїв-Жидачів³⁸. Більші сутички сталися також на Волині і на південному Поліссі. Командир округу IX, що знаходився в Бресті, генерал Францішек Клеберг наказав: «[...] при потребі рішуче приступити до ліквідації диверсійних банд»³⁹.

Озброєні українці, члени так званої громадської охорони, найчастіше в прикордонних містах і містечках, намагалися захопити владу. Траплялися випадки ворожого та неприязного ставлення цивільного українського населення до відступаючих польських загонів. В оперативному наказі № 3 командир з'єднання «Кобрин», полковник Адам Еплер повідомляв, що в районі Ковель-Ратно-Камінь-Каширський трапляються випадки роззброєння селянськими бандами поодиноких солдатів і нападів на дрібні загопи та цивільне населення, яке евакуювалося⁴⁰. Українці забирали у солдатів коней і зброю і ховали всіляке військове обладнання, яке кидали розбиті загопи.

Однак цей рух не набрав масового характеру і загалом легко і швидко придушувався польськими частинами, хоча в окремих місцях ця боротьба була дуже запеклою.

В районі Миколаєва-Жидачева, де в той час не було жодних польських військових частин, українські збройні виступи продовжувалися і тривали найдовше.

Уже 15 вересня польська влада вдарила на сполох. В донесеннях говорилося про збройні виступи українських націоналістів. Особливо загрожувала польським оборонним планам їх наявність в районі Жидачева, де Стрий впадає у Дністер, тобто там, де мав бути один з головних осередків опору. Замість того, щоб працювати на оборону, ген. бриг. Максиміліан Мілян-Камський скерував новосформовані частини для придушення заворушень. Туди було направлено полк у складі трьох ескадронів під командуванням полковника Володимира Гілевського. До місця призначення полковник мав прибути лише вранці 17 вересня⁴¹.

У чергових донесеннях повідомлялося про нові виступи. Ген. бриг. Стефан Дембінський повідомляв: «По всій території на моєму відрізку діють угруповання українських повстанців. Вони ліквідовуються поліцією і моїми підрозділами. Найбільше угруповання знаходиться у Миколаєві, в цьому районі бої тривали 15 вересня протягом цілого дня. Направляю батальйон залізницею до П'ясної для підкріплення підрозділів, які ведуть бої з українцями під Миколаєвом»⁴².

16 вересня виразно намітився перелом ситуації на краще. Командир ДОК № X ген. бриг. Вацлав Вечоркевич організував оборону між Львовом і Дністром (над нижньою Верещицею). Зібрані там частини (разом з державною комісією) швидко придушили збройні виступи українців в районі Жидачева. Це сталося також через те, що українці не отримали німецької допомоги, на яку розраховували у своїх політичних і військових планах.

Збройні виступи українців, що відбулися на східних кресах у другій декаді вересня були не повстанням, а лише стихійними виступами, до яких підбурювали окремі дезорієнтовані націоналістичні діячі і місцеві лідери ОУН. Вони не набрали масового характеру і загалом легко і швидко придушувалися польськими військовими підрозділами і добре організованими загонами державної поліції. Українські виступи, однак, ускладнили організацію оборони так званого румунського передмістя. Під час роззброєння польських солдатів, а також під час боїв обидві сторони мали вбитих і поранених.

Черговою проблемою є ставлення української політичної еліти до польсько-німецького конфлікту.

Немає сумніву, що міжнародна ситуація другої половини 30-х років, яка все ускладнювалася, оживила надії українців, особливо членів націоналістичних організацій, на реалізацію ідеї незалежної України.

У березні 1939 р. навіть було створено таку державу на Закарпатській Русі («республіка Волошина»), Одначе це призвело до швидкого розчарування, яке посилилося після підписання пакту Молотова-Ріббентропа. У багатьох була втрачена довіра до німців. Мав рацію німецький консул у Львові др Герхард Зеєлос, коли говорив, що українська громадська думка обурена німецькою політикою, а надії на успіх повстання немає ніякої. Це була реальна оцінка ситуації. Митрополит Шептицький радив українській громадськості дотримуватись доброзичливого нейтралітету по відношенню до Польщі, а Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) публічно проголосило і подало у сейм дві декларації: тодішнього представника Волині, депутата Степана Скрипника і керівника УНДО, заступника маршала сейму Василя Мудрого. Обидва стверджували, спираючись на резолюцію з'їзду УНДО від 24 серпня 1939 р., що український народ, який проживає на території II Речіпосполитої, лояльно виконує громадянські обов'язки. До дотримання порядку та утримання від різних диверсій закликала українська преса. Сьогодні важко оцінити результативність цих закликів. Та цілком можливо, що багато українців прислухалося до них і утримувалося від антипольських виступів.

Примітки

¹ „Dziennik Ustaw RP”, nr 61, z 18 VII 1924, poz. 609.

² *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*, t. 1: 1918-1932, pod red. T. Jędruszcza i M. Nowak-Kiełbikowej, Warszawa 1989, s. 155-156, dok. nr 34 (Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą z załącznikami, 1921, marzec 18, Ryga).

³ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Dowództwo Okręgu Korpusu (DOK) nr VIII, 1.371.8.275, Raport Oddz. II Szt. Gen. z 17 VI 1922 r. pt. *Obce narodowości w Wojsku Polskim*, s. 19-20.

*■ *Ibidem*, s. 16-17.

⁵ T. A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939)*, Toruń 1997, s. 99.

⁶ P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921-1926*, Warszawa 1981, s. 127.

⁷ Idem, *Ustawodawstwo wojskowe II Rzeczypospolitej 1921-1926*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, nr 4, s. 59.

⁸ T. A. Kowalski, *op.cit.*, s. 112-113.

⁹ CAW, Sztab Generalny, t. 66, Komunikat informacyjny Oddz. II Szt. Gen. z 18 X 1923 r. *Obce narodowości w Armii Polskiej*, s. 13-14 (dalej cyt.: CAW, Komunikat inf. 1923).

¹⁰ CAW, Komunikat inf. 1923, s. 19-20.

¹¹ *Ibidem*, s. 22-23.

¹² *Ibidem*, s. 16.

- 13 CAW, Departament Artylerii, t. 218, Zarządzenie I wiceministra regulujące kryterium określania przynależności narodowej szeregowców z 19 V 1934 r.
- 14 CAW, 1.300.37.28, Wynik poboru rocznika 1901, stan z 15 XII 1925 r.
- 15 T. A. Kowalski, *op.cit.*, s. 106.
- 16 CAW, Komunikat inf. 1923, s. 13-14.
- 17 *Ibidem*, s. 11-12.
- 18 *Ibidem*, s. 35.
- 19 *Ibidem*, s. 44-46.
- 20 T. A. Kowalski, *op.cit.*, s. 118-120.
- 21 CAW, MSWojsk., 1.300.38.102, Wskazówki do rozdziału i wcielenia rocznika poborowego 1914 (wcielenie wiosenne).
- 22 CAW, MSWojsk., 1.300.30.36, Wskazówki do rozdziału i wcielenia rocznika poborowych 1936 (wcielenie jesienne).
- 23 T. A. Kowalski, *op.cit.*, s. 114.
- 24 *Ibidem*.
- 25 P. Stawecki, *Oficerowie dyplomowani Wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997, s. 117.
- 26 W. Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku (organizacja, zasady funkcjonowania, przygotowanie do wojny)*, Toruń 1993, s. 158. Див. також: *Plan mobilizacyjny „W”*. Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny, wstęp i opracowanie P. Zarzycki, Pruszków 1995.
- 27 *Polskie Sity Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, 1.1: *Kampania wrześniowa 1939, cz. 3: Przebieg działań od 9 do 14 września*, Londyn 1959.
- 28 K. Skrzypek, *Podkarpackim szlakiem Września. Wspomnienia żołnierza armii Karpaty*, Katowice 1986, s. 89.
- 29 W. Rezmer, *Armia Poznań 1939*, Warszawa 1992, s. 26.
- 30 Z. Szacherski, *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966, s. 312, 327.
- 31 R. Elbl e, *Die Schlacht an der Bzura im September 1939 aus deutscher und polnischer Sicht*, Freiburg 1975, s. 196.
- 32 W. Rezmer, *Polski plan unieruchomienia n> razie wojny tzw. elementów antypaństwowych (1931-1939)* [w:] *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Karolowi Grünbergowi tv 70-lecie urodzin*, Toruń 1995, s. 122.]
- 33 *Ibidem*, s. 124-140.
- 34 R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 27.
- 35 *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, Warszawa 1968, dok. nr 46, s. 197 (далі цит.: *Wybór źródeł*).
- 36 В інформаційному звіті № 167II від ділу Генерального штабу від 26 серпня 1939 р. читаємо: «Прикордонна служба повідомляє, що 23 серпня до м. Папін (на південь від Лупкова) прибув відділ німців і українців із 100 осіб. Цей відділ нібито мав завдання організувати диверсійні банди, які будуть нападати на польські прикордонні застави». *Przygotowania niemieckie do agresji na Polskę w 1939 r. w świetle sprawozdań Oddziału II Sztabu Głównego WP (dokumenty)*, zebrali i opracowali M. Cieplewicz, M. Zgómiak, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, dok. nr 20, s. 138.

- ³¹ R. T o r z e c k i, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*, Warszawa 1972, s. 173.
- ³⁸ PSZ, 1.1, cz. 3, s. 536.
- ³⁹ *Wybór źródeł*, dok. nr 482, s. 908.
- ⁴⁰ *Ibidem*, dok. nr 494, s. 922.
- ⁴¹ R. D a l e c k i, *Armia Karpaty w wojnie obronnej 1939 r.*, Rzeszów 1989, s. 229-230, 365.
- ⁴² *Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej. T. I: Wojna obronna Polski 1939*, Warszawa 1979, s. 649.

Дискусія

Ярослав Ісаєвич: Дякую, пане професоре. Будемо задавати питання кожному доповідачу, чи проведемо загальну дискусію після обох доповідей? Якщо хтось має питання зараз прошу.

Степан Макарчук: Чи міг би пан професор сказати, як сучасна польська історіографія оцінює дії польського уряду і військового керівництва під час німецької агресії в період з 1 до 20 вересня? Також просив би пана професора уточнити позиції польського уряду і військового керівництва в період відступу польської армії і чому польське керівництво так швидко залишило Варшаву і перейшло на румунську сторону.

Вальдемар Резмер: У результаті несприятливого розвитку подій на фронті, останнім польським імprovізованим планом оборони був намір утримати Східну Малополющу, так зване румунське передмостя. Готуючись до війни з німцями, поляки розраховували, що це буде союзницька війна, бо одна Польща не мала шансів відбити німецьку агресію. Західні союзники Польщі протягом 2 тижнів від початку мобілізації власних сил мали розпочати военні дії на німецькому фронті. У польському плані оборони це була боротьба за час, за продовження опору до часу виступу західних альянтів. Передбачалося, що це може статися приблизно 12 вересня, почнуть наступати французи і ситуація на польському фронті полегшиться. З військової точки зору єдиним шансом на організацію оборони була Східна Малополюща, бо там була дорога до наших союзників. За плечима знаходилася Румунія, котра, як польський союзник, повинна була дотримуватися доброзичливого нейтралітету.

Ярослав Ісаєвич: Мені здається, що це питання не дуже стосується до даної теми, але прошу професора Резмера відповісти.

Вальдемар Резмер: А чому до Румунії? 17 вересня вступає Червона армія, і тоді Верховне командування стало перед дилемою, чи залиши-1 тися в країні, долучитися до війська і піти разом з ним у неволю (саме це було найважливішою проблемою для польського головнокомандуючого Ридза-Смігли, яку він пробував вирішувати і протягом наступних років), чи піти в Румунію. Він думав, що румуни пропустять польське командування і польський уряд через свою територію у Францію. Румуни, однак, не пропустили, інтернували уряд і верховне командування.

Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р.

Вибух війни не був несподіванкою для українців. Війни очікували. Панувало загальне переконання, що мир, який встановився після Першої світової війни, є нетривким і нові воєнні конфлікти неминучі. «[...] Версальський „мир” не створив такого політичного ладу, який міг би втриматися на довші десятиліття [...] Ціла європейська політична система є вже другий десяток літ в стані безнастанного ферменту»¹,

- констатував один з провідних діячів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Зенон Пеленський у вересні 1935 р.

Та більше, війни сподівалися. Базуючись на впевненості про невідворотність континентального воєнного конфлікту, з ним пов'язували далекосяжні політичні наміри. Брали при цьому до уваги науку попередньої війни, одним з основних наслідків якої був розпад великих багатонаціональних імперій і утворення на їх руїнах нових національних держав у Східній, Середній та Південній Європі. Українські політичні середовища гадали, що грядуща велика війна мусить зруйнувати існуючу політичну карту, в тому числі й систему договорів, які закріпили поділ українських земель, і висуне українське питання як актуальну проблему міжнародної політики. Голова УНДО Дмитро Левицький у квітні 1933 р. висловлював переконання, що «кожний міжнародний конфлікт, який заторкує схід Європи, тим самим видигає українську справу»². Подібних поглядів щодо ролі війни в динамізації української проблеми дотримувалися й прихильники право радикальної течії, що гуртувалися в Організації українських націоналістів (ОУН). В «Бюлетені» Краєвої ексекутиви ОУН на західноукраїнські землі за травень-червень 1932 р. читаємо: «Між державами заходу, в інтереси яких ми можемо вплести і свої інтереси, є різниці. Наші інтереси мусимо вплести в цілий цей комплекс [...] Ждемо світового конфлікту»³.

Врахування фактора війни стало важливим елементом політичних платформ українських політичних угруповань. Проте у візіях евентуального воєнного конфлікту, зокрема, передбаченнях стосовно його

головних учасників та їх можливого ставлення до української справи, між ними існували суттєві різниці. Загалом у поглядах українського політикуму на майбутню війну можна простежити два напрямки. Перший з них заступала більшість партій та політичних організацій Галичини. Найповніше він був відображений в політичних настановах УНДО, провідної політичної сили українства краю.

Зовнішньополітична концепція партії, що в основному сформувалася у першій половині 30-х років, виходячи з принципу біполярності світу - протилежності між західними країнами і Радянським Союзом, доводила неминучість воєнного зіткнення між цими двома системами економічного та соціально-політичного розвитку. Як зазначив у серпні 1939 р. тодішній голова УНДО Василь Мудрий, «в нас була довголітня сильно угрунтована концепція реставрації української державності на випадок удару західного світу зі східним - польським [...] Ми тоді могли орієнтуватися у наших змаганнях на всі цивілізовані європейські сили»⁴. Наприкінці першої половини десятиліття під впливом німецько-польської декларації про ненапад (січень 1934 р.) і польсько-української виборчої угоди (травень 1935 р.), що започаткувала політику «нормалізації», в концепції УНДО з'явився новий конкретний пункт: в авангарді європейських сил стали бачити Німеччину і Польщу. Власне в річницю пошуку зближення з Заходом і висувалася на перший план вимога здійснення далекосяжного польсько-українського замирення, яке трактовано як «погодження українських національних інтересів з польською державною рацією за ціну розумних і гідних взаємних компромісів»⁵.

Дещо іншим уявлявся сценарій майбутнього зламу існуючого політичного ладу в Європі та актуалізації української справи на міжнародній арені провідникам ОУН. Були переконані, що згодом сформується два блоки держав, конфлікт між якими неминуче приведе до краху версальської системи. Не маючи попервах ясного уявлення про прийдешній розподіл сил та склад цих таборів, з великою мірою певності зате передбачали, що головним порушником спокою на континенті стане ревізіонізм, як засадниче заперечення поверсальської дійсності та прагнення її змінити⁶.

Ставлячи за мету звести переможну війну з усіма займаннями України, а передусім з Москвою і Польщею, український радикальний націоналізм бачив союзників цієї своєї боротьби передусім між державами, які домагалися перегляду існуючих кордонів. Сприятливою для українських визвольних змагань вважалася й та обставина, що розв'язання ревізіоністських проблем неминуче вело до вибуху війни⁷. Ревізіоністська війна мала стати вихідним пунктом для розгортання

української національної революції, яка в разі свого успішного розвитку повинна була спричинитися до ґрунтовної зміни політичної карти Європи: постання Української великої держави, занепаду імперіалістичної Москви, виникнення на терені колишньої російської імперії кількох середніх і малих держав, територіального зменшення Польщі до меж невеликої держави, відтягої від моря⁸.

Роздуми на тему можливих союзників української національної справи привертали увагу провідників революційного націоналізму до Німеччини, найпотужнішої з ревізіоністських держав. Ці зацікавлення випливали як з принципової настанови ОУН про здійснення завдань української зовнішньої політики «шляхом союзних зв'язань із тими народами, що вороже відносяться до займанців України»⁹, так і з калькуляцій на те, що Україна може цікавити Німеччину як вигідне поле для розгортання її економічної експансії далі на схід¹⁰. Бралися при цьому до уваги і окремі прояви прихильності німецьких політичних кіл до ідеї суверенітету і соборності України¹¹.

Інтенсивне озброєння Німеччини з перших місяців перебування при владі Гітлера, перші заходи нацистського керівництва з метою ревізії Версальського миру, формування політичного блоку тоталітарних режимів Німеччини та Італії в середині 30-х років - все це давало підстави гадати, що наближається час кардинальних змін у міжнародній ситуації на континенті. Голова проводу ОУН Євген Коновалець у червні 1937 р. був вже впевнений, що «війна неминуха за яких два-три роки, німецько-італійська вісь намітила розібрати Східний Союз і якщо Гітлер не збожеволіє з його імперіалізмом великої Німеччини, то Україна матиме автономію і своє військо». Коновалець припускав, що в ході воєнної експансії на схід Німеччина знищить другого історичного ворога України - Польську державу, і в своїй політиці покладатиметься на українське населення Галичини й Волині¹².

Щоб війна і спричинена нею ситуація, коли українська справа знову опиниться у центрі міжнародної політики, не застали українську суспільність зненацька, вона, на думку українських політичних провідників, повинна була готуватися до цього заздалегідь. В назриваючих історичних подіях, як уявлялося їм, українці мали зіграти найактивнішу роль: йшлося передусім про згуртування політичних угруповань і перетворення національного руху на окрему самовизначальну політичну силу, здатну вплинути на процеси, що назривають в Європі. В цих цілях восени 1937 р. розпочато регулярні конспіративні зустрічі представників провідних політичних партій та організацій Галичини, що з грудня того ж року стали іменуватися Контактним

комітетом (КК). Згідно з принципами, опрацьованими на перших зустрічах, КК мав на меті обговорення актуальних суспільно-політичних питань. Навесні 1939 р. у КК збиралися представники УНДО В. Мудрий, Д. Левицький та В. Кузьмович, Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), - М. Стахів; католицької Української народної обнови (УНО) - О. Назарук, Фронту національної єдності (ФНЕ) - Д. Паліїв і С. Герасимович та жіночих організацій (Союзу українок та Дружини Княгині Ольги) - М. Рудницька. В окремих засіданнях брав участь один з керівників Української соціал-демократичної партії (УСДП) В. Старосольський, а також деякі інші провідні діячі названих партій та організацій.

Намір ініціаторів міжпартійних контактів нав'язати зв'язки з молодіжними націоналістичними середовищами не увінчався успіхом. Мінливі міжнародні обставини, що склалися в процесі «чехословацької кризи» навколо справи Закарпатської України восени 1938 р. - на початку 1939 р., вимагали від українського політикуму оперативного аналізу і відповідних обґрунтованих рішень. З цією метою в жовтні 1939 р. учасники Контактного комітету зробили спробу, щоправда невдалу, заснувати єдиний кермуючий орган під назвою Всеукраїнська національна Рада.

Власне з такими уявленнями, політичними калькуляціями і намірами стануло українське суспільство на західноукраїнських землях в обличчі загрози війни між Німеччиною та Польщею. Оцінка політичними угрупованнями факту німецько-польської війни та їх ставлення до держав-учасниць конфлікту, лінія поведінки української суспільності напередодні та під час вересневої кампанії, участь українців у бойових діях - таке основне коло питань, які тою чи іншою мірою порушені в рефераті.

* * *

На початок німецько-польського дипломатичного конфлікту західноукраїнське суспільство перебувало в стані потрясіння, спричиненого падінням Карпатської України. Вислід закарпатської драми неминуче спроектувався на сприйняття українськими політичними силами нової міжнародної ситуації. У весняні місяці 1939 р. дедалі чіткіше окреслювалися сторони дипломатичного конфлікту і майбутньої війни. Спостерігаючи за посиленням зовнішньополітичного пропагандистського тиску Німеччини на Польщу, західноукраїнські політики доходили висновку, що такий розвиток подій не вписується у випрацьовану протягом багатьох років політичну схему. Провідний

політичний публіцист УНДО І. Кедрин-Рудницький наприкінці березня 1939 р. констатував: «Сліпа вулиця, в якій опинилися поки що українська політична думка, полягає в тому, що змінилися всі ті об'єктивні дані у міжнародній ситуації, які ми раніше брали під увагу при формуванні нашого становища, ціла низка елементів міжнародної ситуації, позитивних для українців, змінилася у нашу некористь»¹³.

Передчуваючи можливість скорого вибуху війни, зокрема німецько-польського конфлікту, більшість західноукраїнських політиків легального сектора не приховувала свого неприхильного ставлення до подібного розвитку ситуації. УНДО та його преса підтверджували незмінність основних принципів зовнішньо-політичної концепції партії. Згідно з нею, успішний розвиток українських державницьких змагань можливий під час та у висліді війни, яка б актуалізувала українську проблему, при цьому йшлося про війну між Заходом і головним ворогом українського визвольного процесу-Москвою. Та ж війна, що назрівала, не відповідала цим політичним розрахункам лідерів УНДО. їм явно суперечив конфлікт між Німеччиною і Польщею, країнами, що розглядалися українськими політиками як основна протирадянська сила в Середньо-Східній Європі. «У польсько-німецькому конфлікті не бачимо ніякого інтересу ані для німців, ані для поляків, ані для українців»¹⁴, - писав І. Кедрин-Рудницький в «Ділі» на початку травня 1939 р.

Не вписувалася така війна у візію західноукраїнських політиків також тому, що в ній мали протистояти коаліції держав західного світу. Але особливе неприйняття викликала перспектива нейтралітету Радянського Союзу в ході конфлікту та його вирішального впливу на вислід війни. «Кажемо: така війна, яка нині висить у повітрі, війна, яка велась би поміж демократичними державами та залишала у найбільш привілейованому становищі Совіти, - не лежить у нашому інтересі»¹⁵.

Зважаючи всі чинники міжнародної ситуації та екстраполюючи можливий її розвиток, українські політичні лідери утверджувалися на думці, що українське питання в ній повинно неминуче повстати, але в дуже обмеженому, односторонньому варіанті. Голова УНДО В. Мудрий у своїй промові на засіданні ЦК партії 22 квітня 1939 р. констатував, що у назріваючій війні український народ має стати не підметом, а предметом зацікавлених сил¹⁶.

З розглянутих вище політичних висновків формувалося ставлення українських політичних сил до основних учасників конфлікту - Німеччини та Польщі. Погляди на місце і роль Німеччини в українському питанні зазнали в західноукраїнському суспільстві навесні 1939 р. еволюції. Під впливом політики керівництва Третього Рейху щодо

Карпатської України на завершальному етапі її існування із свідомості багатьох політиків почало зникати поширене в той час уявлення, що Німеччина нібито об'єктивно зацікавлена в розвитку українського визвольного руху і готова сприяти створенню української держави. «Німеччина виреклася свого плану відбудови України під своїм протекторатом¹⁷, - писала газета католицької УНО «Нова Зоря» невдовзі після падіння Карпатської України.

Своє розчарування висловлювали і лідери ФНС, які донедавна, під час існування автономного режиму на Закарпатті, чимало сприяли підживленню цих ілюзій щодо політики Німеччини. Нині преса цієї організації закликала позбутися «зайвих сентиментів до Німеччини. Треба, щоб усі ми збагнули нарешті правду, що політикою держав і націй керує безоглядний егоїзм [...]»¹⁸.

Східна політика Німеччини й можлива позиція щодо неї українських політичних сил обговорювалася 8 травня 1939 р. на засіданні Контактного комітету, коли дискутувалися напрями української політики. В рефераті, з яким виступив О. Назарук, йшлося, зокрема, про традиційну східну політику Німеччини та ймовірні загрози для слов'янських народів (віднесених нацистами до меншовартісних). Проте, як свідчать матеріали засідання, ставлення українських політиків до Німеччини не було однозначним і ставилося у залежність від подальшого розвитку подій. В. Кузьмович вказував на складність ситуації, що спонукало до обачності та пошуку альтернативних шляхів української політики. «В нашій інтересі - стояти якнайдовше на становищі обсерватора, але потому треба рішатися. Виключаю фронт радянський, лишаються два фронти: німецький або протинімецький»¹⁹.

Великий вплив на хитання і пошуки політичних шансів в українському суспільстві мала політика польського уряду в Західній Україні і стан українсько-польських взаємин. В умовах зростання напруги у німецько-польських відносинах і загального загострення становища в Європі справа подальшого розвитку стосунків між польською державою і українським суспільством набирала першорядного значення. На цій думці сходилися лідери провідних українських партій, що засідали в Контактному комітеті. Увага до цих взаємин була викликана активізацією протиукраїнських репресивних дій органів безпеки, прикордонної служби і цензури та акцій польських громадських організацій особливо на завершальній стадії «чехословацької кризи». Продовження такого курсу держави могло мати для українського суспільства тяжкі наслідки. Водночас українські політики вважали момент, який настав після падіння Карпатської України,

догідним для порозуміння. До цього змушувала вкрай несприятлива для обох сторін ситуація. З ліквідацією Чехословаччини, підписанням німецько-румунського торговельного договору, перетворенням Угорщини на сателіта нацистів, захопленням Третім Рейхом Клайпеди, Німеччина фактично оточила Польщу і загрожувала їй агресією. Становище ускладнювала невизначеність позиції другого сусіда Польщі - Радянського Союзу.

Українська преса нагадувала польським урядовим колам і громадськості, що в надзвичайно трудному геополітичному положенні між двома величезними «млинськими каменями» - Німеччиною і СРСР, Польщі було б вигідно заручитися підтримкою українців. А для цього, як підкреслювалося, потрібна була нормалізація відносин між обома народами. Не приховуючи того важкого становища, в якому опинилося українство внаслідок падіння Карпатської України, газети УНДО водночас висловлювали готовність українських політичних кіл стати на шлях порозуміння з польською стороною.

«Українці-це живий нарід, - писала „Національна політика” - який має свої природні вимоги, свої аспірації, свої прямування. Нема підстав думати, щоб їх не можна було узгіднити з польською національною державною рацією. Хвилина є психологічно справді пригожа, просто виїмкова. Але польська сторона повинна піти кроком далі і прецизувати реальні можливості нашого зговорення»²⁰.

При цьому газета підкреслювала, що йдеться про вимоги, які визначають суть українського питання. «До справді великих справ, що їх Польщі доведеться в такий чи інший спосіб саме тепер розв'язати, належить - на одному з перших місць - українська справа [...] Від змісту і форми розв'язки української проблеми залежатиме величезною мірою не тільки доля наша, але і доля самої Польщі»²¹.

Позиція УНДО в українсько-польських відносинах була окреслена на засіданні ЦК партії 22 квітня 1939 р. У промові голови УНДО В. Мудрого, зокрема, зазначалося: «Я стверджую, що ми, Українське Національно-Демократичне Об'єднання, яке репрезентує без сумніву політичну волю більшості українського населення, можемо [...] у цій грізній і відповідальній історичній хвилині підкреслити, що свої горожанські обов'язки супроти держави будемо сповняти, як досі сповняли, але рівночасно вимагаємо також від держави, не тільки загарантування і практичного переведення в життя повної правовості, але й заспокоєння збірних національних потреб української нації в Польщі»²².

Задекларувавши своє прагнення до врегулювання відносин з державою і польським суспільством, українські політики сформулювали

ряд вимог щодо зміни національної політики уряду. Проблема українсько-польських відносин була обговорена на засіданні Контактного комітету 8 травня 1939 р. Учасники засідання висловилися за ведення переговорів з урядовими чинниками, мотивуючи цю думку потребою нейтралізувати гостроту внутрішньополітичної ситуації²³.

Невдовзі представники УНДО зробили спробу розпочати діалог з урядом на тему подальших українсько-польських відносин. 25 травня 1939 р. голова партії В. Мудрий і генеральний секретар В. Целевич мали зустріч з головою Ради міністрів Польщі Ф. Славою-Складковським. Атмосфера переговорів була більш як прохолодною. Голова уряду переклав відповідальність за загострення польсько-українських взаємин на українську сторону. Його невдоволення викликала навіть доволі поміркована промова В. Мудрого на засіданні ЦК УНДО 22 квітня 1939 р. та вимога українських представників про виконання Польщею своїх міжнародних зобов'язань, зокрема надання українським землям територіальної автономії. «Автономії ніхто вам в Польщі не дасть»²⁴ - заявив прем'єр безапеляційно. Подібною була його реакція і на слова В. Мудрого про доцільність мати урядову програму розв'язання українського питання. «Та це не Австрія [...] Та вона мала програми»²⁵ - відрізав голова уряду. Бесіда показала, що надії українських політиків на реформи, які б унормували і поліпшили становище українців у Польщі, не мали ніяких підстав.

Жорстку позицію Ф. Славою-Складковського у переговорах з українськими представниками можна пояснити насамперед змінами у національній політиці режиму. На той час уряд Польщі завершив випрацювання таємної програми «зміцнення польськості» так званої Східної Малопольщі, як в офіційному лексиконі іменувалася Галичина. У спеціальній ухвалі Ради Міністрів накреслено цілий ряд довготривалих заходів, що передбачали в кінцевому підсумку досягнення остаточного злиття західноукраїнських земель з цілістю Речі-посполитої, а точніше, з корінними польськими територіями²⁶. Таким чином, уряд започаткував новий політичний курс щодо українців, який міг посилити зростання польсько-українського антагонізму.

Невдача останньої у передвоєнний час спроби загального полагодження стосунків з державою вслід за прикритим досвідом «нормалізації» 1935-1938 рр. немов автоматично підсувала багатьом українцям думку: як не Польща, то хто? Подібні альтернативні запитання неминуче поставали й перед політичним активом. У ЦК УНДО влітку 1939 р. йшла дискусія про можливі напрямки партійної політики та орієнтації українського суспільства в умовах німецько-польського дипломатичного і еventуального збройного конфлікту.

В ході дискусії думки поділилися: частина діячів схилилася до того щоб зміцнити зусилля унормування взаємин з Польщею, а в разі війни стати по боці Польщі; інша група вважала, що українці повинні зайняти вичікувальну позицію, а потім в ході війни орієнтуватися на сторону, що перемагає²⁷.

Складні процеси аналізу дотеперішньої своєї політики і намагання перебудувати її у відповідності з новими міжнародними реаліями переживала у цей час і ОУН. Позиція німецького керівництва на заключному етапі закарпатської драми викликала серед членів організації та її прихильників почуття розчарування та недовіри до Німеччини. В націоналістичних виданнях за кордоном з'явилися публікації, автори яких намагалися критично розглянути дійсні цілі та мотиви «української» політики Німеччини під час «чехословацької кризи» та з'ясувати подальші зовнішньополітичні плани Гітлера. Із зростом напруги в німецько-польських взаєминах навесні 1939 р. лідери ОУН стали знову задумуватися над можливістю пристосування еventуального конфлікту між цими обома державами до українських державницьких прагнень. Гадаю, що така зміна в настроях була зумовлена низкою обставин. І передусім — заходами нацистських відомств, які видавали активізацію їх інтересу до українських справ. Початок нового туру «української» політики Берліна припадає на квітень 1939 р., тобто на момент активної підготовки до нападу на Польщу. У той час відбулася таємна зустріч представників командування німецької військової розвідки (абверу) і Проводу українських націоналістів (ПУН). Розмова, ймовірно, завершилася домовленістю про співпрацю сторін в антипольських акціях, німецькі установи зобов'язувалися допомогти у формуванні та озброєнні українського легіону²⁸.

Поновлюючи контакти з німецькими установами після прикрої науки відмови уряду Німеччини підтримати українську державність на Закарпатті, ПУН, який після вбивства Є. Коновальця більшовицьким агентом у травні 1938 р. очолив Андрій Мельник, виходив з дуже простого мотиву. Зрештою, розмірковували провідники організації, Закарпатська Україна була лише маленькою частиною української території, і не можна на прикладі ставлення до цієї окраїнної української області судити про справжню позицію Німеччини в українській проблемі загалом²⁹. У квітні 1939 р. провід ОУН виступив з відозвою, у якій проголошувалася думка, що Україна і Німеччина є природними союзниками, виправдовувалася політика Гітлера щодо Закарпатської України і стверджувалося, що «в справі визволення України інтереси обох народів співпадають»³⁰.

У цей час постав задум організації повстання українців у Галичині, який пов'язувався з підготовлюваною німецькою військовою операцією проти Польщі. Правдоподібно, ідея такого українського збройного виступу походила з німецьких інстанцій, скоріше з Міністерства закордонних справ, зокрема бюро Ріббентропа. Суть цього заміру виклав у довірчій розмові з німецьким журналістом 2 травня 1939 р. співробітник бюро Ріббентропа П. Клейст. Йшлося про те, щоб зусиллями українських угруповань підготувати масовий виступ проти польських властей. «Здійснивши таку підготовку, - говорив Клейст, - ми змогли б потім дати Польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї та боеприпасів, а також відрядили б добре навчені військової справи загони „січовиків” [...] Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах»³¹.

Можна припускати, що намір організації українського повстання розглядався в контексті пошуків підстав для воєнного вторгнення в межі Польської держави, а також виправдання евентуального майбутнього вступу німецьких військ в її українські області. В річизці цих розрахунків попервах не виключалася навіть можливість створення на західноукраїнських землях якоїсь форми національної держави. Про загальний напрям роздумів керівників Третього Рейху щодо подальшої долі Західної України свідчать висловлювання Гітлера у розмові з головнокомандувачем сухопутними військами генералом В. фон Браухічем 25 березня 1939 р.: «Вторгтися в Україну фюрер не хоче. В залежності від обставин можна було б створити українську державу. Але ці питання поки що залишаються відкритими»³². Ці плани з часом мали конкретизуватися з урахуванням насамперед зовнішньополітичних обставин.

Задум організації повстання був обговорений з керівництвом ОУН, штаб-квартира якого у той час знаходилася у Берліні, а при посередництві провідників німецької національної меншості в Польщі, і з лідерами деяких українських організацій в краї. Він знайшов підтримку і схвалення, зокрема львівської «Молодої Громади», що була об'єднанням колишніх старшин Української галицької армії, і особливо Дмитра Палієва. В колах «Молодої Громади» цей проект набрав конкретних обрисів і був переданий до красної екзекутиви ОУН. Хоча ідея масового протипольського збройного виступу в момент вибуху німецько-польської війни була дуже популярна в ОУН, однак єдності у цьому питанні в організації не було. ПУН на перших порах поставився з довір'ям до тверджень представників деяких нацистські!

відомств про прихильність Німеччини до українських державницьких прагнень. Тому за дорученням А. Мельника в керівних колах організації опрацьовувано конституцію «Української Західної Держави», яка мала б постати внаслідок зудару Німеччини з Польщею. Разом з тим вирішено було розпочати практичну роботу з метою підготовки повстання³³.

На початку літа 1939 р. ПУН надіслав Красвій екзекутиві у Львові директиву, в якій, зокрема, вимагав: провадити бойовий та військовий вишкіл членів організації, накопичувати вогнепальну зброю, збирати кошти на організаційні цілі та ідеологічне навчання молоді; звернути головну увагу на роботу серед молоді, що має бути охоплена евентуальною мобілізацією, вести серед неї пропаганду, підготовляючи її до «власивної ролі» після проведення мобілізації; не ударемнювати, ані не перешкоджати мобілізації, щоб не викликати гвалтовних репресій польських властей, а тим самим спричинити великі втрати в людях; лише підготовляти акти дезертирства і саботажів, виконання яких повинно було наступити в час, коли мобілізований українець буде мати в руках зброю³⁴.

Однією з головних умов реалізації цих намірів вважалося прихильне ставлення Німеччини до державницьких прагнень українців. Керівники красвої організації ОУН зверталися до ПУН з запитами щодо намірів Берліна в справі подальшої долі Західної України у випадку воєнного розгрому Польщі. Однак запевнень про це з боку офіційних німецьких інстанцій провід ОУН так і не отримав. Тим часом інтенсифікація німецько-радянських переговорів у середині серпня 1939 р. поставила під сумнів доцільність організації українського збройного виступу на початку німецько-польської війни. Підписання договору 23 серпня 1939 р. між Німеччиною і СРСР остаточно поховало весь цей план. ПУН відмовився від ідеї повстання. Мотивуючи це рішення, А. Мельник сказав: «Не можу дати згоди і видати наказ до повстання Організації Українських Націоналістів на тилах польської армії тому, що не бачу, в імю чого це б мало статися. Найперше німецький уряд мусить офіційно зайняти чітке становище щодо України, а тоді, в залежності від того становища, ми можемо розглядати німецькі пропозиції включення ОУН у війну Німеччини з Польщею і повстання на тилах польської армії»³⁵.

Більшість легальних українських угруповань поставилася до планів масового українського виступу неприхильно. Доволі скептично висловився на цю тему колишній голова УНДО Д. Левицький, коли один з політичних лідерів німецької національної меншості в Польщі Р. Візнер намагався з'ясувати в нього ніби «шформаційно» шанси проти-

польського повстання в краї³⁶. В такому ж дусі писала українська преса. Газета «Діло» в номері від 13 серпня критикувала «чужі агентури», які «в чужому інтересі поширюють на нашій території! неспокій та навіть провокують до зайвих виступів»³⁷. Зате до числа гарячих прихильників збройного виступу проти Польщі належав провідник Фронту національної єдності Д. Паліїв.

Втім ситуація в Західній Україні залишалася складною. Українсько-польські взаємини навесні та влітку 1939 р. досягли нової напруги. Державні органи та служби, керуючись нібито інтересами забезпечення безпеки держави, вдавалися до репресивних акцій проти основних ланок та активних членів українського зорганізованого громадянства. Поліція провела численні ревізії в багатьох повітах Західної України. Всі ці обшуки, як заявляли українські послы на пленарному засіданні сейму 23 травня, «набирають спеціально докучливих репресій супроти українського населення, а крім того, відзначаються злосливим і нічий неоправданим винищуванням маєтку»³⁸.

Водночас органи безпеки здійснили низку арештів українських громадських та політичних діячів. Значне число людей посаджено до в'язниць як членів та симпатиків ОУН. Якщо 1 липня 1939 р. на території Львівського судового округу було 1337 ув'язнених за підозрою у належності до націоналістичної організації, то на 1 серпня це число досягло 1621 особи³⁹. Сотні українців, в тому числі багатьох священиків, вивезено до концтабору в Березі Картузькій.

Деструктивним чинником у міжнаціональних відносинах в краї виступали польські націоналістичні організації та преса, які сіяли серед польського населення зерна недовіри та неприязні до українців, створюючи відповідний ідейний та морально-психологічний ґрунт для ужорсточення урядової політики. Чільні позиції у цій справі займали ендецькі інтелектуали, професори Львівського університету Ст. Грабський, Є. Ромер і Фр. Буяк та двоїжневик „Ziemia i Naród”, що видавала ця трійця.

В останні тижні перед вибухом війни польська «кресова» преса нав'язала полеміку на тему так званого германофільства українців. Відповідаючи авторам статей, які звинувачували українські політичні сили в симпатіях до Німеччини та її політики, «Національна політика*» в передовиці від 30 липня виклала позицію західноукраїнських легальних угруповань з проблем міжнародного політичного конфлікту. «Українці не є германофілами! - акцентувалося в статті. - Ніякого спасення від німців українці не ждуть і не мають підстав сподіватися [...] Настрої українських мас не є германофільські, вони радше індіферентні. Все ще тільки від польської сторони залежить, щоб вони стали

полонофільські. Але для цього потрібно було б одного: ґрунтовної зміни дотеперішньої польської національної політичної системи»⁴⁰.

Дії польських націоналістичних елементів та наставлення властей справляли на українське населення гнітюче враження, ще більше ускладнюючи українсько-польські відносини. Щоб досягнути суспільно-політичну атмосферу пересічного західноукраїнського села у ті передвоєнні місяці, звернімося до вражень очевидця подій - греко-католицького пароха з села Киданці Збараського деканату, Григорія Хамчука, викладених у нарисі-спогаді з новітньої історії цього села. Як зазначав автор, безпосередньо перед війною «секатури українців з боку поляків були невиносимі. Польські посланники, агітатори, завзяті войовники, скликували по селах віча, на котрі примусово зганяли українців, виступали на цих вічах гостро проти українців, називали їх поголовно німецькими запроданцями, грозили масовими розстрілами, конфіскатами майна і т. ін.»⁴¹. Подібний стан спостерігався й у містах.

Українські політичні сили, які виступали за нормалізацію відносин з польським суспільством, опинилися в складному становищі. Польська сторона активно відхиляла принцип рівноправних партнерських взаємин, запропонований українським політичним представництвом. Все це породжувало серйозні сумніви і хитання в українському суспільстві щодо можливості й доцільності порозуміння з державою. Становище властей і дії польського організованого громадянства підсилювали неприхильне ставлення широких кіл українства до Польщі. На тлі загального зросту невдоволення ситуацією українського населення в Польщі помітнішими були протидержавні тенденції серед молоді. Львівське воєводське управління повідомляло про нелояльну супроти Польщі настроєність молодих рекрутів української національності, яких набирали до польської армії⁴².

Та ситуація, що склалася в останні тижні літа 1939 р., пропонувала західно-українським політикам дуже обмежений вибір у пошуку зовнішньої сили, яка б хоча співчувала українській справі і об'єктивно була зацікавлена у сприянні їй. Після того, як 23 серпня був укладений німецько-радянський договір про ненапад, українська політика опинилася у безвиході. В умовах, коли вибух війни був питанням днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли або виступити на підтримку Польщі, або зайняти нейтральну позицію. Оскільки ж другий варіант поведінки неминуче був би розцінений властями як державна зрада, не залишалося нічого іншого, як офіційно заангажуватися на польському боці. Зробили це публічно партії, що мали представництво в вищих законодавчих органах Польщі.

На засіданні Народного комітету УНДО, що відбулося у Львові 24 серпня 1939 р., була прийнята ухвала, в якій, зокрема, говорилося: «Не спускаючи з ока національно-політичних змагань української нації як цілоти стати рівноправним і повновартним народом у колі європейських народів та не резигнуючи з політичної боротьби за повноту прав українського народу в Польщі, Народний Комітет заявляє, що українське громадянство виконає в цих важких час а) горожанські обов'язки крові і майна, які накладає на нього приналежність до Польської держави»⁴³. Народний комітет не обмину, у своєму рішенні нерозв'язаних політичних проблем та польсько-українських взаємин, які «не з нашої вини з кожним днем загострюються», висловивши при цьому сподівання, що «історична конечність доведе в обоєпільному інтересі обох народів вирівнювання політичних ріжниць між ними». Подібну позицію зайняли й лідери католицької Української народної обнови, парламентарне представництво якої в опублікованій відозві твердило про рішучість сповнити до останка «наші обов'язки як громадяни держави, в границях котрої волею провидіння живемо»⁴⁴.

Наочним свідченням стану розрухи, в якому перебувало в останні передвоєнні дні українське політичне життя, може служити такий факт. Один з найконсеквентніших антагоністів влади Польщі на західноукраїнськими землями і незмінний провідник легальної протипольської опозиції Д. Паліїв перед лицем різкої зміни зовнішньополітичних обставин, спричиненої пактом Ріббентропа-Молотова, в гарячкових пошуках якогось, хоча б тимчасового шансу для української політики готовий був кардинально змінити своє ставлення до Польщі. Як видно з запису у щоденнику О. Назарука, датованого 26 серпня 1939 р., Д. Паліїв перейнявся фантастичним планом поїхати до Варшави на зустріч з головою уряду Славой-Складковським, щоб «оферувати йому для Польщі ФНС взаїну за автономію»⁴⁵.

Усвідомлення безвихідності ситуації та передчуття труднощів! з якими невдовзі мало зіткнутися українське суспільство, спонукало лідерів партій виступати за його консолідацію. Практичне втілення в життя цього задуму ініціювало керівництво УНДО. Про це йшлося на з'їзді Народного комітету партії, що відбувся 24 серпня у Львові. Виходячи з того, що за існуючих міжнародних обставин Україні стоять перед можливістю «далекосяжних політичних подій і потрясень», які можуть вимагати від них найбільш відповідальних рішень з власну долю, резолюція з'їзду висувала як першочергове завдання українського народу в даний історичний момент - «змагати до створення одноцілого національного Проводу»⁴⁶. Ідея створення

єдиного національного центру, яку підтримав митрополит Андрей Шептицький, була винесена на розгляд членів Контактного комітету.

Провід УНДО підготував проекти установчих документів Українського національного проводу (УНП), які були представлені на засіданні Контактного комітету 31 серпня 1939 р. В проекті маніфесту, який мав бути оголошений від імені новоствореного УНП, містився «український національний наказ для західноукраїнської вітки нашого Народу». Характеризуючи існуючий політичний момент як початок історичної доби, в якій вирішуються долі цілих народів і держав і в якій український народ стоїть перед можливістю своїми чинами і жертвами записувати карту історії, автори закликали дотримуватися поведінки, що випливала з екстремальних умов: зберігати спокій і рівновагу духа, виконувати свій громадянський обов'язок, упорядкувати українські справи і залишити усі суперечки, не шукати політичних орієнтацій. Водночас у документі йшлося про необхідність бути готовими до швидких кардинальних змін в українському питанні. «Сьогодні нема реальних політичних умовин, щоб ми могли чи самі, чи в оперті на якусь приязну політичну силу здійснювати українську політичну ідею, - говорилося в ньому. - Однак такий момент може в короткій будучині наступити і відтоді поставить до нас, до наших моральних, політичних та організаційних спроможностей якнайвищі вимоги. Не можемо сказати, коли це станеться»⁴⁷.

Однак справа Українського національного проводу свого дальшого розвитку так і не отримала. Удосвіта 1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордон і вторглися на територію Польщі. Відразу ж після початку воєнних дій лідери УНДО відкликали свої пропозиції. Західноукраїнське населення було втягнене у вир подій, не маючи свого загальнонаціонального представництва.

У перші дні вересня 1939 р. провідні українські громадські чинники публічно висловилися на підтримку Польщі у її боротьбі з німецькою агресією. Промовляючи на пленарному засіданні сейму 2 вересня, В. Мудрий від імені Української парламентарної репрезентації, до складу якої входили члени УНДО, та парламентаріїв УНО заявив, що «разом з усім громадянством українці виконують обов'язок і принесять усі жертви для оборони держави»⁴⁸. З закликом «забути про болісні досвіди минулого й у почутті великої відповідальності за долю Річипосполитої стати на спільному фронті» виступив на цьому ж засіданні сейму представник від українських послів з Волині Степан Скрипник⁴⁹.

Українські представники підписали також спільну з польськими, вірменськими та єврейськими церковними і громадськими діячами

Галичини відозву до громадян, в якій закликали віддати всі сил захистові польської держави. Показово, що поруч з іменами ендецьких лідерів, які нещодавно очолювали протиукраїнську кампанію, *ні* документом поставили свої підписи митрополит А. Шептицький керівники УНДО В. Мудрий, Ф. Свістель та ін.⁵⁰ Таке єднання - безпрецедентне в суспільно-політичному житті Західної України 20-30-х років. Політична поведінка митрополита і верхів найбільшої української партії у той критичний момент була зумовлена, зокрема, прагненням сприяти тому, щоб населення краю з якомога меншими втратами пережило тяжкі випробування лихоліття війни.

Прикметним під цим оглядом є послання А. Шептицького до і духовенства від 1 вересня 1939 р., що з'явилося у «Львівських Архіє- пархіальних відомостях». У зверненні, яке мало бути прочитане у всіх І церквах перед проповіддю, вказувалося на особливості людської І поведінки в екстремальних умовах війни - переважання почувань, І вразливість, пристрасть, а звідси «„нерозважні кроки”, шкідливі не І тільки для одиниці, але і для загалу, для цілої родини, громадів й народу». Застерігаючи перед небезпекою дії різних агітаторів і про- вокаторів, митрополит закликав: «не давайтеся наклонити до яких- ш небудь актів насильства або непослуху, захуйте розвагу й супокій, Я єдність і згоду, керуйтеся в усім розумом, просвіченим вірою»⁵¹.

Попередження А. Шептицького мало серйозні підстави. Відносини III в краї, зокрема, українсько-польські взаємини були крайньо напру- жені. Їх обтяжували своїми діями місцеві адміністрації і насамперед* поліційні органи, які в перші дні після вибуху війни провели численні ■ арешти серед активістів українських громадських організацій, пред- ставників інтелігенції та греко-католицького духовенства. Лише у Пе- І ремішльській єпархії було затримано та інтерновано понад 20 свяще-І ників⁵². Загострювали ситуацію своїми діями польські «кресові» І організації. Подекуди їх активісти, діючи на власний розсуд, брали! справу мобілізації у свої руки. Що з цього виходило, бачимо з розпо-І віді згадуваного вище о. Г. Хамчука. Коли уряд проголосив часткову! мобілізацію, управитель місцевої школи зарядив в селах Киданці та І Романовім загальну. «Вигнано з обох сіл всіх мужчин без виїмку від І 18-45 літ до збірного пункту на Максимівку — 5 км віддалену о год. 8-ій І вечером. Очевидна річ, не обняті покликанням — майже всі, крім І кільканадцятьох, на другий день рано вернули домів»⁵³.

Війна сприяла поглибленню антагонізму між українським і поль-І ським суспільствами. Поведінка цивільної і військової адміністрації та І польської «кресової» суспільності спричиняли неприхильні супроти! держави настрої українців, в яких поєднувалися почуття обурення/

з побоюванням перед можливими масовими репресіями. Стан почувань, якими були перейняті під час війни українські інтелігентські кола, знайшов відображення у ряді спогадів. «[...] Польське військо й польське населення, - згадував о. Гавриїл Костельник, - ставились до нас щораз гірше [...] щораз частіше кружляли чутки, мовляв, поляки хочуть вистріляти „всіх” українців»⁵⁴.

Стосунки взаємного недовірюя і ворожнечі сягнули вищої точки у Львові від 12 вересня 1939 р., коли до галицької столиці підступили німецькі війська і розпочали облогу міста. Ось як описує атмосферу міжнаціональних взаємин тих днів у Львові колишній редактор «Діла» Іван Німчук: «Полякам увижався в кожному українцеві як не саботажист, то зрадник і німецький шпін. Психоза серед польського населення, вихованого шовіністичною пресою, була така загальна, що воно підозрівало мало не кожного українця в тому, що він якимось чином помагав німцям. Увесь час кружляли по місті всякі провокаційно-фантастичні поголоски: то українці стріляють з вікон своїх мешкань до польських вояків, то подають німцям світляні сигнали, то dokonали такого саботажу [...]»⁵⁵.

Жертвами таких підозрінь впали кілька осіб української національності, серед них відомий публіцист, послідовний противник німецького нацизму Іван Витвицький, який був заарештований і розстріляний без суду⁵⁶.

Щоб заспокоїти розбурхану уяву польського громадянства і урядових чинників та послабити гостроту польсько-українських стосунків, голос забрали митрополит А. Шептицький і голова УНДО та Української парламентарної репрезентації В. Мудрий. В «Ділі» за 15 вересня 1939 р. опубліковано заяву за їх підписами, в якій спростовувано поширювані в місті чутки про те, що немов українці свідомо шкодять польському війську та активно проти нього виступають. «Українці, вірні покликіві свого проводу і чинників Державної влади та здоровому інстинктові самозбереження - говорилося у зверненні, - в часах, коли діють виїмкові воєнні закони, за весь час війни і в цих нинішніх днях у Львові поведуться спокійно і гідно та зберігають достойну поставу в обличчі історичних подій, яких вирішення лежить в руках воюючих державних армій»⁵⁷. Ця апеляція, одначе, не дала очікуваних наслідків, власті надалі переслідували українські установи. Об'єктом поліційних репресій у ніч з 16 на 17 вересня стала централь товариства «Просвіта» і редакція газети «Діло».

Українське організоване життя в умовах воєнного стану фактично завмерло, перервалися зв'язки керівних центрів партій та громадських товариств з місцевими організаціями. У Львові час від часу збирався

гурт діячів, які представляли різні політичні напрями. На цих зустрічах, що найчастіше проходили в помешканні Костя Левицького або у підвалі товариства «Дністер», обговорювалася воєнно-політична ситуація та перспективи її подальшого розвитку. Розмірковуючи над станом, в якому опинилася Польща, учасники бачили одну з головних причин її воєнних поразок в національній політиці польських урядів міжвоєнного часу, зокрема у ставленні держави до українців⁵⁸.

Українська еліта вже напередодні та особливо в ході війни все частіше задумувалася над тим, що чекає західноукраїнські землі у випадку, коли Польща програє війну з Німеччиною. В таких роздумах серед ймовірних займанців краю фігурувала Німеччина, хоча не виключалося, що внаслідок тих чи інших воєнно-політичних обставин Західна Україна може стати здобиччю Радянського Союзу. З цих двох можливостей українська суспільність, звичайно, віддавала перевагу першій. А після того як німецькі війська зайняли західні райони Галичини і оточили Львів, думка про те, що край або хоча б його частина разом з головним містом опиняться під німецькою владою стала на якийсь час майже загальним переконанням. Передаючи настрої які панували в ті дні серед українців, О. Назарук невдовзі писав: «Ніхто не сподівався, що німці, які здобували Львів від поляків і мали в тій боротьбі за Львів жертви в убитих і раних, відступлять його Совітам. Ніхто не сподівався сего [...] й тому, що Галичина належала колись Австрії, себто була під німецькою владою, а Гітлера всі вважали збирачем німецьких земель і німецьких посіlostей: коли він так завзято домагався від Англії звороту німецьких колоній в Африці, то - така була зальна думка в Галичині - тим твердше буде обстоювати приналежність Галичини до Німеччини в формі якогось протекторату, як спадщини по Австрії»⁵⁹.

Такі передбачення, здавалося, підтверджувало намагання німецького військового командування будь-що оволодіти містом Львовом. 20 вересня 1939 р. з'явився ультиматум німецького головного командування до оборонців міста з вимогою піддатися вранці наступного дня. В разі незгоди командування оборони на здачу Львова німецьке командування погрожувало розпочати безоглядний наступ. На той випадок в ультиматумі містилася вимога, щоб місто опустило все цивільне населення⁶⁰. За здачу міста висловилися міська рада та найвищі церковні достойники. Коменданта оборони Львова генерала Лянгнера відвідали українська депутація на чолі з В. Децикевичем, яка також наполегливе радила піддатися, щоб запобігти великим втратам⁶¹.

Тим часом українці готувалися до можливого приходу до міст німецьких військ. Скликано гурт громадських та політичних діячів, які

випрацювали проект «Відозви Українського Національного Проводу Галицько-Волинської землі», що мала бути обнародована з нагоди вступу до Львова німецького війська. Документ був складений в дуже поміркованій тональності. Покликаючись на недавню історію Карпатської України та натякаючи на причетність до її трагічного завершення Німеччини, автори висловлювали намір «з великою обережністю відноситися до сил, від яких у великій мірі залежить доля народів». Звідси формулювалися критерії визначення приятелів українського народу. Щоб українці вважали такою Німеччину (а власне про неї йшлося у «Відозві»), від неї вимагалось з пошаною відноситися до релігії, церкви і національної традиції українського народу та допомогти йому створити власну військову силу⁶².

Проте польське командування відмовилося від переговорів про здачу міста. В цей час вже йшли переговори з радянським командуванням про передачу Львова частинам Червоної армії, що 19 вересня підійшли до міста. Але епізод з німецьким ультиматумом є досить красномовним. Він, зокрема, свідчить про всю складність ситуації, в якій опиналися українці на завершальній стадії німецько-польської війни. Не маючи жодного впливу на хід воєнних та політичних подій, що визначали подальшу долю західноукраїнських земель, вони виявилися зданими на ласку чи неласку переможної Німеччини та її союзника у цій війні - сталінського режиму.

На відміну від середньої та старшої генерації, які обмежувалися роллю пасивних спостерігачів за ходом війни, молоде покоління українців за різних обставин і з різних причин брало участь у бойових діях, або в той чи інший дійовий спосіб проявляло своє ставлення до учасників новоявленого воєнного конфлікту. Це стосується передусім тих молодих українців, які у вересневі дні 1939 р. воювали в складі польського війська. Десятки тисяч українців відбували службу у збройних силах Польщі ще до 1939 р. Інша досить численна група влилася до військових частин під час першої часткової мобілізації у березні 1939 р. Наприкінці серпня та після вторгнення відділів вермахту, на початку вересня 1939 р. нові контингенти української молоді були прикликані до армії. За приблизними даними, всього у вересневій кампанії 1939 р. брало участь від 100 до 200 тисяч українців⁶³. Служили вони у всіх видах війська, а найбільше у піхоті. До серпневої мобілізації переважна більшість українців проходила службу у військових частинах, дислокованих на етнічних польських землях. Там, на західних рубежах Польської держави вони взяли участь у боях з підрозділами вермахту. Багато українців воювало в рядах 9 Підляської піхотної дивізії у Помор'ї. Чимало їх було

у Львівський дивізії, що обороняла Варшаву. Українці з Волині, Поділля і Львівського воєводства служили у кавалерійських частинах - 3 полку Шльонських уланів і 8 уланському полку, які прийняли свій перший бій на західному кордоні⁶⁴.

Брали українці участь і в обороні Львова. До вибуху війни в гарнізоні міста служили литовці й білоруси; українців же, яких прикликувано до війська, надсилали до служби головним чином за межі краю, зокрема на західні терени держави. Напередодні початку воєнних дій проведено чергову мобілізацію резервістів. За мобілізаційним планом вирішено було розгорнути у місті новий артилерійський полк, до якого цей раз набрано здебільшого українців, переважно мешканців Підгаєччини, Бережанщини і Рогатинщини. За свідченням учасника цих подій Я. Курдидика, мобілізовані відзначалися високим рівнем національної свідомості та критичним наставленням супроти польської держави. До того ж їх невдоволення викликала поведінка польських офіцерів, які з погордою ставилися до військовослужбовців, зокрема до тих, що в ході мобілізації отримали старшинські та підстаршинські ранги⁶⁵.

Однак ці почуття і настрої не позначилися на бойовому духові молодих українців. Артилеристи сміливо вступили в бій з німецькими військовими частинами, що 13 вересня зробили спробу прорватися до Львова з боку вулиці Городоцької. Багато з них загинуло або були поранені в цьому бою. «Ця горстка українських вояків у польських мундирах, - писав пізніше Я. Курдидик, - своїми тілами дослівно загородила шлях німецьким панцерам і стримала німецький наступ [...] Всюди лилася українська кров, на жаль, під чужими і ворожими її прапорами»⁶⁶.

Думається, що певний вплив на спосіб мислення і поведінки української молоді, яка служила у польському війську у вересневій кампанії 1939 р., мали звернення до українського населення митрополита А. Шептицького і представників українського політикуму В. Мудрого і С. Скрипника. Слід пам'ятати також, що ставлення національно свідомих українців до Німеччини у цей час значною мірою визначалося прикрими враженнями від позиції німецького уряду щодо Закарпатської України на завершальній стадії «чехословацької кризи» та його договору зі сталінським режимом. В контексті цих почувань в пам'яті багатьох поставали положення з книги Гітлера *Майн Кампф*, що стосувалися далекосяжних планів нацизму супроти народів Східної Європи⁶⁷. Воюючи проти новоявленого агресора, українці в польських військових одностроях думали передусім про захист своєї рідної землі⁶⁸.

До німецького полону в ході вересневої кампанії, за польськими даними, потрапило 110-120 тис. українців⁶⁹. Із 126 тис. польських військовослужбовців, взятих в полон Червоною армією, 42,4 тис. були уродженцями Західної України та Західної Білорусії⁷⁰.

Водночас, у вересні 1939 р. українське військове формування було і в складі німецької армії. Йдеться про легіон під командуванням члена ПУН Р. Сушка загальною чисельністю 600 осіб. Щоправда, німецьке командування так і не використало його в операціях проти Польщі. На першому етапі війни легіон перебував в другому ешелоні німецьких військ, що вторглися на територію Польщі. Під кінець першої декади вересня, коли підрозділи вермахту наблизилися до українських етнічних земель, український легіон опинився серед передових частин наступаючої армії. Гадаю, що цей захід мав головним чином демонстративний характер. Йшлося передусім про те, щоб справити відповідне враження на українське населення. Разом з тим, можна припускати, що введення легіону на українську землю мало на меті сприяти зусиллям німецької дипломатії, спрямованим на прискорення участі Радянського Союзу у війні проти Польщі. По закінченні воєнних дій український легіон був розпущений.

Не залишалися бездіяльними під час вересневої кампанії й осередки ОУН в Західній Україні. За свідченнями М. Климишина, який на доручення С. Бандери збирав матеріали про дії місцевих націоналістичних організацій в часі німецько-польської війни, краєвий провідник В. Тимчій-Лопатинський напередодні польської мобілізації наказав розпочати партизанські акції. Однак розгорнути широкомасштабні операції в тилах польської армії не вдалося через брак зброї⁷¹. Натомість мали місце напади загонів, сформованих членами ОУН, на окремі відступаючі польські відділи. Головна увага при цьому зверталася, щоб здобути якнайбільше зброї і амуніції.

Більші бої українців з польським військом відбулися коло Щирця, Миколаєва і Стрия. У збройних сутичках в Миколаївщині з українського боку брало участь близько 500 партизанів. У Щиреччині озброєні боївки ОУН розбрóїли приблизно 500 польських вояків. На Стрийщині українські самооборонні загони прогнали польську поліцію в багатьох селах, мали численні сутички з польськими військовими силами⁷². Бої українських самооборонних відділів з польською поліцією та відступаючими відділами польської армії відбулися

У вересні 1939 р. майже у кожному повіті. Подекуди, особливо на завершальній стадії війни польські вояки вже не чинили опору спробам українських боївок їх роззброїти. Подібне спостерігалось, зокрема, на Товмаччині⁷³.

Повстанські виступи відбувалися й на Поліссі. Тут їх влаштовували члени Українського національного відродження, організації, що діяла під керівництвом екзильного уряду УНР.

Поразку Польщі у війні українці сприймали зі змішаними почуттями. Більшість висловлювала вдовolenня тим, що закінчилося 600-літнє панування поляків над українцями, що зазнали цілковитого краху плани асиміляції українства. Особливо багато таких було серед молоді⁷⁴. Частина українців попервах плекала ще якісь ілюзії, що такий вислід війни може бути корисним для української справи. Але разом з тим дедалі більше проймало всіх почуття неспокою за подальшу долю краю, власну безпеку та життя. Ці побоювання вже скоро стали справджуватися. Радянський режим, встановлений у Західній Україні зі вступом туди Червоної армії, приступив до методичного винищення організованого життя українства, руйнування його матеріального і культурного доробку минулих десятиліть, жорстокого переслідування найсвідомішої частини українського суспільства.

Війна, якої сподівалися і очікували, привела до корінного зламу в становищі західної гілки українського народу. Але всупереч сподіванням усі кардинальні зміни відбувалися без вирішальної участі українців і не на їх користь. До цього спричинилися такі обставини: слабкість українського національного руху як політичного фактора, несприятливе для національних меншин внутрішньополітичне становище в Польщі і, врешті, геополітична ситуація в Середньо-Східній Європі, провідним чинником якої стало порозуміння між двома найпотужнішими тоталітарними режимами на континенті - нацистською Німеччиною і Радянським Союзом.

Примітки

¹ З. Пеленський, *В антракті*, «Шлях нації» 1935, № 5, с. 10.

² Д. Левицький, *Наш політичний провід*, «Свобода» 1933, 30 квітня.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі: ЦЦІАУ у Львові), ф. 309, оп. 1, сир. 2619, арк. 19-20.

⁴ «Національна політика» 1939, 3 вересня.

⁵ З. Пеленський, *В антракті*, «Шлях нації» 1935, № 5, с. 22.

⁶ Брюнс, *За правильний принцип зовнішньополітичного ставлення Української справи*, «Бюлетень Краєвої езекутиви ОУН на Західних землях України» 1934, № 1-3, ЦЦІАУ у Львові, ф. 309, оп. 1, сир. 2619, арк. 64.

¹ *Ibidem*, арк. 64 зв.

⁸ *Ibidem*.

⁹ П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк 1968, т. 1, с. 98.

- ¹⁰ *Наше міжнародне політичне положення*, «Бюлетень Краєвої Екзекутиви ОУН на Західних землях України» 1932, № 5-6, ЦДІАУ у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2619, арк. 19-20.
- ¹¹ На початку 30-х років широкий розголос в українській пресі дістало інтер'ю шефа східного відділу в керівництві націонал-соціалістичної партії Німеччини Карла Мотца. Кореспондентові львівського часопису «Час» у грудні 1931 р. К. Мотц заявив, зокрема, що НСДАП підтримує відродження Української держави на всіх українських етнічних землях («Час» 1932, 12 січня).
- ¹² *Свєген Коновалець та його доба*, Мюнхен 1974, с. 745.
- ¹³ І. К., *Стара і нова ситуація*, «Діло» 1939, 23 березня.
- ¹⁴ І. К., *Промова Гітлера крізь варшавський голосник*, «Діло» 1939, 1 травня.
- ¹⁵ І. К., *Чи ми хочемо війни?*, «Діло» 1939, 14 травня.
- ¹⁶ «Національна політика» 1939, 30 квітня.
- ¹⁷ *Німеччина, Росія й Україна*, «Нова зоря» 1939, 16 квітня.
- ¹⁸ *На холодно*, «Українські вісті» 1939, 24 березня.
- ¹⁹ ЦДІАУ у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 219, арк. 22, 28.
- ²⁰ *Між Німеччиною і Московією*, «Національна політика» 1939, 2 квітня.
- ²¹ *Гра за долю Польщі*, «Національна політика» 1939, 2 квітня.
- ²² «Національна політика» 1939, 30 квітня.
- ²³ ЦДІАУ у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 219, арк. 22-23, 27 зв.
- ²⁴ *Ibidem*, арк. 57 зв.
- ²⁵ *Ibidem*, арк. 57 зв., 58.
- ²⁶ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 238.
- ²⁷ ЦДІАУ у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 219, арк. 28.
- ²⁸ AAN, MSZ, Ambasada w Berlinie, sygn. 388, k. 139.
- ²⁹ R. Iinytzkyj, *Deutschland und die Ukraine 1934-1945*, München 1955, Bd. I, s. 236.
- ³⁰ R. Torzeck i, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*, Warszawa 1972, s. 182.
- ³¹ *СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г. - август 1939 г.)*. Документы и материалы, Москва 1971, с. 364.
- ³² *Ursachen und Folgen. Eine Urkunden - und Dokumentensammlung zur Zeitgeschichte*, Berlin 1970, Bd. 13, s. 117.
- ³³ П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, т. 1, с. 584-585.
- ³⁴ AAN, MSW, sygn. 1085, k. 28.
- ³⁵ Цит. за: Я. Сватко, *Доба і доля*, «Ратуша» 1991, 17-18 травня.
- ³⁶ Л. Кедрин, *Життя - Події - Люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк 1976, с. 354.
- ³⁷ *Міжнародня пливкість та український політичний наказ*, «Діло» 1939, 13 серпня.
- ³⁸ ЦДІАУ у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 586, арк. 1.
- ³⁹ *Ibidem*, ф. 205, оп. 1, спр. 1849, арк. 5-7, 150-152, 170-172.
- ⁴⁰ *Германофільство і полонофільство*, «Національна політика» 1939, 30 липня.
- ⁴¹ ЦДІАУ у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 269, арк. 4.
- ⁴² ANN, MSW, sygn. 966, k. 2.
- ⁴³ *Резолюції Народнього Комітету УНДО*, «Діло» 1939, 26 серпня.

- 44 Відозва Парламентарної репрезентації УНДО, «Нова Зоря» 1939, 31 серпня.
- 45 ЦДІАУ у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 220, арк. 57 зв.
- 46 Резолюції Народнього Комітету УНДО, «Діло» 1939, 26 серпня.
- 47 ЦДІАУ у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 20, арк. 3-4.
- 48 «Діло» 1939, 5 вересня.
- 49 *Ibidem*.
- 50 *Ibidem*.
- 51 ЦДІАУ у Львові, ф. 201, оп. 45, спр. 2577, арк. 1-2.
- 52 Państwowe Archiwum w Przemyślu, zesp.: Archiwum greek o-katolickiego episkopatu, sygn. 9462, k. 10-14.
- 53 ЦДІАУ у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 269, арк. 4.
- 54 *Західня Україна під більшовиками. IX. 1939. - II. 1941.* Збірник за ред. М. Рудницької, Нью-Йорк 1958, с. 15-16.
- 55 І. Німчук, *595 днів советським в'язнем*, Торонто 1950, с. 11.
- 56 *Ibidem*, с. 12; ЦДІАУ у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 47, арк. 65.
- 57 «Діло» 1939, 15 вересня.
- 58 І. Німчук, *595 днів советським в'язнем*, с. 16-17.
- 59 О. Назарук, *Зі Львова до Варшави. Втеча перед Совітами в пам'ятних днях 2-13 жовтня 1939 р.*, Львів 1995, с. 13-14.
- 60 ЦДІАУ у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 229, арк. 1-6.
- 61 *Ibidem*, спр. 47, арк. 65 зв - 66.
- 62 *Ibidem*, спр. 421, арк. 2-2 зв.
- 63 *Безконечність пам'яті*, «Наше слово» (Варшава) 1985, 15 грудня.
- 64 В. Сулевський, *Участь українців у визвольній війні польського народу*, «Український календар 1969», Варшава 1968, с. 123.
- 65 Я. Курдидик, «*Бо війна війною*» (*Оборона Львова і участь в ній українців*), «Визвольний шлях» 1970, № 7-8, с. 897.
- 66 *Ibidem*, с. 903-904.
- 67 *Ibidem*, с. 903.
- 68 *Ibidem*, с. 904.
- 69 R. Torzecki, *Ukraińcy we wrześniu 1939 roku*, „Zuстріczі” 1990, nr 1, s. 112.
- 70 *Нюрнберзький процес. Сборник материалов: в 8 т.*, Москва 1990, т. 4.
- 71 Я. Сватко, *Доба і доля*, «Ратуша» 1991, 17-18 травня.
- 72 П. Мірчук, *Нарис історії ОУН*, т. 1, с. 586-587.
- 73 ЦДІАУ у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 47, арк. 82 зв.
- 74 І. К е д р и н, *Життя - Події - Люди*, с. 169; О. Н а з а р у к, *Зі Львова до Варшави*, с. 14.

Дискусія

Ярослав Ісасвич: Шановні колеги, дозвольте я візьму слово, щоб включити в дискусію деякі питання, які не були порушені. Обидві доповіді були глибоко наукові, вносили новий матеріал. Але деякі нюанси, якісь окремі моменти, можливо, вимагають дискусії. Обидві доповіді дають дуже добру підставу для підсумкового документа і надію, що ніяких розбіжностей з цієї теми не буде. Те, про що говорили доповідачі, є загальноприйнятим, без поділу на українську чи польську науки. Тут було використане широке коло джерел. *Я* хотів би почати з того, про що сьогодні вже йшлося - про участь українців у кампанії 1939 р. про те, як це оцінював тодішній польський уряд і як це відбилося в його документі.

Переді мною ксерокопія з журналу „Nasze Ziemie Wschodnie”, який видавався польським урядом в Лондоні в Міністерстві пропаганди й інформації, керівником якого був Станіслав Кот. Ось буквально один абзац із офіційного органу польського уряду: «Потрібно ствердити, що на початку німецько-польської війни жодних ворожих щодо польської держави проявів зі сторони непольських меншин на східних землях не було. Зокрема, українці і білоруси, які служили в польському війську, виконали свій обов'язок щодо держави спільно з польськими жовнірами [...] Певну зміну ситуації спровокувала мілітарна поразка Польщі в другій половині вересня. Вона досить сильно відчувалася на східних землях. Тут мали місце випадки виступів непольського населення проти поляків». Далі робиться висновок про те, що «подібні випадки не набрали широкого і масового характеру. На це досить виразно вказує інформаційний матеріал, з якого видно, що більшість таких нападів чинилися безвідповідальними елементами. Інколи подібні напади мали характер особистих поракунків і не мали ані політичного підґрунтя, ані особливої ненависті до поляків».

Якщо ж перекинути місток до подій 1942-1943 рр., то потрібно враховувати, що й тоді також були випадки зведення особистих рахунків. Але повертаючись до цитованого вище документа, потрібно визнати, що у вересні 1939 р. сутички були. В період такої великої напруженості гинуло цивільне населення. Наприклад, у цей час був убитий невідомо ким батько відомого львівського історика пана Ляльки. *Я* взяв слово для того, щоб доповнити доповідачів і сказати,

що потрібно використовувати не лише архівні документи, а й спогади очевидців, у яких відображено людські долі.

Ось у мене в руках книжка Михайла Кузія *За чужу справу*. Це спогади українця, який служив у польській армії перед війною, а під час війни в полку піхоти в Ловічу, потім потрапив до радянського полону, де перебував до часу, коли його забрали до армії Андерса. Він розповідає про ту боротьбу, яка велася між Червоною армією і армією Андерса за українців. Все, що говорилося тут, підтверджується матеріалами цих спогадів. Вони ставлять такі питання, які не будуть обговорюватися, тому що їх немає в програмі нашої конференції. Але вони частково були порушені в першій доповіді, зокрема, участь українців у Війську польському на Заході. Трохи говорилося про другий корпус і в цій книжці говориться про це ж.

Наші львівські археографи мали спільну експедицію з польськими. Вони зовсім випадково потрапили на дев'яносторічний ювілей pana Янека - українського селянина з-під Самбора, який до війни працював у Франції, а під час війни як громадянин Польщі був мобілізований до польської армії у Франції. З польським загоном він хотів дістатися навіть до Англії, але це йому не вдалося. Потім потрапив у Матгаузен. Були такі випадки і такі долі. Можливо, це повинно знайти відображення в нашому документі, оскільки ми не будемо мати окремої сесії, присвяченої польській армії на Заході.

Ми знаємо ще й інші випадки. Наприклад, пан Кашицький, учасник двох кампаній, нагороджений польським орденом і медалями залишив свої спогади. Все це повинно бути враховане. І тут я хотів би виступити з такою пропозицією. Осередок «Карта» за нашим дорученням буде складати картотеку, базу даних жертв українсько-польського конфлікту. А чому не створити базу даних про українських солдатів, які воювали в польській армії проти фашизму і були нагороджені орденами і медалями.

Дуже вдалою є назва книги М. Кузія *За чужу справу*. Він воював, але він дуже переживав, що воює не в українській армії. Українець, який воював чи то в Червоній армії, чи СС Галичина, воював за чужу справу, тут був примус, а можливо, і бажання скористатися ситуацією. Я думаю, що безвихідна для українців ситуація буде врахована і подальша програма досліджень врахує і цей аспект.

Анджей Айненкель: Найперше, доповню виступ мого попередника. Отже, вирішуючи питання, залишати Ради чи ні у зв'язку зі вступом в армію Андерса, ті, хто хотів це зробити, повинні були заповнити декларацію державної приналежності, і ті, хто це зробив, мали шанс

опинитися в армії. Ради відкидали можливість вступу до польської армії, яка пізніше стала називатися армією Андерса, осіб непольської національності. Це один аспект справи. Думаю що ті, хто робили такий вибір, робили його принаймні з кількох мотивів. Одним з мотивів було просто бажання залишити СРСР, нелюдську країну, і це був дуже істотний аргумент, часто найважливіший. Другий мотив прагнення до якоїсь активної дії, і тут, до певної межі, можна допустити, що участь воїнів української національності в II корпусі пізніше мала характер цілком добровільний. Адже можна було дезертирувати або вчинити інші дії. У зв'язку з цим вважаю, що частина цих людей воювала свідомо і, на мою думку, термін за чужу справу неточний, бо частина з них воювала в кінцевому результаті також за українську справу. Те, що вони могли знаходитися в рядах союзницької армії, воюючи проти німців на Заході, в перспективі врешті-решт також служило українській справі, а також польсько-українському зближенню.

Ярослав Ісаєвич: Багато людей, які воювали у тому війську, розуміли, за яку справу вони борються. В мемуарах відчувається ця подвійність. Українці воліли б воювати проти фашизму в українських мундирах, під тризубом. Приходилося ж воювати і під польським орлом.

Чеслав Партач: Хотів би висловитися щодо доповідей. Оскільки говоримо про військо, є точні дані про кількість українців у II корпусі. Із Радянського Союзу вийшло 1300 солдатів, які назвали себе українцями. А також триста цивільних осіб. Звичайно, в армію Андерса хотіло вступити більше українців, але вони були настільки наївними, що публічно підтримували Гітлера, Леніна і Сталіна. НКВС мало довгі вуха. Ці люди, які не пройшли через радянське сито, у жодному випадку не могли потрапити у цю армію. Пізніше, вже в 1945 р., коли II польський корпус був на території Італії, з бази в Ріміні, де перебували полонені колишньої дивізії СС «Галичина», тобто I Української національної армії, 17 червня 1945 р. Андерс дозволив прийняти майже 170 українців, які говорили, що ніби вони є і ніби не є українцями (справа в тому, що вони не знали своєї долі, не знали що з ними далі буде). Просто це було бажання сховатися за польським мундиром.

Колись в Австралії пан Кузій дуже розпинався про те, що це в основному українці здобули Монте Касіно, там робилися різні дивні речі. Я там був, перевіряв: православних і греко-католицьких могил є тільки 36. Якщо взяти до уваги місце народження (звичайно, не рахуючи тих, що походять з-під Вільнюса) в принципі лише 10-15 осіб

могло б бути українського походження, але по іменах та прізвищах встановити це неможливо. В Підгалянській і Карпатській бригадах під Тобруком чи Норвіком були окремі особи української національності -добровольці, але лише одиниці. Тоді як на території Великобританії перебували польські воїни-добровольці з Бразилії, Аргентини, Канади та інших країн обох Америк. У документах жандармерії виразно сказано, що 36 воїнів симпатизували або були членами Організації українських націоналістів. Скільки точно було цих воїнів, стверджувати важко. Підрахунки показують, що було це не більше, ніж 300 осіб, при цьому серед цих воїнів велася досить сильна пропаганда радянського посольства. Вони так легко піддалися цій пропаганді, що в 1945 р. 40 осіб зголосилося на добровільну репатріацію до Радянського Союзу. Думаю, що тепер вже ніхто не встановить, що з ними сталося, але думаю, що всі розуміють, що з ними могло статися.

Хотілося б торкнутися ще одного питання щодо 1939 р. Колись я написав статтю на тему участі українців у вересневій кампанії, за яку мені сьогодні соромно. Хочу сказати, що те, що я написав п'ять років тому неправда, оскільки стало відомо багато нових документів, наприклад, звіти Головної опікунчої ради зі Львова та ще лондонського МВС і т. д. Це, звичайно, прикро.

Виступаючий не сказав про дуже важливий аспект справи, а саме: вже в кінці серпня 1939 р. кореспондент «Діла» в Празі і в Берліні знав про радянсько-німецькі переговори. Він поїхав до Львова і сказав усім українським керівникам, що добрі часи закінчуються і сюди вступлять росіяни. Керівники ОУН знали це, але не могли підняти повстання, бо пізніше росіяни зробили б розправу. І серед українців також були люди, які дуже реально дивилися на життя. Вважаю, що одним з них був полковник Іван Дашкевич. Він їздив з делегацією до Варшави, в 1939 р. пробував сформувати український легіон. Та було вже запізно, і просто не було кому приймати таке рішення, тому справа провалилася.

Ярослав Ісаєвич: Тут говорилося про чисельність українців, які воювали в армії Андерса. Хочу лише сказати, що їхню кількість дуже важко встановити, оскільки не всі українці признавалися українцями, побоюючись різного роду неприємностей і переслідувань.

Гурій Бухало: З великою увагою прослухав дві доповіді, виголошені професорами Резмером і Швагуляком. Це дійсно глибокі доповіді, в них залучено нові матеріали, які ще не були в науковому вжитку. Але вважаю за необхідне доповнити їх однією проблемою, яка тут ще не

піднімалася. Маю на увазі напад Червоної армії 17 вересня 1939 р. і ті бої, які довелося вести польському війську на західноукраїнських землях. Нині ми маємо такі матеріали. Це, зокрема, спогади Вільгельма Орлика-Рюккмана, видані в Лондоні у 1986 р., а також збірка спогадів учасників так званого «визвольного походу» Червоної армії. У цих книгах розповідається про події на західноукраїнських землях - Волині, Галичині, Надсянні у вересні 1939 р., про долі мирних людей. Тут говорилося про військові операції. Але не забуваймо, що на цих землях проживало понад 4 млн. українців, з них, за нашими даними, 150 тис. безпосередньо воювали у польському війську.

Цивільне населення потерпало від воєнних дій. Так, генерал Вільгельм Орлик пише, що із прикордонної смуги, а це в основному територія нинішньої Рівненської області, населення було виселене у зв'язку з подіями 17 вересня.

Тут не згадувалося про те, що опір Червоній армії саме на західних українських землях чинили батальйони Корпусу охорони прикордоння (КОП). Від цих боїв терпіли люди, горіли їхні хати, сотні було вбито. Про це потрібно говорити.

Не таким був золотий вересень, як його подавала більшовицька ідеологія і пропаганда. Вважаю, що все це повинно бути відображено у підсумковому документі нашого семінару. У ньому потрібно зазначити, що з самого початку німецько-польської війни українці брали в ній участь. У польському війську вони боронили Польщу від гітлерівської агресії, в цій боротьбі загинули тисячі українців.

Також вважаю, що в документі повинен знайти відображення той факт, що польський уряд перед початком і в перші дні війни кинув у концентраційний табір Березу Картузьку тисячі українських патріотів.

Генрик Піскунович: Говорячи про становище українців в 1939 р., потрібно враховувати становище білоруського, німецького, а також єврейського народів і лише після цього піднімати проблему про положення етнічних груп, які проживали в II Речіпосполитій, тоді картина буде значно повнішою. На сьогоднішній конференції головним чином звернуто увагу на ОУН і УНДО. Дуже мало говориться про ту частину українського суспільства, котра знаходилася під впливом комуністичної партії Польщі чи комуністичної партії Західної України. Наступне питання, котре привернуло мою увагу це спроба зробити політичну карту переддня 1939 р., де можна було б показати впливи оунівців, ундівців, комуністів, чи тієї частини українського суспільства, яка була нейтральною або підтримувала польську дер-

жавність. Говорячи про німецькі плани щодо диверсійних дій, потрібно враховувати плани та дії, які робила німецька сторона, використовуючи у 1939 р. ті найбільш зрадікалізовані елементи українського населення. Інколи тут доходило до гострих конфліктів. З різних повідомлень, переказів, а також документів знаємо, що ставлення частини українського населення до польської держави, адміністративної влади, польського війська та поліції було різним. Ці конфлікти фактично охоплювали всю територію, де проживало українське населення.

Варто було б показати, яке відношення мають польсько-українські конфлікти 1939 р. до періоду 1918-1919 рр., тобто боїв за Галичину і до періоду польсько-більшовицьких воєн, коли також частина українського населення виступала на радянській стороні. Як це відбулося на періоді німецької окупації 1941 р., особливо 1943-1945 рр. Також варто звернути увагу на рівень свідомості українського народу і запитати, у якій мірі ті конфлікти, котрі виникли в 1939 р., були реакцією на дії польської влади у тридцятих роках.

І ще одне, коли говорити про виступи і конфлікти 1939 р., то важко в цю хвилину сказати, наскільки вони інспірувалися зверху, а наскільки це була спонтанна реакція на всі ті кривди, які завдала польська держава, а також, скільки при цьому було інспірації з боку Рад.

Чеслав Гжеляк: В обох доповідях було одне важливе і суттєве твердження, що українські воїни добре воювали з німцями. Це правда, але потрібно сказати, що так було до певного часу. Адже ми знаємо, що одразу після підписання пакту Ріббентропа-Молотова, а особливо додаткових таємних протоколів, Народний комісаріат внутрішніх справ Радянського Союзу отримав наказ підготувати відповідну кількість людей, які були б перекинуті через західний кордон Радянського Союзу на територію II Речіпосполитої і там би проводили саботажно-диверсійні дії, які б попередили вступ Червоної армії. Такі документи в даний час вже є. Підготовка цих людей мала проходити на базі десантних бригад, але їх не готували до стрибків з парашутів. Вони не зробили жодного такого стрибка, а готували їх саме для боротьби, саботажу і диверсій. Ці люди, у більшості випадків, перекидалися зеленим кордоном і організовували у східних районах II Речіпосполитої, тобто на території нинішніх Західної Білорусії і Західної України, саботажно-диверсійні групи, які у вересні 1939 р. розпочали пропагандистську, але, передовсім, саботажно-диверсійну діяльність. Вони знали, але не знаю звідки, бо до документів саботажно-диверсійних груп МВС Росії ми не дістали доступу, що наступ

Червоної армії на Польщу відбудеться вночі з 12 на 13 вересня. І саме тому, між іншим, що їх не встигли відкликати, дійшло до збройних виступів на галицьких територіях, тобто на румунському передмісті. Це були бої за Стрий та інші міста. Саме 13 вересня мала вступити Червона армія, а ці виступи повинні були пояснити те, що Червона армія вступає, щоб оборонити пригноблені український та білоруський народи. Такі документи є і, звичайно, нікого у цьому не потрібно переконувати, оскільки в Польщі вже кілька років підряд ми видаємо такі документи і, напевно, у книгарнях їх можна знайти.

У зв'язку з тим, що ці виступи і вступ Червоної армії повинні були відбутись в ніч з 12 на 13 вересня, то українці, можливо не всі, а лише члени ОУН або її прихильники, отримали рекомендацію після цієї дати дезертирувати з польського війська. Погоджуюсь, що до 12-13 вересня зауважень з боку польського командування до українських вояків у польських мундирах по суті не було жодних. Це була їх самовіддана боротьба зі спільним ворогом, але після 12—13 вересня почалися випадки масового дезертирства, особливо із резервних та запасних частин, бо відомо, що після 12 вересня більшість запасних частин опинилася між Прип'яттю і Збручем, Дністром та Стиром. Більшість цих запасних частин і тактичних з'єднань перейшли, але між 13 і 16 вересня це ще не були масові переходи. Масове дезертирство почалося 17 вересня вранці. Читаючи сьогодні донесення командирів запасних частин із східних кресів, довідуємося, що вони здивовано повідомляють про те, що деякі українські воїни говорили їм таке: Пане капітане, ідем, бо вступила Червона армія. В той час ці командири ще не знали, що Червона армія вже вступила, бо зв'язок був досить поганим. А ті вже знали. І фактично, частина зі зброєю або ж без неї, залишала ряди Війська польського. Так говорять документи.

Думаю, що саме українські історики мають дослідити, скільки солдатів стало дезертирами, скільки зі зброєю в руках пішло в саботажно-диверсійні групи, а скільки просто пішло у рідну сторону, часто без зброї, але в мундирі, хоча частіше зі зброєю. Адже пізніше ті відділи української міліції, які після вступу Червоної армії, а часом ще до вступу, блокували шлях до румунського та угорського кордонів. Проблема вимагає детального дослідження і, на мою думку, це цілком можливо, бо в якихось архівах такі документи, напевно, є.

Черговою є проблема нападів на польське військо. Один із попередніх виступаючих звертався до зведення Орлика-Рюккемана. Якщо його добре прочитати, то там написано, скільки ця група на шляху від Сарн аж до Витичного провела боїв саме з саботажно-диверсійними групами, в яких було (і Рюккеман про це виразно говорить) дуже

багато українців. Звичайно, у більшості випадків ними керували, підготовлені на Сході у спецчастинах Червоної армії, командири, інколи це були офіцери НКВС. Але їх основу складали саме місцеві націоналісти, прихильники комунізму чи комуністи. Цього ми також не знаємо, але, можливо, відповідь знаходиться в архівах.

Такі бої, як за Степань чи Ратно, потрібно було вести із застосуванням важкої зброї. Це не було 20 осіб, а підрозділи по 100-150 вояків, озброєних автоматичною зброєю, котрих пізніше за законами війни ставили до стінки. Правдою також є, що тих, кого ловили, як правило, ставили до стінки. Думаю, що це також болюча проблема, яку потрібно вияснити. Таких виступів саботажно-диверсійних груп в Україні було багато. Одна з них спіймала генерала Андерса у той момент, коли він проривався в Угорщину і передала радянським офіцерам. Мені важко погодитися з проф. Резмером, який, щоправда лише приблизно полічив, що полягло майже 8 тисяч українських вояків у польських мундирах. Якщо брати до уваги цей показник і весь період війни, то згода. Але після 16 вересня не загинуло стільки українських вояків і цей показник після 16 вересня не підходить, тому подану цифру я б зменшив приблизно на 1-1,5 тисячі.

Юрій Сливка: Шановні колеги! Хотів би привернути вашу увагу до кількох моментів концептуального порядку. Ми з'ясовуємо надзвичайно складне і суперечливе питання про польсько-українські взаємини в процесі підготовки і початкового етапу Другої світової війни.

Видається, що збагнути суть цієї проблеми неможливо без з'ясування ролі польського і українського питання в геополітиці Німеччини і Радянського Союзу. Як це не парадоксально звучить, але як українське, так і польське питання розглядалися лише в площині інтересів цих двох держав. Власне кажучи, ми дуже часто перебільшуємо роль українсько-польських конфліктів у кінцевій долі наших взаємин. Виявляється, що дії наших політиків, діячів, маючи дуже часто добрий намір, йшли в контексті дій, які були бажані цим двом імперіям.

Візьмемо, наприклад, українське питання напередодні Другої світової війни. Нам видавалося, що події 1938-1939 рр. на Закарпатті були результатом патріотичних дій наших організацій. В кінцевому результаті виявилось, що все це було заздалегідь заплановане у Німеччині і підпорядковане розвалу Чехословаччини. На тому етапі польські політичні діячі також були втягнуті у цю авантюру, сподіваючись, що Німеччина стурбована якимись територіальними претензіями до Польщі. Тут я маю на увазі також і польсько-чехословацький конфлікт

і проблеми польсько-угорського кордону в час існування Карпатської України. Перестала існувати Карпатська Україна і, здавалося, що політики повинні були б протверезіти. На жаль, цього не бачимо в політиці як польської, так і української сторін.

Між тим, коли вже у березні 1939 р. Гітлер визначив дату нападу на Польщу не пізніше 1 вересня, то польська держава уже перестала функціонувати як суб'єкт цієї політики. Вона перетворилася в об'єкт цієї політики. Коли ж Німеччина визначила шляхи поневолення Польщі, то тут вияснилася позиція українських сил у розвалі Польщі. Йдеться про певну їх частину. Професор Швагуляк уже говорив, що значна частина діячів з УНДО, Української парламентарної репрезентації, греко-католицьких священників збагнули справжню суть політики Німеччини. У зв'язку з цим вони стали на позицію захисту польської держави як один із елементів захисту українства. На жаль, певна частина українських діячів знову були включені у плани Німеччини по розвалу Польщі, де передбачалося здійснити чехословацький варіант. Йшлося про розгортання українського повстання в Польщі. Потрібно сказати, що цей план розроблявся до травня 1939 р. Після того, як Радянський Союз пішов на зближення з Німеччиною і коли остання визначилася, що вона проти Польщі буде діяти спільно з Радянським Союзом, то українське питання цілком відпало у політиці Німеччини. Вона, навпаки, стримувала український національний рух з тим, щоб часом не викликати недовіру з боку Радянського Союзу.

У цій залі йшлося про події, безпосередньо пов'язані із пактом Молотова-Ріббентропа і військовими цілями 1939 р. Нам потрібно говорити не про німецько-польську кампанію, а про німецько-радянсько-польську війну. Радянський Союз включився у цю війну.

В нашій літературі досить часто дискутується питання про те, що нібито українці причетні до чергового поділу Польщі. Власне матеріали переговорів Молотова-Ріббентропа і вся документація, пов'язана із німецько-радянськими взаєминами, свідчать про те, що там українське питання розглядалося в такому ж контексті, як і польське - в інтересах цих двох імперій.

Щодо висновків, які були зроблені польськими і українськими політичними силами після вересня 1939 р., то необхідно зазначити, що після того, як встановився радянський тоталітарний режим на території Західної України, політики почали тверезіти. В українському політикумі почала утверджуватись думка про те, що потрібно зміцнювати союз з Польщею, з державами, поневоленими Радянським

Союзом і Німеччиною, для боротьби проти них. Ця лінія посилювалася. Пізніше вона знайшла своє відображення в рішеннях ОУН 1943 р. і наступних років.

Збігнев Пальський: Після того, як я прослухав обидві доповіді, у мене виникло дві аналогії, звичайно аналогії історичні щодо долі поляків та українців. Йдеться про порівняння з Першою світовою війною. Початку Першої світової війни поляки чекали з нетерпінням, початок цієї війни міг, хоча й не обов'язково, означати для них можливість утворення незалежної держави. У свою чергу, для українців те саме означав початок польсько-німецької війни, початок Другої світової війни. Тільки початок війни міг прискорити утворення української держави. Намагаюся ввійти в положення українців. Прагнення до незалежної держави є чимось природним. Під час Першої світової війни поляки воювали у арміях трьох держав. З гідністю виконали вони свій військовий обов'язок, воюючи не за свою справу, воюючи в армії російській, австро-угорській та німецькій. Українці були мобілізовані до Польського війська і (це треба підкреслити) з гідністю виконали свій солдатський обов'язок. Цю тему - становище і участь українців у польсько-німецькій війні вважаю винятково не контрверсійною. Вона є тією темою, яка може зближувати поляків і українців і цього факту не повинна затьмарити діяльність диверсійно-розвідувальних і затуманених націоналістичною чи комуністичною пропагандою молодіжних груп. Дезертирства, особливо після 17 вересня чи може ще до 10 вересня, були характерними не лише для солдатів української національності. Адже можна навести дуже багато прикладів дезертирств солдатів польської національності. Ще раз хочу підкреслити, що боротьба українських воїнів у польському війську в 1939 р. насправді гідна пошани і становить елемент, котрий повинен нас об'єднувати.

Володимир Ханас: Погоджуюся з думкою Збігнева Пальського, що українці, які полягли у війні, заслуговують належного вшанування.

Але я хотів би зупинитися на значенні провокацій у вересневій кампанії 1939 р. Багато тут говорилося про участь українців у польській армії, про роль українців у політиці. Проте ніхто не зупинився на ролі українців в економіці. Відомо, що в час мобілізації необхідні значні економічні ресурси. Є документи, які свідчать про те, що в низах не всі особи чи групи осіб виконували свої обов'язки перед державою, виходячи із усвідомлення того, що «ми не будемо рятувати своїх ворогів». Селяни повинні були давати для потреб мобілізації певні

ресурси. Проте багато селян для мобілізації спеціально давали зношену упряж, погані вози, а кращі ховали. В якому масштабі це відбувалося нам не відомо, як не відомо і те, хто такі примітивні саботажи провокував.

Тут слід згадати думки Пілсудського про роль чужих агентур. На підтвердження я наведу приклад із свідчень радянського агента, який був заарештований польською контррозвідкою і відбував покарання у в'язниці в Дрогобичі, де знаходилося 155 українських націоналістів і розвідників. 12 вересня налетіли німецькі літаки і у тюрмі від вибуху бомби з'явився пролом, через який втекла частина українських націоналістів. З ними втік і німецький розвідник доктор Чигала, з яким радянський агент був у добрих стосунках ще з часів перебування у Старогородській в'язниці, тобто з 1935р. Вся ця група у складі 100 осіб прийшла до Бережан.

Значною мірою хаос у ході війни був спровокований агентурними групами, які в Західну Україну засилалися Комінтерном з членів КПЗУ, КЩБ) України. Це були як групи масової агентури, так і стратегічної розвідки. Як подібні групи впливали на події, ми не знаємо. Але про те, що вони стояли біля витоків істерії на місцевому рівні, ми мусимо говорити.

Степан Макаруч: Пане Ханасе, Ви говорили про радянську розвідку і агентуру Комінтерну, яка певною мірою впливала на позицію українців щодо Польщі і німецько-польської війни. А чи можна говорити про контакти НКВС з керівництвом ОУН?

Володимир Ханас: Такі контакти були, і не лише з ОУН, а й з інтними організаціями. Не обов'язково це були безпосередні контакти, були й опосередковані. У 1939 р. налагодилися тісні контакти між НКВС і польським підпіллям. Радянська розвідка була однією з найкращих у світі.

Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939—1941 рр.: суть і наслідки

1. Вторгнення радянських військ у Польщу та розв'язання українського питання

Другу світову війну фашистська Німеччина почала з провокації. Ввечорі 31 серпня 1939 р. група есесівців увірвалася в приміщення радіостанції прикордонного з Польщею містечка Гляйвіц (Глівіце), зробила декілька пострілів і оголосила на весь світ, що Польща напала на німецьку територію.

Вранці 1 вересня німецька авіація нанесла бомбові удари по аеродромах, вузлах комунікацій та інших важливих центрах країни. Німецький лінкор «Шлезвіг-Гольштейн» відкрив вогонь по півострову Вестерплатте. Сухопутні сили увірвалися в Польщу. Почалась Друга світова війна.

У вересні 1939 р., коли почав реалізовуватися злочинний план Молотова-Ріббентропа, тобто спільна нацистсько-комуністична агресія проти суверенної Польщі, Західна Україна опинилася «у сфері інтересів СРСР». Сталін та його оточення поспішили розділити пошматоване тіло країни по лінії річок Нарва-Вісла-Сян, заявивши, що «Польська держава припинила своє існування»¹.

Спираючись на попередні угоди, Гітлер домігся від СРСР, щоб збройне вторгнення було одночасним. Але Сталін не поспішав вступати у війну. Тому 3, 5, 8 і 12 вересня 1939 р. німецьке керівництво направляє радянському урядові ноти, де вимагає від СРСР негайно розпочати воєнні дії проти Польщі².

15 вересня війська західних військових округів були приведені в боеготовність.

17 вересня 1939 р. польському послу Гжибовському в Москві о третій годині ночі було вручено ноту, але годиною раніше радянські війська вже перейшли польський кордон.

Введення радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію обґрунтовувалося тим, що польський уряд не проявляв ознак життя, і таким чином, Польща перетворилася на зручне поле для всіляких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР.

Радянський Союз, зазначалося далі в ноті, не може байдуже ставитися до долі населення Західної України і Західної Білорусії - своїх однокровних братів, які залишилися беззахисними³.

Збройних сутичок польських військ із радянськими, як інформують польські джерела, було небагато. Це переважно опори прикордонних патрулів, окремі бої під Кобрином, Шльонськом, бої під Самбором та інші, всього біля 40. Польським військам був даний наказ: опору Червоній армії не чинити.

У справедливій національно-патріотичній війні, яку проводив польський народ проти фашистсько-комуністичної навали, Червона армія опинилась на боці агресора, а не жертви нападу.

31 жовтня 1939 р. В. Молотов повідомив про втрати Червоної армії за час війни. Вони становили вбитими 739 чоловік, пораненими - 1862 чоловік.

У ході війни загартниками було інтерновано 181 тис. солдатів і 10 тис. офіцерів польської армії⁴.

У цей же час «За успішне виконання завдання по звільненню Західної України і Західної Білорусії та проявлені при цьому мужність і героїзм 15145 комендирів, червоноармійців і прикордонників були нагороджені орденами і медалями СРСР, в 39-и присвоєне звання Героя Радянського Союзу⁵. У чому проявлялися масовий героїзм і мужність бійців, учасників цього походу, залишається невідомим.

Вступаючи на західноукраїнські землі, радянська влада розраховувала на підняття тут збройного повстання українського народу. До цього закликали місцеві відозви командуючого Українським фронтом С. Тимошенка, які розкидалися з літаків над територією західноукраїнських земель 17 вересня 1939 р., та у відозві Військової ради цього ж фронту до трудящих Західної України⁶.

Проте прямий заклик до повстання залишився не реалізований.

Не зважаючи на героїчний опір польських військ, відбити чи зупинити наступ фашистів польська армія вже не могла. На 20 вересня фашисти захопили територію значно більшу, ніж їм належало за договором. 16 вересня ввечері німецькому послу у Москві Шуленбургу було заявлено, що наступ вермахту на схід буде зупинений.

Гітлер прийняв рішення про евакуацію німецьких військ із зайнятих територій, включаючи міста Львів, Стрий, Дрогобич, Борислав⁷. Загарбник відступив, другий прийшов на його місце. Починаючи з 20

вересня, війська СРСР та Рейху почали проводити спільні «дефіляди» та зустрічі командного складу. Найбільш яскраво виражене «братання» двох генералів було у Бресті 22 вересня 1939 р.

6 жовтня у німецькому рейхстазі з півторогодинною промовою виступив Гітлер. Підвівши підсумки війни з Польщею, він спинився на питанні про радянсько-німецьке співробітництво. «На сході Європи, - заявив фюрер, - зусиллями Німеччини і Росії встановлюється спокій і мир. Інтереси Німеччини і Росії тут повністю збігаються»⁸.

Підсумки війни підводив і Радянський Союз. Виступаючи 31 жовтня 1939 р. на сесії Верховної Ради СРСР, нарком В. Молотов, вихваляючи спільну перемогу над Польщею, сказав: «Виявилось достатньо короткого удару по Польщі з боку німецької армії, а потім Червоної Армії, щоб нічого не залишилось від цього потворного дітща Версальського договору⁹. Як підсумок здійсненої спільної злочинної акції щодо Польщі Сталін 25 грудня 1939 р. направив Ріббентропу телеграму, у якій назвав цю війну дружбою, скріпленою кров'ю. Неважко здогадатися числю¹⁰.

Після успішного розгрому Польщі у Москві 28 вересня був підписаний договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною, який визначив кордон між цими державами по так званій лінії Керзона. Більшість західноукраїнських земель опинились під контролем СРСР. Це було логічним наслідком політики, яку вели напередодні Другої світової війни два тирани, споріднені духом, ідеологією та методами поділу світу.

До СРСР відійшла територія в 200 тис. кв. км з 12 мільйонами мешканців¹¹. Значна кількість трудящих краю радісно зустрічала радянських воїнів. Колишні члени КПП і КПЗУ вийшли з підпілля й активно включилися у створення революційних органів - ревкомів, тимчасових міських управлінь, селянських колективів. Проте чимало було й антирадянськи настроєних людей. В основному вороже зустрічало вступ Червоної армії польське населення.

З приходом Червоної армії на західноукраїнські землі від 20 до 30 тисяч українців вирішили шукати притулок західніше від радянсько-німецької демаркаційної лінії, щоб уникнути переслідувань радянського режиму¹². Серед них, багато членів ОУН, керівників і діячів різних політичних партій. Західна Україна опинилась у важкій і задушливій атмосфері чужої окупації. У 1939 р. було заборонено діяльність усіх українських політичних партій, громадських, культурних, наукових, торговельних та промислових товариств і установ. Перестала діяти, зокрема, «Просвіта», Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, всі їхні часописи. У підпіллі залишалась тільки ОУН.

2. Злам старих державних інституцій і формування органів радянської влади

Оволодівши західноукраїнськими землями мілітарно, радянське керівництво, не гаючись, почало оформляти новий державно-політичний і територіальний статус Західної України. Щоб увести в оману людей, радянський режим намагався надати цьому процесові демократичного характеру. З цією метою 22 жовтня 1939 р. були організовані вибори до Народних Зборів, на яких населення змусили голосувати за єдиний список кандидатів, які підтримували прихід радянської влади. Підготовку та проведення цих виборів було покладено на політичні партії і партійні організації військ Українського фронту, тимчасові органи влади і управління, які вже встигли перетворитися на політичні органи, зорієнтовані на придушення національних прагнень та інтересів українського народу, утворення чужої йому влади та держави.

Нова влада насамперед намагалась ідеологічно обґрунтувати свій прихід, скерувати в потрібному руслі духовне життя людей. З цією метою на західноукраїнські землі було завезено десятки мільйонів портретів керівників комуністичної партії та радянської держави, листівок, брошур та іншої паропандистської літератури. В села та міста були послані спеціально підібрані пропагандистські бригади. Для цих груп НКВС підготував спеціальну історичну довідку про Західну Україну.

Щоб забезпечити собі перемогу на виборах, більшовики провели ретельний відбір кандидатів у депутати. Крім того, вибори проходили на безальтернативній основі в період, коли була заборонена діяльність усіх політичних партій, закриті всі українські культурно-освітні й громадські організації, над пресою, що залишилася, встановилася жорстока цензура. Багато активних діячів та керівників політичних партій було заарештовано, окремі емігрували.

Організацією проведення виборів керувала група працівників ЦК КП(б)У, що прибула до Львова. З її складу були призначені в усі області уповноважені з питань організаційно-партійної роботи. Ними стали М. Мацько (Львівська обл.), М. Груленко (Станіславська обл.), Л. Гришук (Тернопільська обл.), В. Бегма (Рівненська обл.), П. Таценко (Волинська обл.). Усі вони до цього працювали в органах ЦК КП(б)У й парторганах Києва і стали незабаром секретарями обкомів¹³.

В Західну Україну направлено 1000 комуністів і 500 комсомольців. Крім того, ЦК партії зобов'язував направити ще 2 тисячі комуністів

і комсомольців. Насправді ці числа були значно більшими. В опублікованому звіті про проведення виборів зазначалося, що у підготовці виборів взяли участь понад 10 тис. приїжджих агітаторів, а в роботі виборчих комісій - 7350¹⁴. Тому не дивно, що близько 93% виборців проголосувало так, як того вимагав режим¹⁵.

26 жовтня 1939 р. у Львівському оперному театрі професор Львівського університету Кирило Студинський, відомий діяч Західної України виразно радянofільського напрямку, відкрив збори. Вони працювали 27-28 жовтня і завершилися прийняттям потрібних більшовикам документів. Було прийнято три головні декларації, а саме: про впровадження радянської влади в Західній Україні; про конфіскацію поміщицьких та монастирських земель; про націоналізацію банків та великої промисловості; про входження Західної України до складу УРСР¹⁶.

Незабаром після цього до Москви була скерована делегація Народних зборів з «проханням» до Верховної Ради Радянського Союзу про возз'єднання Західної України з УРСР.

1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Радянською Україною. 14 листопада позачергова сесія Верховної Ради УРСР продублювала московське рішення, прийнявши закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. На всій території Західної України набрала чинність Конституція УРСР і СРСР. Перший етап більшовицької політики стосовно Західної України був завершений¹⁷. Почався новий, другий, більш складний етап радянізації і комунізації західних областей України. У грудні 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР приймає указ про адміністративно-територіальний поділ західноукраїнських земель. Було утворено Львівську, Станіславську (згодом Івано-Франківську), Волинську, Тернопільську, Рівненську й Дрогобицьку, яку в 1959 р. було об'єднано з Львівською, області. Услід за областями були утворені райони, а в січні 1940 р. було проведено новий адміністративний поділ.

1 жовтня 1939 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову Політбюро «Про створення комуністичних організацій в Західній Україні і Західній Білорусії»¹⁸. Відповідно до цього рішення в Західну Україну для партійної і комсомольської роботи були відряджені тисячі комуністів і комсомольців. На середину 1941 р. в західних областях України було 3 тис. первинних партійних організацій, які об'єднували біля 37 тисяч членів і кандидатів партії¹⁹.

Багато зусиль комуністи докладали до сформування комсомольських організацій на західноукраїнських землях. Процес формування

політичної системи завершився створенням профспілкових, оборонних, спортивних та інших громадських організацій і товариств, які повністю контролювалися комуністичною партією. Створенням карально-репресивних органів - суду, прокуратури, НКВС - завершився ч другий етап радянізації і комунізації західних областей України, і на початку 1940 р. остаточно був ліквідований старий державний апарат та закінчився процес формування радянської державно-політичної системи на західноукраїнських землях.

3. Соціально-економічні перетворення на західноукраїнських землях та їх мета

Щоб остаточно закріпитися на анексованих територіях, більшовики спрямували свої зусилля на здобуття довіри широких народних мас. З цією метою було здійснено ряд заходів соціально-економічного плану, які різко відрізнялися від польського режиму.

Як і після перевороту 1917 р., головна увага населення зверталася на конфіскацію й розподіл віками нажитих засобів виробництва і особистого майна. Приватна власність, що була роками нажита народними масами, директивно замінювалася на загальнонародну. У населення, осадників, монастирів та великих державних чиновників було конфісковано понад 1 млн. га землі, 100 тисяч голів робочої худоби і корів, близько 100 тис. центнерів посівного матеріалу, який був переданий безземельним та малоземельним селянським господарствам²⁰. Як «допомога» селянам, створювалися МТС, різні обласні та районні організації.

Ряд заходів радянської влади було спрямовано на українізацію, розвиток та зміцнення системи освіти. До середини 1940 р. кількість початкових шкіл на Західній Україні досягла 6900, із них 6 тис. українських. Українська мова стала мовою викладання у перейменованому на честь Івана Франка Львівському університеті.

Систему народної освіти було реорганізовано відповідно до діючих на той час програм у всій країні. Усі бажаючі могли навчатися в школі з українською мовою викладання. Ліквідовувалася неписьменність і малограмотність серед дорослого населення.

4 березня 1940 р. Рада Народних Комісарів УРСР своєю постановою поширила радянську шкільну систему на територію Західної України. В процесі реорганізації системи освіти відкривалися нові школи, збільшувались плани набору в українські школи.

Органи влади запроваджують широку сітку закладів культури - театрів, будинків культури, філармоній, клубів, бібліотек. У Львові

були створені Державний український театр опери і балету, наукові заклади Академії наук Української РСР, консерваторія, почав виходити журнал «Література і мистецтво». В кожній області і в кожному районі видавалися газети українською мовою²¹.

Певна увага надавалася питанням охорони здоров'я. Кількість лікарняних ліжок збільшилась у 20 разів. Відкривалися сотні нових лікарень, амбулаторій, поліклінік, пологових будинків, медичних пунктів, туберкульозних санаторіїв²². Помітно поліпшилась і система соціального забезпечення, зросли виплати робітникам і службовцям, що втратили працездатність. Націоналізація приватної торгівлі та запровадження державної споживчої кооперації, завезення товарів першої необхідності за порівняно низькими цінами принесло західним українцям конкретне покращення. Але все це робилося з метою привернення широких народних мас на підтримку політики органів радвлади.

Одначе з цими реформами Ради почали демонтувати політичні, соціально-економічні та культурні інфраструктури, які західноукраїнська інтелігенція спромоглася розвинути і зберегти в період польського режиму.

Нова радянська адміністрація приступила до ліквідації основних осередків суспільно-політичного життя українців. Розпускалися (або оголошувався саморозпуск) політичні партії, культурно-освітні, фінансово-економічні та інші товариства, припинялися окремі українські видання, закривалися читальні та бібліотеки товариства «Просвіта». Від 20 до 30 тис. українських активістів, уникаючи загрози бути арештованими, утекли до окупованої німцями Польщі²³.

З ліквідацією осіб, організацій і партій, які представляли на українських землях ліберально-центристські тенденції, життєздатною залишилася лише одна організація - підпільна мережа ОУН²⁴.

Ця підступна ліквідаційна компанія веде початок з перших днів «визволення». Коли Кость Левицький звернувся до військового коменданта м. Львова з запитанням та пропозицією про співпрацю галицьких політичних сил з новими організаціями влади він отримав схвалення пропозицій та запевнення в тому, що минуле відходить у забуття, а нам необхідно плідно працювати «в ім'я українського народу». Але через 6 днів він був заарештований і висланий до Москви на Луб'янку, де просидів 20 місяців²⁵.

Тоді ж були заарештовані посол від Українського національно-демократичного об'єднання до польського Сейму Гриць Тершаківець, редактор газети «Діло» Іван Німчук, сенатор Остап Луцький та ін.

Уже через декілька місяців після 17 вересня 1939 р. почали виявлятися непривабливі сторони перших радянських реформ.

На початку 1940 р. розпочалася колективізація сільського господарства. Було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і «віддані» селянам, тепер підлягають колективізації. При цьому порушувався принцип добровільності, селян почали насильно заганяти в колгоспи. У людей відбирали не лише землю, яку вони отримали, але й прабатьківську. Нівечилися садиби, забиралася худоба, інвентар, докорінно змінювався звичний спосіб життя селянина, що утверджувався поколіннями. А тому розібрана і перевезена у колгоспне господарство клуня, хлів чи комора, усупільнена худоба, інвентар ще довгий час викликали у селян жаль за минулим, коли вони були самостійними господарями. Радувало це лише тих невдах, хто не міг та й не хотів працювати в себе на своєму господарстві. Щоб прискорити цю кампанію, одноосібних селян обкладали страшними податками.

Освіта, що була українською на початку радянської окупації, скоро стала інструментом радянзації та русифікації. Місцеві вчителі, на думку радянських керівників, не виявляли довір'я, тому вони піддавались ідеологічній обробці. Для перепідготовки місцевих вчителів було створено обласні інститути підвищення кваліфікації, організовувалися спеціальні курси підготовки нових кадрів для освітянської роботи. За навчальним процесом державно-партійні органи встановили жорсткий контроль. Парторганізації західних областей зобов'язувалися «[...] різко підвищити якість партійного керівництва справою народної освіти, добиватися дальшого поліпшення постановки навчальної і політичної роботи, надавати всебічну допомогу вчителям і викладачам у вивченні основ марксизму-ленізму»²⁶.

Ідеологічній обробці піддавалися широкі верстви населення. Цьому слугували бібліотеки, хати читальні, кінотеатри, преса. Нова влада насамперед вилучила із тих бібліотек, які діяли за Польщі, книги з історії України, збірки народних пісень, релігійну літературу. На їх місце завозились пропагандистські матеріали, нова радянська література. Це були ідеологічні центри радянської системи.

Особливо велику увагу більшовицька влада приділяла антирелігійній пропаганді. Церква ніколи не стояла осторонь суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях. Вона жваво реагувала на зміни в суспільстві, була своєрідним барометром настроїв, у ній кристалізувались і знаходили прояв усі ті прагнення, які жили в ньому. Християнська мораль виступала як панівна ідеологія і тому була ворогом номер один більшовизму.

Перший удар нової влади був спрямований проти Римо-Католицької церкви. Поступово набрав сили методичний наступ на Православну церкву.

На західноукраїнські землі було завезено великі партії антирелігійної літератури, провадилися читання лекцій, бесіди на цю тематику. В школах заборонено викладання релігії. Православна церква в 1940 р. перейшла під підпорядкування Московського патріархату, втратила свою незалежність і стала частиною російської православної церкви.

Культ войовничого атеїзму назавжди залишився у свідомості народних мас як один з найнеприємніших моментів у часи більшовицького свавілля.

4. Загострення політичної боротьби та поширення репресивних заходів проти демократичного руху в 1939-1941 роках

З перших днів після приєднання Західної України до СРСР сталінська тоталітарна система почала здійснювати головну мету більшовизму, як синтезу російського імперіалізму та комунізму, яка полягала в тому, щоб завоювати весь світ і підкорити його російсько-більшовицькому центру в Москві. Для цієї мети лише один шлях - насильства, терору, народовбивства, фізичного винищення непокірних елементів і цілих народів, ідейно-політичного й морального баламучення й розкладання поневолених.

Першим, хто зазнав репресій з боку органів радянської влади, були десятки тисяч військовополонених, які майже добровільно склали зброю перед частинами Червоної армії. У концентраційних таборах та в'язницях було розстріляно 15 тисяч військових - еліти польської армії - від генерала до капітана²⁷.

Становлення органів радянської влади на західноукраїнських землях потребувало ліквідації старої системи управління, яка супроводжувалася арештами, висилками з краю всіх службовців колишнього держaparату, органів суду, прокуратури, поліції разом із родичами. Відразу після возз'єднання почалися арешти і виселення колишніх функціонерів різних політичних партій та громадських організацій, великих і дрібних підприємців, поміщиків, осадників, заможних селян. Виселялися й колишні члени КПЗУ й комсомольці Західної України, які перед тим були політичними в'язнями в польських таборах. Жертвами сталінщини стали адвокати, вчителі, вузівські викладачі, діячі культури.

Перші репресивні заходи здійснювалися військовими трибуналами. На зміну їм в листопаді 1939 року нарком внутрішніх справ Л.Берія видає наказ «Про організацію органів НКВС Західної України» та «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами»²⁸. На території західноукраїнсь-

кого регіону було створено чотири обласних управління і 60 повітових (пізніше районних) відділів міліції²⁹. Для їх укомплектування, згідно з розпорядженням Л. Берії, направлялись представники НКВС з різних районів імперії.

Організація каральних органів в західних областях здійснювалась за механічним найменуванням структурних підрозділів апарату і насаджувалася на основі жорсткої централізації виключно наказними методами за допомогою мілітарних сил. Ця особливість і зумовила виключно репресивні функції карального апарату в регіоні з перших днів його утворення. Але остаточно, відкинувши маску демократичності, широкомасштабні репресії проти поляків та українців режим розпочав весною 1940 р. Найбільш поширеним і страшним їхнім різновидом стали депортації. Тисячі надуманих «ворогів народу» без усякого попередження, суду чи навіть формального звинувачення арештовували, заганяли у вагони для худоби й вивозили до Сибіру й Казахстану для невідвільницької праці. Багато депортованих гинули цілими сім'ями ще по дорозі, не доїхавши до місця призначення.

Провідні польські, українські та єврейські політичні діячі, промисловці, землевласники, торгівці, чиновники, юристи, відставні офіцери становили першу хвилю депортованих. Згодом, депортували всіх, хто був знайомим з арештованими чи на кого був зроблений донос.

Митрополит Андрей Шептицький повідомляє, що лише з однієї Галичини органами радянської влади було депортовано біля 400 тисяч³⁰ українців. Ще більше постраждали поляки. Як стверджувалося в меморандумі Міністерства закордонних справ еміграційного уряду Польщі від 15 березня 1944 року, під час радянської окупації польських територій, було депортовано близько 1,2 млн. чоловік³¹.

Ніхто не мав упевненості у тому, що наступної ночі не надійде його черга.

Житель села Яблунівка Буського району Львівської області, що розташоване за 55 кілометрів на схід від Львова згадує, « [...] що в ніч на 10-те лютого 1940 року в моє село, вночі, наїхало багато енкаведистів і наказали десятникам зігнати до сільради 60 підвід. У селі почалась паніка і багато селян в поспіху приготувались в далеку дорогу, на Сибір. Та доля того разу лише пожартувала з українців. Біля другої години ночі, цілий транспорт саней рушив у напрямі польської колонії. До сходу сонця в колонії не залишилося жодної живої душі. Біля шестидесяти польських родин були брутально вигнані із своїх хат та насильно вивезені на станцію Красне, а далі на Сибір. Не пожаліли ані старих, ані хворих, ані немічних, ані дітей [...] На дворі була сувора зима... Це потрясло все населення. Народ

зрозумів, що людське життя в країні Советів не варте нічогісінького - „гріш йому ціна”³².

НКВС являв собою професійну організацію і мав у своєму розпорядженні достатню кількість людських ресурсів для виконання поліцейських функцій, до того ж більшість його працівників дістали вишкіл під час репресій 1937 року.

Парадоксальним у цій кривавій історії, яка десятиліттями замовчувалася, є те, що репресивно-терористичні акції проти народу, на превеликий жаль, мали під собою «правову основу» - нормативні акти переважно беріївського видавництва, тобто своєрідні закони періоду беззаконня. Прикладом цього може бути прийнята у грудні 1939 р. директива та розроблена на її основі постанова Ради народних комісарів СРСР IV. 2122-617. «Положення про спецпереселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР», що було підписано наркомом внутрішніх справ Л. Берією³³.

У відповідь на посилення каральних і репресивних заходів з боку НКВС на західних землях активізується боротьба підпільних польських і українських організацій. Восени 1939 р. у містах Володимир-Волинському, Луцьку, Рівному і Львові виникають перші конспіративні організації для боротьби з радянськими властями, організовані представниками Польської Військової організації³⁴.

Наприкінці цього року виникла ще одна польська підпільна організація «Ридз-Смігли», до складу якої увійшли переважно воїни польської армії³⁵. Організація ставила своїм завданням боротьбу проти Радянської влади. Про її авторитет свідчить те, що на кінець 1939 р. організація нараховувала біля 600 чоловік. Очолили її полковник Войтович та капітан Рацилевич.

В січні 1940 року, полковник Ян Маєвський, що прибув на Волинь із Польщі, зорганізував першу організацію з чітким військовим завданням - Службу Звиценства Польського. Організація розгорнула активну діяльність - вела пропагандистську роботу, її члени збирали зброю, налагоджували конспіративну мережу, влаштовували нелегальний перехід кордону. В листопаді 1940 р. організація зазнала великого удару - 13 її членів було засуджено до смертної кари, а 22 чоловіки отримали багаторічні тюремні ув'язнення³⁶.

Антигуманний сталінський режим запровадив на західноукраїнських землях політичне безправ'я і державну злочинність. Лише за один рік, з осені 1939 до осені 1940 р., було репресовано майже 10 відсотків населення Західної України³⁷. Каральні органи вели себе як завойовники, а зловживання ставали масовим явищем. Слід звернути увагу на першу якість кадрів НКВС, що надсилалися Москвою. Маховик

сталінських репресій 30-х років привів до катастрофічного падіння інтелектуального рівня радянського суспільства. «Висуванці», як правило, не мали ні належного досвіду, ні кваліфікації своїх попередників, знищених репресіями. Такі працівники могли й покликані були лише добре виконувати вказівки «згори». До того ж, в західні області посилались не найкращі особи. Бо який добрий господар охоче віддасть доброго працівника? Все це призвело до широкомасштабних зловживань НКВС.

Лише по Волинській області в 1940 р. нарком юстиції України змушений був звільнити з роботи заступника обласного суду Кутового, народного суддю Любомльського району П. Кукурудзу, помічника обласного прокурора І. Філоненка, прокурора Луцького р-ну А. Шилова, прокурора Теремнівського району Б. Бергмана та інших відповідальних працівників³⁸.

5. Політична боротьба і опір радянсько-тоталітарній системі

23 листопада 1939 року органами НКВС було викрито і заарештовано 6 жителів м. Ковеля, - які належали до підпільної організації «Стшельци». Всім було пред'явлено стандартне звинувачення в тому, що вони намагались збройним шляхом скинути радянську владу і відновити Польську державу. В 1940 р. вони були засуджені на довготривалі строки ув'язнення.

Але особливо загострилася боротьба на західноукраїнських землях, коли на арену виходить ОУН. Вслід за Східною Галичиною окружні, повітові, районні і станичні осередки ОУН виникають на території західноукраїнських земель, в глибокому підпіллі ведуть виховну і організаційну роботу, спрямовану на повалення політичного режиму. Це вимагало посилення військової підготовки серед членів ОУН, створення диверсійно-терористичних груп для проведення акцій на шосейних дорогах, залізничному транспорті та інших терористичних актів над представниками радянської влади.

Активізація діяльності осередків ОУН дала незабаром свої результати. З'являються нові окружні, повітові та районні проводи ОУН, зростає опір населення органам радянської влади.

За діяльністю ОУН пильно стежили енкаведисти. Методом підступу та шантажу в грудні 1939 року їм вдалося заарештувати більше 30 активних членів ОУН Волині, були вбиті районний провідник Мефодій Микитюк, підрайонні провідники Юрій Харченко та Іван Гайдюк. Ще більш відчутного удару націоналістичному підпіллю було завдано у другій половині 1940 р. - чекісти ліквідували Волидимир-

-Волинський надрайонний провід, заарештований майже весь провід Устилузького району. Втрат зазнала ціла низка районних і станичних організацій ОУН західноукраїнських земель³⁹.

У відповідь на терор оунівське підпілля організовує низку терористичних актів. Вони мали два напрямки: по-перше, ліквідація членів ОУН, які були перемануті ворожою розвідкою і стали агентами в організаціях, по-друге, застосування терористичних актів до громадян і радянських службовців, з боку яких загрожувала безпосередня небезпека для членів ОУН⁴⁰.

Постріли українських націоналістів, на початку 1940 р. порушили спокій. Як таємні співробітники НКВС були вбиті Любов Дарницька з села Піддубці Луцького району та голова Боївської сільради Яким Левчук.

Зразком жорстоких репресій над учасниками ОУН, стали закриті судові процеси. Одним з них був так званий «Процес 59», що був проведений у Львові. На лаві підсудних були в основному студенти університету, учні середніх шкіл та священник Р. Берест. Частина з них було розстріляно, частину засудили до тривалих строків ув'язнення.

Про жорстокість представників НКВС свідчать події, що розгорілися 21 квітня 1941 року на полях між селами Буків Луцького та Іваничів Рожтцанського районів Волинської області. Група енкаведистів оточила будинок Костянтина Новосада, в приміщенні якого переховувався районний провідник ОУН Олексій Степаненко, члени ОУН Людмила Степаненко, Лаврентій Рак, Олександр Королук та Віра Королук. Жорстокий бій тривав з 10 години ранку до 12 години ночі. В бою загинув Лаврентій Рак, іншим вдалося через потаємний вихід вирватися з оточення⁴¹.

6. Роль НКВС-НКДБ у депортаціях населення

Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалася депортація - виселення без правових на це підстав. Сам факт депортації був злочином проти людини, не кажучи вже про жакхливі, нелюдські методи її здійснення.

Перші депортації розпочалися вже восени 1939 р., але досягли свого апогею у лютому 1940 р. Для узаконення цих антиправових актів у грудні 1939 р. було затверджено постановою Ради Народних Комісарів Союзу РСР «Положення про спецпереселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР»⁴², на підставі яких розпочався масовий депортаційний терор.

З цього часу «ворогами народу» ставали не лише ті, хто боровся проти тоталітарного режиму із зброєю в руках, а і родичі заарештованих і засуджених, ті, хто до радянської влади ставився лояльно, бажав їй добра і через те критично оцінював окремі заходи органів місцевої влади. Жителька Горохівського району на Волині Олександра Якубович згадує: «Вночі стукають у двері: „Собирайся!“». Що в мішок вклали, те і взяли. Посадили нас на підводи і повезли в Мар'янівку на станцію»⁴³.

З усіх областей безперервно доповідалось у Львів, де містився штаб депортації, про хід цієї акції. Зокрема, о 2 годині 50 хвилин начальник управління НКВС Станіславської області Михайлов телеграфував, що на станції Рогатин швидко зменшується кількість вагонів для завантаження переселенців. О 5 годині 10 хвилин надійшло повідомлення із Дрогобича, що всі оперативні групи виїхали на місце проведення операцій, на станцію подані вагони, але зовсім відсутні дрова для опалення ешелонів. А надворі тоді стояв тридцятиградусний мороз.

О 15 годині 45 хвилин надійшов рапорт із Станіславської області - на станції Бурштин завершили завантаження 13 вагонів, у які помістили 395 чол., з них - 170 дітей.

В цілому із західноукраїнського регіону на 13 лютого 1940 р. було депортовано 17206 сімей, або 89062 особи⁴⁴.

Другий етап депортації розпочався 13 квітня 1940 р., жертвами якого були переважно жінки і діти - члени сімей заарештованих і раніше депортованих громадян. Він охопив 320 тисяч осіб. Це були переважно кваліфіковані робітники, залізничники, заможні селяни та інтелігенція⁴⁵.

Повністю безправне становище десятків тисяч людей, що були виселені з батьківських місць, ускладнювалось не лише нелюдськими умовами життя та роботи, а і так званими відомими нормативними актами НКВС. Зокрема 4 червня 1940 р. в усі органи НКВС була направлена директива Меркулова за № 142, в якій зазначалось, що для виселення осіб з західних областей України та Білорусії видаються паспорти окремого зразка, вони можуть проживати лише у зазначених місцевостях. У випадках виявлення таких осіб в інших місцевостях негайно їх затримувати і етапом повертати до місця розселення.

Окремою трагічною сторінкою в історії західноукраїнських земель є розстріл в'язнів на початку радянсько-німецької війни. Із звіту про хід евакуації в'язнів із тюрем УРСР дізнаємось, що станом на 22 червня 1941 р. в Луцькій в'язниці утримувалося 2052, у Володимир-Волинській - 333, в Ковельській - 800 осіб. Як відомо, жодного в'язня із цих тюрем не було евакуйовано.

28 червня 1941 р. у спецповідомленні в Москву начальник управління в'язницями УРСР капітан держбезпеки Філіпов повідомив, що двох тисяч в'язнів Луцької тюрми було розстріляно, в Ковельській в'язниці розстріляно 194 в'язні, у Львівській області розстріляно 2464 в'язні, в Самборі і Стрию Дрогобицької області розстріляний 1101 в'язень⁴⁶.

Це повідомлення лише по західноукраїнських землях. Жахом віс від документу, датованого 1 липня 1941 р., коли Комісар Внутрішніх справ УРСР старший майор Державної безпеки Сергієнко вимагає від НКВС Чернишова: «Срочно прошу ваших указаний о вывозе из тюрем Украины всех заключенных» і наводяться цифри:

Вінницька	2700 чол.	85 вагонів
Кам'янець-Подільська	2000 чол.	66 вагонів
Одеська	4000 чол.	135 вагонів
Київська	7200 чол.	254 вагонів
Чернігівська	1500 чол.	52 вагонів
Ворошиловградська	1200 чол.	42 вагонів
Дніпропетровська	4300 чол.	164 вагонів
Харківська	4000 чол.	135 вагонів
Кіровоградська	1500 чол.	52 вагонів
Полтавська	1800 чол.	65 вагонів
Сталінська	4500 чол.	130 вагонів
ітого	34700 чол.	1308 ⁴⁷ (так в документі)

Природу тоталітарного режиму повністю розкриває ще один документ, який наводжу без перекладу і з незначним скороченням.

«Совершенно секретно»
Начальнику УНКВД
по Львовской области
капитану милиции тов. Дятлову

В соответствии с В(ашим) указанием, с целью быстрой разгрузки тюрем Львовской области от контрреволюционного уголовно-политического элемента, совместно с Областной Прокуратурой были проверены дела заключенных, по которым было выявлено:

Особо опасные лица, подлежащие расстрелу, по которым было приступлено к приведению приговоров в исполнение в следующих тюрьмах:

	Подлежало расстрелу	Расстреляно
тюрьма № 1	1355	924
тюрьма № 2	471	471
тюрьма № 3	413	413
итого	2239	1808

Отсутствуют данные по тюрьме № 3 г. Злочева ввиду того, что туда был командирован Оперуполномоченный Тюремного отделения т. Арсенев, который в данное время заканчивает работу. Связь со Злочевом отсутствует.

...С начала войны в тюрьму № 1 поступают арестованные, которые принимаются без надлежащего оформления, в большинстве, по спискам, без указаний мотивов и статей обвинения, в то время, как среди них имеются активные ОУНовцы, шпионы, диверсанты и военнопленные, также изъятые лица по массовым облавам. Прошу указания по существу изложенного. Лейтенант Госбезопасности (Лерман) 24 июня 1941 г., г. Львов⁴⁸.

Ось якою була **робота** сталінських душогубів.

Про с тиль та методи розправи над в'язнями свідчать спогади окремих щасливців, що чудом врятувалися від смерті у Луцькій тюрмі. Свідок трагедії - 80-річний житель села Буяні Луцького району Микола Куделя згадує: 22 червня 1941 року о четвертій годині ранку, коли ми спали, тюрму сколихнув перший вибух німецької бомби. Бомбардування тривало довго. Не було сумніву, що почалася війна. Ми були закриті, тюремна охорона не з'являлась. Уже під вечір впала бомба великої сили на південно-західне крило в'язниці, де розміщувалась камера № 15, що на другому поверсі. Від цього вибуху повилітали двері у кількох камерах. В'язні опинилися в коридорі. Коли бомбардування припинилося, озброєні енкаведисти повилазили із своїх схованок, почали стріляти і позаганяли всіх назад у камери: «Кто ступит шаг на коридор - будет расстрелян! Сидеть спокойно до особого распоряжения».

Далі Микола Куделя пише, що як тільки вранці 23 червня 1941 р. всіх в'язнів вивели на тюремне подвір'я, по натовпу вдарили кулемети,

пролунали вибухи гранат, роздалися жажливі людські крики. Люди бігали неначе загнані олені, збиваючи з ніг один одного. Поранені благали різними голосами: добийте мене, людодіди⁴⁹.

Щоб замести свій злочин, трупи полили гасом і спалили.

8. Суть і наслідки

Червоний терор на Волині, мабуть, найтрагічніша сторінка в історії нашого краю. За числом жертв він перевершував усі суспільні катаклізми, що випали на долю цього багатостраждального краю.

Встановлюється одностороння політична система радянського зразка із монополією компартії на державну владу, специфічною Ієрархією партійно-радянських владних структур та особливими функціями терористичних органів державної безпеки.

Насильницька колективізація, націоналізація промислових підприємств, банків, житлових будинків, масові арешти, депортації, придушення національного руху опору, русифікація, постійний політичний, економічний та ідеологічний терор — ці елементи складають далеко не повну картину політики радянських органів влади щодо Населення Західної України у 1939-1941 рр., яка привела до непоправних деформацій суспільної свідомості, знецінення норм загальнолюдської моралі.

Вся соціальна та економічна політика партії носила чітко виражений Та спрямований характер.

В галузі освіти держава виділяла значні кошти, що сприяло розширенню шкільної мережі та здійсненню українізації в галузі освіти. Це розв'язувало ряд проблем. По-перше, розширення мережі шкіл і збільшення учнівського контингенту передбачало охоплення дітей навчанням за новими радянськими програмами і підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування.

По-друге, необхідно було підготувати вчителів з місцевих жителів, а це в свою чергу, після певної обробки, був масовий загін пропагандистів радянського способу життя.

По-третє, створена широка мережа шкіл з ліквідації неписьменності, ставила також за мету охопити ідеологічним впливом значну Частину дорослого населення.

І останнє, українізація шкіл закладала широкі можливості для Запровадження в майбутньому російської мови. З цією метою для Перепідготовки місцевих вчителів було створено обласні інститути Підвищення кваліфікації та перепідготовки в першу чергу для вчителів 1-4 класів. Лише на Волині в 1940 р. необхідно було перепідготувати

1800 чоловік, а 5-6 класів - 1200 чоловік, директорів шкіл і інтернатів -435 осіб⁵⁰.

На основі державних програм, впровадження заідеологізованих підручників і посібників здійснено уніфікацію освіти та інтеграцію її в радянську освітню систему. До того ж, не зважаючи на українізацію школи, державного та громадського життя, з часом дедалі помітнішими ставали ознаки майбутньої русифікації.

Особливу увагу нова більшовицька влада приділяла антирелігійній пропаганді. Потрапивши до складу держави войовничого атеїзму - СРСР - всі церкви, що діяли на території Західної України, опинилися в дуже скрутному становищі. Але перший удар нової влади був спрямований проти Римо-Католицької церкви. Костели вважалися головними осередками антирадянської агітації. Ксьондзи потрапили до перших хвиль арештів та депортації, проведених НКВС. За цим набирав сили методичний наступ на Православну церкву та інші конфесії.

На західноукраїнські землі завозилися великі партії антирелігійної літератури, проводилися ряд масових заходів, читалось безліч лекцій на цю тематику. Серйозна увага зверталась на посилення антирелігійної пропаганди в навчальних закладах, особливо у школах. У всіх школах було скасовано викладання Закону Божого, ліквідовано відповідну символіку. З переходом на нові програми адміністрація почала вимагати від вчителів обов'язкового включення до робочих планів заходів з антирелігійної пропаганди.

Розгорнувся широкий наступ на самі церковні організації та служителів культу. Націоналізовано всі церковні землі, в багатьох місцевостях конфісковано будівлі церкви, зокрема будинків священників, в яких влаштовувалися канцелярії сількомів, клуби тощо.

На парафіяльні церкви та костели накладалися непосильні податки. Крім цього, священники, які зачислялися до нетрудових елементів, змушені були сплачувати за електроенергію, воду та житлову площу податки, які перевищували їх фактичні доходи.

Вже в першій половині 1940 р. почала свою широкомасштабну роботу по підпорядкуванню новоприєднаних єпархій Західної України та Західної Білорусії Московська патріархія. З цією метою у західні області було надіслано архієпископа Сергія Воскресенського з дорученням - відмовитись православним єпископам від юрисдикції Православної Автокефальної Церкви і перейти в підпорядкування Московської Патріархії⁵¹.

У 1940 р. у Львові діяло оргбюро спілок радянських композиторів, художників, архітекторів, які згодом провели вибори правління місце-

вих філій. На чолі об'єднань були поставлені особи, які співробітничали з новою владою. Тоталітарний режим намагався повністю підпорядкувати розвиток культури, робочі органи спілок. Різноманітні адміністративні та партійні структури - відділи агітації та пропаганди, сектори політосвіти, уповноважені обліту та ін. одержали повне право втручатися у творчий процес працівників мистецтва та культури⁵¹. А звідсіля ідеологічний тиск і організаційний контроль були найважливішими складовими у відношенні впливу на діячів культури. Це привело до того, що визначальною рисою духовного життя суспільства, замість народної творчості, стала одноманітність, сірість та заідеологізована буденність.

Ідеологічним сектором, що посилював вплив партійних органів на населення, були засоби масової інформації - преса, радіо, кіномережа. В кожній області виходили сотні газет та журналів. В січні 1940 р. лише в м. Луцьку щоденно розповсюджувалось 8300 примірників міської, обласної та центральної газет, тисячі журналів та іншої друкованої продукції.

Всі ці видання за змістом були мов близнята подібні одна до одної і до своїх київських і московських «сестер». В них на перших сторінках розміщувались статті про партійне життя, які подавалися в «урапатріотичному» стилі. За ними йшли пропагандистські статті, завданням яких було переконати населення в перевагах радянської суспільної моделі та способу життя.

Важливим засобом впливу на населення, пропаганду більшовицького способу життя, мали театральні, музичні, хорові та естрадні колективи художньої самодіяльності, репертуар яких **вдумливо** відбирався, своєю метою ставив вихваляння партії та її вождів, які порівнювалися із «сизокрилим орлом», «мудрим, рідним і любимим», «соколом» та надприродними силами. Музика і пісні постійно лунали з виставлених на головних вулицях гучномовців. І такий цілеспрямований потік добре продуманої ідейної пропаганди сипався на голови людей від дошкільного віку і до глибокої старості.

Наслідки «радянзації» духовного життя населення західних областей України були не тільки неоднозначними, але і великою мірою суперечливими. На перший погляд здавалося, що здійснюється чимало позитивних подій. Поширення освіти, діяльність медичних закладів, соціального забезпечення, доступність набути фах, державна підтримка української мови та культури, які стали займати належне їм місце, здавалось були великим досягненням українського народу.

Але це лише на перший погляд, і плата за це виявилася надзвичайно високою. Цілеспрямована діяльність партійних органів з метою

звести духовне життя лише до однієї ідеології збіднювало культурні процеси і підпорядковувало їх тотальному контролю. Одноманітність душила культуру, стримувала її розвиток. А інтернаціоналізація вела до втрати національної гордості, позбавляла людину святих почуттів її приналежності до свого народу, перетворювала у яничар.

Примітки

- ¹ І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953*, Київ, т. 1, с. 111.
- ² *Ibidem*, с. 113.
- ³ *Волинь Радянська (1939-1945). Збірник документів і матеріалів*, ч. III, Львів 1971, с. 9, 10.
- ⁴ І. Білас, *op.cit.*, с. 112.
- ⁵ *Ibidem*, с. 113.
- ⁶ «Червона Україна» 1939, 17 вересня.
- ⁷ Ф. Гальдер, *Военный дневник*, Москва 1968, т. 1, с. 123.
- ⁸ *Промова Гітлера в Рейхстазі, «Вільна праця»* 1939, 10 жовтня.
- ⁹ «Литературная газета» 1988, 10 жовтня.
- ¹⁰ І. Білас, *op.cit.*, с. 114.
- ¹¹ М. Коваль і ін., *Історія України*, Київ 1992.
- ¹² В. Косик, *Україна і Німеччина в другій світовій війні*, с. 80.
- ¹³ Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 859, оп. 1, спр. 7, арк. 10, арк. 69.
- ¹⁴ Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 859, оп. 1, спр. 7, арк. 18.
- ¹⁵ Я. Малик і ін., *Історія Української державності*, Львів 1995, с. 163.
- ¹⁶ *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*, Київ 1949, с. 35.
- ¹⁷ «Більшовик України» 1949, № 6, с. 46.
- ¹⁸ *История КПСС*, Москва 1979, т. 5, кн. 1, с. 86.
- ¹⁹ *Ibidem*.
- ²⁰ *Історія Української РСР*, Київ 1958, т. 2, с. 488.
- ²¹ *Історія Української РСР* т. 2, с. 489.
- ²² *Ibidem*.
- ²³ О. Субтельний, *Україна: історія*, с. 393.
- ²⁴ *Ibidem*.
- ²⁵ *Енциклопедія українознавства*, Львів 1994, т. 4, с. 1268.
- ²⁶ *Компартія України в резолюціях і рішеннях*, т. 1, с. 255.
- ²⁷ М. Коваль і ін., *Історія України*, с. 319.
- ²⁸ І. Білас, *op.cit.*, с. 119.
- ²⁹ *Ibidem*, с. 114.
- ³⁰ О. Субтельний, *op.cit.*, с. 394.
- ³¹ І. Білас, *op.cit.*, с. 133.
- ³² Д. Куп'як, *Спогади нерозстріляного*, Торонто-Нью-Йорк 1991, кн. 1, с. 104.
- ³³ І. Білас, *op.cit.*, с. 135.

- ³⁴ *Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej*, Koszalin 1995, s. 51.
- ³⁵ *Ibidem*, s. 52.
- ³⁶ *Ibidem*.
- ³⁷ *Ibidem*, s. 62.
- ³⁸ ДАВО, ФП-1, оп. 3, од. збер. 66, арк. 103.
- ³⁹ АУСБУ по Волинській області, ФП-6824, т. 2, арк. 512.
- ⁴⁰ *Ibidem*, арк. 449.
- ⁴¹ Р. Гарбарчук, В. Романчук, *За два місяці до війни*, «Волинь» 1995, 22 серпня.
- ⁴² І. Білас, *op.cit.*, кн. 2, с. 131-134.
- ⁴³ *Ibidem*, кн. 2, с. 129-130.
- ⁴⁴ *Ibidem*, кн. 1, с. 154.
- ⁴⁵ *Ibidem*, с. 138.
- ⁴⁴ *Ibidem*, с. 243.
- ⁴⁷ *Ibidem*, с. 241.
- ⁴⁸ *Ibidem*, с. 228-229.
- ⁴⁹ ДАВО, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1, арк. 18.
- ⁵⁰ І. Власовський, *Нарис історії Української православної церкви*, т. IV, ч. 2, с. 196.
- ⁵¹ ДАВО, ф. р-59, оп. 1, од. зб. 66, арк. 1.

Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки

В результаті радянської агресії 17 вересня 1939 р. Східна Малопольща та Волинь, так звана Західна Україна, в 1939-1941 рр. опинилися під радянською окупацією. Одразу виявилось, що метою радянської влади було знищити існуючі в Західній Україні соціальні структури, всі організації та заклади. Вони як такі, що були творені у «буржуазній державі», підлягали обов'язковій ліквідації, тим більше, що основним задумом агресора був намір розбити і дезінтегрувати донині існуюче суспільство, всі його структури і створити на їх місці нові, радянські, які б відповідали комуністичній доктрині. Новоприєднані землі мали бути у всіх відношеннях інтегрованими в СРСР.

Від 3 до 5 жовтня 1939 р. Військова рада Українського фронту, що зайняв ці території, створювала органи місцевої влади. В областях, місті Львові, районах та селах були організовані так звані тимчасові органи влади. Очолювали ці тимчасові органи працівники ЦК КП(б) України: у Львівській області - Микола Мацько, у Станіславській - Михайло Груленко і Іван Грушецький, Волинській - Василь Бегма, Тернопільській - Леонід Грищу к. Потрібно відзначити, що більшість цих керівників прибула із СРСР, місцевого населення вони не знали і не розуміли. 6 жовтня Військова рада скликала виборчий організаційний комітет із 17 осіб, а наступного дня прийняла постанову про проведення виборів. Згідно з положенням, один делегат обирався від 5 тис. осіб. Для підготовки виборів на Західній Україні з СРСР прибуло понад 10 тис. агітаторів, а в роботі виборчих комісій взяли участь 7.350 прибулих звідти ж працівників, від загальної їх кількості 49 тис. Вибори пройшли 22 жовтня 1939 р.¹ в умовах терору і обману. За офіційними радянськими даними у виборах взяли участь 4.443.9 тис. осіб, тобто 92,83% виборців. За оцінками агентури польського уряду, у національному відношенні в складі Зібрання і органів тимчасової влади переважали, крім прибулих із СРСР, українці, яких до цього часу ніхто не знав і не бачив. У той же час мали місце численні виступи

оунівців, програма яких заперечувала приєднання Західної України до СРСР. Проти виборів були також поляки, які там проживали.

Народні збори Західної України відбулися у Львові 26-27 жовтня 1939 р. Вони прийняли декларацію від імені усієї Західної України звернутися з проханням до Верховної Ради СРСР про включення цих територій до складу Радянського Союзу. 1 листопада 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР дала згоду, а 15 листопада усю Західну Україну прийнято до складу УРСР². На цих територіях був запроваджений радянський адміністративний поділ. Були утворені такі області: Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька, Рівненська та Волинська. 4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про організацію цих областей, котрі, у свою чергу, ділились на райони, а 9 грудня визначено склад обласних виконавчих комітетів, міських і сільських рад та інших адміністративних органів. Як області, так і райони були меншими від довоєнних польських воєводств та повітів, будучи чимось середнім між повітом та гміною. Здається, це було зроблено за зразком радянського адміністративного поділу. На початку лютого 1940 р. організація нової адміністрації була завершена.

Крім радянської адміністрації, виникли партійні та комсомольські структури. 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про утворення у Західній Україні та Західній Білорусії комуністичних організацій, а 4 жовтня 1939 року призначило відповідних партійних працівників у окремі новостворені області. 9 листопада 1939 р. ЦК ВКП(б) України затвердив склад обласних комітетів партії, а 20 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б) України постановило послати 495 комуністів для роботи в якості секретарів райкомів партії у новостворених областях. До середини 1941 р. в них було створено понад 3 тис. первинних організацій, які об'єднували 37 тис. членів та кандидатів у члени комуністичної партії. У національному відношенні в них переважали приїжджі з СРСР, які займали практично всі керівні пости, у першу чергу росіяни та українці, а також євреї. В цей же час поляки не допускалися, або ж самі не хотіли брати участь у діяльності комуністичної партії. Радянська влада не дуже довіряла колишнім членам Комуністичної партії Польщі (КПП) і приймала їх у ВКП(б) неохоче, створюючи всілякі перешкоди. На початку 1940 р. НКВС навіть арештував декілька комуністів Львова. Польських комуністів почали приймати до ВКП(б) лише через рік. Першою з них стала Ванда Василевська, про що повідомляв львівський «Червоний прапор» 17 січня 1941 року.

Почалася також організація радянських професійних спілок. Секретаріат ЦК ВКП(б) на початку жовтня 1939 р. послав з цією метою

в Західну Україну групу працівників радянських профспілок, яку очолив П. Г. Москатов, секретар радянського центрального союзу профспілок. На початку 1940 р. ця організація налічувала 27.487 членів. Було організовано прокомуністичну молодіжну організацію - комсомол, в рядах якої була незначна кількість польської молоді. Це викликало незадоволення, про що писалось на сторінках «Правди» 22 грудня 1940 р.³

24 березня 1940 р. відбулися чергові вибори, цього разу до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, а також до рад нижчих рівнів. їм також передувала широкомасштабна пропагандистська кампанія, до якої було знову залучено тисячі активістів, котрих спеціально було прислано з інших районів СРСР. Чергові вибори депутатів, обласних, районних, міських та сільських рад відбулися 15 грудня 1940 р. Керівні посади в адміністрації знову зайняли прибулі з СРСР. В значно меншій мірі були представлені місцеві євреї та українці, котрі зайняли рангом нижчі посади. Це були, насамперед, колишні члени Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), і зовсім випадково та лише в провінції поляки, колишні члени КПП. Однак у радянській літературі читаємо про те, що на керівні адміністративні, господарські, профспілкові посади висунули тисячі людей з місцевого населення⁴. Неприязнь місцевого населення викликали радянські функціонери. Вони вражали і навіть викликали почуття зневаги своєю некомпетентністю, обмеженістю і корумпованістю. Дві суспільні групи, місцеві (особливо поляки) і військові, службовці та радянські функціонери, хоч і жили поряд, але їх розділяла глибока прірва ворожості. Радянських активістів атакували як з боку польського, так і українського підпілля. Потрібно підкреслити, що радянська влада трактувала приєднання цих територій як інкорпорацію, а не окупацію, тому прибулі сюди партійний, репресивний і адміністративний апарати мали характер інкорпораційний, а не окупаційний⁵. Радянська влада заgravала з місцевим українським населенням, стараючись якомога ширше пропагандувати версію, що 17 вересня 1939 р. сталося визволення Західної України від «польського гніту». Ця версія протягом десятиліть була обов'язковою у радянській історіографії. Польський еміграційний уряд так аналізував національну політику радянської влади: «в описах кривд, які українська маса понесла від польської влади надавалась перевага національному, а не класовому аспекту»⁶. Для політики і пропаганди було характерним створення стереотипу: поляк - представник класу гнобителів, котрий безжалісно та жорстоко експлуатував українського робітника та селянина. При такому звulгаризованому класовому підході опускалися будь-які факти, що не

відповідали цій моделі. Тому саме українцям як «природним союзникам» довірялися різні посади, при цьому часто дискваліфікувалися польські комуністи, котрі як члени розпущеної КПП належали до партії, де «переважали провокатори». Отже, на першому етапі радянської окупації українці та євреї займали привілейоване становище. Пізніше репресії докотилися й до них. Ця політика стала однією з причин пізнішого польсько-українського конфлікту⁷.

Важливим засобом якнайшвидшої інтеграції новозайнятих земель із СРСР було проведення так званої паспортизації. Радянська влада не визнавала ні польської держави, ні польського уряду, і її громадяни не могли мати громадянства «неіснуючої» держави. Тому Президія Верховної Ради СРСР 29 листопада 1939 р. видала декрет, згідно з яким всі постійні жителі цих територій, а також вихідці з Центральної Польщі, які там опинилися, отримували радянське громадянство. В такий спосіб мільйони людей, без жодного з їх сторони зусилля, змушені були змінити своє громадянство. Жителі Західної України отримали радянські паспорти, згідно з постановами радянського уряду від 30 грудня 1939 р. і НКВС СРСР від 5 лютого 1940 р. Цей захід дав радянській адміністрації можливість принижувати людей. Паспорти були трьох категорій. Відповідно з ними власники паспортів могли жити біля кордону чи у великих обласних центрах. Той, хто відмовлявся прийняти громадянство, міг бути арештованим і депортованим. Той, хто приймав громадянство, ставав військовозобов'язаним і підлягав призову в Червону армію. Однак паспортизація не була завершена до початку агресії 22 червня 1941 р.⁸

Одразу після того, як було зайнято нові території, радянські прикордонні війська почали укріплювати кордон з Німеччиною, Румунією та Угорщиною. Запроваджено три прикордонні смуги: 7,5-кілометрову, 500-метрову і 4-метрову, пристосовано охорону кордону до принципів, які застосовувалися в СРСР. Звідти було відселено власників так званих тимчасових паспортів, котрим було наказано переїхати принаймні на 30 км від кордону. Інших жителів прикордонних районів було депортовано вглиб СРСР⁹.

Лаврентій Берія, в рамках підготовки до нападу на Польщу, 8 вересня 1939 р. видав наказ №001064, згідно з яким народний комісар НКВС УРСР Іван Серов мав організувати оперативні групи НКВС, завданням яких, між іншим, мали бути й арешти «найбільш реакційних» представників землевласників та капіталістів, польської адміністрації, польських та українських політичних угруповань, працівників та агентів польського II відділу Головного штабу, а також офіцерів

дійсної служби і запасу. У Західній Україні ці групи приступили до роботи 18 вересня 1939 р. До 10 листопада 1939 р. вони арештували 1.057 офіцерів, багатьох працівників адміністрації та поліції. Це був лише початок. Ці оперативні групи стали базою для організації на новозайнятих територіях розгалуженого репресивного апарату. Апарат цей будувався на основі кадрів, що прибували з СРСР. Він працював за радянськими зразками і досвідом, а його діяльність була спрямована проти соціальних груп, які фактично були чи могли стати ворогами режиму. Жертвами репресій радянської влади стають незалежно від політичної орієнтації і національності активні політичні та громадські діячі (крім комуністів). Передовсім вони зачепили урядовців, державних, самоврядових, громадських діячів, учителів, гайових, лісничих та їх родин. Відома точна кількість осіб, заарештованих НКВС в Західній Україні: у 1939 р. це було 5.406 поляків, 2.779 українців і 1.439 євреїв; у 1940 р. - 15.518 поляків, 15.024 українців і 10.924 євреїв, в січні і лютому 1941 р. - 525 поляків, 2.179 українців і 332 євреїв. За січень-травень 1941 р. було заарештовано всього 8.217 осіб, з них українців - 5.360, поляків — 1.058, а євреїв - 797¹⁰. Прикордонні тюрми у Городку, Сколе і Надвірній були перетворені на табори для поляків, затриманих при переході румунського та угорського кордонів, котрі порушили їх, прямуючи до Війська польського у Франції. Багатьох в'язнів цих таборів було депортовано вглиб СРСР і поміщено в концтабори.

Було ліквідовано всі діючі до цього часу політичні, громадські, господарські, культурні, наукові і навіть освітні та спортивні заклади і організації. І не лише польські. Так, наприклад, було ліквідовано Маслосоюз - організаційно-технічний та торговий центр української сільськогосподарської кооперації. 1 січня 1940 р. він був реорганізований, а в 1941 р. на його місці створено Маслопром - типове радянське підприємство. Було ліквідовано, діюче у Польщі, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке мало великі заслуги в розвитку української науки, і яке, не зважаючи на старання його провідних діячів, не було введено до складу Академії наук УРСР. Внаслідок вимушеного саморозпуску 14 січня 1940 р. товариство перестало існувати. Його майно перейшло Академії наук УРСР та музеям. Бібліотека була поділена між академічними інститутами та приєднана до інших (наприклад, до Оссолінеум). За радянським взірцем було перебудовано й організації культури: театри, філармонії і т. п. Ліквідовано такі відомі організації, як «Просвіта», «Сільський господар» та інші. Їх місце зайняли лише державні радянські організації¹¹.

Жертвами репресій стали провідні діячі найвагомішої у Другій Речіпосполитій української партії - Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО): Дмитро Левицький, Станіслав Луцький та діячі інших українських партій. Мета радянської влади - приєднати ці території до УРСР - була діаметрально протилежною меті підпільної ОУН, члени якої почали заповнювати радянські в'язниці. Вони вважали, що возз'єднання з УРСР у 1939 р. стало національною катастрофою; що всі прояви українського національного життя завмерли після приходу радянських військ і встановлення радянської влади. Майже 20 тис. членів ОУН перейшли на окуповану німцями територію¹². ОУН не припинила своєї діяльності, про що свідчить директива командування радянських прикордонних військ від 26 листопада 1940 року, де сказано, що серед «контрреволюційного підпілля особливою активністю відзначається ОУН»¹³. В кінці 1940 р. було заарештовано 59 членів Крайової екзекутиви ОУН, а в січні 1941 р. у Львові їх було засуджено до смертної кари. Це не поодинокі випадки. Лише у квітні та травні 1941 р., за даними НКВС, заарештовано 1.865 активних членів ОУН. Під час операцій по їх знищенню відбувалися збройні сутички і конфісковувалась велика кількість зброї. За даними НКВС, найбільші групи ОУН знаходились у Тернопільській та Волинській областях¹⁴. Про розміри репресій, спрямованих проти українського підпілля, свідчать і підрахунки українських істориків, які називають цифру 20 тис. українців, розстріляних органами НКВС у Східній Малопольщі і на Волині. Більшість з них були членами ОУН¹⁵. ОУН не припинила розбудови своєї організаційної мережі, очікуючи початку радянсько-німецької війни. Тому 14 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і уряд СРСР видають постанову про ліквідацію «контрреволюційних організацій» у західних областях України¹⁶, що було спричинено посиленням терору ОУН проти представників радянської влади.

Радянські органи безпеки швидко розправлялися з новоствореним польським підпіллям. У кінці вересня 1939 р. генерал Мар'ян Жегота-Янушайтіс створив у Львові Польську організацію боротьби за незалежність, пізніше там виникають Служба перемоги Польщі і Союз збройної боротьби. НКВС здобуває ряд перемог над польським підпіллям завдяки хорошій агентурній роботі. Жертвами арештів стали сотні офіцерів та солдатів¹⁷. У звіті щодо «націоналістичних груп» (у тому числі і польських), який був складений 31 травня 1941 р. заступником начальника 3-го Управління НКДБ СРСР Іваном Шевельовим, зазначалося, що «протягом 1940 року польські антирадянські повстанські формування, які виникли або об'єдналися із Союзом

збройної боротьби, були викриті та розгромлені майже у всіх західних областях УРСР та БРСР, а також у Литовській РСР»¹⁸. Історія польського підпілля на цих територіях в часи радянської окупації - це окрема велика проблема, яка потребує подальших точних досліджень.

В Західній Україні було проведено депортації населення чотирма багатотисячними хвилями. З опублікованих останнім часом документів стало відомо, що 5 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) і уряд СРСР прийняли постанову про депортації, а 29 грудня Рада Народних Комісарів СРСР затвердила інструкцію НКВС СРСР про виселення «польських осадників» із західних областей Білорусії та України. Керувати операціями було доручено заступникові Берії Всеволоду Меркулову, а в окремих республіках ними керували народні комісари НКВС, в Україні, наприклад, Іван Серов, який був також заступником народного комісара НКВС СРСР. В областях та окремих районах були організовані «трійки», які розглядали справи депортованих. Ними керували начальники обласних відділів НКВС. У «трійки» на рівні гміни входили секретарі партії, інші працівники місцевих адміністративних та партійних органів. «Трійки» приймали рішення про виселення. На районні комітети партії та органи адміністрації було покладено відповідальність за належну підготовку та проведення операцій.

Найбільш вірогідні дані стосовно розмірів депортацій можна знайти в документах конвойних військ НКВС, а також в опублікованих документах НКВС України. Вже 1 лютого 1940 р. вирушили перші партії депортованих, але масова акція почалася в ніч з 9 на 10 лютого. Як видно з рапорту, надісланого 13 лютого шефом НКВС України Іваном Серовим Л. Берії, під час акції було вивезено 89.062 особи. В ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. з Західної України та Західної Білорусії було депортовано близько 61 тисячу осіб. Наступна депортація відбулася вночі з 28 на 29 червня 1940 р., в результаті якої було вивезено 52.617 осіб. Лише в 1940 р. із Західної України було депортовано 168.900 чоловік - 1 ешелон. 14 травня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) і уряд СРСР прийняли постанову про проведення «чистки» прикордонних територій. 21 травня 1941 р. Берія підписав постанову про подальше виселення з території Західної України, і вже наступного дня вирушили перші партії. У травні і червні цього року вислано 9.595 (або 12.371

- розбіжності в джерельних даних) осіб із Західної України. Якщо говорити про національний склад депортованих, то тут переважали поляки, на другому місці були українці, потім - євреї. Страх перед депортаціями призвів до того, що жителі цих територій завжди мали приготовані і спакзовані речі першої необхідності, котрі можна було

б забрати із собою на нове місце¹⁹. На думку львівського польського підпілля та польського еміграційного уряду, ця депортація була «плановою і послідовною екстермінацією польського елементу», крім цього «екстермінаційна політика рад скерована також проти українських та єврейських націоналістів; але переслідує в першу чергу поляків»²⁰. Однак потрібно зазначити, що підставою для зарахування до групи депортованих був не національний критерій, а ставлення до нового радянського режиму; визволилися ті, хто міг бути чи був його противником. Інша справа, що за радянськими стереотипами це були, в основному, поляки як «класові вороги». Важливо й те, що ці депортації завдали більше шкоди польській спільноті як кількісно меншій²¹.

На Західній Україні були введені як державні українська та російська мови. Радянізація громадського життя, місцевої влади, всіх можливих установ, системи освіти, місцевих назв та вулиць відбувалась під прикриттям запровадження української мови та культури. Українською писалися вивіски, назви урядових установ та оголошення. Це збільшувало неприязнь поляків до українців, котрих - заслужено чи ні - вважали ініціаторами цих заходів. Якщо й згадувалось про Польщу, то обов'язково разом зі словом «колишня» («бывшая»).

У шкільництві крім державної української мови, було запроваджено російську як обов'язкову, не зважаючи на те, що росіян на цих територіях, крім новоприбулих, взагалі не було. Вже з 1 жовтня 1939 р. всі школи стають державними. У січні 1940 р. запроваджено радянську шкільну систему - 10-річну освіту, з програм було вилучено все, що не збігалось з радянською ідеологією чи політичною практикою. Акцент робився на природничо-математичні науки, з підкресленою матеріалістичною орієнтацією. Обов'язково вивчалася «сталінська конституція». Замість історії Польщі введено історію Росії та СРСР, перенасичені комуністичною пропагандою. Переважали російські, українські та єврейські школи, і тільки у Львові початкових та середніх шкіл з польською мовою навчання було більше. Радянське шкільне керівництво масово присилало вчителів зі Східної України для того, щоб замінити колишніх, заражених «буржуазною ідеологією» (наприклад, на Волинь направлено 1.800 осіб). Поступово у школи завозилися шкільні підручники, надруковані в СРСР. На радянський зразок реорганізовано вищу школу. Так, постановою Президії Верховної Ради УРСР від 8 січня 1940 р. університет Яна Казимира перейменовано на університет імені Івана Франка, ліквідовано його теологічний факультет, виділено з нього окремі навчальні заклади (наприклад, медичний інститут); реорганізовано Львівський політехнічний інсти-

тут і Ветеринарно-медичну академію. В них запроваджено кафедри історії СРСР та марксизму-ленінізму, що не співпадало з професійною орієнтацією цих вузів. Постановою ЦК КП(б) України 16 жовтня 1939 р. першим ректором університету призначений професор Михайло Марченко, який до цього працював в Інституті історії Академії наук УРСР, а ректором політехнічного інституту - Максим Садовський. Але польських викладачів лишили досить багато, працювали польські кафедри, була значна кількість студентів-поляків, паралельно в УЯК (університет Яна Казимира - перекладач *Г. К.*) почали розвиватися україністика та русистика²². На Пленумі ЦК КП(б) України у грудні 1940 р. було наголошено на тому, що необхідно викорінювати «українських, польських і єврейських націоналістів», які працюють у вузах і наукових закладах²³.

Потрібно відзначити, що нова влада почала ліквідацію існуючої на цих територіях неписьменності. З цією метою було організовано початкові, середні та вечірні школи різних ступенів, призначені для робітничої молоді, а також різноманітні курси. Прийнято рішення про організацію педагогічних інститутів у Дрогобичі, Кременці, Львові, Луцьку, Рівному та Станіславі. Це пояснювалося зростаючою потребою в ідейних кадрах, вихованих у комуністичному дусі. Школи були організовані так, щоб охопити максимальну кількість дітей і дати їм освіту національну за формою і комуністичну за змістом. Тому різко збільшується кількість українських та єврейських шкіл, відповідно до кількості дітей цих національностей. Характерно, що освіту, науку і культуру інтенсивно радянізували та русифікували, що відповідало головним цілям радянської влади²⁴.

Культура Західної України зазнала тяжких втрат. Серед інших було почасти розкрадено, а почасти вивезено бібліотеку Баворовських у Львові, ряд експонатів музею Дядушицьких перевезено в Ермітаж, при чому сам музей (як зібрання Оссолінеуму та інших музеїв і бібліотек) було націоналізовано. В музеях проведено комасацію і реорганізацію, більше того, у музеї історії міста Львова було закрито експозицію, присвячену війні 1918-1920 рр., закрито також музей українського війська як «україн націоналістичний». Приватні депозити, які перед війною вкладалися у львівські музеї, переписано в інвентаризаційні книги як музейну власність. Нарешті, не можна не згадати про арешти, які зачепили культурне середовище Львова. У січні 1940 р., поряд з іншими, були заарештовані Владислав Броневський, Шимон Левін, Теодор Парнацький, Тадеуш Пайпер, Анатоль Стерн,

Олександр Ват, така ж доля зустріла професора Станіслава Гломбінського та кільканадцять інших осіб²⁵.

Нова влада проводила інтенсивні ідейно-пропагандистські заходи: в загальноосвітніх та середніх школах, у трудових колективах відбувалися численні збори та мітинги, розклеювалась настінна преса та листівки. Читальні «Просвіти» були реорганізовані в радянські культурні осередки, в яких демонструвалися пропагандистські фільми, що прославляли міць радянської зброї і веселковими барвами змальовували колгоспи, на полях яких у майбутньому працюватимуть сотні тракторів та комбайнів. У ході цих пропагандистських кампаній очорнювалася колишня польська держава і прославлялося «щасливе» сьогодення, хоча це й не відповідало дійсності. Виразний антипольський характер носили такі фільми, як «Суворов» і «Вітер зі сходу», останній з яких розповідав про події вересня 1939 р.²⁶

Почали виходити обласні газети, у Львові - «Вільна Україна», орган тимчасової ради Львова, пізніше - орган львівських комітетів, тиражем 30 тис., а з літа 1940 р. - 50 тис. примірників. Українською мовою друкувалися обласні та районні газети («Радянська Україна» у Станіславі, «Вільне життя» в Тернополі, «Більшовицька правда» в Дрогобичі) - всього 45 газет. З 27 вересня 1939 р. у Львові таким же тиражем, як «Вільна Україна», почав виходити «Червоний прапор». Це був типовий орган радянської пропаганди, у якому містилося багато антипольських текстів, та, зрештою, всі газети носили однаковий характер. У Тернополі з 23 травня 1941 р. видавалася польськомовна «Більшовицька правда». У Львові, крім цього, виходив редагований В. Василевською суспільно-літературний щомісячник «Нові обрії», а також «Літературний альманах». Два останні журнали друкували літературні твори польських письменників та хроніку подій. Багатотисячним тиражем виходили інші пропагандистські видання, праці В. Леніна та Й. Сталіна. Жителі цих земель в обов'язковому порядку повинні були вивчати «Короткий курс ВКП(б)»²⁷.

В Західній Україні відносини між різними релігійними конфесіями регулювалися нововведеними радянськими законами. Вони зводились до відмежування церкви від держави, ліквідації державних дотацій конфесіям, відділення церкви від школи, націоналізації церковної власності, відміни релігійних свят, заборони «релігійної пропаганди» і свободи поширення «наукового атеїзму». Всіляко обмежувалося та ускладнювалося проведення служб у діючих церквах, хоча абсолютної заборони не було. Восени 1939 року радянською владою в усіх школах Західної України заборонено проведення молитов і з шкільних класів було забрано хрести. Заборонено релігійне навчан-

ня, яке інколи підпільно проводилося у костелах, а також у будинках довірених парафіян. Примітивну, але дуже інтенсивну антирелігійну пропаганду у школах проводили радянські працівники освіти. Разом з тим тривала ліквідація друкарень, релігійних видавництв, шкіл, госпіталів і інших закладів, які знаходилися у віданні церкви. Майно, що не мало безпосереднього відношення до релігійного обряду, конфіскувалося. На костьоли накладались великі податки, які неможливо було сплатити, тому поступово церкви і духовні семінарії закриваються. Серед знищених та депортованих опинилися й священики різних конфесій. Така політика проводилась і щодо Греко- та Римо-Католицької церков, а Православна церква, яка мала на Волині міцні позиції, 28 жовтня 1940 р. перейшла під юрисдикцію Московського патріархату²⁸.

Вступаючи на польські території, радянські солдати, а пізніше й службовці, масово скуповували товари, оскільки в магазинах було безліч таких товарів, яких не було в СРСР. Це полегшувалося урівнянням курсів карбованця та злотого. Тому досить швидко в магазинах забракло товарів, що, у свою чергу, позначилося на місцевому населенні. Пізніше до СРСР почали вивозити цілі фабрики і склади. Всі банківські і ощадні рахунки були заморожені. 24 грудня 1939 р. було припинено обмін польського злотого, що спричинило, з одного боку, різкий ріст спекуляції, а з іншого — збідніння населення. Обмінювалася сума лише 300 злотих на одну особу при курсі 1:1, що призвело до втрати всіх заощаджень. Перед магазинами збиралися довгі черги, які чекали на будь-які товари. Натомість відкривалися різноманітні фабрики, які через нерентабельність продукції і економічну кризу першої половини 30-х років не працювали. Їх продукція направлялася, в основному, на радянський ринок, лише мала частина поступала на місцевий ринок для потреб населення²⁹.

Нова влада відповідно до комуністичної ідеології почала перебудовувати господарську структуру краю, бо одним із найсуттєвіших завдань її політики було інтегрування цих земель з господарським організмом СРСР. Вже Народні збори у Львові прийняли рішення про націоналізацію банків та промисловості, а також ліквідацію великої земельної власності, було розparcelьовано більше 1 млн. га землі. Політбюро ЦК ВКП(б) 3 грудня 1939 р. розглянуло питання про націоналізацію підприємств на території Західної України. Внаслідок парцеляції було розділено всього 713,6 тис. га землі, а також тисячі коней, корів та іншого інвентаря. При цьому було ліквідовано господарства польських осадників як класових та національних ворогів місцевого українського населення, а осадників депортовано вглиб СРСР³⁰.

Встановлено такі норми землекористування: 5 га біля промислових центрів, 7 га в іншій місцевості, 10 га в горах, в результаті чого почали домінувати невеликі і економічно слабкі господарства. На Волині у костелів, обшарників та осадників було конфісковано всього 297,2 тис. гектарів землі, з них 153,136 га землі отримали 59.77 господарств, котрим додатково було передано багато коней, корів та свиней. Та ці заходи не покращали становища місцевих селян, бо їм було призначено таку високу контрибуцію сільськогосподарської продукції, що вони не в змозі були її здати. До того ж їм було обмежено можливість продажу сільськогосподарської продукції і не звільнено (як розраховували) від тягара податків. До цього долучилися часті реквізиції власності селян. Наприклад, в околицях Рогатина забиралося з майна все, в тому числі сільськогосподарська техніка, крім одного коня і корови. Це було початком процесу колективізації, про що свідчила поява гасел про «перевагу суспільної власності над приватною»³¹.

19 лютого 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання «Про організацію в західних областях УРСР радгоспів», було прийнято відповідні рішення уряду. Таким чином на колишніх, передусім обшарницьких землях, створювалися радянські сільські господарства, які були державною власністю. Спочатку питання колгоспів не піднімалося, хоча перші колгоспи почали виникати вже весною

1940 року. Навесні 1941 р. у всій Західній Україні вже діяло 2.589 колгоспів, що об'єднували 13% селянських господарств. Під час їх творення застосовувався той самий метод примусу, котрий так результативно раніше було випробувано в СРСР. За відомим радянським зразком селян поділяли на бідняків, середняків та куркулів. Було прислано агітаторів та працівників партійного апарату, почалися мітинги, обіцянки та погрози, накладалися висока контрибуція та податки на тих, хто чинив опір. Усе це перервав німецький напад на СРСР 22 квітня 1941 року, колгоспи припинили своє існування. Селяни поділили землю, яка їм належала, і з літа 1941 р. господарювали на ній. Радянська влада повернулася до колективізації після закінчення війни³².

У цій ситуації торгівля мж містом та селом, котрі надзвичайно збідніли, перетворилась на натуральний обмін. Наступним кроком була націоналізація магазинів, будинків, цукрових та горілчаних заводів, тартаків, копалень, а також інших підприємств, навіть кав'ярень, кондитерських магазинів та ресторанів. Ними почали керувати приїжджі із СРСР. Долучилася до цього фатальна організація господарської діяльності, через що виробництво продукції почало скорочуватися. До середини 1940 р. приватна торгівля була повністю

витіснена державною та кооперативною. Методом ліквідації приватної власності був також метод обкладення великими податками приватних будинків, ремісничих майстерень і т. п. Під різними приводами грабувалось майно місцевого населення³³. Господарська політика нової влади доводила людей до зубожіння, цілі райони підупадали, які, крім того, в Другій Речіпосполитій належали до так званої «Польщі Б», відсталої у господарському плані. Залізничні колії перебудовували з вузьких на широкі. У листопаді 1939 р. повністю націоналізовано нафтову промисловість, утворено трести «Укрнафтокомбінат» з центром у Львові. Порівняно з довоєнним видобутком за останні місяці перед війною лише експлуатація газу була вищою. Весною 1941 р. закінчено будівництво газопроводу на лінії Дашава - Львів, таким чином було збільшено доставку газу до Львова. Однак, рівень видобутку нафти був нижчим, незважаючи на експлуатацію всіх існуючих та багатьох нових свердловин, причиною чого була невдала організація виробництва, погане технічне оснащення, а також професійна невідповідність кадрів³⁴.

Радянська політика перетягнення на свою сторону українців по-суті, потерпіла фіаско. Та це не ліквідовувало українсько-польського конфлікту, котрий ніби пригас (читаємо в рапорті від 23 березня 1940 р. з Будапешта: «Спільна ненависть до більшовиків спричиняє дальше зближення українців та поляків, але про будь-яку конкретну співпрацю поки що не може бути й мови»)³⁵. В іншому документі, датованому 2 грудня 1940 р., знаходимо згадку про те, що «настрої українських мас рішуче змінилися на користь Польщі, а інтелігенція з кіл довоєнного УНДО та ОУН, переслідуваних радянською владою, виявляла бажання до співпраці з поляками»³⁶. Цікаво, що підтвердження цього знаходимо також у листі ген. НКВС Павла Мешика від 10 квітня 1941 р., котрий писав, що ОУН, готуючись до збройного виступу, «налагоджує контакти з іншими контрреволюційними українськими та польськими націоналістичними організаціями [...]»³⁷. Неможливо перевірити, наскільки ця інформація відповідала фактичному стану справ, однак, здається, що, незважаючи на вороже ставлення українців до радянської влади, шлях до взаємної співпраці у боротьбі з СРСР був ще дуже довгий. Можливо, така позиція українського населення стала причиною того, що десь з літа 1940 р. з'явилися симптоми незграбного загравання влади з поляками. Й. Сталін 3 липня 1940 р. надіслав телеграму секретареві Львівського обласного комітету партії Л. Грищуку (копію-секретарям ЦК ВКП(б) України М. Хрущову і М. Бурмістенку), у якій піддав критиці вороже ставлення тамтешньої влади до польського населення. Відбувся також візит у Москву

польських учених зі Львова, який широко висвітлювався засобами масової інформації. З розмахом також відзначалася у Львові 25 листопада 1940 р. 85-а річниця смерті Адама Міцкевича. Потрібно зазначити, що ми не знаємо, з якою метою було проведено ці заходи, котрі, зрештою, не мали свого продовження, бо у 1941 р. радянська влада знову почала проводити антипольські акції³⁸.

Після нападу німецьких військ на СРСР працівники радянського адміністративного, партійного та репресивного апаратів втікали на схід. Вони не завжди могли забрати з собою в'язнів і, як правило, знищували їх. У першу чергу жертвами цих масових убивств стали українські та польські політичні в'язні. Вважається, що всього при таких обставинах у Східній Малопольщі загинуло близько 15 тис. осіб (не має відповідних даних по Волині). Відділами ОУН робилися атаки на в'язниці, наприклад, у Львові та Бережанах³⁹.

Політика радянської влади в Західній Україні характеризувалася прискореною радянізацією та уніфікацією захоплених територій. Запроваджуючи радянський порядок у всіх галузях, влада провадила політику, скеровану проти місцевого польського, українського і єврейського населення, що проявлялося в арештах провідних діячів і ліквідації їх організацій. При цьому з'явилися симптоми відкладання старих політичних конфліктів і виникнення звичайної міжлюдської солідарності. Радянська політика була діаметрально протилежною прагненням народів, які проживали в Західній Україні: польського, у котрого відібрали державу і почали винищувати депортаціями та масовими арештами; українського, матеріальне становище якого драматично погіршилось, існуючі організації були знищені, а прагнення створити власну незалежну державу віддалилося в неосяжне майбутнє; і, нарешті, єврейського, який теж у загальному підсумку не скористався появою радянської влади, яка нищила його еліту, доробки та громадські організації. Отже, можна зробити висновок, що головна мета радянської влади - знищення існуючих на Західній Україні суспільних структур - була досягнута, однак не вдалося закінчити побудову там радянської системи і справитися з опором місцевого населення, що остаточно було здійснено лише після закінчення війни. Перешкодила цьому німецька агресія 1941 р.

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN), Oddz. VI: 202/III-203, k. 161; Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie (IPMS): A 9 III 1/38; В. Касюхнич, *Народні збори у Львові - знаменна подія в історії українського народу*, «Вісник Львівського університету. Серія Історична» 1989, т. 25, с. 9; *Історія міст і сіл Української РСР у двадцяти шести томах, т. IX: Івано-Франківська область*, Київ 1974, с. 31; W. Bonusiak, *Unifikacja Galicji Wschodniej i Wołynia z ZSRR (1939-1941)*, „Studia Rzeszowskie” 1996, т. III, s. 54; G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 29-30; Idem, *Z dziejów sowietyzacji tzw. Ukrainy Zachodniej 1939-1941*, „Studia Rzeszowskie” 1996, т. III, s. 67-68; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej pod panowaniem radzieckim (1939-1941 i 1944-1945)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu - Instytutu Pamięci Narodowej”, т. XXXIV, 1992, s. 43.

² AAN, Oddz. VI: 202ДІ-50, k. 214; IPMS: A 9 III 2с/61; *Історія міст...*, т. IX, с. 31; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 68; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie...*, s. 42; В. Касюхнич, *Народні збори...*, с. 9; A. Sudoł, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939 roku). Wybrane problemy polityczne i organizacyjne*, Bydgoszcz-Toruń 1997, s. 103-106, там же широко про Народні збори.

³ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 30-31; A. Sudoł, *Początki sowietyzacji Kresów...*, s. 126; М. Кучерепа, В. Вісунь, *Радянська влада на Волині в 1939-1941 роках* [в:] *Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej*, за редакцією Б. Поляка, Кошалін 1995, с. 36,48; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie...*, s. 43, 50; *Історія міст...*, т. XII: *Львівська область*, Київ 1968, с. 76, т. XVII: *Рівненська область*, Київ 1973, с. 42, т. XIX: *Тернопільська область*, Київ 1973, с. 47—48; *Історія Львова*, Київ 1984, с. 231, 233; С. Г. Филипов, *Деятельность органов ВКП(б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939-1941 гг.* [в:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997, с. 45-46, 62.

⁴ IPMS: A XII 24/40, A 9III 2a/18,51, A 9III 2с/61,62; *Історія міст...*, т. IX, с. 28-33, 86, 142, 179, 249, 404, 524, 574, 638-639; *Советская Украина в годы Великой Отечественной Войны 1941-1945. Документы и материалы*, Киев 1985, т. I. с. 37; *Історія Української РСР*, Київ 1977, т. VI, с. 510; A. Sudoł, *Początki sowietyzacji...*, s. 221-223; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 70; Idem, *Pokucie...*, s. 44.

⁵ IPMS: A 9 V/8d; J. Zamojski, *Miejsca postoju*, Warszawa 1989, s. 45; *Пограничные войска СССР 1939-июнь 1941. Сборник документов и материалов*, Москва 1970, с. 416.

⁶ IPMS: A 9 V/8d.

⁷ W. Gomułka, *Pamiętniki*, Warszawa 1994, т. II, s. 51.

⁸ І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953*, Київ 1994, т. I, с. 123; В. С. Парсаданова, *Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг.*, «Новая и Новейшая История» 1989, № 2, с. 30; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie...*, s. 43; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 72-73; A. Głowacki, *Sytuacja prawna obywateli polskich w ZSRR w latach 1939-1945* [в:] *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej*

w czasie II wojny światowej, Toruń 1990, s. 32-33; Cz. Madajczyk, R. Torzecki, *Świat kultury i nauki Lwowa (1936-1941)* [в:] *Każń profesorów lwowskich - lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, зібрав та підготував Z. Albert, Wrocław 1989, s. 25.

⁹ Studium Polski Podziemnej w Londynie (SPP): 2.3.6.3.1; IPMS: A 9 III 2a/30; *Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади у трьох томах, т. I: 1939-1945*, Львів 1996, с. 71; G. Mazur, *Pokucie...*, s. 32; *Історія Української РСР*., т. VI, с. 505.

¹⁰ R. Głukowski, *Rozkaz Berii nr 001064. NKWD przeciwko ludności polskiej na Kresach*, „Rzeczpospolita” 1997, nr 220; *Śladem zbrodni katyńskiej*, опр. і ред. Z. Gajowniczek, Warszawa 1998, s. 15-19, 23; О. А. Горланов, А. Б. Рогинский, *Обарестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939-1941 гг.* [в:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997, с. 88, 97-113, там же точніші інформації про репресії. Не згадую тут детально самого апарату репресії, це ж окреме питання, яке дочекалося уже своєї літератури, особливо в українській мові.

¹¹ *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали, т. I: 1939-1953*, Київ 1995, с. 65-71, 79-84, там же детально про реорганізацію існуючих досі культурних інституцій; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 71.

¹² R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*, Warszawa 1972, s. 193-194; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 71.

¹³ *Пограничные войска СССР 1939-июнь 1941*, с. 346.

¹⁴ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной Войне. Сборник документов*, Москва 1995, т. I, кн. 2, с. 234-235; T. A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa b.d.w., s. 169.

¹⁵ *В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни*, ред. Михайло Марунчак, Львів 1992 (Вінніпер 1990), с. 16; G. Mazur, *Pokucie...*, s. 35.

¹⁶ *Органы государственной безопасности...*, т. I, кн. 2, с. 139-140.

¹⁷ На цю тему широко пише J. Węgiński, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991; див. також: G. Mazur, J. Węgiński, *Konspiracja lwowska 1939-1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997, s. 27, 61, 99-100, 109-110, 120-121; A. Przemyski, *Ostatni komendant. General Leopold Okulicki*, Lublin 1990, s. 43, 47.

¹⁸ *Органы государственной безопасности...*, т. I, кн. 2, с. 172.

¹⁹ I. Білас, *Репресивно-каральна система...*, т. I, с. 153-154, т. II, с. 129-138, 222; *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади*, Львів 1993, т. I, с. 26-31; *Депортації...*, т. I, с. 55-61, 64—70, 79, 89-91; *Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940-1946. Studia*, ред. S. Ciesielski, Wrocław 1997, s. 12-17, 22-26, 29, 31; A. Gurjanow, *Cztery deportacje 1940-1941*, „Karta” 1994, nr 12, s. 130-136; G. Mazur, *Pokucie...*, s. 39; С. Г. Филиппов, *Деятельность органов ВКП(б)...*, див. також ряд суттєвих деталей [в:] А. Е. Гурянов, *Польские спецпереселенцы в СССР в 1940-1941 гг.* [в:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997, с. 114—136; того ж, *Масштабы депортации населения в глуб СССР в мае-июне 1941 г.* [в:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, с. 137-175.

²⁰ SPP: 2.2.2.1.

²¹ Cz. Madajczyk, R. Torzecki, *Świat kultury i nauki Lwowa...*, s. 25-26.

²² IPMS: A 9 III 2a/1 8,30, A 9 III 2c/61, A 9 V/8d, A XII 24/40, Kol. 138/253; AAN Oddz. VI: 202/III-122, k. 67-70; *Культурне життя...*, т. I, с. 59, 64; Cz. Madajczyk, R. Torzecki i, *Świat kultury i nauki Lwowa...*, s. 26-28; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie...*, s. 53; І. О. Гличов, *Вдосконалення роботи загальноосвітньої школи Львівщини за роки радянської влади*, «Вісник Львівського Університету. Серія Історична» 1989, т. 25, с. 73; S. Piekut, *Pod krwawym niebem. Z Polski do Rosji Stalina*, Londyn 1986, s. 7-13; J. Zamojski, *Miejsca postoj...*, s. 44-45; М. Кучерепа, В. Вісінь, *Радянська влада...*, с. 38; *Sprawa ukraińska*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1985, z. 71, s. 131-132; A. Cieślíkowa, *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997, s. 51, 54-55 і н., там же ряд суттєвих деталей про Оссолінеум, львівські театри, літературне життя і т.д.; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1997, s. 412-450, 460-466, там же детальніші дані про кількість шкіл на терені Західної України і зміни у шкільництві.

²³ IPMS: A. 10-4/2.

²⁴ *Культурне життя...*, т. I, с. 105-106; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 76-77; А. Жуковський, А. Субтельний, *Нарис історії України*, Львів 1991, с. 118; М. Кучерепа, В. Вісінь, *Радянська влада...*, с. 39; С. Г. Филиппов, *Деятельность органов ВКП(б)...*, с. 67; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 466.

²⁵ *Культурне життя...*, т. I, с. 60-62, 94-97; Cz. Madajczyk, R. Torzecki i, *Świat kultury i nauki Lwowa...*, s. 29-30; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 472-473; G. Mazur, *Kilka zdań o konsekwencjach radzieckiej agresji w 1939 roku* [в:] *Bitwy Września 1939 roku*, cz. 1; *W obronie Kresów Wschodnich*, Koszalin 1993, s. 178-179.

²⁶ J. Zamojski, *Miejsca postoj...*, s. 49; І. О. Гличов, *Вдосконалення роботи...*, с. 73-74; *Історія міст...*, т. XII, с. 12; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 585-586.

²⁷ *Культурне життя...*, т. I, с. 12; A. Cieślíkowa, *Prasa okupowanego Lwowa...*, s. 33-34, 103-105, 112-114, там же детально про львівську пресу 1939-1941 рр., подається також заголовки інших газет, особливо україномовних районних часописів.

²⁸ М. Кучерепа, В. Вісінь, *Радянська влада...*, с. 41-42; G. Mazur, *Pokucie...*, s. 41-43; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie...*, s. 54-55; J. Sziling, *Kościół katolicki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941* [w:] *Położenie...*, s. 121-124; *Мартирологія українських церков в чотирьох томах*, т. I: *Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України*, Торонто-Балтімор 1987, с. 617-629; т. II: *Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України*, Торонто-Балтімор 1985, с. 207-208; *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1930-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, під ред. 3. Зелінського, Katowice 1992, s. 113-114.

²⁹ AAN, Oddz. VI: 202/V-7, k. 59; IPMS: Kol. 138/253, B I 109/H, A 9 III 2a/30, 30a, A.10.4/1, A XII 24/40; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 78-79; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie...*, s. 48-49; L. Podhorodecki, *Dzieje Lwowa*, Warszawa 1993, s. 210, 213, 218; С. Г. Филиппов, *Деятельность органов ВКП(б)...*, с. 49; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 76.

- ³⁰ IPMS: A 9 III 2c/61; J. T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988, s. 66; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 79-80; *Історія міст...*, т. IX, с. 33, 186, 232, 328, 363, 390, 549, 555, 590, 597; т. XII, с. 31; т. XVII, с. 43, т. XIX, с. 46; С. Г. Филиппов, *Деятельность органов ВКП(б)...*, с. 62.
- ³¹ IPMS: B I 109/H, A XII 24/40, Kol. 138/253, A 9 III 2a/18; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 76; М. К у ч е р е п а, В. В і с и н ь, *Радянська влада...*, с. 43; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie...*, s. 48.
- ³² G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 80-81; W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979, s. 417; *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces 1939-1941*, ed. by K. Sword, London 1991, s. 90-91, 246-247; С. Г. Филиппов, *Деятельность органов ВКП(б)...*, с. 64-65.
- ³³ IPMS: A 9 III 2a/18, A XII 24/40, A.10-4/2; *Історія Української РСР...*, т. VI, с. 511; *Історія міст...*, т. IX, с. 179; С. Г. Филиппов, *Деятельность органов ВКП(б)...*, с. 63.
- ³⁴ IPMS: A 9 III 2a/30, 30a, A 9 III 1/13, Kol. 138/253; AAN Oddz. VI: 202/V-5, k. 1-2, 203ДП-16, k. 355-357, 203ДП-62, k. 30; *Історія Української РСР...*, т. VI, с. 511.
- ³⁵ IPMS: A.10-4/2.
- ³⁶ SPP: 3.19.1; див. також: R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 82.
- ³⁷ *Органы государственной безопасности...*, т. I, кн. 2, с. 87. Також в інших документах є інформації про нав'язування спільних контактів, але не вдалося мені дійти, як це сталося.
- ³⁸ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 32-33, 39; L. Podhorodecki, *Dzieje Lwowa...*, s. 215; G. Mazur, *Z dziejów sowietyzacji...*, s. 76-77; Cz. Łuczak, *Ziemie Wschodnie...*, s. 52; Cz. Madajczyk, R. Torzecki, *Świat kultury i nauki Lwowa...*, s. 32-33; С. Г. Филиппов, *Деятельность органов ВКП(б)...*, 55-56; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 468-469, 485, 488, 593, 612-613.
- ³⁹ І. Білас, *Репресивно-каральна система...*, т. II, с. 237-248, 242-243, 267-268, 272-273; G. Mazur, *Pokucie...*, s. 40. Багато інформації про ті масакри, які були в пресових повідомленнях літом 1941 р. останньо передруковано у праці: *Літопис нескореної України*, т. I, с. 33-197.

Українська проблема у політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.

9 грудня 1939 р., після того, як польський уряд розмістився у Франції, президент замість парламенту скликав Національну раду. У її склад входило 20 представників політичних партій, а також один представник від Шльонська і один єврей - др Ігнацій Шварцбат. Вражаючим був факт відсутності у Національній раді представників слов'янських меншин: українців та білорусів. Після переїзду із Парижа в Ангерс, уряд визначив польські воєнні цілі. Вони склалися із таких трьох пунктів:

1. Польща повинна здобути незалежність.
2. Територія Польщі після війни не повинна зменшитись.
3. Для зміцнення безпеки Польщі необхідно ліквідувати проблему Східної Пруссії.

Цілі польської закордонної політики уточнювалися «Бюлетнем МЗС» 28 листопада 1939 р., а також інструкцією міністра Августа Залевського від 19 лютого 1940 р. У численних заявах і деклараціях уряду Сікорського постійно підкреслювалась непорушність кордонів Польщі згідно з Ризьким договором. Ця позиція не відповідала актуальним і далекосяжним імперіалістичним планам Радянської Росії, а також незалежницьким прагненням українців.

Польський уряд у Ангерсі у своєму прагненні відбудови польської армії та відмежування від національної політики санації, повинен був виробити нову формулу стосунків із слов'янськими меншинами, особливо з українцями. Вирішення української проблеми в нових політичних умовах пов'язувалося не лише з питанням польського східного кордону, а й зі сферою польських впливів у Центральній та Східній Європі. Це могло бути одним з елементів демократизації держави після закінчення війни. Для реалізації цих намірів необхідно було порозумітися з українцями. Тому Комітет міністрів у справах краю, скликаний 13 листопада 1939 р. у складі голови ген. Казимира Соснковського та міністрів Олександра Ладося, Мар'яна Сейди, Яна

Станьчика і ген. Мар'яна Кукеля, мав підготувати відповідну декларацію. Вона з'явилася 28 листопада 1939 р. і стала основою для переговорів з українською стороною. У її підназві зазначалося, що це є інструкція з української проблеми для довірених осіб. Тут підкреслювалося, що «уряд не лише допускає можливість порозуміння з незалежницьким українським рухом, а й визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту [...] спрямованого проти окупантів»¹. В окремих пунктах зазначалося:

«1. Виникає незалежна Українська держава. Стосовно східних кордонів цієї держави поляки згодні на будь-яку найсміливішу пропозицію української сторони.

2. Незалежна Українська держава буде сфедерована з Річчюполитою на принципах рівноправності. Проходження кордону між Польщею і Україною буде залежати від ступеня взаємозв'язаності федерального устрою.

3. Українська меншість у межах Речіпосполитої і польська меншість у межах Української держави будуть користуватися всіма національними і культурними правами на принципах взаємності»².

Ці пропозиції були надто сміливими на той час, але могли служити основою для переговорів із незалежницькими українськими колами. Голова Комітету міністрів у справах краю ген. К. Соснковський передав цю інструкцію прем'єрові ген. В. Сікорському на затвердження. Генерал Сікорський, за свідченнями Ришарда Тожецького, скептично відреагував на пропозицію повернутися до політики федералізму Пілсудського³. Він вважав, що стосунки між країнами та спільний кордон обидва народи встановлять після закінчення війни, бо незалежна Україна постане на радянських землях. Сумнівався він і в тому, що альянти підтримають нову політику. Як бачимо, підхід ген. Сікорського був цілком реалістичним, однак він перешкодив реалізації намірів. Тому в декларації уряду 18 грудня 1939 р. формулювання про рівноправність та суспільну справедливість національних меншин стають розпливчатыми. Можливо, це була помилка, а можливо

- політичний намір. Уряд міг без врегулювання української проблеми утримати східні креси. Тому польські дипломатичні кола в Бухаресті, Будапешті, Стокгольмі, Оттаві, Вашингтоні, Пітсбурзі, Буенос-Айресі, Ватикані, а також відділи МВС, МЗС і МВС стежили за діяльністю українських організацій у світі, на території Генерального губернаторства і на східних кресах, окупованих Радянським Союзом. Хотілося порозумітися з українською еміграцією, але для цього бракувало відповідних кандидатур. Окремі течії української еміграції

були по-різному політично орієнтовані і конфронтували між собою, мали неоднакові цілі та політичні симпатії.

Після окупації Варшави німцями відповідні польські органи недогляділи евакуації уряду Української Народної Республіки, після чого тодішній президент Андрій Лівіцький подав у відставку і 9 вересня передав свої повноваження прем'єрові В'ячеславу Прокоповичу, який керував справами у Парижі. Від його імені у Франції починають діяти члени новоствореного еміграційного уряду - прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Олександр Шульгін та міністр військових справ ген. О. Удовиченко. Секретарем цього уряду було призначено проф. Володимира Солов'я, колишнього діяча УНДО в Малопольщі⁴. Уряд УНР шляхом кооптації Володимира Солов'я хотів розширити свій вплив на українців Східної Малопольщі. Політична програма уряду базувалася на новій сміливій концепції⁵, розробленій А. Лівіцьким, проф. Романом Смаль-Стоцьким і ген. Володимиром Сальським. Усі ці пропольські політики залишилися у Варшаві.

Паризька пропольська група УНР (Прокопович-Шульгін-Удовиченко), яка керувалася програмою Симона Петлюри і до червня 1940 р. об'єднувала навколо себе «Український комітет», розгорнула активну політичну діяльність. До початку Другої світової війни петлюрівці у Парижі публікують українською мовою тижневик «Тризуб», а для преси і французьких політиків — бюлетень українського прес-бюро. Завдяки енергійності та підприємливості Шульгіна петлюрівці налагоджують у політичному та науковому світі широкі зв'язки.

У 30-і роки радянська агентура, яка діяла під комуністичними гаслами, мала значний вплив на трудові емігрантські кола Франції. Саме тоді в Парижі почала виходити газета «Українські щоденні вісті». Під час діяльності народного фронту та іспанської революції цей вплив поступово зменшується. Серед французьких українців з'являються прихильники з української націоналістичної ідеології. Вони об'єднують розпорошених емігрантів в Український народний союз з центром у Парижі і займаються пропагандистською діяльністю. У 1940 р. в Парижі перестає виходити «Українське слово» і з'являється «Розбудова нації», яка стає органом проводу ОУН, хоча сам провід на чолі з Євгеном Коновальцем, а потім Андрієм Мельником перебуває у німецькому Рейху, а пізніше - в Італії⁷. Досить швидко українські націоналісти витісняють із робітничого середовища комуністичні впливи і засновують Союз націоналістів, де переважну більшість становили українські емігранти-заробітчани з Волині і Східної Малопольщі⁶.

Найменш численним угрупованням українських емігрантів у Франції були прихильники гетьмана Скоропадського із Союзу гетьманців-державників. Вони входили у товариство «Запоріжжя», яке видавало журнал «Молода Україна». А генерал Микола Шаповал видавав газету «Українська воля» і керував нечисленними українськими соціалістами, що комунізувалися і воювали проти українського націоналізму⁷.

Після того, як почалася Друга світова війна, у Європі залишається лише два великі центри зосередження українців (у Франції та в невеликій римській колонії), до котрих ще не сягнули гітлерівський та сталінський режими. Тому значення українських політичних угруповань у Франції зросло неадекватно до їх кількості.

Після початку німецько-польської війни українське середовище емігрантів у Франції розкололося через різне ставлення до альянтів, а також через організацію українських частин на боці франко-англо-польських військ⁸.

Позитивно до Польщі, Франції і Великобританії ставилася група діячів УНР, про що свідчать публікації на сторінках тижневика «Тризуб», а також із прагнення створити українські військові частини на боці альянтів. Цей демократичний табір об'єднувався навколо останнього легального уряду Української Народної Республіки, який через радянську агресію 1920 р. змушений був шукати притулок за кордоном. Це було єдине легальне представництво України за кордоном, яке боролось за свободу і незалежність свого краю. З політичної точки зору цей табір завжди займав рішучі антибільшовицькі і антинімецькі позиції, вбачаючи у них головних ворогів українського народу та української державності, які за будь-яку ціну хочуть підкорити їхню країну. Ця група українських емігрантів орієнтувалася на демократичні країни Заходу. Вона дуже твердо стояла на позиції близьких і добрих стосунків з Польщею, своїм найближчим сусідом, з яким мала спільних ворогів. Польщу з тим політичним табором об'єднувала також боротьба проти більшовиків у 1920 р. Про підписаний 1 вересня 1939 р. військово-політичний договір⁹ петлюрівська преса писала так: «Німецький Рейх, нападаючи на Польщу, поставив Європу і світ перед загрозою страшних страждань, великих нещасть і небаченої розрухи. Та незалежно від того, як розвиватимуться події, українці чудово знають, де їхнє місце у страшних та вирішальних перипетіях світової драми, що насувається небаченою грозою та воєнним лихоліттям. Станемо на боці Франції, Англії і Польщі. Йдучи поряд з ними, знатимемо, що будемо боротися за правду і справедливість, за право нашого народу на незалежну державу. Будучи на боці [цих - Ч. П.] держав, [...] продовжуватимемо боротьбу з новим

союзником німецького Рейху — Москвою, нашим одвічним ворогом, і наближатимемося до визволення України з московських кайданів»¹⁰.

Боротьба за незалежність вимагала від українських організацій консолідації. Тому в жовтні паризькими діячами УНР був створений Український комітет „Comitef Ukrainien”. 19 листопада 1939 р. він звертається з відозвою до українських організацій усього світу, де пропонує визнати його загальнонародним представництвом і відрядити до нього делегатів. У відозві зазначалося, що «з цієї світової війни переможцем вийде лише той народ, який буде мудрим, рішучим і єдиним»¹¹.

Однак ця відозва не знайшла підтримки серед українських організацій Європи і обох американських континентів. Деякі українські газети Північної Америки, наприклад, «Свобода» і «Український голос», передрукували її, але без коментарів. Ліва і прокомуністична преса поминули відозву мовчанкою, а організації, що стояли на народному чи націоналістичному підґрунті, дали негативну оцінку. Вони писали, що ідея створення загальноукраїнського європейського представництва є цікавою, та її недолік полягає у відсутності представників Українського народного союзу у складі паризького комітету. Провідну роль у цій організації відігравали націоналісти з ОУН¹².

Незважаючи на ці і на внутрішні проблеми, Український комітет у Парижі не відмовляється від ідеї створення загальноукраїнського представництва. Його голова, міністр О. Шульгін, старається переконати націоналістів у тому, що уряд УНР завжди у своїй політиці керується українськими національними інтересами. Шульгін нагадує, що вже в січні 1938 р. його уряд заявив, що він не зв'язаний з жодною європейською державою, з жодним урядом. У великій статті під назвою *Ми і війна*, надрукованій тижневиком «Тризуб» у грудні 1939 р., Шульгін пише: «ми повинні сьогодні без застережень іти разом з Францією і її союзниками, захищаючи разом з тим усіма силами наші права, права нашого народу на вільне, незалежне існування». Далі він переконує, що український голос, як і українські незалежницькі прагнення будуть почуті і вислухані іншими державами лише за двох умов:

1. якщо українські організації «говоритимуть в один голос», тобто створять загальнонаціональний чи загальноемігрантський комітет;

2. якщо знайдуть союзників серед інших держав і урядів не лише для боротьби проти бандитського III Рейху і Радянського Союзу, але й для акції оборони проти тих, хто у майбутньому вирішуватиме долю повоєнного світу¹³.

Незважаючи на всі зусилля, ініціатива Українського комітету у Парижі не дала позитивних результатів через протидію членів ОУН

у Франції, які групувалися навколо «Українського слова». Вони боролися проти Українського комітету не лише в Європі, а й у світі. Так, 18 лютого 1940 р. у націоналістичній пресі була надрукована відозва до всіх українських організацій. Писалося, що українська європейська еміграція пересварена і тимчасова, вона нікого не репрезентує, не викликає довіри більшості українців і є, за твердженнями націоналістів, приплічником ворогів української справи, тобто поляків і Польщі. Діячі ОУН вважали себе монополістами на правду і успіх, а частина українців ставилася до них як до склочників та невідповідальних осіб.

Оскільки УНР провадила антинімецьку і антирадянську політику, націоналісти у своїй незалежницькій стратегії спиралися на III Рейх. Ця їхня позиція похитнулася, коли на захід почали надходити «татарські звістки» про вхід радянських військ до українського П'ємонту, тобто Східної Малопольщі і Волині. 19 вересня Гітлер, виголошуючи промову в Гданську, заявив, що Рейх не має наміру завойовувати Україну¹⁴.

Хоча ОУН ставилася негативно до спільної з групою УНР боротьби за незалежність, остання все-таки вислала свого представника Володимира Солов'я, довоєнного члена УНДО в Східній Малопольщі, на переговори з делегатом проводу ОУН в Італії. Це не дало позитивного результату. Свої партійні інтереси ОУН поставила за національні¹⁵.

Делегат проводу ОУН на наступних конференціях з приводу створення всеукраїнського комітету заявляв, що створення такого органу заслуговує на підтримку, але уряд УНР спершу повинен розірвати всі зв'язки з польським урядом, відмовитися від усякої з ним співпраці і у майбутньому зробити заяву про те, що він прагне до об'єднання всіх українських земель в одній суверенній державі. Курс на розрив будь-яких стосунків з польським урядом відповідав негативному ставленню ОУН до Польщі. І коли на початку березня 1940 р. в ефірі прозвучав заклик генерала В. Сікорського до українців забути давні суперечки і приступити до спільної побудови держави, О. Бойків на сторінках французького бюлетня відповів, що спочатку необхідно чітко розмежувати Польщу і Україну на етнографічній основі¹⁶.

Крім цієї напівофіційної заяви Бойківа, з'являється стаття представника проводу ОУН Євгена Онацького «Наша нейтральність та ідеологічна війна», де так визначається ставлення ОУН до війни: «Не маємо жодної підстави воювати на боці альянтів, бо вони підтримують шалені наміри Польщі, так само, як не маємо жодної підстави воювати на боці німецького Рейху, котрий віддав Західну Україну Москві. Жодна із воюючих сторін не висунула української проблеми,

а коли б навіть ця проблема була висунута, то й тоді спершу необхідно уважно придивитися до того, наскільки цей крок ширий та реальний. Нашою найбільшою і, зрештою єдиною, є проблема згуртування всіх власних сил, щоб солідарно виступити не в момент гігантської боротьби нині воюючих держав [...], а тоді, коли їхні сили вичерпаються, коли противники захочуть спокою та відпочинку»¹⁷.

Ініціатива діячів УНР щодо створення всеукраїнського комітету не була втілена в життя. Отаман А. Лівіцький і генерал В. Сальський, легальні представники петлюрівського уряду, які опинилися в окупованій Варшаві, під німецьким тиском прийняли заяву, де засуджувалась проальянська орієнтація Українського комітету, а також заперечувалась легальність дій паризьких представників УНР. Після такого повороту подій члени УНР у Парижі змушені були діяти згідно з четвертим параграфом Постанови про тимчасовий уряд від 12 листопада 1920 р., у якому йшлося про дії членів уряду у випадку неможливості виконання своїх обов'язків. Було скликано новий уряд УНР, у якому місце отамана Левицького зайняв Прокопович, а Шульгіну дістався портфель міністра закордонних справ. Новий уряд УНР підтримував свою проальянську орієнтацію, та через його слабкість це не мало практично ніякого значення для українсько-польських стосунків.

Особливе місце у 1939-1940 рр. зайняла справа про саботаж, який ОУН розгорнула у Франції серед українських призовників до Польського війська ОУН. Через агітацію Українського народного союзу Польське військо втратило майже 4 тисячі рекрутів. Польські громадяни української національності відмовлялися служити у ВП, прохаючи у своїх заявах скерувати їх до іноземного легіону або до французької армії. Частина тих, що ухилялися, були арештовані французькими властями. 2 травня 1940 р. спеціальна польсько-французька комісія розглянула 77 таких справ. З цієї кількості 21 особу відправили до Війська польського, 30 - до іноземного легіону, а 26 - взагалі відмовилося служити у будь-якій армії. Спеціальна комісія розглянула у в'язниці Санте 1500 подібних випадків. Вона прийшла до висновку, що частина рекрутів потрапила під вплив націоналістичної, а частина - комуністичної агітації. «Українське слово», щоб відбити в українців бажання служити у ВП, надрукувало спеціальну інструкцію під назвою «До відома українців»¹⁸. Метою цієї агітації був намір утворення окремих українських частин і цим самим перетворення української проблеми у ранг міжнародної.

Після поразки Франції генерал К. Соснковський щодо української проблеми видав інструкцію, у якій зазначалося, що Радянський Союз

у майбутньому може стати союзником Великобританії. У зв'язку з цим «повинні бути піддані ревізії наші лозунги про знищення Росії, що не повинно зашкодити близькому співжиттю з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Розв'язання української проблеми уряд залишає за собою. Ви можете приймати від них заяви, але не давати ніякої політичної і військової інформації. Їх заяви передавайте нам»¹⁹.

Цю інструкцію комендант Союзу збройної боротьби (СЗБ) генерал Стефан Ровецький передав на окуповані Радянським Союзом території 29 вересня 1940 р. Це рішення Лондон підтвердив 3 листопада 1940 р. і рекомендував: «у контактах з ними необхідно бути надзвичайно обережним. [...] Ці контакти повинні мати виключно інформаційний характер. Прийняття важливих рішень - компетенція уряду»²⁰.

Польський уряд у питанні східних кресів зайняв позицію *status quo ante bellum*, з приводу чого генерал Ровецький у грудні 1940 р. в «Тезах закордонної політики» отримує додаткові роз'яснення. До того часу польські експерти доктор Людвік Гродзинський та доктор Богуслав Лонгхамерс де Бер'єр підготували проект розв'язання української проблеми. Референтом з національних питань МВС у Лондоні був професор доктор Ольгерд Гурка. Проекти розв'язання української проблеми, що їх запропонували ці три фахівці, були дуже контroversійними.

Гродзинський пропонував рятувати те, що вдасться, шляхом обміну населення і територій між Польщею та Україною з урахуванням реальної ситуації у стосунках україно- і польськомовного населення. Це розмежування він пропонував провести по Бугу, Гнилії або Золотій Липі, Дністрі і Ломниці. Таким чином за Польщею залишився б Львів і значна частина нафтових родовищ²¹. Гродзинський також був прихильником кантонального вирішення питання, тобто надання українцям повної автономії чи можливості переміщення в межах Польської держави. Кантональне розв'язання проблеми в межах Польщі форсував також на переговорах з поляками голова Українського центрального комітету доцент доктор Володимир Кубійович. Губернатор доктор Ганс Франк вважав, що Кубійович хоче впровадити власний план усунення - виселення з дистрикту Галичина до Генерального губернаторства (ГГ) поляків і переселення на їх місце українців з ГГ²².

Шеф Генерального штабу, полковник Олександр Кендзьор, підсумовуючи результати спроб розв'язання української проблеми, прийшов до висновку, що з двадцять минулих років не вдалося розробити раціональної концепції розв'язання цієї проблеми. Не було зроблено жодного кроку вперед.

Початок німецько-радянської війни показав українську проблему у новому світлі. Приєднання Східної Малопольщі до Генерального губернаторства і ставлення німців до незалежності України швидко розвіяли мрії та сподівання частини націоналістів. Однак це не послабило їх антипольських настроїв. Вони вважали, що рано чи пізно німці змушені будуть відступити, а поляки залишаться. Українські діячі вирішили використати німецьку окупацію для піднесення господарського, культурного та освітнього рівнів свого народу. Це робилося за рахунок поляків. Незважаючи на зростаючу у Генеральному губернаторстві та на окупованій Волині напругу між поляками та українцями, Армія Крайова проводила переговори з усіма більш чи менш авторитетними українськими угрупованнями. Але жодна із сторін нічого суттєвого не могла запропонувати іншій. Поляки стояли на позиції непорушності кордонів з 1939 року. Українці хотіли, щоб кордон був на Бузі та Сяні. Ці взаємовикликаючі програми зробили порозуміння неможливим. Не захотіли змінити свої позиції ні поляки, ні українські націоналісти. Українська сторона була більш реалістичною. Вона розуміла, що коли у війні переможе Радянський Союз, то і поляки, і українці стануть об'єктом радянської імперіалістичної політики²³.

Гітлерівські окупанти правили за старим як світ принципом *divide et impera*. До цього долучалася і радянська політика, котра вже виробила програму радянізації Польщі і повторного заграбання східних кресів.

Після багатьох експертиз, дискусій та вагань 20 березня 1943 р. на спільному засіданні Політичного комітету міністрів, а також Комітету міністрів у справах краю було ухвалено тези з української проблеми. Вони були надіслані в країну представникові та комендантові АК у середині квітня²⁴.

Ці тези склалися із таких розділів: загальні питання, завдання польської політики в українському питанні, а також позиція уряду РП стосовно української проблеми. Останні з розділів говорять:

1. Політика польського уряду в українському питанні повинна зводитись до наступного:

а) урочисто запевнити українське населення (в усій Речіпосполитій і особливо в густонаселених українцями територіях) в тому, що їм буде надано у політичній, культурній, мовній, господарчій і громадській сферах повне юридичне і фактичне рівноправ'я шляхом широкої розбудови територіального самоврядування, яке матиме законодавче право у місцевих, неохоплених чи рекомендованих державним законодавством питаннях;

б) гарантувати українцям опіку культури з боку держави, а саме: утворення українського університету у Львові, а також фінансову підтримку культурних осередків, таких, наприклад, як Товариство ім. Т. Шевченка;

в) гарантувати свободу всіх віросповідувань: римо-католицького, греко-католицького та православного;

д) здійснити сільськогосподарську реформу на принципах соціальної та національної справедливості, з урахуванням інтересів малоземельного польського та українського елементу.

2. Уряду Речіпосполитої видати розпорядження відповідним крайовим органам, а також дипломатичним і консульським представництвам для налагодження на вищеназаних принципах зв'язків з представниками українських кіл з метою:

а) захисту українців від посягань радянської влади;

б) переорієнтації преси в напрямі порозуміння з Польщею;

в) утворення спільного фронту проти німецьких окупантів і повторної радянської агресії;

г) припинення до закінчення війни всіх взаємних ворожих виступів.

3. Уряд:

а) зробить все можливе, щоб ввести у Національну раду двох українців - представників Східної Малопольщі та Волині;

б) пропагуватиме як серед польського, так і серед українського населення ідею повоєнної польсько-української співпраці, а також виступить із зверненням до українського населення в Польщі;

в) надасть роботу в державному апараті певній кількості українців;

г) буде здійснювати культурну та релігійну опіку над солдатами-українцями у польській армії.

Ці тези було покладено в основу переговорів з українською стороною, переговорів, перебіг яких важко передбачити. Ситуація тим часом ускладнювалася. Зростав український колабораціонізм. Було організовано дивізію СС «Галичина»²⁵. У її склад німці вербували українців з Галичини. Зміцнювалась Українська Повстанська Армія та її агентура. Множилися вбивства польського населення. Посаду коменданта Львівщини залишив бригадний генерал Казимир Савицький, тому що не погоджувався з цими тезами²⁶.

Зростаюча кількість вбивств мирних польських жителів від рук німецьких окупантів та українських націоналістів зумовила появу 30 березня 1943 р. розпорядження президента Речіпосполитої про карну відповідальність за військові злочини. Це розпорядження було над-

руковане 31 березня 1943 р. в «Постановах ПУ» № 3, розділ шість. У першому параграфі йшлося про карну відповідальність, якій підлягають «на основі вимог даного розпорядження особи, що належать до німецького Рейху, його союзників чи сателітів, а також інші особи, які діють в інтересах німецького Рейху і вищеперерахованих держав за злочини, які були ними скоєні після 31 серпня 1939 року, не залежно від місця скоєння злочину»²⁷.

Поява розпорядження, попередження генерала К. Савицького та побоювання поляків за майбутнє Східної Малопольщі викликало жваву дискусію. 30 липня 1943 р., тобто в період збільшення вбивств на Волині, Крайове політичне представництво надрукувало відозву до українського народу. На жаль, вона мала інший характер, який відрізнявся від інструкцій, опрацьованих у Лондоні. Ця відозва, по суті, відштовхнула українців від Польщі, продемонструвала елементи колаборації, розвіяла надію на незалежність, підкреслила співпрацю українців з окупантами у знищенні та мордуванні польського населення, що часто відбувалося з власної ініціативи українців. Недвозначно звучали погрози. Відозва закликала звернути з хибного шляху і продовжати співпрацю під гаслом: «За вашу і нашу свободу!» Тут читаємо: «Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу достворення незалежної України. Однак засвідчуємо, що не відмовимося від східних земель Речіпосполитої. [...] Ці землі повинні нарешті стати територією братського співжиття обох народів. Гарантуємо на цих землях повну свободу розвитку українського народу на принципах волі, рівноправності і громадянських прав». Закінчувалася відозва обітницею забути всі завдані кривди та рани²⁸.

Перемогли сили, які не мали наміру провадити з українцями переговорів. Відповідь від українських націоналістів надійшла лише в грудні 1943 р. Вони негативно оцінили зміст відозви КПП. Польсько-українські розмови у наступних місяцях, що провадились під загрозою наступу Червоної армії, не принесли позитивних результатів навіть у питанні обмеження чи припинення українсько-польських сутичок. ОУН(б) не згодилася з цією пропозицією. Вбивства поляків можна було обмежити, але українська сторона не прагнула до цього. Квадратура кола не була обчислена. Був правий шеф генштабу полковник Олександр Кендзьор, коли писав, що польська сторона не вміла і не змогла розв'язати української проблеми, бо для цього не було відповідних умов. З українського ж боку - пропольські чинники були надто слабкі, а бандерівці впроваджували у практику принцип «після нас хоч потоп».

¹ Archiwum Instytutu gen. Sikorskiego w Londynie (dalej AIS Londyn). Pismo gen. K. Sosnkowskiego do gen. Wł. Sikorskiego z 30 listopada 1939 r. wraz z załączoną Uchwałą Komitetu dla Spraw Kraju z czwartego posiedzenia z 28 listopada 1939 r., Sygn. PRM 5/2.

² *Ibidem*. Див. також: R. Torzecki, *Polacy i Ukraina. Sprawa ukraińska w czasie II Wojny Światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 101. Idem, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemnia (1939-1944)*, „Dzieje Najnowsze” 1981, z. 1-2, s. 323 i n.

³ *Ibidem*.

⁴ AIS Londyn, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Wydział Narodowościowy. Dział kontynentalny. Stan sprawy ukraińskiej w chwili obecnej. Londyn 9 VIII 1940, s. 13; R. Torzecki, *Kontakty...*, s. 320.

⁵ Прометейзм - це програма яка закликала неросійські народи, що проживали в межах імперії Романових, до визволення з-під російського панування. Її назва походить з грецького міфу про Прометея прикутого до скелі на Кавказі. Її поділяли представники Азербайджану, Дону, Грузії, Уралу, Іягрії, Карелії, Криму, Кубані, північного Кавказу, Туркестану і України. Див.: А. Чоїновський, *Україна*, Warszawa 1997, s. 111. З метою підтримки цієї програми Польща фінансувала дослідження цього регіону або на контрактній основі брала у Польське військо офіцерів із цих країн. Лише українців-контрактників служило майже сорок п'ять осіб.

⁶ AIS Londyn, A. Piwowarski (S. Mękowski), *Działalność Ukraińców podczas ostatniej wojny*, Londyn 1944, Kolekcja Stanisława Paprockiego, mps. syg. 30/1/27, s. 23.

⁷ Див.: „La Fleche” z 18 sierpnia 1939 r.

⁸ AIS Londyn, A. Piwowarski, *Działalność Ukraińców...*, s. 25.

⁹ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego przy NK PSL (dalej AZHRL), zbiory St. Kota,teczka 406. Aide - memoire MZS do Prezydium Rady Ministrów nr 968 z 15 maja 1940 r., s. 62.

¹⁰ «Тризуб», 1 вересня 1939.

¹¹ «Тризуб», № 36, 19 листопада 1939.

¹² «Тризуб», 10 грудня 1939.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ „Rede des Fuchres und Reichskauzlers Adolf Hitler in Danzig 19 September 1939”, Danzing 1939, s. 16.

¹⁵ AIS Londyn, A. Piwowarski, s. 30.

¹⁶ „Bulletin de la Service 1 Information Ukrainienna”, Paris 1940, nr 40.

¹⁷ «Свобода», 6 травня 1940.

¹⁸ AIS Londyn. Stan sprawy ukraińskiej w chwili obecnej, Londyn 9 sierpnia 1940, syg. A. 9/V/35, s. 58-65.

¹⁹ J. Micgiel, *Zapatrzeni w przeszłość. Stosunki polsko-ukraińskie według źródeł „Suczasnist”* nr 1-2 z 1985 r., s. 148. Див. також: *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, Londyn 1970, t. 1, s. 267, dok. 50.

²⁰ *Ibidem*, dok. 73, s. 298-299 i dok. 81, заłączник nr 1, s. 318.

²¹ R. Torzecki, *Kontakty...*, s. 326.

²² *Ibidem*, s. 336. Див.: В. Кубійович, *Українців Генеральній Губернії (1939-1941)*, Чикаго 1975, с. 547-560; Cz. Partacz, *Niemcy a Ukraina*, „Rocznik Koszaliński” nr 25 z 1995 r., s. 157-168.

²³ R. Torzecki, *Kontakty...*, s. 332.

²⁴ AIS Londyn, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji syg. A. 10. teczka 12. Tezy polskiej polityki w sprawie ukraińskiej ustalone przez komisję międzyministerialną, 20 marzec 1943 r., s. 1-3. Див. також: R. Torzecki, *Kontakty...*, s. 337-338.

²⁵ М. Слабошпицький, В. Стеценко, *Українська дивізія «Галичина»*, Київ-Торонто 1994, с. 14-21.

²⁶ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja Lwowska 1939-1944*, „Słownik Bibliograficzny”, Kraków 1997, s. 172.

²⁷ Текст декрету Президента РП з коментарем поміщено у праці: Z. Goryński, *Zbrodnie wojenne. Szkic prawny*, Jerozolima 1944, s. 84-117.

²⁸ AAN Warszawa, Zbiory b.C:A.KC PZPR. AK Komenda Obszaru Lwów, syg. 203/XV-49, Odezwa do Narodu Ukraińskiego Krajowej Reprezentacji Politycznej, s. 2.

Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939—1945 роках

Висвітлення місця і ролі українського питання в політичній думці й діяльності польського емігрантського уряду в Лондоні (далі вживатимемо також термін «лондонський» табір) і його представництв в окупованій Польщі в роки Другої світової війни за останні десятиріччя значно просунулось вперед, давши в руки дослідників обширний фактичний матеріал, який дозволяє робити певні узагальнення і висновки. До цього спричинились спочатку закордонні осередки польської еміграції, опублікувавши низку важливих документів і меморандів¹, далі також українська діаспора внесла свій вклад у висвітлення питань українсько-польських відносин². У останні роки в Польщі³ і Україні⁴ з'явилися важливі публікації, які проливають світло на вказану тему.

Велика частина неопублікованих документів була піддана аналізу у працях передусім польських дослідників⁵, серед яких на особливу згадку заслуговують ґрунтовні праці Р. Тожецького⁶, присвячені безпосередньому аналізу українського питання в роки світової війни. Зовсім нещодавно з'явилися узагальнюючі праці польських дослідників, у яких поряд з іншими питаннями розглянуто також роль українського питання у польській політичній думці і у політиці польських урядів⁷. Українська історіографія не може похвалитись великою кількістю наукових досліджень в цій ділянці, але й вона має тут свій доробок⁸.

У цілому слід констатувати, що польська історіографія без сумніву значно більше уваги приділяла висвітленню українських вимірів політики лондонського емігрантського уряду, ніж українська. Кожна з сторін концентрувала увагу переважно на національних аспектах політичної діяльності. При цьому слід підкреслити, що вихідні оціночні позиції польської та української історіографій суттєво відрізнялись у минулому і зберігають відмінності донині. Це цілком нормальна ситуація. Слід тільки зауважити, що у часи тоталітарних режимів

у СРСР і Польщі ці відмінності мали «прихований» характер і частково нівелювались офіційною ідеологічною доктриною. Її головні тенденції, що йшли з СРСР, засновувались на крайньому засудженні найменшого прояву українського національного руху («український буржуазний націоналізм») і знаходили певне розуміння у польському середовищі істориків, котрі віддавали перевагу негативній оцінці українського визвольного руху в роки світової війни. У цьому відношенні отримали поширення концепції засудження українських національних змагань за державність. До певної міри офіційна історіографія народної Польщі у «соціальній» обгортці повторювала поширену під час війни у польському емігрантському середовищі версію українського руху⁹.

Інша ситуація склалась після утворення самостійної України. Тепер для оцінки українського національного руху першопланове значення набула справа тягlosti самостійницьких устремлінь українців до незалежної державності, рації якої лежать у рамках вибору союзника, шляхів і методів її досягнення. Об'єктивний дослідник зобов'язаний визнати рації будь-якого народу, залишивши за собою право оцінки шляхів і засобів досягнення усвідомленої мети з позицій загальнолюдських цінностей. Як видається, українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни належать сьогодні до числа проблем, в аналізі і оцінці яких потрібно поставити на рівні ваги рації обох сторін, обох народів, не допускаючи ніякого применшення або упослідження значимості однієї з сторін. Тому доцільно суттєво змінити вектори підходів в оцінці як польських, так і українських національних інтересів, зробивши їх односпрямованими і рівними.

Вищенаведені методологічні міркування потрібні нам у справі зрівноваженої і одновимірної оцінки поставленої у темі проблеми. Це тим більш потрібно, оскільки в реальних подіях Другої світової війни українське питання в міжнародній політиці, в тому числі й політиці польського емігрантського уряду, виступало не підметом, а тим паче першорядним підметом, а предметом, об'єктом політики різних міжнародних сил, і в яких Польща в силу історичних обставин мала перед Україною значні переваги. Це стосувалося державницької свідомості польських політичних сил і більшості польського населення, опори на легітимну традицію самостійної держави з певним міжнародним авторитетом, нарешті дипломатичної підтримки з боку західних керівників держав антигітлерівської коаліції (Великобританії і США). Натомість український національний рух мав обмежені можливості впливу на українське населення, зокрема в Українській РСР, яка перебувала під посиленням контролем комуністичних чинників, був

скомпрометований в очах союзників по антигітлерівській коаліції співробітництвом з фашистською Німеччиною і у вирішальний момент війни опинився майже у повній політичній ізоляції, був змушений провадити боротьбу на усі фронти - з більшовиками, поляками, німцями. Така ситуація заздалегідь була програшною, не залишаючи найменших шансів на успіх справи.

Початок світового конфлікту у вересні 1939 р. змусив політиків усіх країн шукати відповіді на питання, які були поставлені новою ситуацією. Поразка Польщі і знищення гітлерівцями Польської держави однозначно підірвали в українському суспільстві західноукраїнських земель, які до війни входили до складу Польщі, політичні впливи поміркованих ліберально-демократичних сил, очолюваних Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО). Ці сили у переддень війни після тяжких роздумів, викликаних заключенням пакту Ріббентроп—Молотов (23 серпня 1939 р.), який в сутності означав союз двох головних ворогів української самостійності, обрали орієнтацію на Польщу, не бачачи іншого виходу із ситуації і сподіваючись, що керівники останньої зможуть належним чином оцінити цей непростий крок українського політичного проводу. На засіданні Народного Комітету УНДО 24 серпня 1939 р. була прийнята ухвала, в якій зокрема говорилось: «Не спускаючи з ока національно-політичних змагань української нації як цілоти стати рівноправним і повновартним народом у колі європейських народів та не резигнуючи з політичної боротьби за повноту прав українського народу в Польщі, Народний Комітет заявляє, що українське громадянство виконає в цих важких часах горожанські обов'язки крові і майна, які покладає на нього приналежність до Польської держави»¹⁰. Українці у ці складні дні виконали свій обов'язок перед Польською державою.

Проте дальші події спричинили поступове і неухильне зростання у західноукраїнському суспільному середовищі впливів радикальних націоналістичних угруповань, зокрема Організації Українських Націоналістів (ОУН), котрі спочатку зробили ставку на Німеччину, сподіваючись з її рук отримати «подарунок» у вигляді хоча б маріонеткової Української держави (за зразком Словаччини), але потім змушені були перейти до боротьби із своїм недавнім союзником. В умовах війни і жорстокого протиборства ОУН вдалось об'єднати значну частину українського населення Західної України під гаслами «національної революції» і утворення «Української Самостійної Соборної Держави». Дальша логіка подій війни штовхала провідників ОУН і створеної 1942 р. Української Повстанської Армії (УПА) до пошуку можливостей компромісу з єдиною прийнятним союзником - поль-

ським лондонським підпіллям в західноукраїнських землях. Невдача переговорів з його керівниками щодо укладення співробітництва поставила українців перед тяжким вибором: продовжувати боротьбу проти усіх супротивників, не рахуючись з втратами і моральністю, готуючи принаймні ґрунт для майбутньої державності. На прийняті рішення, в тому числі стосовно польського населення західноукраїнських земель, значною мірою вплинула екстремальна ситуація «війни проти всіх», в якій опинився провід українських націоналістів наприкінці війни.

У політиці польських емігрантських властей до початку німецько-радянської війни у червні 1941 р. українське питання не займало помітного місця. Головним моментом, який проходив через відозви екзильного уряду В. Сікорського, утвореного на початку жовтня 1939 р. у Франції, була участь Польщі у війні з гітлерівською Німеччиною та її сателітами з метою відбудови Польської держави, яка б посіла гідне місце у післявоєнній Європі. При цьому неодмінно робився наголос на тому, що відновлена Польща, як жертва агресії, мусить бути відбудована виключно у кордонах 1939 р. Емігрантський уряд вже у листопаді 1939 р. сформував головні цілі війни з боку Польщі, які полягали у розв'язанні трьох проблем: 1) відбудова повної незалежності Польщі, 2) вихід з війни без територіальних втрат, 3) усунення проблеми Східної Прусії для посилення безпеки країни на майбутнє¹¹. 28 листопада 1939 р. у «Бюлетені МЗС» і 19 лютого 1940 р. у інструкції міністра закордонних справ А. Залевського ці цілі були конкретизовані. Щодо східних кордонів Польщі, то тут підкреслювалась їх непорушність відповідно до умов Ризького договору 1921 р. Як стверджує польський дослідник Р. Вапінський, усі політичні сили, що утворили урядову коаліцію (Стронніцтво Народове, Польська Партія Соціалістична, Стронніцтво Людове і Стронніцтво Праці) були переконані в тому, що Польща повинна вийти з війни із зміцненою міжнародною позицією, оскільки в інтересах усіх антифашистських сил не лише перемога над гітлерівською Німеччиною, але й створення у Центральній Європі сильного блоку держав на чолі з Польщею, здатного протистояти як Німеччині, так і СРСР¹². У більшості вони керувались застарілою логікою періоду завершення Першої світової війни. Проте, керівники Франції і Великобританії не спішили підтримувати польських претензій щодо гарантування східного кордону Польщі 1939 р., розраховуючи на «перетягнення» до антигітлерівського табору СРСР¹³. Будуючи плани участі Польщі у війні і післявоєнному врегулюванні, керівники польської еміграції у 1939-1941 рр. керувались *ілюзіями* про рівноправне партнерство

розбитої і окупованої Польщі із західними союзниками і вірили у їхню зацікавленість у відбудові сильної держави між Німеччиною і СРСР. На ділі ж у великій політиці часів Другої світової війни західні союзники більшою мірою були зацікавлені у залученні до боротьби з Німеччиною потужних ресурсів Радянського Союзу, розуміючи, що за його участь у війні доведеться розплачуватись суттєвими поступками. Це стало особливо очевидним після початку німецько-радянської війни. За таких умов Польща і «польське питання» перетворювались у об'єкт торгів між союзниками по антигітлерівській коаліції. Політика польського екзильного уряду, особливо після окупації Франції гітлерівцями і переїзду уряду у Лондон, повинна була би враховувати ту обставину, що будь-які напруження у стосунках союзників, зокрема через територіальні питання, давали підстави висувати звинувачення у підриві єдності членів антигітлерівської коаліції.

Від початку війни провідники лондонського табору як в еміграції, так і на окупованих землях не розглядали і, треба сказати правду, не могли розглядати українське питання в річизні незалежної української державності. Вони зосереджували увагу на поверненні територіального *status quo ante bellum*, вбачаючи лише дві зацікавлені сторони - Німеччину і СРСР. Для України в цих розрахунках місця не залишалось. Намагання українського визвольного руху за будь-яких умов створити незалежну державу інтерпретувались як «підступи» гітлерівської агентури. Українська проблема традиційно вважалась внутрішнім питанням Польщі і трактувалась в кращому випадку як справа забезпечення демократичних прав національної меншини у післявоєнній Польщі. При всіх обставинах, котрі в часі війни неодноразово змінювались, керівники польського лондонського табору не бачили в українському національному русі рівноправного партнера для взаємин, а лише чинник, що загрожує підірвати територіальну цілісність країни. Політичні стереотипи, вироблені у попередні часи, заважали польським політикам побачити в українському національно-визвольному русі гідного союзника.

Щодо українських прагнень, то ситуація виглядала ще більш драматичною: жодна держава в роки війни не підтримала і не збиралась підтримувати ідей створення незалежної Української держави, вважаючи, по-перше, що це питання належить до внутрішніх справ СРСР (або Польщі), а, по-друге, тому, що опора українського національного руху на початку війни на Німеччину значною мірою скомпрометувала його в очах союзників. Таким чином, український національний рух діяв лише «на майбутнє», на справу продовження традицій української самостійності.

У хронологічному плані позиції емігрантського уряду і підпілля представлялись наступним чином. На першому етапі війни до нападу Німеччини на СРСР емігрантський уряд зосередив увесь дипломатичний запал на підкресленні порушення Радянським Союзом міжнародного права (договорів) під час анексії східних земель Польщі в 1939 р. У зв'язку із цим уряд тривалий час розважав питання про оголошення стану війни з СРСР. Однак під тиском Великобританії і Франції В. Сікорський не наважився на юридичне оголошення війни, обмежившись констатацією формального стану війни. Щоб підкреслити невизнання польською стороною будь-яких територіальних змін у 1939 р., у відомому документі «Головні тези польської закордонної політики», схваленому і поширеному у серпні 1940 р., зокрема зазначалося, що «Польща знаходиться у стані війни з СРСР без огляду на ставлення до нього союзників». Той же документ наголошував на необхідності визнання Великобританією провідної ролі Польщі у Центральній і Східній Європі¹⁴. Вказані постулати засвідчували певний романтизм уявлень польських політиків про дійсне становище Польщі на той момент. У дійсності ж вже тоді цілком виразно проявлялась залежність емігрантського уряду від політики провідних західних держав, насамперед Великобританії, залежність, котра у майбутньому не віщувала нічого доброго, оскільки після розгрому Франції СРСР залишався єдиним і то життєво важливим потенційним союзником в боротьбі з фашизмом. Не випадково ще навесні 1940 р. англійські дипломати неодноразово висловлювали своїм радянським колегам тривогу за долю Європи і закликали СРСР відмовитись від союзу з Німеччиною¹⁵.

З метою реалізації цілей війни польський емігрантський уряд створив Комітет міністрів до справ краю (13 листопада 1939 р.), збройну організацію Союз збройної боротьби (ЗВЗ) (4 грудня 1939 р.), котрий у 1942 р. був переіменований у Армію Крайову (АК). Уряд докладав також великих зусиль для організації і підпорядкування підпільного руху опору в окупованих землях. У червні 1940 р. більшість конспіративних політичних і військових організацій в окупованій країні визнали зверхність екзильного уряду і об'єднались у Делегатурі і ЗВЗ (АК), почавши розбудову їхніх структур. Підпільний лондонський табір утворили ті ж самі політичні сили, що й емігрантський уряд.

Різномановитість політичних сил лондонського табору (від ендеків з СН до соціалістів з ППС) створювала серйозні труднощі у розробці і реалізації його внутрішньої і зовнішньої політики. Якщо стосовно кордонів 1939 р. усі партії виступали солідарно, то по відношенню до

устрою майбутньої відродженої Польщі, і зокрема ставлення до українців, між польськими політичними угрупованнями в роки війни виявлялись певні розбіжності.

Політичні кола, пов'язані з ендеками і християнськими демократами, продовжували підтримувати концепцію національної держави, не передбачаючи поступок на користь національних меншин. Вирішити проблеми національних меншин вони збирались з допомогою повної асиміляції неполяків, а щодо незгідних проведення після завершення війни їх переселення до відповідних країн (українців до СРСР, німців до Німеччини тощо)¹⁶.

СЛ, ППС і СП стояли на позиціях гарантування українцям й іншим меншинам реальних рівних прав, включаючи визнання за ними національно-культурної автономії. При цьому вони виходили з погляду, що відбудована післявоєнна Польща стане справжньою демократичною державою, котра гарантуватиме рівність прав усіх громадян при збереженні унітарного устрою. Соціалісти за традицією дотримувались погляду, що у «соціалістичній» Польщі національні проблеми втратять свою гостроту. Державницькі інтереси не дозволяли ідеологам і керівникам цих партій навіть допустити думку про зміну східного кордону країни. Може найдалі в плані задоволення вимог українців (поза комуністичним табором) йшли людовці, котрі визнавали можливість перегляду східного кордону Польщі на користь СРСР на засадах загального перепису населення 1931 р., що дозволяло говорити про передачу СРСР (Українській РСР) територій із абсолютним переважанням українського населення (зрозуміло без Львівщини і Бориславського нафтового району)¹⁷.

Пілсудчики, які зберігали впливові позиції в урядових і підпільних структурах лондонського табору, у політичній думці спирались на традиції «державної консолідації», що передбачала врахування передусім інтересів польської державності. Стосовно національних меншин ця ідеологія виявлялась у прагматичній політиці «прометеїзму», яка мала на меті підтримку відцентрових рухів народів СРСР з утворенням незалежних держав, котрі б спирались на Польщу і забезпечували її безпеку зі сходу. Після смерті Ю. Пілсудського (1935 р.) і наступного розколу табору його послідовників у ідеології і практиці пілсудчиків більш відчутними стали націоналістичні тенденції. По відношенню до українців це проявилось у посиленні асиміляторських дій і відході від засад польсько-української угоди¹⁸.

Відмінності у ставленні до українського питання політичних кіл лондонського табору перешкождали виробленню єдиної позиції стосовно українців. Тим не менше у практичній діяльності на міжнародній

арені в роки війни цей табір неодноразово виявляв свою неприхильність до ідей утворення незалежної Української держави саме через її територіальний аспект. Розуміючи утопічність відриву України від СРСР у цей період, керівники лондонського уряду і підпілля категорично відмовлялись сприйняти концепцію виникнення основ української державності у будь-якій її формі на теренах західноукраїнських земель. У намаганні скомпрометувати український національний рух перед керівництвом СРСР вони часом пропонували Й. Сталіну свої послуги щодо покладення краю «українському сепаратизму» взамін за згоду залишити у складі майбутньої Польщі усіх «кресів» або принаймні їх частини з Львовом і Бориславом¹⁹. За таких умов за Й. Сталіним залишалась виграшна роль «захисника» поневоленого українського народу, який він прагне визволити з «польських кайданів» і об'єднати у єдиній державі. Відбулось зміщення понять, наслідком якого єдиним впливовим представником українських інтересів на міжнародній арені виступав радянський диктатор.

З боку польського лондонського табору робились кроки для налагодження стосунків з українським національним рухом. Рішення Комітету міністрів до справ краю від 28 листопада 1939 р. містило директиви для переговорів з українськими представниками і мало на меті схилити останніх до співробітництва у боротьбі з гітлерівцями. У директивах на переговори йшлося про можливість створення незалежної Української держави, об'єднаної з Польщею федеративним союзом, кордони якої будуть окреслені пізніше шляхом взаємної угоди сторін. Документи свідчать, що такі засади, характерні для політики пілсудчиків, передбачали насамперед підтримку української державності «за Збручем», а не на західноукраїнських землях, і представляли собою продовження політичної лінії «прометеїзму». Однак В. Сікорський тоді не наважився підписати цей документ і він ліг у архівні сховища²⁰. На наш погляд, директиви містили намітки вироблення нового підходу до політики в українському питанні, нехай навіть у річищі ідей «прометеїзму».

Елементи реалізму в українському питанні можна знайти саме у довідках та інформаціях, які були підготовлені для урядового вжитку експертами польського уряду і підпілля в кінці 1939 -першій половині 1940 р. їх спільною рисою були засади «прометеїзму». Але при цьому справа Західної України в них завжди залишалась внутрішнім питанням Польщі, закладаючи лише можливість часткових територіальних поступок на користь незалежної від СРСР Української держави без теренів Східної Галичини зі Львовом²¹. Проте і ці проекти залишилися

лише на папері. Як і раніше польські керівники зазнавали тиску британських дипломатів, які вважали недоречним «дразнити» СРСР якимись планами розіграшу «української» карти.

Підписання польсько-радянського договору 30 липня 1941 р. докорінно змінило міжнародні аспекти українського питання. Нав'язання союзницьких відносин з СРСР вимагало від польського уряду розглядати українську проблему з врахуванням інтересів Радянського Союзу, а значить в її чисто територіальному аспекті. Український національний рух перетворювався у предмет торгу двох сторін, у якому Польща знаходилась у явно не вигідному становищі «прохача». Радянське керівництво, відчуваючи загальну підтримку союзників по антигітлерівській коаліції, провадило політику доконаних фактів, не рахуючись з бажаннями й вимогами лондонських поляків. Позиція польського екзильного уряду у взаєминах союзників автоматично знизилась до рівня предмету торгу за впливи у післявоєнній Європі.

На розвитку українського національного руху драматично відбився крах планів створення самостійної держави з допомогою Німеччини, а також наслідки репресивної політики фашистів на окупованих українських і польських землях. ОУН змушена була змінити тактику боротьби, перейшовши до підпільної діяльності проти Німеччини²². Нова обстановка наполегливо диктувала провідникам ОУН пошук нових союзників і порозуміння хоча б з одною із зацікавлених сторін. Фактичне зрівняння становища українців і поляків на окупованих землях робило реальними шанси укладення польсько-українського військово-політичного союзу, який би протистояв Німеччині і СРСР. Для цього польській стороні доцільно було змінити позиції стосовно західноукраїнських земель, погодившись щонайменше на територіальну автономію Східної Галичини, Волині і Полісся в складі федеративної Польської держави. Проте цього не сталося і наслідком було різке загострення польсько-українських відносин у 1942-1944 рр.

Сьогодні відомі факти зустрічей і переговорів представників українського і польського підпілля, які проходили у Львові, Варшаві і інших місцях у 1942—1944 рр. Можна шукати різні причини їх невдачі - від політичних до психологічно-емоційних. Але, як видається, корені невдачі лежать насамперед у прорахунках польської сторони. Програми і інструкції, які розроблялись у керівних центрах польського пролондонського підпілля категорично відмовляли українцям у створенні самостійного державного утворення на західноукраїнських землях, де український національний рух мав найбільші впливи і відрізнявся організованістю.

Позиції українського національного руху до 1942 р. були сформульовані чітко і однозначно, не залишаючи жодних недомовок. Ще у квітні 1941 р. II-й великий збір ОУН у Кракові схвалив документи, в яких йшлося про реалізацію головної мети організації — здобуття самостійної державності на всіх українських землях. Стосовно поляків у них говорилося, що ОУН провадить боротьбу з тими польськими організаціями, котрі прагнуть повернути «польську окупацію українських земель»²³. Після невдачі із проголошенням Української держави у Львові в червні 1941 р. і переходу у підпілля II конференція ОУН у квітні 1942 р. ще рішучіше висловила за реалізацію ідеї незалежної державності. Постанови III-го великого збору ОУН (вересень 1943 р.) наголошували на праві націй на самовизначення і здобутті державності на шляху «Української Національної Революції»²⁴.

Виявляючи прагнення до самостійної державності, яка за їхніми задумами повинна охопити усі українські землі, де українці складають більшість населення, керівники ОУН погоджувались відкласти на майбутнє питання визначення кордону між Україною і Польщею. Категоричному запереченню з їхнього боку піддавалось питання залишення Східної Галичини і Волині у складі Польщі. Ці землі провідники національного руху вважали головною базою своїх впливів, а також підкреслювали їх значення як історичної колиски української нації. 8 березня 1943 р. делегат польського емігрантського уряду в країні інформував В. Сікорського про те, що ОУН поки відсуває питання українсько-польських кордонів, оскільки шукає з поляками антинімецької та антирадянської військової та ідеологічної співпраці²⁵.

Для польської сторони питання утримання Східної Галичини і Волині («кресів») у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Як видається, на таку позицію більшою мірою впливали емоційні чинники, аніж економічно-державні інтереси. Адже переважання на цих землях українського населення робило проблематичним збереження тут міжнародного спокою. На переговорах з українцями польські представники наполягали насамперед на «цивілізаційному» вкладі поляків у розвиток цих земель, закликали українців звернути свої погляди «на Київ, а не на Львів». У той же час усім тверезо мислячим політикам після 1939 р. було зрозуміло, що СРСР не допустить створення самостійної України ні в Українській РСР, ні на Західній Україні. Для українських державників, «затиснутих» між німцями, більшовиками і польським рухом опору, не залишалось місця для утворення підстав власної держави.

Інформація, яка поступала до емігрантського уряду з окупованих земель, значною мірою виражала погляди польських націоналістич-

них кіл з «кресів». На ній яскраво відбивались старі упередження і відгомони польсько-українського протистояння від кінця XIX ст. Негативна інформація стосовно українців поступала у Варшаву і Лондон від створеного наприкінці 1941 р. Східного бюро при Департаменті внутрішніх справ Делегатури, в керівництві якого знаходились ендеки. Достатньо навести уривки з документів, що поступали у Делегатуру з Львівського округу. Так, автор інформації «Українська проблема» (за припущенням Р. Тожецького ендек д-р В. Свірський) у шовіністичному дусі стверджував, що «українці не надаються на рівноправних і повновартісних громадян Польщі», і що «традиційно стосунки між поляками і українцями складались як стосунки пана до підданого»²⁶. Хоча подібні погляди не поділялись усіма керівниками польського підпілля і уряду, але категоричні протести «кресовців» формували психологічну атмосферу, ворожу будь-яким українським інтересам. Скрайні націоналістичні погляди ендеків викликали заперечення більш поміркованих діячів польського підпілля. Наприкінці 1943 р. з ініціативи людовців при Делегатурі були створені також Рада в справах національностей і національне бюро, котрі готували для керівних структур більш виважену інформацію.

Разом з тим організованість і висока національна свідомість українського населення західноукраїнських земель неминуче робила їх епіцентром державотворчих зусиль. Підготовка польського підпілля до відновлення суверенітету Польщі на цих землях (план «Бужа») викликала збудження і посилення неприязні з боку українців. Численні звіти Львівського та інших округів АК фіксували зростання неприхильності українського населення до ідеї повернення в склад Польщі. Так, у звіті Львівського округу АК за 1943 р. зазначалось, що «українці мають зброю і з огляду на їхню ненависть до всього польського з їхнього боку можливі всілякі ексцеси», що вони «абсолютно не хочуть чути про повернення до польської державної приналежності»²⁷. У реальній політиці з такими настроями слід було рахуватись.

У 1943 р., коли визначився перелом у ході війни, усі зацікавлені сторони серйозно зайнялись питанням про післявоєнний устрій в Європі. Українська сторона чекала від польського підпілля якихось дій, які б засвідчили розуміння української проблеми і створили підстави для співробітництва. Це було тим більше необхідно, що на Волині уже розгорілись події польсько-українського міжетнічного конфлікту, в якому жертвами виступало цивільне населення з обох сторін. Однак цього не сталося. Згідно планів АК передбачалось щонайбільше досягти нейтралітету українців під час звільнення західноукраїнських земель від німецької окупації. Польське підпілля

плекало ілюзорні надії на прихильне ставлення СРСР до діяльності польського руху опору на землях колишньої Речіпосполитої. Але на той час більшовицьке керівництво вже не потребувало союзника в особі лондонського табору, маючи у розпорядженні більш слухняні прокомуністичні сили.

31 березня 1943 р. після тривалих дискусій польський уряд у Лондоні схвалив перший офіційний документ у справі польсько-українських стосунків «Тези в справі української політики». Він повторював засади польської політики щодо українців початку 1920-х рр., обіцяючи їм рівноправність на засадах територіального самоврядування, широку національно-культурну автономію, котрі у підсумку можна було б з певними застереженнями окреслити як територіальну автономію²⁸. Запропонована програма не відповідала зміненим умовам кінця Другої світової війни, вона не враховувала тих величезних змін, які відбулись як на самих окупованих землях, так і на міжнародній арені.

Проте навіть така дуже поміркована програма зустріла гостру опозицію і протидію керівництва крайового підпілля. Після тривалих і гострих дискусій Крайова політична репрезентація 30 липня 1943 р. розробила свій документ під назвою «Відозва до українського народу». Витримана у провокаційних тонах, вона звинувачувала весь український народ у співпраці з гітлерівцями у винищенні поляків, містила погрози покарання і закликала до союзу з поляками у боротьбі з німецькими окупантами. У відозві наголошувалось, що поляки «розуміють і цінують прагнення української нації до створення незалежної України», але оголошують, що ніколи не відмовляться від східних земель Речіпосполитої, «на яких Польська Нація протягом століть внесла величезний цивілізаційний і господарський вклад»²⁹. Далі йшли туманні обіцянки «рівноправності і вільного розвитку», котрі навіть відбігали від офіційних тез уряду у Лондоні.

«Відозва» була поширена у листівках і підпільних виданнях, розіслана на приватні адреси знаних українських політиків. Вона стала офіційним документом, що був добре відомий українській громадськості і викликав у неї обурення, доливши «масла у вогонь» міжетнічного конфлікту. У відповідь на неї провід ОУН-Б опублікував у грудні 1943 р. заяву, в якій відкинув викладені у ній постулати як неприйнятну платформу політичного співробітництва з огляду на «тенденційне і фальшиве представлення в ній фактів, що стосуються боротьби Українців за власну державу»³⁰.

Після цих подій ОУН-Б ще раз звернулась з листом до Делегатури, пропонуючи союз у боротьбі з німцями і більшовиками, але підкрес-

люючи неприйнятність відмови від головної мети - української державності. Останні зустрічі представників двох сторін навесні 1944 р. не принесли результатів - партнери залишилися на протилежних і непримиренних позиціях.

У 1944 р. увесь польський лондонський табір опинився відстороненим від вирішення проблем післявоєнного устрою в Європі. Ці проблеми розв'язувались великими державами, серед яких провідна роль стосовно долі народів Центральної і Східної Європи належала СРСР. Й. Сталін вирішив українське питання шляхом приєднання західноукраїнських земель до Української РСР у складі Радянського Союзу. Укладені СРСР угоди 1944-1945 рр. з ПКНВ і ТУНС передбачали взаємне переселення українського і польського населення з метою позбавити у майбутньому польських політиків можливих претензій на західноукраїнські землі на схід від «лінії Керзона» і покласти край не тільки протистоянню двох народів на контрольованих СРСР теренах, але й існуванню постійного осередка українського національного руху.

Тяжко не піддатись враженню, що радикальне, силове, диктаторське «розв'язання» українсько-польських спорів за Західну Україну було єдино можливим рішенням, здатним припинити застарілий конфлікт. Сьогодні можна робити різні припущення щодо інших варіантів розв'язання української проблеми в роки Другої світової війни. Наприклад, якби провід українського національно-визвольного руху зберігся в руках ліберально-демократичних сил, а у польській політичній думці взяли гору послідовно демократичні течії, то могла б скластись ситуація, в результаті якої утворення після війни федеративної Речіпосполитої з рівноправною Західноукраїнською (Східногалицькою?) республікою могло б стати зародком майбутньої самостійної Української держави. З усіх зацікавлених сторін може найближче до такого повороту справ стояла українська сторона в особі її духовного лідера митрополита А. Шептицького. Що торкається польської сторони, а тим більше міжнародних чинників, то усі вони жодною мірою не були готові до таких неординарних рішень. Залишається лише констатувати, що диктаторське і трагічне за наслідками об'єднання українських земель у складі Української РСР безумовно сприяло «підживленню» національної свідомості решти українців шляхом «влиття» у організм Радянської України багатомільйонної маси свідомого і згуртованого українського населення Західної України. Навіть такий потужний репресивний та ідеологічний апарат, який мала у своєму розпорядженні більшовицька влада, не здолав «перетравити» західноукраїнського «кусня». Традиція національних зма-

гань змогла перетривати найскладніші часи і з новою силою виринути наприкінці століття.

Висновки, які напрошуються на думку після вивчення винесеного у назву питання, здається могли б полягати у наступному. Загальні засади політики польського емігрантського уряду і підпілля по відношенню до українського питання в роки Другої світової війни спирались на основні політичні категорії, вироблені у міжвоєнний період. Вони полягали насамперед у збереженні за Польщею обширних західноукраїнських земель, які розглядались як цивілізаційне надбання польської нації без врахування тих суттєвих свідомісних і політичних змін, що пройшли серед основної маси місцевого українського населення у першій половині XX ст. Оборона польської рації стану на цих землях стала наріжним каменем політики емігрантських і підпілних структур, котрі за будь-яку ціну намагались зберегти їх у складі післявоєнної Польщі. З огляду міжнародного права польські політики лондонського табору дотримувались погляду про необхідність відновлення «справедливості» довоєнного

- *status quo*. Поза їхньою увагою залишались факти швидкого зростання українського національного руху, який ще у міжвоєнний період створював складні проблеми для тогочасної польської влади. Тракткування українського руху як інспірованого гітлерівцями (ще раніше - австрійцями, німцями) не сприяло його сприйняттю і розумінню як рівноправного партнера і можливого союзника в антигітлерівській боротьбі. За українською проблемою польські керівники бачили майже виключно проблему *територіальну*, а ніяк не національну. Не враховувався також фактор тривалого нагромадження українсько-польських суперечностей і протистояння, в ході яких українці пройшли добру «школу» національного згуртування перед загрозою національної асиміляції.

Зорієнтувавши всі стратегічні плани на відбудову довоєнної Польщі в кордонах 1939 р., польські політики не змогли зробити своєчасних висновків із нової ситуації, яка містила загрозу зіпхнути їх на узбіччя «великої політики» внаслідок переоцінки своїх впливів і можливостей. У підсумку, замість посилення своїх позицій перед обличчям союзників, польський пролондонський табір отримав серйозне їхнє підваження саме в тому пункті, який вважався чи не найголовнішим у програмі відбудови незалежної державності. Трудно представити, яким чином розвивались би події у випадку заключення польсько-українського військово-політичного союзу, але при наявності такого розвитку подій, як видається, перед СРСР і західними союзниками повстали б дещо відмінні проблеми і способи їх розв'язання напевно

були б іншими (хоча навряд чи Й. Сталін, маючи величезну військову потугу, відмовився від планів гегемонії у Східній Європі).

До цього слід додати також, що певна частка відповідальності за невдачу зближення польського і українського визвольних рухів повинна впасти на радикальних керівників українського підпілля, котрі протягом війни проявили забагато коливань і непослідовності у виборі союзників, результатом чого була майже повна ізоляція українських самостійницьких зусиль на міжнародній арені.

Примітки

¹ Див. напр.: *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, Wrocław etc., 1990-1991, т. 1-6 (перше видання - Лондон, 1970-1989); W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału: wspomnienia z lat 1939-1946*, Lublin 1992; S. Kot, *Rozmowy z Kremlem*, Londyn 1959; E. Raczyński, *W sojusznictwie Londynie: dziennik ambasadora E. Raczyńskiego 1939-1945*, Warszawa 1994 та ін.

² П. Мірчук, *Українська Повстанська Армія 1942-1952 рр. Документи і матеріали*, Львів 1991 (перше видання 1953 р.); *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали* (упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник) (б.м.в.) 1983, т. 2-3; Я. Стецько, *30 червня 1941: проголошення відновлення державності України*, Торонто 1967 та ін.

³ *Programy polskich partii politycznych i ugrupowań partyjnych lat wojny i okupacji hitlerowskiej* (wyb. i opr. K. Przybysz), Warszawa 1987; *Rzeczpospolita Polska czasu wojny: Dziennik Ustaw RP i Monitor Polski 1939-1945* (red. nauk. A. Kunert), Warszawa 1995; *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej* (red. M. Zgómiak i in.), Kraków 1994-1996, т. 1-3 (видання продовжується); *W kraju i na emigracji: materiały z londyńskiego archiwum ministra Stanisława Kota (1939-1943)* (wyb. i opr. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Salkowski), Warszawa 1989; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, Warszawa-Luck 1993, т. 1-3.

⁴ М. Литвин, *Документи Армії Крайової про військово-політичні протистояння на Західній Україні у роки другої світової війни* [в:] *Україна в минулому*, Київ-Львів 1995, вип. VII, с. 129-151.

⁵ E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie 1939-1945: organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993; S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne 1939-1945*, Wrocław etc. 1987; G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP, ZWZ, AK 1930-1945*, Warszawa 1987; W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, Warszawa 1995; S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne: z dziejów walki cywilnej 1939-1945*, Warszawa 1994; W. Bonisak, *Polska podczas II wojny światowej*, Rzeszów 1995; J. Garliński, *Polska w Drugiej Wojnie Światowej*, Warszawa 1994; Cz. Łuczak, *Od pierwszej do ostatniej godziny drugiej wojny światowej: dzieje Polski i Polaków*, Poznań 1995; W. Borodziej, A. Chmielarz, A. Friszke, A. Kunert, *Polska podziemna 1939-1945*, Warszawa 1991; T. A. Olszański, *Zarys historii Ukrainy w XX wieku*, Warszawa 1990.

⁶ R. Torzecki, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939-1944)* [w:] *Dzieje Najnowsze*, Warszawa 1981, Nr 1-2; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.

⁷ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin 1998.

⁸ *Poland and Ukraine: Past and Present*, Ed. by P. J. Potichny, Edmonton-Toronto 1980; В. Косик, *Україна і Німеччина у другій світовій війні*, Париж-Нью-Йорк-Львів 1993; *Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз*, Київ 1996; І. Козловський, *Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951*, Львів 1998.

⁹ Див. зокрема критику відомої праці польських істориків А. Щесняка і В. Шоти про ліквідацію ОУН в Польщі (Варшава 1973)- Я. Дашкевич, *Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські відносини)* [в:] *Україна і Польща між минулим і майбутнім*, Львів 1991, с. 214—230.

¹⁰ Цит. за: М. М. Швагуляк, *Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р.* [в:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Київ 1992, вип. 1, с. 161.

¹¹ W. Bonusiak, *Polska podczas...*, s. 156.

¹² R. Wapiński, *Historia polskiej myśli...*, s. 248.

¹³ І. Козловський, *Встановлення...*, с. 24-25.

¹⁴ W. Bonusiak, *Polska podczas...*, s. 166-167.

¹⁵ *История Великой Отечественной войны СССР 1941-1945*, Москва 1985, т. 1, с. 403. Загалом поразка Франції викликала шок і панічні настрої на Заході і змусила його керівників шукати співробітництва з СРСР. Так, 27 червня 1940 р. заступник держсекретаря США С. Воллес заявив послу СРСР у США К. А. Уманському про те, що прийшов час обом нашим країнам подумати не лише про нинішні стосунки, але й про майбутні місяці і роки, котрі можливо для обох держав будуть сповнені новими небезпеками (А. Ю. Борисов, *СССР и США союзники в годы войны 1941-1945*, Москва 1983, с. 37).

¹⁶ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, s. 246-247. Найбільш екстремістські погляди в справі національних меншин розвивали ідеологи опозиційного до екізального уряду представники Обозу Народно-Радикального, які висували постулат побудови ((Польщі Трьох Морів) (Балтійського, Чорного, Адріатичного). У вересні 1941 р. орган ОНР «Валька» писав: ((Ця держава [майбутня Польща - Л. 3.] природний кордон якої на заході є лінія Одра-Ниса Лужицька, на півночі - Балтика, на сході - Смоленська Брама і лінія Дніпра, на півдні Карпати, повинна виконувати завдання важливого значення: слідувати за тим, щоб Німеччина більше не спокусилась на відбудову імперії і щоб Росія в інтересах Європи повністю зайняла свою політичну думку проблемами Азії» (R. Wapiński, *Historia...*, s. 258).

¹⁷ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości...*, s. 246-248, 250, 252-253, 255.

¹⁸ *Ibidem*, s. 253-255.

- ¹⁹ Зокрема на переговорах з радянськими представниками у Лондоні у 1944 р. С. Грабський пропонував розв'язання питання кордонів між Польщею і СРСР за рахунок усунення «українського сепаратизму» у Польщі за умови збереження за нею Львова (S. Kirk or, *Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 roku* [w:] „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1972, Nr 22, s. 44-47).
- ²⁰ R. Torzecki, *Polacy..*, s. 101-102.
- ²¹ *Ibidem*, s. 105-106.
- ²² Щоправда після розколу у 1940 р. ОУН на бандерівців (ОУН-Б) і мельниківців (ОУН-М) частина націоналістів продовжувала співпрацювати з гітлерівцями; це стосувалося й Українського Центрального Комітету на чолі з В. Кубійовичем, створеного німцями у 1940 р.
- ²³ *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, т. 3, с. 7-22.
- ²⁴ Т. Гу нчак, *Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії*, Київ 1993, с. 273-276 та ін.
- ²⁵ *Ibidem*, s. 233.
- ²⁶ R. Torzecki, *Polacy..*, s. 209-210.
- ²⁷ М. Литвин, *Документи Армії Крайової..*, с. 131 і н.
- ²⁸ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości..*, s. 370.
- ²⁹ R. Torzecki, *Polacy..*, s. 219.
- ³⁰ Цит. за: R. Drozd, *Stanowisko polskiego podziemia prołondyńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1939-1944* [w:] *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.)*, Івано-Франківськ 1997, с. 272.

Дискусія

Чеслав Гжеляк: Хочу декілька слів сказати про доповіді доцентів Дмитрука і Мазура, які були дуже вичерпними. Тому не маю багато зауважень, однак деякі питання вимагають спростування. Отож, ще до виступу доцента Мазура я занотував собі, у доповіді не звернуто уваги на те, що перші арешти як поляків, так і українців після вступу Червоної армії на польські землі здійснювалися членами саботажно-диверсійних груп. Про це свідчать радянські документи. Поки Червона армія вийшла на встановлені рубежі, де вона мала свої завдання, яких, зрештою, не виконувала, створився певний вакуум. Якщо говорити про Західну Україну, тобто східні райони II Речіпосполитої, то на північній Волині і на південному Поліссі, по суті, Польського війська не було. Так, був КОП, але пізніше ці гарнізони з деяких містечок були виведені у напрямку румунського передмостя, і саме після вступу Червоної армії взяли владу у свої руки діючі там саботажно-диверсійні групи. А як часто у воєнному хаосі використовується влада це знаємо. Відбувався самосуд і не лише над поляками, але також над українцями, який і вершили члени саботажно-диверсійних груп. Такі донесення є у прокурорських зведеннях окремих армій. Тобто, тут вже відбувалася спільна трагедія як поляків, так і українців.

Звичайно, поляків було набагато більше, бо були там урядовці, поліцейські, які не встигли відступити чи якимось іншим чином потрапили у небезпеку і опинилися у таємних списках, які мали як саботажно-диверсійні групи, так і групи НКВС, які йшли після першого операційного кидка Червоної армії. У польських донесеннях також згадується про такого типу самосуди, коли, наприклад, група КОП відступала, то натикалася на тіла розстріляних або повішених цими групами поляків та українців. Такі елементи переслідувань були вже у той період, коли влада ще не встановилася, вже не було польської влади, і ще не було червоної влади. Та потрібно пам'ятати, що у тих перших репресіях брали участь й офіцери Червоної армії. Ті перші підрозділи, які проходили по цій землі також творили самосуд і вже після скоєного складали певні документи, що нібито згідно суду було розстріляно стільки-то чоловік. Суду не було, але такий документ мусив бути складений, щоб прикрити себе.

Стосовно пана доцента Дмитрука. Ви зробили у своєму виступі принаймні дві помилки. Радянські війська були приведені у стан

бойової готовності не 15 вересня (директива Ворошилова, яка приводила у стан бойової готовності західні округи датована 6 вересня). 7 вересня о 0.30 із Старокопачинська вже на польсько-радянський кордон вийшли перші підрозділи, тобто вони мусили бути раніше, бо яким чином підрозділ може бути приведений у бойову готовність за такий малий термін? Натомість щодо авіації є наказ маршала авіації про те, що вже 5 вересня вона була приведена у бойову готовність і переводилася на польові аеродроми, навіть з округу в округ. Це кілька днів різниці. Зрештою, сили не могли бути приведені у стан бойової готовності 15 вересня, бо перші удари мали наступити з 12 на 13 вересня.

Друге зауваження: розстрілювали також інших офіцерів, не лише від генерала до капітана, але й підхорунжих. Росіяни зараховували підхорунжих до офіцерів, всього майже 22 тис. осіб, в чому, зрештою, росіяни зізнаються.

І останнє зауваження, швидше запитання до доцента Дмитрука. На підставі чого ви вважаєте, що після вступу Червоної армії покращилися умови життя людей? І чи зростання зарплати в рублях насправді вплинуло на покращення умов життя людей?

Юрій Сливка: Наш Інститут українознавства підготував трьохтомник про депортації. Значна частина 1-го тому присвячена подіям 1939-1941 рр. Я хотів би з'ясувати, в чому полягала суть політики радянського уряду, радянської держави в цьому регіоні, яка була її кінцева мета? Хотів би знову наголосити на тому, що якщо не з'ясуємо геополітичних цілей Німеччини та Радянського Союзу на час підписання пакту Молотова-Ріббентропа і поділу сфер впливу в 1939-1940 рр., то ми не збагнемо суті цієї політики. Як розцінювала ці події Німеччина? Вона розцінювала їх як перший крок до здійснення своїх планів «дранх нах остен». Як оцінював у цьому контексті свої дії Радянський Союз? Він теж оцінював їх як перший крок до «дранх нах вестен». І якщо ми цього не збагнемо, то нам важко буде дати оцінку масовим репресіям, депортаціям. При цьому треба мати на увазі те, що ми повинні події в Західній Україні розглядати в контексті подій, які відбувалися на всьому західному кордоні Радянського Союзу - від Естонії до Молдавії. Там були аналогічні події. Політика Радянського Союзу стосувалася не конкретно, наприклад, польського чи українського населення, вона була більш далекосяжною. Справа в тому, що Радянський Союз готував західний кордон для чергового стрибка у Європу. Власне з цим пов'язані оті масові репресії, масові знищення людей. Якщо ж йдеться про поляків і українців, то тут ішла ліквідація, в першу

чергу, польської і української національних еліт. Цим потрібно пояснювати знищення польських офіцерів у Катині, де була й велика частина українців. Радянський Союз, як і Німеччина, не хотів відновлення Польщі. Так, він хотів відновлення Польщі як свого сателіта. Це, між іншим, накладалося і на подальшу політику Радянського Союзу в 1941-1944 рр. Тому говорити про те, що польсько-українська політика мала вирішити проблему західних кордонів Радянського Союзу чи східних кордонів Польщі, абсолютно не реально. Не в наших руках це було. Це була трагедія польського народу і у військовому конфлікті між польським і українським народами переможців не могло бути, були тільки переможені. В кінцевому результаті так і трапилось.

Микола Кучереп: Я хотів би зупинитися на проблемі, яка мені добре відома, оскільки будучи відповідальним секретарем редакційної колегії «Волинська область: реабілітовані історією», мені прийшлося переглянути цілий пласт архівних документів. Це, насамперед, кримінальні справи на репресованих громадян. Тут ми повинні бачити те, що перші репресії розпочалися відразу ж з приходом Червоної армії. Ми повинні бачити те, як радянський режим використовував місцеве населення. Ми знаємо, що з приходом Червоної армії відбувалися польові суди, які не могли діяти без допомоги місцевого населення. Наприклад, проводилися збори в селі, які ухвалювали, що таких і таких-то осіб потрібно заарештувати. Складається враження, що радянські каральні органи нібито виконували волю самого населення. Далі. Яким чином можна було встановити тотальний контроль за населенням? Було введено нову адміністративну систему. В цей час області були невеликі, з великою кількістю районів. Я інколи задумувався, а для чого в одній області стільки районів? Зокрема, у Волинській області було більше 30 районів. Велика кількість районів потрібна була для того, щоб можна було краще контролювати дії населення.

Ще одна проблема. А яким чином можна було контролювати? З цією метою було проведено загальну паспортизацію, і той, хто не отримував паспорт, у майбутньому зазнавав певних репресій. Мабуть, коли ми говоримо про репресії 1939-1941 рр., то передусім повинні бачити, що проти поляків, українців чи євреїв репресії спеціально не проводилися. Репресії проводились, насамперед, проти мислячих людей, забрали еліту, а після еліти, незалежно від національності, репресували інші категорії. Наявні документи свідчать про брутальність і надзвичайну жорстокість радянських репресивних каральних органів.

Ігор Ільющин: *Я хотів би звернути увагу на питання, яке взагалі не було підняте в жодному рефераті. Ставлення радянської влади до українського і польського населення протягом 1939-1941 рр. не було однакове. Воно змінювалось. Змінювалось як щодо українського, так і польського населення залежно від того, як ставились українці і поляки в Західній Україні до радянської влади. Польське населення прихід радянських військ у Західну Україну, чи так звану Малопольську Вихідню, однозначно сприйняло негативно, звідси і в цілому вороже ставлення радянської адміністрації до польського населення. Ставлення українців до вступу радянських військ у Західну Україну було тропіки іншим. У перші дні і тижні представники всіх верств суспільства, від комуністів до націоналістів, співпрацювали з радянською адміністрацією, намагаючись усунути поляків з усіх галузей політичного життя, з усіх адміністративно-господарських установ. Українці намагалися цією ситуацією скористатися. Але радянська адміністрація дуже швидко зорієнтувалася в тому, наскільки глибоко укорінився в західному суспільстві націоналізм, і почала усілякими засобами його знищувати.*

ОУН, особливо в Східній Галичині, опинилася в надто складній ситуації. Напередодні нападу Німеччини на СРСР ОУН намагалася підняти антирадянське повстання в деяких місцевостях і, передусім, у Львові. Оскільки повстання виявилось передчасним, воно було жорстоко придушено. І, напевне, це послужило однією із головних причин тієї кривавої розправи, яку учинила радянська адміністрація у в'язницях Східної Галичини і Волині, залишаючи західноукраїнські землі. Не було однаковим ставлення радянської влади і до польського населення. Влітку 1940 р. це ставлення змінилося на краще. Воно було викликано не тільки тими подіями, які відбувалися у Європі, я маю на увазі поразку Франції і зміну загального політичного клімату у Європі. Дуже велике значення мало те, що в червні 1940 р. в меморандумі до Форін-офіс прем'єр Сікорський заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути свою політику стосовно Москви. Сікорський погодився навіть на певні територіальні зміни на польсько-радянському кордоні, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю щодо формування в СРСР польської армії для спільної боротьби з німцями.

Важливе значення, на мою думку, мало і те, що влітку 1940 р. до Москви прибула спеціальна місія британського посла Кріпса, яка проінформувала радянське керівництво про рішення англійського військового кабінету від 9 серпня 1940 р. В цьому рішенні йшлося про можливість згоди британського уряду на встановлення майбутнього

польсько-радянського кордону по лінії Керзона. Це не могло не вплинути на ставлення радянського військового керівництва до населення Західної України і взагалі до проблеми Західної України, тому що і депортації припинилися, і радянська адміністрація заходилася виправляти перегини в проведенні колективізації і радянзації.

Ще одне важливе питання, яке вимагає подальшого дослідження і вивчення: використання радянською адміністрацією польського підпілля. Мета використання була одна - збір необхідної інформації про військові і політичні наміри Німеччини, а також про діяльність так званої п'ятої колони, тобто українських організацій. Це дуже широка тема. Я згадаю лише про одного з діячів львівської організації Звйонзек валькі збройней - командувача округом Львів-провінція, пізніше керівника служби безпеки комендатури львівського обшару Володимира Влодковського - «Влода». В березні 1941 р. Влодковського органи НКВС у Львові заарештували, і він одразу погодився на співпрацю. Протягом кількох місяців він передавав НКВС інформацію, що стосувалася військових планів і намірів Німеччини, яку отримував від членів німецької репатріаційної комісії, котра працювала у Львові протягом 1940 р. Якщо вірити тому, що написав Влодковський після війни у своєму зверненні до радянського консульства в Познані, то в квітні 1941 р. він передав до НКВС інформацію про приїзд до Львова німецького емісара і заплановану німцями разом з українськими організаціями диверсійну акцію в Західній Україні. Час цієї диверсійної акції мав збігтися у часі з нападом німців на СРСР, який, як повідомляв Влодковський, припадав на 21-22 червня 1941 р. Таким чином виходить, що вже у квітні 1941 р. представник польського підпілля передав у Москву точний день нападу Німеччини на СРСР. Після війни Влодковський стверджував, що всю цю інформацію було подано до Москви в письмовій формі, і він був впевнений, що в радянських архівах цей документ мав бути збережений.

Костянтин Кондратюк: Шановні колеги! Зупинюсь лише на одній проблемі, яка видається мені дуже важливою і концептуальною. З обох рефератів я зрозумів, що референти дотримуються концепції, згідно з якою у 1939-1941 рр. відбулася радянська окупація Західної України, що призвела до негативних наслідків. У цьому зв'язку обидва автори зосередились виключно на репресивній суті радянського режиму щодо місцевого населення, в першу чергу, проти поляків. З мого погляду, такий підхід є дещо спрощеним і однобічним. Режим, що функціонував в Західній Україні з вересня 1939 р. по червень 1941 р.,

був тоталітарним, але, він не мав спеціального окупаційного характеру. Цей режим був аналогічним до системи влади в цілому СРСР чи в будь-якому його регіоні, в тому числі і в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Так, я згідний з тим, що тоді були репресії і масові депортації. Однак, при всіх збоченнях сталінізму, радянська присутність на території Західної України в 1939-1941 рр. якимось парадоксальним чином не залишила однозначного відчуття окупації та гноблення. Професор Принсвінського університету в США Ян Гросс у відомій своїй монографії, порівнюючи сприйняття радянської і наступної німецької окупації, зокрема, польським населенням стверджує, що перша, тобто радянська влада була незмірно менш гнітючою і не мала дискримінаційно презирливого забарвлення, як, наприклад, пізніше фашистська. Причини цього були, звичайно, різноманітні. Кожна з них, може, і незначна, на перший погляд, була дрібницею, але все це закінчувалось проявами фундаментальних основ радянського суспільного ладу. Я маю на увазі те, що сильний вплив на певні кола населення краю справили культ соціальної рівності, який випливав із суті комуністичної ідеології. В результаті становлення радянської влади відпала більшість соціальних перебірок, які раніше обмежували соціальну мобільність населення. Перспектива здобути вищу освіту, зробити кар'єру, посісти певну соціальну позицію стала доступною для широких верств населення Західної України. І якщо реакція консервативної, раніше привілейованої частини населення, в першу чергу службовців та інтелігенції, на ці зміни і матеріальні труднощі була різко негативною, то молодь, особливо, української і єврейської національностей, вихідців з бідних верств, сприймали їх прихильно. І було чимало таких людей, які ці заходи радянської влади сприймали з ентузіазмом.

Владислав Філяр: Хотілося б виразити своє ставлення до першої теми. Спрощеною є думка, що під час радянської окупації як до українців, так і до поляків ставилися однаково. Це було не так. Лозунг, якого дотримувалися Ради, тобто визволення цих земель з-під польського ярма, діяв і дав результати. Звичайно, в більшій мірі він проявився на Волині, а в меншій — у Східній Малопольщі, бо тут була міцна Організація українських націоналістів, яка зуміла це український громадськості відповідно пояснити.

А тому українців трактували як визволених з-під польського ярма, а поляків як загарбників, колишніх загарбників цього народу. І саме так, на мою думку, у скороченому варіанті цю справу потрібно бачити. Саме на так формульованих гаслах Ради творили свою політику щодо

громадськості Західної України, і ця політика не була окупаційною політикою, а швидше політикою інкорпораційною. Йшлося про приєднання цих земель, їх злиття з радянською Україною. На цьому втратили не лише поляки, які були трохи інакше трактовані, але також і українці, до яких відносилися краще, але які втратили волю, незалежність, свободу, можливість розвивати свою культуру, науку і т. д. І саме це є дуже важливим, що це була інкорпораційна, а не окупаційна політика, хоча й говоримо окупаційна політика.

І ще один момент, на який хотів би звернути увагу. Ради рішуче придушували всякі незалежницькі тенденції як польські, так і українські. Звичайно, Організація українських націоналістів швидко згорнулася і всі впливові діячі перейшли у німецьку окупаційну сферу. Ланки ОУН, що лишилися, були небагаточисленними, особливо на Волині, і були вони глибоко законспіровані.

Володимир Ханас: Якщо говорити про логіку розвитку подій в 1939 р., то Гітлер своїх планів не приховував. 23 травня на таємній нараді він щодо Польщі висловився чітко: «Польща завжди була на боці наших ворогів, незважаючи на договори про дружбу. Польща завжди користувалася випадком, щоб зашкодити нам. Предметом спору не є Данцінг. Йдеться про розширення нашого життєвого простору на Сході і про наше продовольче забезпечення. Тому не може бути мови про те, щоб пощадити Польщу. Нам залишається єдине рішення - напасти на Польщу при першій зручній можливості». Це щодо політики з точки зору Німеччини.

Щодо поглядів Сталіна. Він ніколи відкрито не висловлював своїх позицій. Якщо прийняти за точку зору логіку подій за Суворовим, тобто логіку абсурду, є предмет для розмови. Польща для Радянського Союзу, а точніше для імперського мислення, була проблемою. Останнім серйозним зіткненням між радянською Росією і Польщею було зіткнення за Варшаву в 1920 р. Крім того, ми повинні сказати, що Польща була авангардом антибільшовизму. Вона підтримувала всі антибільшовицькі рухи. З другого ж боку, вона так чи інакше сприяла поділу Чехословаччини в Мюнхені. Щодо логіки абсурду чи логіки поведінки з точки зору суспільної свідомості, то свідомість в Радянському Союзі і свідомість такої європейської держави, як Польща, була різною. Не випадково першою цивільною жертвою в Тернополі 17 вересня став рядовий поштмейстер, який був одягнений у формений сукняний одяг. У Радянському Союзі такий одяг носили лише офіцери вищого рангу.

Пізнати тогочасну логіку подій надзвичайно важко. Ми не можемо перенести себе в ту ситуацію, коли існували два зовсім різних світи. Далі йшла логіка за словами генерала Владислава Андерса, який сказав, що органи НКВС були задіяні сталінізмом для обезглавлення суспільства, тобто для знищення будь-яких потенційних лідерів, які могли організувати опір радянському режимові. Для цього всі підстави в НКВС були. Її відомча інструкція 1939 р. чітко перераховувала чотирнадцять категорій поляків, які підлягали депортаціям. Першими у списку стояли політики, військові, а завершували його еспірантисти і філателісти. При бажанні будь-якого поляка, та й не лише поляка, можна було підвести під ту чи іншу категорію і вивезти. А далі та черга, про яку ми говорили, розвивалася за логікою того ж таки абсурду, хоча логіка в тому була.

Генрик Піскунович: Хотів би звернути увагу на основну проблему. Коли ми дискутуємо про Східну Малопольщу, Волинь (інакше кажучи про Західну Україну) ми повинні пам'ятати, що існував пакт Ріббентропа-Молотова і відбувся поділ Польщі на дві окупаційні зони. Адже 51% території Польщі опинилося під радянською окупацією і тут існувала тісна політична та військова співпраця у сфері безпеки, особливо польського підпільного руху. Хоча не лише це.

Хотілося б торкнутися також інших справ. Порівняймо, наприклад, ці дві окупації протягом 1939-1941 рр. На окупованих німцями землях почалися виселення вже з 1939 р.: Помор'я, Великопольща, далі Живеччина. Подібне явище, але у значно меншому масштабі, маємо з осені 1939 р. чи з початку 1940 р. на кресах, практично воно триває до початку німецько-радянської війни 1941 р.

Далі: відношення до військових. Величезні групи, як офіцерських кадрів, так і солдатів знаходяться в таборах з одного та іншого боку. В листопаді та грудні 1939 р. відбуваються перші звільнення як з радянських, так і німецьких таборів. Наступна справа - це використання військовополонених на примусових роботах. На території Східної Малопольщі, а також на розробці корисних копалин працювало понад 35 тис. польських військовополонених, частина з них була українцями за походженням. Понад 2 тис. загинуло під час евакуації в червні 1941 р., а щонайменше кількості померло в результаті тяжких умов. Продовжуючи цю тему, звернемо увагу на відношення окупантів до політичної, культурної, економічної еліти II Речіпосполитої, бо ми тут робимо свого роду спрощення, кажучи, що це стосується лише поляків. Подивімося на 25 тис. професійних офіцерів, офіцерів запасу, поліцейських, службовців, що загинули весною 1940 р. у ра-

дянській Росії, а також у в'язницях в Україні та Білорусії. Але це була еліта - не лише поляки, але білоруси, українці і євреї, особи різних віросповідань: католицького, православного, греко-католицького, іудейського, євангелістського. Це був національний удар, який можна порівняти з «Акцією АБ», проведеною весною 1940 р., коли на окупованій німцями території була зроблена спроба ліквідації польської інтелігенції, бо були побоювання, що коли не ліквідувати цього потенціалу, то він буде становити велику загрозу. Оскільки ми також займаємося арештованими в час радянської окупації, то варто подивитися, скільки і який відсоток осіб становили українці, діячі легальних партій, політичних кіл та культурних організацій, арештованих лише за те, що вони символізували, згідно радянських понять, функціонування, продовження та існування польської держави і становили потенційну загрозу для інтересів Москви. Тому варто дослідити ці дві окупації періоду 1939-1941 рр., тоді побачимо дуже багато аналогій, зможемо зробити дуже істотні висновки.

Володимир Сергійчук: Я хочу зробити два невеличкі уточнення щодо виступів професорів В. Філяра і К. Кондратюка. Я сумніваюсь, що прихід радянської влади в 1939 р. в Західну Україну дав можливість дітям всіх трудящих мас здобувати вищу освіту. Адже загальновідомо і зараз документи, які відкрилися нам, підказують, що діти з родин націоналістичного спрямування, замість можливості отримати дипломи про вищу освіту, змушені були піти в підпілля, або їм виписували направлення чи дипломи у Сибір. Діти з таких родин майбутнього не мали.

По-друге. Який режим - окупаційний чи неокупаційний прийшов у Західну Україну? Якби напередодні 17 вересня 1939 р. на Волині і в Галичині провели плебісцит з метою вияснення питання про прихід радянської влади, тоді можна погодитись з професором Філяром. А так, як я вважаю, це був розподіл сфер впливу. Два агресори, не питаючись ні українського, ні польського народів, поділили Польщу. Вибори в Західній Україні пройшли при багнетах Червоної армії. Це не було вільне волевиявлення народу.

Тепер стосовно того, що українські націоналісти пішли у підпілля, заховалися. Це не зовсім так. Згідно з тими документами, які я прочитав, відомо, що в грудні 1940 р. на Тернопільщині в Зборівському повіті українськими націоналістами було організовано повстання проти радянської влади. Це є в документах. Крім того, коли в лютому-березні 1940 р. в західних областях відбулися перші комуністичні партійні конференції (це є в стенограмі), то на них стояло

питання про боротьбу з українськими націоналістами. У зв'язку з цим я додав би, що оті тисячі українських політв'язнів, які були розстріляні в перші дні нападу німецьких військ на СРСР у тюрмах Дрогобича, Львова, Луцька іт. д. - це були здебільшого українські націоналісти. Їх боротьба, можливо, не була такою широкомасштабною, але націоналістичний рух був, хоча, звичайно, каральні органи його досить сильно придушили. Але він залишався, бо якби його не було, тоді б Бульба-Боровець в перші дні війни не брав би Сарн.

Степан Макарчук: Тут оминули питання про Народні збори Західної України. Професор Сергійчук і доцент Дмитрук висловилися, що вибори проходили під тиском і т. д. Мені здається, що таку однозначну оцінку давати не можна. Все-таки на початку маси ідею возз'єднання України сприймали позитивно. Українці були за возз'єднання. І на початку навіть Кирило Студинський, який був противником радянської влади, виступав за возз'єднання. Все ж таки на радянську владу якась певна надія була. А потім наступило розчарування через репресивну політику цієї влади.

Анджей Айненкель: Наша сьогоднішня сесія показала, що розбіжності стосовно періоду, про який іде мова, невеликі. Ці різниці укладаються в площині головних позицій, а не національної альтернативи, і це дуже цінно.

Друге. Мушу погодитися з тими виступаючими, які звернули увагу на несиметричність і неоднакове положення поляків і українців, хоча знаряддя репресій і терору були такими ж. Для поляків вторгнення Червоної армії означало співучасть Рад у знищенні польської держави, її структур та політичної еліти. Адже радянська політика була спрямована на знищення польської політичної еліти у широкому розумінні цього слова. Навіть наявність типового спортивного значка була достатньою підставою для вивезення, оскільки вважалося, що його надання (а було це обов'язковою вимогою для гімназійної молоді) вже свідчить про її пропольську, державну позицію. У зв'язку з цим поляки у значно більшій мірі, ніж українці, підлягали репресіям. Я ризикнув би і переніс відсоток на все польське суспільство, але з різною інтенсивністю, бо траплялися винятки. Ідеологія говорила, що Ради це держава ста народів і жоден народ через свою національність не підлягає репресіям. За цією пропагандою інколи йшла й практика. Наприклад, вибирався відомий польський вчений, скажімо професор Бартель, йому дозволили працювати за радянської влади, але це не міняє факту, що радянська політика була політикою репресій, окупації

і терору. Адже психічний терор полягав навіть у тому, що вулицю ім. конституції 3 Травня міняли на вулицю імені Суворова - такі випадки траплялися також. Отже репресії, висміювання, знущання над польською державою, віднесення до підозрілого, навіть за те, що був призваний до Польського війська — все це було елементами антипольської політики.

Якщо мова йде про українців, то ситуація насправді була трохи іншою. З однієї сторони гасло соборної України, тобто возз'єднання українських земель у рамках Української радянської держави було тим чинником, який діяв на початку. Пам'ятаймо ще про одну річ-до

1939 р. існувала залізна завіса між радянською Україною і Річчюпосполитою і українці не знали, якою є українська дійсність, що сталося з українським селянством за роки голоду, а навіть тоді, коли ця інформація була доступною, рахували її буржуазною пропагандою. Вони не вірили, що може бути такий голод, що люди їли один одного. Думали, що це видумка антибільшовицької пропаганди. Не вірили, що може стояти черга за хлібом. У Польщі була проблема грошей, але якщо хтось мав хоч найменший гріш, то від голоду не помирав тому, що йому давали кредит. Люди не розуміли того, що у великому місті може не бути ніяких продуктів.

Одночасно наступило, і в цьому маємо збіг, цілковите знищення усіх польських і українських структур. Жодна з них, навіть найбільш нейтральна, не лише релігійний гурток, але навіть спортивний, - не могла існувати в малому селі, бо була незалежною. Не могла бути колишня бібліотека ім. Шевченка, могла бути лише державна бібліотека з якої усунено всі українські книжки, крім тих, що були надруковані в СРСР. У цю нову бібліотеку ім. Шевченка прийнято, скажімо, молодого хлопця, і йому сказано: слухай, тепер будеш пропагувати справжню українську радянську літературу. І він пропагував. Вірив, що це є радянська, тобто, соборна Україна. Натомість, кожен свідомо мислячий українець був небезпечним.

І українець, який вибивався понад середній рівень, і з першого дня не сприйняв радянської влади, також був небезпечним. Це були елементи, які відрізняли ситуацію поляків та українців. Звичайно, це також до певної міри спрощення: я це розумно, але до певної міри мусимо тут намагатися говорити про ці речі. Але однієї справи мені бракує, а саме: позиції Греко-Католицької Церкви, бо Ради, однак, не наважилися на її ліквідацію (лише під час других Рад), та стану Греко-Католицької Церкви з точки зору її культурнотворчої і незалежної ролі, яка з самого початку послаблювалась на користь Православної Церкви.

Анджей Жупанський: Хочу звернути увагу шановних присутніх на деякі неточності. Ось хоч би в нашій книзі, у думках як польських, так і українських істориків є від 8 до 10 розбіжностей. Ці розбіжності, одна за одною, повинні бути знову проаналізовані. Напевно, всіх сумнівів та різниць ви не усунете, але ті, які можна, необхідно розв'язати і усунути. Такою є угода між Світовим союзом АК і Об'єднанням українців у Польщі як ініціаторами цих досліджень.

Маємо зараз на порядку денному дві розбіжності, але ми їх не усунемо, якщо добре перед цим не попрацюємо. У цій справі є конкретна пропозиція і я сподіваюся, що професор Айненкель її вам надасть.

Володимир Дмитрук: У мене буде одне маленьке зауваження. Під час дискусії доцент Гжегож Мазур висловився, що в моїй доповіді було допущено дві помилки. Перша - не 15 вересня, а 5 вересня було підписано наказ про повну бойову готовність військ західних військових округів. Тобто дія уже відбулася, а для цього необхідний був термін 2-3 тижні, щоб підготуватись. Про підписання наказу в доповіді не йшлося. По-друге. Дійсно, розстрілювали не лише високих чинів від генерала до капітана, а й хорунжих.

Щодо запитань, то їх авторам можна лише подякувати. Вважаю, що це свідчить про високу якість конференції і вимогливість до доповідей. Хотілося б висловити ще одне маленьке міркування щодо концепції радянської окупації. У першій і другій доповідях було чітко сказано, що за задумами, за методами, формами діяльності, то це була окупація. Якщо ж висока конференція вважає, що це не так, то потрібно зазначити це у підсумковому документі і цю проблему додатково вивчити.

Гжегож Мазур: Хотів би висловитися з приводу кількох питань. По-перше, чи була радянська окупація? Я більше схилиюся до концепції, що це була інкорпорація, оскільки мова не йшла про окупацію зайнятих земель. Можемо знайти певну паралель з територією німецької окупації, де панували німці, там вони запроваджували свій порядок, а також проводили політику господарської експлуатації (маю на увазі територію Генерал-губернаторства), але разом з цим вони не так інтенсивно запроваджували різного типу інституції та організації, як це робили радянські окупанти. Німецька політика на окупованих територіях Генерал-губернаторства полягала на крайній експлуатації в певному сенсі колоніальної завойованої території, а радянська окупація була повною радянізацією цих територій. Настала повна уніфікація життя, оскільки ці території за радянською доктриною були

назавжди приєднані до Радянського Союзу. Тому я схильний стверджувати, що це була інкорпорація та інкорпораційна політика. Інша справа. Є різниця в часі і політиці по відношенню до окремих національностей. Оскільки спочатку головні удари впали на польське суспільство панів, класових поневолювачів. У пропаганді і політиці радянської влади цей аргумент дуже широко застосовувався. Так весною 1940 р. маємо вже справу з утворенням колгоспів. Село на цих територіях, в основному, було українським. Я вважаю, що українські селяни не були в захопленні від створення на території Західної України колгоспів. Це викликало вороже ставлення українського населення і сприяло розширенню впливів ОУН. З цього моменту починається тиск на українське населення, не лише на українську еліту, інтелігенцію, духовенство, політичних діячів чи самоуправу, але на звичайних українських людей, на жителів українського села. Щодо поляків, то це торкнулося їх раніше, бо вони, як говорилося, були класовими ворогами.

І нарешті, питання піднесення соціального положення на цих територіях. Я не погоджуюся з твердженнями, вміщеними у виданій в США книзі Яна Гросса, що з'явилася можливість покращити своє соціальне становище єврейському люмпенпролетаріатові, іншим суспільним верствам, бо політика радянської влади одночасно знищувала існуючу суспільну структуру. Єврейський люмпенпролетаріат міг підніматися по соціальній драбині, але це був ріст окремих індивідів. А єврейські гміни на цих територіях були окремими соціальними острівцями. У релігійному відношенні вони теж були ворогами радянської влади, бо якщо взяти хоча б радянське законодавство, то жодна релігійна група не визнавалася. Тому можливість зростання була надзвичайно вибірковою.

Ще про відносний економічний прогрес. Я мав великі проблеми з радянською історіографією, а це також пов'язане з проблемою становища, в якому опинилося населення. Радянська історіографія писала про досягнення, про пуск багатьох фабрик. Факти свідчать про те, що саме тоді з'явилося небачене явище: черги перед магазинами ще з ночі. По-друге: якщо запровадження господарства за комуністичною моделлю у той час було великим успіхом, то можна задати питання, чому розпався Радянський Союз, адже врешті-решт він розлетівся через економічні причини, бо все господарство цієї держави виявилось неспроможним.

Ярослав Ісаєвич: Ми завершили обговорення другої теми заключними словами і обидва доповідачі можуть приступити до укладення кінце-

вого документу. Тут були певні розбіжності в оцінках, але вони не мають характеру протиріч між польською і українською історіографіями. Швидше вони несуть характер індивідуальних розходжень. І якщо складати протокол розбіжностей, то не можна сказати, що українська історіографія вважає так, а польська - інакше. Це окремі історики так вважають. Я, наприклад, в окремих питаннях більше погоджуюся з думкою польських колег. Немає потреби складати протокол розбіжностей між нашими історіографіями.

Пропоную перейти до обговорення питання «Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.».

Микола Кучерепа: Коли ми говоримо про позицію польського еміграційного уряду і польської підпільної держави, то у цьому плані досить актуальною є брошура Мечислава Дніпровського «Українська проблема і польські державні інтереси» (Mieczysław Dnieprowski, *Problem ukraiński a polska racja stanu*, Lwów, Wydawnictwo św. Jacka, 1943). В ній викладено чітку позицію польської підпільної держави і польського національного табору щодо української проблеми. Наведу декілька цитат з цієї брошури: «Переважаюча частина польського суспільства зайняла рішучу, безоглядну і безкомпромісну позицію щодо українізму, вимагаючи радикального розв'язання цієї проблеми.

Потрібно підкреслити, що серед польських політичних угруповань лише національний табір зайняв чітку позицію щодо української справи, ведучи сильну пропаганду серед громадськості за ліквідацію цієї проблеми в Польщі відповідно до її державних інтересів» [с. 25].

Якою ж була ця польська рація стану, тобто польські державні інтереси? На думку укладачів програми, потрібно було всі західноукраїнські землі залишити як інтегральну частину польської держави, тобто зберегти довоєнний статус-кво. Автор брошури, який представляв Національний табір Польщі, далі пише: «Тому одним з найважливіших завдань нашого народу і держави є міцний, тривалий, без будь-яких застережень, органічний зв'язок з Польщею тих більше 35 тис. кв. км, які у вигляді великого трикутника тягнуться на 250 кілометрів у глибину краю, сягаючи по прямій лінії неповних 200 км від Варшави. Від правильного вирішення цього завдання залежить не лише безпека Вільна і Львова, а й також безпека всієї Польщі і до певної міри майбутнє нашої державної незалежності.

Бажаючи мати внутрішню і зовнішню велику Польщу, польський народ вимагає ліквідації української проблеми в польській державі.

Народ вимагає покарати всіх українських злочинців [виділено в оригіналі - *М. К.*] застосовуючи щодо них індивідуальну і групову відповідальність за їхні численні жорстокі вбивства, за знищення під час радянської і німецької окупації культурного і господарського доробку Польщі. [...] Розумна польська політика так розмістить українців, які залишаться, що вони будуть нездатні вести будь-які ворожі дії проти Польщі. На східних кресах, крім латинських костелів і каплиць, постануть нові польські школи, освітні, господарські, військові, спортивні інституції, які зміцнять там польський стан посідання» [с. 25- 26]. В кінцевому рахунку автор вважає, що «на всіх східних кресах запанує польська, латинська культури і цивілізація. Національний табір, який має багату і велику програму розв'язання української проблеми, підняв, як у 1918 р., боротьбу і цю боротьбу доведе до переможного завершення.

Майбутнє покаже, що польські державні інтереси переможуть!» [с. 26]. '

Це одна з позицій, яка висвітлює польське бачення вирішення української проблеми радикальним способом, тобто шляхом повної колонізації і окатоличення українського народу. Це було продовженням державної програми II Речіпосполитої щодо українців, розробленої урядом на початку 1939 р. Цитований мною документ зберігається в Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ у Варшаві (sygnatura K-457).

Владислав Філяр: Хотів би сказати про польсько-українські переговори. Вони проводилися як до, так і після початку німецько-радянської війни. Звичайно, з різними наслідками. Обидві сторони розуміли, що розмови необхідні, бо від цього залежить тактика підпільної діяльності. І тому спроби вести переговори з українцями польська сторона почала досить рано. Ці переговори були дуже складними, бо їх торпедували як з однієї, так і з іншої сторони країні елементи, різні організації, що протистояли одна одній, політичні партії. Польська сторона дуже хотіла налагодити добрі стосунки з українцями. Генерал Бур-Коморовський у листі від 8 вересня 1943 р., адресованому комендантові АК Львівщини, писав: «Ваші дії на місці повинні проводитися у напрямку усвідомлення громадськістю, що польсько-українська боротьба зміцнювала і буде зміцнювати вплив німців, яким це на руку. Порозуміння з українцями є необхідним. Державні інтереси змушують шукати порозуміння, не звертаючи уваги на дійсність». А якою вона була? На Волині тривали масові вбивства. «Мінімум того, що треба зробити, це поділити українців на тих, які співпрацюють з нами та ворогів». З цього чітко видно, що польській

стороні на цьому дуже залежало. Знаменним є те, що командир УПА «Тарас Чупринка» не шукав з поляками контактів навіть при формуванні так званого антибільшовицького блоку народів, який був створений у листопаді 1943 р. Поляки стали потрібними лише перед загрозою поразки III Рейху, що наближалася. Весною 1943 р. ОУН-УПА погодилась на запропоновані Армією Крайовою поступки, суть яких в тому, що:

- «1. Українці є об'єктом польсько-радянського конфлікту.
2. У цьому конфлікті українці займуть пропольську позицію.
3. Південно-східні воєводства є інтегральною частиною польської держави.
4. Це територія із національно змішаним населенням.
5. У зв'язку з цим Польща має право і обов'язок виступати за оборону цих земель на міжнародній арені».

Такі були домовленості і вони були прийняті, але, звичайно, були це лише словесні декларації, які не вели до справжнього порозуміння. Тим часом події, які мали місце в Західній Україні, свідчили про щось цілком протилежне. Загони УПА не припинили репресій щодо поляків.

Такі постанови були прийняті у зв'язку з можливістю поразки III Рейху і цей документ знаходиться в українських архівах. Він був опублікований лише українською стороною, але на цьому документі немає підписів, тому не відомо, хто його прийняв. Фрагменти надруковані в «Українському самостійнику» (Мюнхен, № 25, 1959, с. 32-35). Подаю те, що я сам зустрів, а ми тут для того, особливо українська сторона, щоб ці справи вияснити. Такий документ є. На цьому польсько-українські переговори закінчилися. Ці території були зайняті радянською армією. Обидві сторони практично ні до чого не дійшли і нічого не дали для того, щоб припинити боротьбу між УПА та Армією Крайовою. Перед наближенням східного фронту в 1944 р. були контакти з польською стороною. Так, 21 січня 1944 р. ОУН направила лист Делегату крайового уряду, пропонуючи закінчити переговори до 10 лютого 1944 р., або перенести ці переговори на нейтральну територію. Власне відбулися чотири робочі зустрічі з посланцем Делегатури Залевським та офіцерами Армії Крайової «Валерієм», «Владиславом» та «Зморою». З української сторони у розмовах брали участь: Іван Гриньох, Віктор Андрієвський, Михайло Степаняк, правдоподібно, що Мирослав Прокоп, а також Євген Врецьона. До угоди, однак, не дійшло бо кожна сторона мала зовсім інші цілі. Польська сторона не погоджувалася на проведення боїв з радянською армією і домогалася довоєнного східного кордону. Не було прийнято жодних постанов щодо припинення протистояння.

ОУН вже не контролювала розпочатої боротьби, але якби вона проявила хоч трохи доброї волі, то могла б применшити гостроту цих дій і обмежити їх радіус. Після зриву переговорів з ОУН у березні 1944 р. польсько-українська конфронтація серйозно зросла. Особливо це стосується Східної Малопольщі, де УПА воювала з повною безоглядністю, без жодних обмежень.

Хотів би підкреслити ще один момент: польсько-українське порозуміння утруднювала проблема східного кордону. Згідно міжнародного права Волинь та Малопольща під час Другої світової війни становили окуповану територію II Речіпосполитої. Тому позиція Лондонського уряду у цій справі була зрозумілою, вона полягала на утриманні довоєнного *status quo*. Територію Волині і Східної Малопольщі трактували як інтегральну частину держави, і тут розбудовувалася структура підпільної організації Армії Крайової та інші. Тобто в 1943 р. наш уряд чітко виявив свою позицію.

Натомість ОУН у своїй боротьбі за незалежну Україну рішуче противилася відбудові польської держави у довоєнних межах, визначених Ризьким трактатом. Саме в постановах, особливо, II конгресу ОУН 1942 р., така позиція знайшла свій вираз і проводилася й далі. Обидві сторони розуміли, що переговори потрібні, але цю справу розв'язували дуже повільно.

Потрібно сказати, що переговори не могли принести позитивних результатів. Жодна сторона нічого конкретного не могла запропонувати. Тим більше, польська сторона мала «зв'язані руки» - вона не могла зробити у цій справі жодного конкретного кроку без згоди альянтів, що входячи в антигітлерівську коаліцію разом з Радянським Союзом, не погоджувалися на підтримку прагнень України до незалежності. Під час переговорів польська сторона намагалася схилити українську сторону до співпраці і співжиття українців Західної України в межах польської держави, але це не подобалося альянтам, оскільки підривало право Радянського Союзу на ці землі, і справа східного кордону Польщі остаточно не була розв'язана.

Ігор Ільюшин: Шановні колеги! Загальний висновок обох рефератів про ставлення польських чинників до української проблеми загальновідомий. Але маловідомим залишається те, яку велику вагу надавали у своїх планах представники польського еміграційного уряду і підпілля організації і підтримці українського націоналістичного руху на Наддніпрянщині. У 1939-1940 рр. як представники еміграційного уряду, так і польського підпілля намагалися порозумітися з керівниками українського націоналістичного руху на польських умовах.

Українське питання дуже гостро й активно обговорювалося на Белградській конференції в травні 1940 р., де були представники польського уряду, командування штабу Головнокомандуючого збройними силами на Заході і Головної комендатури „Związku Walki zbrojnej” (ЗВЗ - Союз збройної боротьби), яка знаходилась у Парижі, члени польських підпільних організацій з німецької і радянської окупаційних зон. Загальний висновок цього обговорення був такий: всі намагання порозумітися з представниками українського націоналістичного руху залишилися марними, оскільки, по-перше, українці, які знаходяться за кордоном походять зі Східної Галичини і вороже ставляться до поляків. По-друге, всі українські політики, з якими офіційно можна було вести переговори, перебували у німців. Дійсно, лише напередодні нападу Німеччини на СРСР з українського боку були намагання піти на контакт з представниками польських підпільних організацій. Траплялися навіть випадки співпраці. Відомо, що в серпні 1941 р. представник ОУН адвокат Володимир Горбовий уже вів переговори з представниками польських підпільних організацій, незважаючи на те, що в 1939-1940 рр. з українського боку не було прагнення до переговорів з поляками. При львівській організації ЗВЗ був створений український відділ, який займався українськими справами і намагався сприяти цим переговорам. Як повідомив діяч львівського ЗВЗ, який прибув улітку 1940 р. до Будапешту, де знаходилась база зв'язку з окупованою Україною, внаслідок переговорів з українцями у Львові влітку 1940 р., зокрема з представниками отамана Мухи, було досягнуто домовленості про те, що ЗВЗ є уповноваженим у справі встановлення контактів між українцями і урядами союзників. Невідомо, чи було так насправді. Проте добре відомо, що протягом 1939-1940 рр. між бандерівцями і мельниківцями велися переговори про необхідність встановлення контактів з урядами союзників на той випадок, коли співпраця з німцями нічого не дасть, якщо німці відмовляться задовольнити українські національно-державницькі прагнення. На цьому особливо наполягали бандерівці.

Декілька слів про організацію і підтримку поляками українського націоналістичного збройного руху на Наддніпрянщині й опосередковано в Східній Галичині і Волині.

Слід сказати, що початок організації українського націоналістичного руху на Наддніпрянщині мав збігатися у часі з наступом союзницьких військ у 1940 р. з півдня під командуванням французького генерала Вейганда, на який поляки дуже розраховували.

Яку ж мету мала польська сторона, організовуючи і підтримуючи український націоналістичний збройний рух на Наддніпрянщині?

Проведення українськими організаціями широкої диверсійної акції в тилу більшовицької армії внаслідок поразки Росії у війні з союзницькими арміями, розпад Росії і створення в Наддніпрянській Україні української держави. Я зачитаю невеликий витяг із документу, який був підготовлений у штабі Головнокомандуючого збройними силами. Цей документ підписаний Єжи Клімковським у 1940 р. в Парижі: «Польща зацікавлена у тому, щоб всю акцію проводити за власний рахунок, щоб занепад більшовизму весь світ ставив у заслугу нам, щоб нарешті новостворена Україна була нашим щирим союзником, а не ворогом. На чолі акції повинні стояти поляки як керівники повстанських загонів. Мусимо пам'ятати, що це ми робимо не для них, а для себе, що це є наш власний інтерес, що цією акцією ми готуємо умови для подальшого існування, що мусимо мати вирішальний голос при визначенні умов цього співіснування».

Пізніше керівники польського підпілля й емігрантського уряду надавали підтримку в організації українського націоналістичного руху на Київщині і за Дніпром.

Зчитаю ще один документ. Він створений офіційними посадовими особами, зокрема відповідальним за українські справи у Львові, діячем другого відділу штабу Львівського обшару підполковником Генриком Поговським. Цитую лише невеличкий витяг: «Для Польщі є дуже важливим мати козир, який послабляв би СРСР і мав велике значення у випадку війни з Росією. Таким козиром є підтримуваний нами український націоналістичний П'ємонт. Тому, якби ОУН не існувала, в наших інтересах було б її створити».

Я думаю, що після кривавих боїв між українцями і поляками 1943-1944 рр. Генрик Поговський вже не підписався б під цими словами, сказаними наприкінці 1942 р. Але цікаво, що ще в 1944 р. поляки надавали підтримку українському збройному рухові на Наддніпрянщині і розраховували на те, що за рахунок Росії зможуть посприяти у створенні української держави на Наддніпрянщині.

Останній документ, підготовлений Східним бюро департаменту внутрішніх справ делегації уряду від 26 червня 1944 р., має назву «Національна програма у вирішенні українського питання за рахунок СРСР у випадку розгрому Росії англосаксами».

Яка ж мета ставиться у цій програмі? Від'єднання від Росії і приєднання до України теренів аж по Дон, тобто по міста Калач і Вороніж. Таким чином мало бути вирішене питання територіальної компенсації українцям при збереженні за Польщею західноукраїнських земель.

Генрик Піскунович: Хотів би торкнутися дуже цікавих вчорашніх виступів. Розглядаючи справу української меншості в Польщі у міжвоєнний період, а також взаємовідносин, потрібно пам'ятати, що Польща в цей час була державою багатонаціональною і так само важливими як питання українське, були білоруське і частково литовське. Без узагальнення, виринаючи з контексту українське питання, певним чином змазуємо політику польського уряду та військово-політичних структур польської підпільної держави щодо України.

Хотілося б підкреслити, що коли у жовтні 1939 р. частина Віленщини опинилася під німецькою окупацією, вона була приєднана до Литви, то польський уряд вирішив, що проблема приналежності Вільнюса і Віленщини є відкритим питанням. Через деякий час під тиском він змінив свою позицію. Але не можна говорити, що нічого не робилося. Коли польська держава перестала існувати в 1939 р. і залишалося невідомим, у якій формі вона буде існувати після закінчення Другої світової війни, то на першому місці опинилася справа інтегральності польських земель, і лише пізніше можна було дискутувати про справи, пов'язані з національними меншинами. Коли придивитися до підпільної преси, що видавалася в період німецької окупації, до звітів делегатури уряду, департаменту інформації, документів національної партії, ППС, то побачимо, що українське питання знайшло там своє відображення.

Можна сперечатися, чи крайові політики, як польські, так і українські, могли передбачити розвиток подій 1939-1945 рр. Думаю, що ні. Динаміка подій, змінність ситуації на міжнародній арені, перша окупація 1939-1941 рр., вступ у війну Радянського Союзу призвели до того, що не проглядалася перспектива урегулювання генеральних проблем. Про польсько-українські проблеми можна дискутувати тоді, коли є зрозумілою перспектива, тоді ж з наближенням Червоної армії до кордонів II Речіпосполитої, крім німецької проблеми, з'явилася проблема радянська, яка також впливала на польсько-українські справи.

Сьогодні, з перспективи кількох десятків років, можемо об'єктивніше оцінити ті події, бо маємо доступ до повнішої джерельної бази і можемо без пристрасті, спокійно до цього підходити. На той час обидві сторони мали обмежений доступ до інформації. Андре Фроссард у розмовах з папою задав питання, чому Рим не прискорює перебігу подій, на що папа відповів: чи можна прискорити час? Повинно було відійти покоління, дозріти суспільство, еліта з однієї та іншої сторін, щоб з перспективи часу подивитися на події, що інколи є дуже болісними, спокійно подивитися на все це, виразником чого і є сьогоднішня наша сесія.

Володимир Ханас: Шановні колеги! Ми прослухали два реферати. Вони чудові, але і в першому, і в другому відсутня якась наскрізна тїнія Ми довідалися про те, що польський еміграційний уряд стояв на засадах непорушності східних кордонів і більше нічого. Але давайте поспробуємо розглянути це питання в хронологічному порядку. Тема нашого обговорення «Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду та польського підпілля в 1939-1945 рр.». Друга частина теми - про польське підпілля в 1939-1945 рр. чомусь опинилась поза увагою у виступах пана Партача і пана Зашкільняка. На мою думку, є кілька хронологічних періодів, на які потрібно звернути увагу.

Перший період - від початку Другої світової війни і до проголошення Української держави у Львові 30 червня 1941 р. Якщо в 1939 р. з приходом Червоної армії було утворено одну державу - Україну в складі Радянського Союзу, то навіть номінальне проголошення незалежної України мало б змусити, якщо не лондонський еміграційний уряд, то польське підпілля змінити свою думку щодо українського питання. Якщо цього не сталося, то ми маємо констатувати те, як говорив пан Тожецький, що військові були бездарними політиками. І це ми маємо фіксувати. Якщо ж наступила зміна в позиції польських підпільних структур, то ми теж повинні про це говорити.

Другий період тут я виділив би 1941-1943 рр., коли польсько-українське протистояння було найбільш загостреним.

Третій період - 1943-1944 рр. до приходу Червоної армії і визволення України. Далі є два моменти. Я не знаю як їх хронологічно поділити, але окремим пунктом виділив би питання про те, як стояла українська проблема в діяльності польських підпільних структур, котрі брали участь у радянських винищувальних батальйонах. Це є досить важливий момент, який підтверджується багатьма архівними документами.

Останній, п'ятий період - 1944-1946 рр. (ліквідація польського підпілля). Варто зауважити, що існувала різниця між тезами, які проголошував лондонський еміграційний уряд, і тим, як їх сприймали польські підпільні структури на місцях. На місцях був свій підхід, не теоретичний, який існував у Лондоні і Варшаві, а практичний. Багато керівників польських підпільних структур на місцях, як солдати виконували накази польського еміграційного уряду, але як шляхтичі їх ігнорували. І на це є свої причини. Керівники польського уряду бачили абстрактні українські території. Керівники польського підпілля на місцях бачили реальні справи, реальну ситуацію.

Ще кілька моментів. Після приходу Червоної армії в 1939 р. створюється польське підпілля на терені Західної України. Тоді ще

далеко було до «великої різни», тоді був тільки Радянський Союз. Керівник польського підпілля Збігнев Вундерліх «Валіцький» зустрічається з керівником львівського центру майором Марциняком «Емільом», від якого отримав інструкції щодо подальшого удосконалення діяльності польського підпілля на терені Тернопільського воєводства. Зокрема, там містилися військові проблеми та застереження не залучати до польського підпілля жидів та українців, які, цитую: «є ворогами польської держави». В іншому районі Тернопільщини Юзефа Каліщаківна, агітатор, основне завдання підпілля бачила у наступному: «Незабаром СРСР буде воювати з німцями, а у випадку відступу СРСР з території колишньої Польщі, ми, поляки, повинні виступити, взяти владу в свої руки і не допустити українців».

Такі позиції розходяться з позиціями лондонського еміграційного уряду. 17 жовтня 1944 р. керівник Тернопільського інспекторату «Сорока» вказує, що з приходом советів не тільки погіршилося становище польської національної меншини, а й відбулося подальше загострення протистояння між польським і українським населенням, оскільки, цитую: «радянська влада прагне до цілковитого очищення воєводства від польського елемента». Він показує два шляхи вирішення цієї проблеми:

- 1) добровільне переселення етнічних поляків у Польщу, яке можна здійснити шляхом прямого залякування та конкретними насильницькими діями;

- 2) розв'язання польсько-українських стосунків за німецькою методикою, яка передбачає втягнення поляків у боротьбу з ОУН-УПА, а також залучення окремих з них до НКВС як інформаторів. «Сорока» пише, що ні першого, ні другого, він як боець і як політик вирішити не може.

Я проілюструю ще таке питання. Комендант Підгаєцького взводу після того, як отримав директиву «Сороки», доводить до відома керівництва організації те, що поляками, бійцями «істребітельного батальйону», фіксовані випадки грабежу українського населення під час проведення операції. Він застерігає, що бандерівці будуть здійснювати дії проти поляків. Нарада зобов'язала члена організації Андрія Захарківа проводити роз'яснювальну роботу серед «істребітелів», націлюючи їх на гуманне ставлення до мирного українського населення.

Володимир Сергійчук: Шановне товариство! Я хотів би доповнити виступ пана Ільюшина. Коли йдеться про українську проблему в планах польського еміграційного уряду у Лондоні чи польського підпілля, то можна було б сказати, що ці польські інституції допускали творення

української державності, але лише на східних територіях. І коли ви подивитесь відозви польського націоналістичного підпілля, починаючи з приходу Червоної армії у 1939 р., то гасло було таким: «За Збруч», тобто українську державу можете творити за Збручем. Подібних закликів з польської сторони є дуже багато. Особливо вони посилювалися після 30 червня 1941 р. Я маю звернення польської військової організації «Оборона кресів східних». У липні 1941 р. в зв'язку з відновленням незалежної України ця організація звернулася до поляків: «Жменя українських молодців приїхала з тевтонським збором до одвічного польського гроду, гнізда орлят і проголосила незалежну українську державу. На чолі опереткової держави стали вбивці святої пам'яті міністра Перацького, яких тільки сліпий випадок спас від шибениці. Поляки! Орлята! Покладемо край гайдамацькій буті. Поляки! Борімося за нашу Вітчизну, за наш любий Львів. Геть гайдамаків-молодців! Хай живе польський Львів!». Тому я вважаю, що погодиться і польська сторона, що визнання українського державного організму на теренах Галичини і Волині з боку польських названих інституцій не було, а головним було гасло «За Збруч!».

Анджей Айненкель: Професор Ісаєвич говорив про те, і я з цим погоджуюся, щоб обмежити цитування документів, оскільки майже на кожну тезу ми знайдемо інший відповідний документ. Хотів би лише звернути увагу на певні проблеми, які учасники нашої конференції мають усвідомити. В момент початку Другої світової війни польська держава була реально існуючою, вона мала міжнародне визнання і міжнародне підтвердження своїх кордонів у трактатах, також з Рейхом. Нагадую, що за порушення угод з Польщею гітлерівська Німеччина несла відповідальність у Нюрнбергу. Німці були звинувачені і осуджені за порушення міжнародних угод, які стосувалися польсько-німецьких взаємин, кордонів, договору про ненапад. Ради, які на той час теж були суб'єктом міжнародної політики і міжнародного права, також були зобов'язані дотримуватися прав, які порушили. Та, на жаль, оскільки Ради опинилися серед переможців, один бандит (вибачаюсь за таке скорочене визначення) Сталін судив іншого - Гітлера. На жаль, такими були післявоєнні міжнародні реалії. Це також маємо брати до уваги. Це, між іншим, призвело до того, що альянти видали СРСР людей, у тому числі й українців, які ніколи не були радянськими громадянами. Видали щоб догодити Сталіну, хоча й не було жодних міжнародних правових підстав для цього. Правова підстава є дуже важливою річчю, інколи вирішальною, але не означає, що вона завжди відповідає фактичному стану справ.

Під час окупації у Польщі виходило до 2 тис. нелегальних газеток. Вони торкалися всього, за винятком одного - пропозиції співпрацювати з Німеччиною і з СРСР. А роздуми та інтерпретації були різні. У зв'язку з чим маємо собі усвідомити, що уряд не міг зайняти іншу позицію, якщо хотів, щоб його підтримав народ, це є конспірація, а не, скажімо, угруповання Х чи Y, чи навіть Армія Крайова. Це не військо в казармах, яке виконує накази. Це було військо громадянське, військо народне. У зв'язку з цим потрібно було рахуватися з позицією кожного воїна. І тому, наприклад, у 1943 р. мали місце гострі антиукраїнські виступи, які витікали з фактів розправ на Волині. На це повинна була бути, принаймні, словесна реакція. І вона була, інколи йшла надто далеко. Влада і уряд мали сказати місцевій польській громадськості, що Варшава і Лондон знають про них і що в міру можливостей спробують надати якусь реальну допомогу.

Тепер про інше. Оскільки розуміли, що польська карта розігрується Німеччиною і СРСР, і ними ж розігруються польсько-українські стосунки, були спроби укласти локальні угоди. Через це також обидві сторони були в надзвичайно складній ситуації і саме цим поясню ту, врешті-решт, самовбивчу, акцію УПА, бо з точки зору українських інтересів ця акція саме була й самовбивчою. Навіть якщо планувалося, що пізніше можна буде зробити виселення (що й сталося), так би мовити, обмін населенням, то метод, який був застосований, з точки зору українських інтересів, був винятково невдалим.

І нарешті, суперечка за Львів. Пригадую, що в 1939 р. у Львові було 312 тис. жителів, з них більше 200 тисяч - поляки. На другому місці були євреї 30%, а українці становили кільканадцять відсотків населення міста. В інших великих містах пропорції були подібними. На селі українців була більшість, але взагалі на територіях, про які йде мова в 1939 р. щонайменше 2 мільйони поляків -10% польського суспільства проживало на цих територіях, і це було чинником, який також потрібно брати до уваги. Це була трагедія, з якої не мав користі ніхто, крім Німеччини, а також СРСР. Мусимо так на це дивитися. В умовах конспірації троє людей, якщо мали друкарську машинку, могли створювати документ і тиражувати його. Інколи така газетка мала тираж 50 тис. чи навіть 100 тис. і виходила двічі на тиждень, як інформаційний бюлетень. Та інколи це були химери і тому на реалії тодішньої епохи мусимо дивитися, пам'ятаючи, що як для нас, так і для української сторони, не було тоді кращого виходу, лише кращий з гірших, адже українська сторона мала основний недолік - не була стороною державною. Лише польський уряд трошки пробував піднімати українську проблему. А Сталін в той час говорив: «Ми

маємо своїх українців. Наприклад, Корнійчук, Українська радянська республіка — це українці, а решта - то націоналісти, фашисти і т. д.». При цих умовах українська сторона також не мала хорошого виходу із ситуації. Найкращим розв'язанням була б угода, але чи була тоді вона реальною? У моєму переконанні, в 1943 р. вже ні.

Ярослав Ісаєвич: Визнання західними державами східного кордону Польщі мало визначальний вплив на свідомість поляків і накладало певний обов'язок на польський уряд. З другого боку виникає аналогія із ситуацією під час листопадового чи січневого повстаннями поляків. Тодішні кордони, наявна ситуація заперечували існування польської держави. Українці опинилися в такій ситуації, як поляки у ХІХ ст. Поляки були в цей момент зацікавлені в непорушності легального стану. Українці ж вважали цей стан кривдою для себе. Зацитую два документи, які свідчать про різні ситуації і є ілюстрацією двох тез. Теза перша. Лондонський еміграційний уряд розумів необхідність поліпшення стосунків з українцями і хотів відповідно вплинути на польське суспільство. У доповідях і виступах говорилося про те, які велися переговори і які наслідки вони мали. Але виникає питання: «З чим поляки йшли до українців? Якою була польська пропаганда?». У зв'язку з цим я процитую один документ, який свідчить про те, як польський уряд бачив цю пропаганду. В офіційній польського уряду „*Nasze Ziemie Wschodnie*”, в першому номері опубліковано «Звернення до польських газет в українській справі», підписане департаментом уповноваженого на край у справах уряду Речіпосполитої Польської: «Однією з нагальних і найважливіших справ, яку повинен буде розв'язати уряд відродженої Польщі є українська справа. [...] На нашу відповідальність лягає вироблення громадської думки, вільної від фальшу і від нагнітання ситуацій, які мали місце в 1918-1939 рр. Деякі щоденні газети шукають за будь-яку ціну розголосу яскравих фактів. [...] Хай згине раз і назавжди з преси наше шельмування гайдамадської дикості і греко-католицьких священиків. Це є свідченням не лише побажань польського уряду, а й характеристикою самої польської преси».

А тепер другий документ, який показує обіцянки польського уряду українцям. Незважаючи на те, що в підпільній Польщі видавалося більше 2 тис. газет, але періодичних видань, які висвітлювали ставлення до українців було вже не так і багато. Зокрема, львівська підпільна газета „*Sprawy polsko-ukraińskie*” в одному із своїх номерів пише так: «Дії українців дискваліфікують їх як націю неспроможну до самостійницького державного життя. [...] Рівність прав і обов'язків у нашій

державі стає щодо цього неосяжним політичним ідеалом. Не бачимо можливостей, щоб найближчим часом після війни цей народ зміг приступити до самостійної, творчої, відповідальної і реальної роботи в нашій державі. Якщо ж польський уряд бажав хороших відносин з українцями, то він повинний був їм щось пообіцяти, а не загострювати стосунки».

А тепер перехожу до полеміки з тезою професора В. Філяра про те, що «польській владі дуже важливо було показати хороші стосунки з українцями». Якщо б це було справді так, то може вона намагалася хоч формально щось пообіцяти. Фактично я підсумував би так: великою помилкою поляків у той час була недооцінка потенційних можливостей українського фактора. А величезною помилкою українців була недооцінка польського фактора в долі українського народу. Можливо, в цьому суть трагедії обох народів. Одна і друга сторони були настільки обтяжені, що навіть нездатні були зробити значущі жести, а обмежувалися лише погрозами типу «не віддамо ані гудзика».

Леонід Зашкільняк: Думки, які прозвучали при обговоренні доповідей, подібні до тих, які висловлені нами, референтами. Погоджуючись з тим, що польська сторона недооцінювала можливостей польського уряду, не змогла запропонувати конкретних кроків, які б сприяли зближенню і укладанню військово-політичного союзу між обома народами. Важливу роль у цьому відіграла позиція польського суспільства в західноукраїнських землях. Це польське суспільство кресів, або західноукраїнських земель, відрізнялося сильною націоналістичною спрямованістю. Польсько-українська війна 1918-1919 рр. пройшла через увесь міжвоєнний період і лягла важким тягарем на стосунки обох народів у роки Другої світової війни. Цей негативний багаж власне не дозволив українській стороні побачити роль Польщі на міжнародній арені в роки Другої світової війни, а полякам побачити значимість українського питання.

Польська сторона могла пообіцяти українцям невелике державне утворення в межах повоєнної Польщі, пов'язане державними узами. Що ж могли запропонувати українці? Українці могли запропонувати одне - щоб поляки не відновлювали проблеми цивілізаторської місії й історичної приналежності західноукраїнських земель до Польщі. Це було найбільш чітке питання для українців.

Ми повинні погодитись з тим, що хоч обидві сторони були об'єктами міжнародної політики, але вони не використали історичного шансу і порозуміння не досягли. Ситуація склалася так, як склалася.

Владислав Філяр: Вважаю, що професор Ісаєвич має право висловити свою думку. Однак на основі документів, які є в нашому розпорядженні, можу ствердити, що польській стороні було дуже важливо досягнути порозуміння з українцями. Дійсно до початку німецько-радянської війни велись приватні розмови. Натомість пізніше польська сторона намагалася вирішити українську проблему. Це підтверджують заяви, ухвали та інші документи польського еміграційного уряду.

Якщо ж йдеться про пізніший період, то польська сторона дуже хотіла вести переговори і налагодити відносини, оскільки йшлося про польське населення східних кресів, яке було у небезпеці.

У зв'язку з виступом проф. Айненкеля в мене виникла дуже цікава думка. Він сказав, що всіх українців було пізніше віддано Сталіну. У зв'язку з цим документ, опублікований у «Самостійнику», який я додав, стверджує, що такі пункти були прийняті Шухевичем «Чупринкою». Прошу звернути увагу на п'ятий пункт, який свідчить, що Польща має право і обов'язок обороняти ці землі на міжнародній арені. Складається враження, що це був маневр для того, щоб напередодні поразки Німеччини вберегти українців від репресій радянських властей, на які, очевидно, сподівались. Тому варто ще повернутися до цього документу, проаналізувати його і дати відповідну інтерпретацію.

Ярослав Ісаєвич: Я не погоджуюся з тим, що полякам не залежала українська справа. Навпаки, їм вона була дуже потрібною. Проте поляки жодної реальної поступки українцям не дали.

Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації

З перших днів окупації гітлерівці вважали загарбані ними землі Польської держави військовою здобиччю і стали їх трактувати, як і було домовлено під час підписання пакту Молотова-Ріббентропа, сферою впливу інтересів Третього Рейху. З огляду на це вони одразу ж розпочали втілювати в життя свої плани господарювання на теренах колишньої Польщі.

У першу чергу гітлерівці обґрунтували план всебічного господарського використання завойованих земель. Передбачалося ним обмежити густоту населення від 80 до 90 осіб на квадратний кілометр і зміну економічної структури - з аграрної на аграрно-промислову. Так, передбачалося, що 35 відсотків населення мали жити за рахунок сільськогосподарської праці, 35 - промислу й ремесла, 15 - торгівлі й транспорту, 7-3 адміністративної праці, а 8 - за рахунок інших джерел¹.

Протягом тридцяти років передбачалося змінити структуру власності на землю: чотири мільйони гектари її мало бути передано в німецьку власність, а 1,2 мільйона мешканців відповідно відправлено на роботи до Третього Рейху².

Звичайно, всі ці плани не могли обійти стороною українське населення, яке розселялося на Лемківщині в кількості 700 тисяч, Холмщині, Надсянні та Підляшші, а мали зачепити його життєві інтереси. Тим більше, що коли після переходу Червоної армії 17 вересня 1939 р. Збруча німецькі війська, які вже зайняли більшість українських етнічних територій на заході, згідно з таємними домовленостями від 23 серпня 1939 р. в Москві повернулися на Віслу, то долю українського населення Надсяння, Холмщини і Підляшшя обидва агресори вирішили без його згоди. Так, якщо раніше кордон між СРСР і Німеччиною встановлювався по ріках Сян, Вісла і Нарва, що приєднувало до УРСР Східну Галичину, Волинь, Надсяння, Холмщину і Підляшшя, то 28 вересня 1939 р. підписується новий

договір між СРСР і Німеччиною, в результаті чого кордон змінюється: поступаючись Гітлеру Надсянням, Холмщиною і Підляшшям, Сталін одержує в сфері своїх інтересів Литву.

Відтепер кордон визначався приблизно лінією Керзона, встановленою ще 1919 р., - вздовж Сяну, Солокії та західного Бугу. А тому радянські війська, що вже встигли зайняти Надсяння, Холмщину й Підляшшя, покинули ці території.

Замість обіцяного приєднання до Радянської України українцям Закерзоння запропонували добровільно переселитися на схід від встановленого кордону між СРСР і Німеччиною. З цією метою 16 листопада 1939 р. в Москві підписується «Угода між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і урядом Німеччини про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла в сферу державних інтересів Союзу РСР»³.

Пізнавши на собі всі «переваги» радянської системи вже в перші дні після приходу Червоної армії за Збруч, німців Волині та Галичини не треба було довго агітувати за виїзд на Захід - практично всі вони надали перевагу гітлерівському режимові, відмовившись від сталінського.

За свідченням Володимира Кубійовича, на той час голови Українського Центрального Комітету в Кракові, на «Лемківщині й Холмщині» знайшлося досить багато охочих до виїзду до СРСР. Серед них були винятково прихильники комуністичного режиму; звичайно, це були малосвідомі з національного погляду селяни, їх тягнуло на схід до компактної української, чи пак руської, людності. З другого боку, вони інстинктивно боялися майоризації поляками тих окраїн, на яких дотепер жили; на їх рішення чимало впливала і польська агітація, і погрози (загально поширений вислів: „Не стане дерев, щоб вас вивішати”). Серед переселенців до СРСР були й багаті господарі, які залишили своє майно й землю, щоб лише з'єднатися з Руссю.

Виїзд до СРСР мав відбутися до 1 березня 1940 р., ідо того часу діяла потайна, але сильна агітація за і проти виїзду. За виїзд агітували, головню на Лемківщині, місцеві москвофільські інтелігенти (які самі переважно не виїхали), проти - українські комітети. Та найсильніший вплив на своїх односельчан мали ті лемки й холмщани, що в перші тижні війни подалися на схід і пізнали більшовицьку дійсність. Швидко розчаровані в своїх надіях, вони перекаралися назад через кордон і стали найрашшими пропагандистами проти виїзду.

Остаточно виїхало до СРСР близько 9 000 українців. Характерно, що з Надсяння, як також із найсвідомішої частини Лемківщини, а саме

з Сяніччини, не виїхав ніхто. Зате виїхало багато лемків із західної Лемківщини.

Найбільше виїхало з Холмського повіту. В люті морози їхали валки холмщан підводами до переходових місць на Бузі, лемків відправляли поїздами. Холмщан поселено здебільшого на Волині, лемків — на Тернопільщині, в тих самих селах, з яких виїхали німецькі та польські колоністи.

Після виїзду селян у Радянську Україну залишені господарства переходили у власність держави, і Український Центральний Комітет докладав зусиль, щоб ця вільна земля (майже 8 000 гектарів) залишилася в українських руках.

Ми добилися того, щоб її винаймали за невелику оплату сусідні селяни.

Треба ще згадати, що по зайнятті Галичини німцями 1941 р. більша частина лемків повернулася знову на Лемківщину. На Тернопільщині, де їх поселено, вони не почували себе добре і з огляду на відмінну природу та спосіб господарювання, і з політичних причин, бо розміщено їх серед свідомого українського населення, яке із здивуванням дивилося на москвофільських лемків, що добровільно переїхали до більшовиків. Цим лемкам-поворотцям німці не віддали землі, їх переслідувала навіть поліція, і тому ми мусіли взяти їх під свою опіку та боронити, як лише могли⁴.

Як стверджує цей автор, багато українців тікали з УРСР під виглядом німців. За його даними до німецьких переселенських комісій у Галичині й Волині, зголошувалися тисячі українців, які хотіли вирватися з-під режиму більшовиків. Вони подавали себе, за мовчазною згодою німецької комісії, за німців і разом з німецькими переселенцями залишили в першій половині 1940 р. СРСР (останній транспорт у червні). Їх було до 10 000 осіб, переважно інтелігентів. Всі вони хотіли оселитися в Генерал-губернаторстві, щоб працювати серед своїх і зміцнити український стан посідання. Та спочатку вони потрапили до переселенських таборів у Німеччині разом із німцями, і треба було довгих заходів з боку УЦК перед компетентними чинниками у Берліні, поки досягнуто згоду влади на приїзд наших переселенців до Генерал-губернаторства. Так стягнуто сюди понад 4000 осіб. Багато з них зайняло різні, часто досить визначні становища в українських установах або в державних урядах.

Значний відсоток українських переселенців прийняв німецьке громадянство (т. зв. райхсдойчі), деякі дістали т. зв. поворотні паспорти, але були й такі, що не прийняли німецького громадянства. Справа прийняття українцями німецького громадянства — це досить складна

проблема. Вони виїхали під претекстом німецького походження, а німецькі переселенці діставали автоматично німецьке громадянство, себто й українці мали право, а часто навіть були змушені це громадянство приймати. Загал переселенців не орієнтувався, які наслідки має прийняття громадянства. Це були не лише різні привілеї, які давалися німцям в Генерал-губернаторстві, тобто краще харчування, вища платня, вищі пости порівняно із ненімцями, але також обов'язок військової служби і приналежності до німецьких організацій та примус посилати дітей до німецької школи і виховувати їх у німецькому дусі. Інколи причиною прийняття німецького громадянства було прагнення вигіднішої життєвої позиції, але іноді й думка мати змогу краще прислужитися українській справі: взагалі, українські «райхсдойчі» виконували, за малими винятками, свої національні обов'язки бездоганно, подавали себе за українців, брали участь в українському житті, а пости, які займали в адміністрації, використовували, щоб допомагати українцям⁵.

Під час переселення німців з Буковини й Бесарабії, після заняття цих регіонів більшовиками в 1940 р., виїхало до Німеччини також кілька тисяч українців, майже виключно буковинців, які становили високий відсоток тамошньої інтелігенції (між іншим, майже половина українського православного духовенства). Причиною такого значного виїзду з Буковини був не лише страх перед більшовиками, але також давні зв'язки буковинців з німецьким світом з часів приналежності Буковини до Австрії та добре знання німецької мови.

Коли буковинців приміщено в переходових таборах для переселенців у Німеччині, представники Українського Центрального Комітету зустрілися з ними, пояснили їм ситуацію. Більшість буковинців залишилася в Німеччині, бо важкі матеріальні умови в Генерал-губернаторстві не манили їх. Ті, що приїхали, знайшли заняття головно в адміністрації в українських комітетах. Зокрема, треба згадати кілька десятків православних священиків, які працювали як душпастирі на Холмщині і Підляшші. Вони відігравали корисну роль при відбудові українського православного життя, не лише тому, що на Холмщині було мало священиків, але й тому, що буковинські священики мали вищу богословську освіту і знали німецьку мову, а цього бракувало взагалі місцевому духовенству⁶.

Треба зазначити, що протягом 1939-1940 р. на територію Генерал-губернаторства, рятуючись від переслідувань більшовиків, арештів та висилок у східні райони СРСР перейшла велика кількість українських політичних біженців з Волині, Галичини та Буковини - юристи, вчителі, інженери, священики, політичні діячі або прихильники

ОУН. Усі вони згодом розгорнули активну діяльність у різних сферах громадського і культурного життя, включилися в адміністративну роботу, сприяли поживленню національно-культурного життя.

Одночасно з цими міграційними процесами українського населення відбувалися і на Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляппі переселенські рухи також інших національностей, а саме: поселення поляків і виселення німців. Це була частина великих переселенських акцій, які проводили в життя німці вже від самого початку війни. Ці плани мали на меті охоронити німецьку національну меншість, розпорошену на сході Європи, від денационалізації та зміцнити німецьку етнографічну територію. Тому німецький уряд стягнув кількост тисяч німців з прибалтійських країн, з Волині й Галичини, Холмщини, Буковини й Бесарабії, а згодом ще з Румунії та Югославії, навіть із окупованих 1941 р. радянських територій, та поселивши їх на польських західних землях, які приєднано безпосередньо до Рейху. Частину поляків, які мусили звільнити місце для нових німецьких колоністів, виселено до Генерал-губернаторства в середовище українців. Всі ці переселенські акції проводила окрема державна установа - уряд для зміцнення німецькості на сході. На її чолі стояв сам Гімлер, тобто всі переселенські акції здійснювала на практиці поліція. У висліді цих заходів відірвано сотні тисяч німців від земель, на яких вони жили цілі століття, а викинено мільйони слов'ян, насамперед поляків.

Перші більші групи виселених західних поляків наплинули до Генерал-губернаторства на початку 1940 р. Поки вони знайшли працю та приміщення, опіку над ними переймали польські допомогів комітети, війти й солтиси, що розміщували виселенців серед місцевого сільського населення. Оселення поляків на українських окраїнах, що, зрозуміло, негативно впливало на український стан посідання, тим більше, що поляків оселявано також у мішаних оселях, а навіть примішувано їх до українських селян.

«Співчуваючи долі польських виселенців, - пише В. Кубійович, — ми не мали ніяких моральних зобов'язань, щоб ними опікуватися, і боролися перед їх оселяванням на наших землях. Нам удалося досягти того, що виселених поляків не приділювано українським селянам, а тим самим не оселявано їх у чисто українських селах та що лише зрідка оселявано їх у мішаних місцевостях українсько-польських. Все ж таки, багато поляків осіло в селах, а ще більше по містах на мішаній польсько-українській території, зокрема на Холмщині й Підляппі, і це таким чином спричинилося до зміцнення польського стану посідання»⁷.

Крім того, на Холмщині відбулося збільшення польського стану й іншим шляхом. В 1940 р. комісаріат для зміцнення німецькості вирішив переселити німців, що жили в Холмському, а в деякій мірі і в сусідніх повітах, на західнопольські землі, приєднані до Рейху. Коли тільки ця справа стала актуальною, Український Центральний Комітет робив заходи, щоб на залишених німцями господарствах могли оселяватися українські селяни, насамперед, ті, які залишили Галичину й перебували в переселенських таборах у Німеччині, які жили на німецько-радянському кордоні в Генерал-губернаторстві, а їхня земля залишилася на радянському боці, нарешті - безземельні. В липні 1940 р. окупаційна влада заявила, що на Холмщині можуть бути поселені безземельні і малоземельні українці.

Після цього Український Центральний Комітет почав підготовку переселення сюди українців, що передбачало три етапи: 1) зібрати кандидатів на поселення, 2) заселити ними залишені господарства і 3) загосподарити їх. До половини серпня 1940 р. зібрано понад 6000 зголошень, які передано відповідним урядовим чинникам. Однак практичне здійснення переселенської акції, не зважаючи на принципову згоду німецького уряду, натрапляло на труднощі з боку різних локальних окупаційних установ. Всього поселено 147 родин, тобто 600 осіб; вони приїхали, як правило, з переселенського табору в Лодзі. Крім того, ще залишилося в переселенському таборі в Холмі 50 родин, що їх не вдалось оселити в Холмському повіті, і їх пізніше з великим трудом розміщено в інших повітах, головним чином у Грубешівському. За винятком цих 600 осіб, місце німецьких колоністів на Холмщині зайняли поляки⁸.

Представник німецької влади переконував діячів УЦК в тому, що переселенські акції потрібні через аграрне перенаселення краю... Він запевняв, що «наслідки цієї акції не будуть кривдять»⁹. Але заініційовані СС-Арбайтсштабом та ним проваджене переселення селян з чисто українських сіл під Замостям, які мали свої церкви, кооперативи, читальні, добрі господарки, в села між лісами з піськовою землею, виставлені на грабежі, насилування і морди, мусило кінчитися фатально. Українські села зайняли німецькі переселенці, дістаючи великі наділи, а викинені поляки з тих сіл, що призначалися для українських селян, будучи випущеними з гітлерівських таборів, тепер поверталися на свої місця, викидаючи вселених туди примусово окупаційною владою українців.

Станом на осінь 1943 р. 247 українських родин із Замойщини залишилися зовсім без даху над головою, тимчасово розміщуючись у своїх родичів в українських селах під Томашовом. У Грубешівському

повіті змушені були тікати в зв'язку з цим 675 родин Мягинської волості, розміщуючись по родичах.

За таких обставин українці почали повертатися в свої рідні оселі, виганяючи поляків, що оселялися там як робітники місцевих підприємств. Ніякі переконання представників влади їх тепер не задовольняли, і вони заявляли: «Радше тут залишаться, але не опустять своїх хатів»¹⁰.

До цих так званих біженців зі своїх близьких осель з відкочуванням гітлерівської армії на захід приєднувалися тисячі втікачів від більшовицького «раю» з Великої України, які могли сподіватися також тільки на підтримку своїх братів у Закерзонні. Скажімо, на початку квітня 1944 р. тільки до Новосончеського округу евакуаційним відділом УЦК спрямовувалося 810 родин з України. А, крім того, голова УЦК В. Кубійович видав туди ще 222 направлення¹¹.

І близьких, і далеких біженців українські організації намагалися підгодовувати. Але вони могли виділяти для них у транспорті на тиждень на одну особу лише по 1 кілограму хліба, 100 грамів маслomedу або мармеладу, 100 грамів цукру, півлітра солодкої гарячої кави¹².

А ще треба додати, що серед українського населення постійно організовувалися збірки для полонених українців, що перебували в концтаборах на території Генерал-губернаторства, а це також відбивалося на матеріальному стані, в першу чергу сільського населення, обтяженого непомірно високими контингентами. Однак на це не ремствували, оскільки знали, в якому жахливому стані перебувають за колючим дротом учорашні солдати Червоної армії. За свідченням відвідувачів, там було «правдиве дантійське пекло, піднесене тільки до модерної потенції чистого бестіянства»¹³.

Та, до певної міри, лояльність, яку спочатку намагалися демонструвати гітлерівські окупанти до українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, була значною мірою як відповідь на організованість українського громадянства на терені колишньої Польщі. Так, його представники, зібравшись на спеціальні наради 15 і 16 листопада 1939 р. в Кракові, вирішили виробити спеціальний меморандум до німецької влади від усіх західних українських земель, а також вислати єдину делегацію на зустріч з генерал-губернатором Гансом Франком. Під впливом ОУН погодилися українці на те, що стоять вони на становищі єдиної загальноукраїнської організації в Генерал-губернаторстві під назвою Українське Національне Об'єднання. В меморандумі поставлено до німецької влади такі побажання:

1. Дозвіл на створення загальноукраїнської суспільної організації під назвою Українське Національне Об'єднання (УНО). Це мала бути єдина організація та репрезентація українців в Генерал-губернаторстві, із завданням з ділянки культури, господарств та суспільної опіки. Її провідник мав би діяти на авторитетному принципі й мати довір'я німецької влади.

2. Організація українського шкільництва різного типу - народного, фахового та середнього; покликання українців на референтів українського шкільництва на українській етнографічній території та уможливлення студій для української молоді у високих німецьких школах.

3. Дозвіл на діяльність культурно-освітніх товариств «Просвіта», «Рідна Хата», «Рідна Школа», «Сільський Господар» та організації молоді.

4. Упорядкування церковних справ, а зокрема правне оформлення української Православної Церкви, ревідикація загарбаних поляками церков, в першу чергу собору в Холмі.

5. Наладнання господарської ділянки (аграрна реформа, кооперація тощо).

6. Признання прав української мови в судах і державних установах.

7. Увага при проведенні адміністративного поділу краю до етнічних моментів, а саме, створення окремих адміністративно-територіальних одиниць на українських окраїнах (округи, «Ляндкомісаріати»),

8. Відповідна обсада місць в адміністрації й судівництва українцями¹⁴.

Перелічені побажання були і на майбутнє українськими програмовими вимогами до німецької влади. Вони були назагал скромні та зводилися до того, щоб забезпечити національне існування української меншості на її ж автохтонній території в Генерал-губернаторстві, а саме: зрівняти її в деяких правах з поляками (права мови, шкільництво, відповідна участь в адміністрації), здобути своєрідну культурну й господарську автономію та одержати дозвіл на існування власної загальногромадської організації. В загальному меморіалі не ставилося політичних домагань, бо це було недоцільним з уваги на німецько-радянський договір та складність становища українців у країні, що опинилася під займанщиною держави з тотально-поліційним режимом. Взагалі, метою цієї першої зустрічі українських представників із верхником німецької влади було нав'язати офіційні зв'язки та здобути правне визнання української меншості як національної одиниці.

Генерал-губернатор прийняв український меморіал і після розмови заявив від імені фюрера й свого як його заступника, що гарантує

українському населенню Генерал-губернаторства вільний і всебічний розвиток національного життя, зокрема: 1) буде усунена всяка небезпека денационалізації українців; 2) кривди, які понесли українці від польської влади, зокрема в результаті польської колонізації і ревіндикації будуть припинені; 3) українці мають право творити власну організацію, а її провідник матиме повне довір'я німецької влади; 4) українці матимуть українські народні й фахові школи, гімназії, свою високу школу, власне видавництво й пресу; 5) українцям, як уніям, так і православним, гарантується повна релігійна свобода; 6) українці матимуть змогу всебічного розвитку свого господарського життя і 7) братимуть участь в адміністрації країни¹⁵.

Крім того, генерал-губернатор прохав делегацію допомагати йому на території, зайнятої українцями, і впливати на українське населення, щоб воно вело конструктивну культурну й господарську роботу, яка лише відповідає потребам і можливостям тогочасного моменту. Врешті розпорядився, щоб повернути українцям катедру в Холмі й обіцяв особисто передати звіт фюрерові про відношення українців до німецької держави та про українські домагання, поставлені делегацією. На закінчення розмови генерал-губернатор порадив увійти в контакт з поодинокими членами уряду та обговорити з ними конкретні домагання з конкретних питань.

У тотальній системі така аудієнція мала велике практичне значення: вона легалізувала існування української меншості перед високими німецькими службовцями як в центрі, так і на низах, давала змогу ставити перед ними домагання українців й досягати деяких успіхів, бо на будь-якого урядовця мав вплив сам факт розмов українців з найвищим достойником в Генерал-губернаторстві¹⁶.

Але багато обіцянок німців потім виявилися лише гарними словами. Спроби українців утверджувати себе духовно на власній етнічній території викликали спротив окупаційної влади. Вже влітку 1940 р. гестапо провело арешти серед української інтелігенції. В Горлицях, на Лемківщині, наприклад, така доля не обійшла понад 30 осіб¹⁷.

Від української інтелігенції навіть відібрали радіоприймачі. Ця акція була проведена гестапо 14 листопада 1940 р. в Пулавах та їх околицях, 22 листопада в Тарнові, а також в інших регіонах Генерал-губернаторства¹⁸. До речі, з цього приводу українці висловлювали обурення, що «росіяни одержали дозволення частинно, а іменно на 400 прохань 40 залагоджено прихильно. З українців таких позволень не одержав ніхто»¹⁹.

Заради справедливості треба підкреслити, що після упадку Польської держави українці на теренах Генерал-губернаторства спо-

чатку одержали ширші можливості для розвитку освіти рідною мовою. Окупаційна влада позитивно поставилася й сприяла організації українських навчально-виховних закладів. Так, у документах Українського Центрального Комітету зазначалося на початку 1941 р.: «Маємо не тільки змогу буквально в кожному селі й місті, де живуть українці, заснувати й вести дитячий садок, але й маємо приобіцяну матеріальну піддержку там, де місцеве населення незаможне і треба прийти йому з допомогою, особливо в доживлюванні наших найменших»²⁰.

Тільки за 1940 р. на теренах правого берега Вісли Генерал-губернаторства було відкрито 206 українських дитячих садків²¹.

Подібні заклади організовувалися також і на лівому березі Вісли, де були українські колонії, зокрема в Ченстохові, Пйотркові, Кельці, Томашові Мазовецькому тощо²². Правда, треба зазначити, що планувалося протягом 1940 р. розширити мережу цих дитячих закладів до 303, але через відсутність кадрів програма виявилася невиконаною²³.

Станом на 15 травня 1941 року в українських школах Генерал-губернаторства працювало 1415 народних учителів, тобто початкових класів, 97 фахових, 38 гімназійних, кількасот священників²⁴.

У Варшаві, де в роки війни зосередилося понад 5000 українців, переважно з Наддніпрянщини, функціонувала семирічна школа з українською мовою навчання імені Лесі Українки на вулиці Вспульна, 41, що підлягала міському відділові освіти. Вчителів цієї школи утримувала окупаційна влада, а разові видатки йшли від міста, яке щомісячно виділяло по 200 злотих. УЦК виділяв щомісячно школі 500, а вчителям - по 100 злотих. Із тих 150 дітей, котрі до війни навчалися в різних польських школах, а тепер були переведені сюди, бідні харчувалися безплатно, а заможніші платили по 50 грошей за обід²⁵.

Необхідно додати, що з 15 жовтня 1942 р. тут існувала і дворічна українська комерційна школа²⁶.

При цьому необхідно зазначити: гітлерівці заборонили викладати в українських школах історію та географію України.

З приходом гітлерівців, як відомо, місцева адміністрація фактично не змінилася. Як засвідчує польський історик Лешек Подгородецький, поляки не тільки зберегли право своєї власності, до якої додалися залишені інтернованими в гетто жидами «верстати і магазини», але й обсіли всі низові структури влади, аж до волосного старости²⁷.

Як свідчить ксьондз Юзеф Мрочковський, одразу ж після зайняття Олешниць 12 вересня 1939 р. німецький гауптман викликав місцевого католицького священика і призначив його старостою, давши завдання

за кілька годин висипати греблю. І це було зроблено сотнею жидів, змобілізованих ксьондзом²⁸.

І таке обсідання поляками низових органів влади спостерігалось не лише в чисто польських регіонах Генерал-губернаторства, а й в суцільно заселених українцями. Так, в Лашівській волості округу Замостя, в якій відсоток українського населення становив 53, у місцевій адміністрації був представлений тільки один українець, Тишівській (40) - 1, Кітличській (50) - жодного українського урядовця. З 18 українців, котрі закінчили спеціальні адміністративні курси, змогли влаштуватися в селах округу лише 3, для решти роботи не знайшлося. В той же час адміністратор державного фільварку Желятин обсадив його поляками зі Львівщини²⁹.

У Криниці, наприклад, всі міські роботи діставали поляки, до цехів українців тут також не допускали. В Перемишлі українським купцям відмовляли в справі концесій найкращим склепам³⁰.

Пригнічуюче діяли на українське населення польські поліцаї та війти, які старалися якнайбільше дошкулити - дальшими частими шарварками, важкими контингентами та страхом перед близькими вербунками до примусової праці в Німеччині.

На жаль, у багатьох випадках, особливо після проголошення у Львові Акту про відродження Української держави, до арештів нацистами українців часто були причетними поляки - ті, хто не допускав навіть права для українців мати свою державність. І ніякі звернення ОУН до керівництва польського підпільного руху, аби створити спільний антибільшовицький і антигітлерівський фронт, не допомагали.

Польська військова організація Оборона кресів східних зверталася до поляків тоді: «Жменя українських молодців приїхала з тевтонським збором до одвічного польського гроду, гнізда орлят, і проголосила незалежність „держави української”».

На чолі опереткової держави стали вбивці мін. Перацького, яких тільки сліпий випадок вирвав з-під шибеніци.

Наймити і слуги гестапо, руки яких у найшляхетнішій крові тисяч поляків у ГГ, знову хочуть вислугуватися німецьким борбачинцям...

Поляки!

До боротьби! Боремося за нашу Вітчизну, за наш любий Львів. Геть гайдамаків-молойців.

Хай живе польський Львів!»³¹.

У 1939 р. повстає Товариство приятелів карпатських земель, яке за словами його голови генерала бригади Нарбути-Лучинського,

мало «спрямувати свою увагу на підтримку, розширення і утвердження польськості на землі лемківській»³².

Це теж викликало конфлікти.

Верхівка польського підпілля, заохочувана еміграційним урядом з Лондону, засліплена мрією про розширення своїх державних меж після війни, заперечуючи українські національно-визвольні змагання, продовжувала проповідувати погромництво, ненависть до українців. Як не прикро, але на відозву українського підпілля до примирення поляки відповідали і ось таким чином: «Глуpe, безчелньe, хамське бредне. Хамам даєсе, же потрафйом зреалізоваць своє гайдамацке пляни. Не дочекаєсе, гади, тей реалізації... Не бендзе нігди України в Польсцe! Пшисенгами вам то на Бога. Зостаць з нами бендом могли ці, цо зейдом на дроге покути і опаментання. Решта за Збруч! Єслі не учініце тего добровольне, засвеціми вам пожогом, ктурей не запомніце до конца дні ваших»³³.

І таке ставлення до українців спостерігається з 1941 р., скажімо, на Холмщині й Підляшші, де вже тоді з'являються польські боївки, що тероризують мирне населення.

З того часу починається тут планове винищення українського населення. Перший етап цієї акції (1942-1943 рр.) обіймав знищення провідницького активу, другий (1943-1944) планове знищення цілих сіл й вирізування всього населення, в тому числі дітей і жінок, про що засвідчують численні архівні документи та спогади очевидців за період 1942-1944 рр.

Скажімо, в *Книзі пам'яті* перераховано лише частину тих поіменних жертв, що полягли від рук польського шовіністичного підпілля на Холмщині і Підляшші³⁴.

Той кривавий, жорстокий терор, на думку В. Процюка, треба розцінювати не інакше, як сліпу реакцію польських шовіністів на початкові успіхи українців на церковно-релігійній і суспільно-громадській ділянках. Співпраця поляків з німецькою окупаційною владою проти українців почалася відразу після початку радянсько-німецької війни, а особливо після проголошення у Львові Акту про відновлення української державності³⁵.

Так, українське населення зазнавало великих втрат від цих злочинних акцій. В першу чергу жертвами падали свідомі українці, інтелігенція. Наприклад, 31 жовтня 1943 р. Український Допомоговий комітет у парафіяльній церкві Грубешова організував після Служби Божої панахиду «по Блаженній пам'яті полеглих від злочинної ворожої руки українських передовиків Холмщини». Серед 163 їх - і голова УДК в Грубешові Микола Струтинський, і референт УДК

Яків Войнаровський, і велика кількість війтів, солтисів, вчителів, священників, а то й просто свідомих селян українців³⁶.

Особливо великого розмаху напади польських боївок набувають навесні 1944 р., зокрема на Холмщині. Так, 13-14 березня організовані банди спалили 14 українських сіл, розстріляли або замордували до 1500 українців, серед яких 70 відсотків були діти і жінки.

У селі Сагринь спалено 260 господарств, убито 700 українців, у Турковичах - відповідно 150 і 80, Модрині - 36 і 75, М'ягкому - 160 і 105, Паскові - 95 і 250, Шиховичах - 150 і 140, Березивному - 23 і 17, Терebinь, Маличів і Стриженець спалені зовсім³⁷.

Польська банда, підкреслювалося в документах ОУН, «в убивстві виявляє такий садизм, перед яким бліднуть усі інші, про які довелось де-небудь чути... В селі Сагринь розп'яли в церкві двоє малих дітей, на хори принесли соломи та підпалили храм. Дитині священника викрутили руки, а жінку четвертовано. В тому ж селі одну маму та двоє дівчаток роздерли навпіл. В с.Тереbinь вкинули кільканадцять дітей до криниці...».

Протидій з німецького боку не було жодних. Банди спокійно, без перешкод виконували свою роботу.

Метою польського підпілля було не тільки винищити український елемент, а й відрізати Холмщину від Галичини широкою смугою вигорілих сіл.

Треба зазначити, що польські колоністи, що були в тих оселях, напередодні акції виїхали на захід (в Томашівщину)³⁸.

Уночі з 15 по 16 квітня в Жогатині польська банда напала на хату господаря Чорноти Степана (українець). По стероризуванні й змасакруванні господаря приступили до грабежу всього майна. В міжчасі грабування наймичка цього дому, що була бандитами положена на долівку, зуміла заповзти під ліжко і, коли вони запримітили її відсутність, крикнули «уцекла», мимо всього цілий час говорили по-російськи і видавали себе за більшовицьких партизан³⁹.

На Перемишльщині відбувалося подібне. 25 квітня польська боївка, переодягнена в двох гестапівців і одного українського поліція привела нібито «арештованого» (поляк Баран з присілку Явірника) до станиці в Явірнику Руськім. Після того, як закидали гранатами столицю української поліції, на допомогу їм надійшла з лісу більша банда. Спалено 7 українських господарств, попеклася худоба, у вогні згоріло також троє людей.

Того ж дня в селі Глудно (повіт Кросно) польська боївка, перебрана в німецькі мундири, напала на дім українця Йосипа Ногавиці, котрий був комендантом сільської варти. Господаря вбили 4 кулями⁴⁰.

Серед польських сіл на Білгорайщині на північній Ярославщині особливо ворожу позицію щодо українців зайняли Майдан, Красне, Адамівка, Бриська Воля, Ліпіна, Ястребеда. З усіх сторін захищені великими лісами мешканці цих сіл уже в 1943 р. були базою як польських підпільників, так і нормальних бандитів, зрештою, важко було тоді у відношенні до українців відрізнити бандитів від справжнього підпілля. Поки що німці ще стримували масові виступи, але перед та після фронту саме з тих околиць пішли атаки на Дібчу, Добру, присілки Теплиць. Так тривало аж до початку 1945 р., коли на Дібчі добре засіла УПА⁴¹.

Оскільки німецька влада байдуже за цим спостерігала, то українці, рятуючись, самі беруться за зброю. Так, на теренах Лежайщини і Білгорайщини українське населення пробує організовувати самооборону. Ніхто навіть, зазначається у звіті місцевого провідника ОУН, - не носить з думкою втікати, лише уперто бороняться⁴².

Розігруючи українську карту, як свідчить І. Молодій, німці завжди відносилися до українців двозначно, а в 1943-1944 рр. уже видно було їхню схильність радше допомагати полякам супроти українців, ніж навпаки. Неабияк важили тут зв'язки різних німецьких урядовців-«ляйтерів» з поляками-працівниками німецької адміністрації. Українців було в ній дуже мало, навіть на теренах чисто українських, їхній вплив на поставу адміністрації був малий.

Німці знали, що поляки вороже відносяться до них, проте знали також: ще кілька років тому поляки мали свою незалежну державу. А хто з німців знав щось про Україну й українців? Щось знали політики Гітлера, але довідувалися з метою підкорити Україну, а не допомогти їй. Пересічний німецький урядовець не задумувався над наслідками приєднання до Білгорайського повіту, переважно польського, частини українських сіл з Ярославського та Любачівського повітів, не задумувався теж над тим, що всякі втрати, чи то польської людності, чи української, таки несуть втрати для стягання Рейхом контингентів. Якусь різницю тримало тут лише Гестапо, яке вміло провокувати або просто дивитися крізь пальці на події над Сяном. Гестапівець українське підпілля звав „Banditen”, так само й польське, знав, що може згинuti з рук обох, настроїв мав у цю пору не надто оптимістичний, тож тільки затирав руки від огидної різни, викликаної поляками. Це полегшувало йому працю⁴³.

Тому великі надії українське населення покладає на Українську Повстанську Армію, яку нетерпеливо чекають скрізь. Такі поголоски ходили, зокрема, і на терені Ярославщини, де сподівалися, що УПА «буде відплачувати полякам за мордування українців»⁴⁴.

Усе це, а також спроби АК пробити так званий Львівський коридор, розрізаючи етнічні землі українців, й змусило командування УПА прийти на підмогу тим збройним відділам самооборони, що поставали проти польських боївків. У середині березня 1944 р. на терені Холмщини з'являються перші відділи УПА («Галайда», «Тигри»), З половини квітня з Волині було перекинуто загін УПА імені Богуна (ком. Острівський), курінь командира «Наливайка», з Карпат - «Сіроманців» командира «Яструба». Всі збройні сили були об'єднані командуванням Холмського фронту під проводом Степана Новицького. Починаючи з 28 березня 1944 р., ці відділи УПА повели наступ проти тих польських сіл, які були базою озброєних польських боївків. Йдеться про Острів, Жаники, Посадів, Стенятин. 15-20 квітня відділи УПА проводили бойові операції в південній Грубешівщині, де було очищено території до річки Гучви. Саме під охороною збройних відділів УПА тамтешні українські селяни одержали можливість повернутися в свої села, починати заново господарювання.

Але не тільки довелося УПА воювати на Холмщині з польськими боївками і відділами АК, що тероризували українське населення. Доводилося сходитися в збройних сутичках з німцями, котрі не бажали допустити, аби УПА зміцнила свої позиції в цьому регіоні. В боях з гітлерівцями сотні «Морозенка» і Жовківська зазнали відчутних втрат.

Однак, не зважаючи на це, відділи УПА продовжували поширювати свій вплив на Холмщину. У другій половині травня вони перейшли річку Гучву і витіснили польські загони з сіл Гостинне, Гонятички, Гонятичі, Чермно та інші. Слід зазначити, що аж до наближення радянсько-німецького фронту на терени Холмщини, вони, по суті, були під контролем УПА. Це дало можливість зменшити терор польських боївків і АК, певною мірою заспокоїти українське населення.

Законне право українців - оборонятися в рідній хаті від бандитів - пропагандою польського підпілля трактувалося як переслідування сусіднього етносу. Поляків закликали перебиратися подалі на захід. Коли в середині квітня 1944 р. польське населення Ярославщини почало тікати з правого берега Сяну на захід нібито від переслідування українцями, то місцевий Український Допомоговий комітет заявив: «Причина цієї втечі нам невідома і незрозуміла, бо на терені нашої округи не було дотепер ніяких випадків акції українців проти поляків. Цілком противно, така акція помічається від довшого часу зі сторони поляків і звернена є проти української інтелігенції, а жертвою цієї акції впало дотепер багато наших громадянських діячів і інтелігенції.

Польські утікачі ширять неймовірні вістки про мордування, убийства, підпали майна, dokonувані українцями на поляках, та тим способом посилюють міжнаціональну ненависть і завзивають до відплати.

Стверджуємо з повною рішучістю, що з боку організованого українського населення в нашій окрузі не було досі ніяких виявів ворожої акції проти поляків, хіба звичайні і конечні акти самооборони.

Тепер (в часі оборони цілого європейського континенту перед страшною небезпекою більшовизму) не пора на розгноювання міжнаціональної ненависти. Польсько-української проблеми не вирішать різні блукаючі ватаги, якого би характеру чи національності вони не були. Цю проблему вирішить час і історія».

Український Центральний Комітет як надрядна і одинока організація українців в ГГ в цій справі рівно ж заняв ясне і здецидоване становище.

У своїй відозві з дня 20 лютого 1944 р. пише УЦК дослівно так: «Український Центральний комітет не хоче боротьби з поляками. Так само ціле українське громадянство не бажає собі цієї боротьби. Ми свідомі цього, що так в час цієї війни, як зокрема сьогодні в обличчі безпосередньої загрози наступаючого більшовизму, не пора на порухунки між народами, які перше загрожені небезпекою. Ціле українське громадянство до глибини потрясене є подіями, які склались в деяких околицях нашого краю, осуджує польсько-українську різницю, а зокрема якнайрішучіше осуджує звироднілі форми, які її надали ворожі агентури і асупільні елементи.

Ми вірим, що заповіді християнської етики та вимоги політичного розуму візьмуть верх серед обох народів та не допустять до того, щоб ці народи стали сліпим знаряддям більшовизму у самовинищуваючій боротьбі.

Цю відозву доручаємо обговорити на всіх сходинах чи відправах українських організованих клітин, і познайомити з її змістом замешкале на Вашім терені польське населення.

Зокрема, доручаємо всім нашим клітинам вести посилену освідмлюючу акцію серед українського населення по думці цієї відозви і всіма доступними середниками реалізувати висловлену у відозві засаду⁴⁵.

І в умовах гітлерівської окупації українці хотіли жити на прабатьківській землі в мирі зі своїми сусідами, які вже вкорінилися серед них. Про це заявляли, на це сподівалися. Але не було відповіді.

Поляки не розуміли, як пите І. Молодій, що німецькі окупанти, такі вмілі в розсварюванні народів, не внесли у взаємний стосунок українського й польського селянина чогось нового, тому що по німецьких лігенштафтах їх трактували з однаковим приниженням, однаковою

мірою використовували. Жоден з них не отримував більшої платні. Чи інші були контингенти, сплачувані польськими рільниками, від контингентів, стяганих з українського хлібороба? Єдині належні їм тоді, на погляд німців, права, права унтерменшів - працювали на обидва боки. За всякий прояв спротиву селяни обох націй потрапляли в концентраційний табір чи на примусові роботи до Німеччини, і ніхто не міг тому протиставитися. Так само безпощадно поборювали німці й підпільні організації чи то українські, чи то польські: кулею в лоб. Степан Бандера та генерал Ровецький — «Грот» сиділи в одному концтаборі.

Під час перших років війни польський селянин, нагодований перед нею лиш ідеями могутньої католицької Польщі, опинився без якогонебудь політичного проводу. Він спокійно ждав кінця війни. Так само ждав і його український побратим з-за Сяну. Тим часом польські провідні еліти в краю і за кордоном творили рух опору. Однак навіть німецька загроза не довела польські еліти до спільної думки, до співпраці, по лісах волочилися різні відділи, називалися вони разом АК, проте відомо було, що тих АК є принаймні кільканадцять, що всередині польського підпілля таки йде тиха партійна й ідеологічна гра. З-під нібито одного політичного проводу поляків на поверхню вихоплювалися десятки різних починів, організацій, які не хотіли знати одна про одну, але всі завзято називали себе найширше польськими»⁴⁶.

Справді: виникає просте питання, чому ті різні відділи й організації, очолювані «паном поручником», фактично не підлягали одному проводові й не лише не співпрацювали з собою, але часто й поборювали один одного, замість усю силу спрямувати проти найгіршого ворога — проти німців? Щодо німців їхні погляди різнилися, багато було навіть охочих до співпраці, проте щодо українців усі озброєні політикою та крісами поляки були однастайні: знищити! Видно, не всю силу спрямували поляки тоді проти окупантів, коли була ще сила нищити українських селян!

Це мене дивувало, згадує І. Молодій, «але поляки відкрили рівний з німецьким фронт — антиукраїнський! Коли порівняти міру загрози від українців і німців, то видно що реакція проти перших була чомусь перебільшена. Про що йшлося? Чи не можна було звернутися лише проти німців, добре озброєних, вишколених і цинічно ширих у замірі знищити весь польський народ?

Чому польське підпілля не боролось на наших теренах так само активно з німцями, як з українцями? Адже якраз у час, коли німці в 1944 році відступали й діяти проти них було найлегше, саме тоді

в травні доходить до масових убивств українців. Проти німців боротися було важко, проти безборонних українців легко як же легко було зігнати всю роками вигодовану злість! Взяти своє за німецьке приниження!

Невже проти українців дозволено було всякому все і вся? Власне тоді, на початку 1943 року, вирішувалася доля українців на просторі від Сталевої Волі, уздовж ріки Сяну аж по Сянік і далі на захід, по Криницю. Сотні сіл уже тоді було засуджених на смерть. Так хотів провід темної селянської маси. Це був темний провід, але ж відомо, що були й польські політичні та костельні еліти. Вони не повинні були дати понести себе загальному кривавому настроєві війни. Де були тоді освічені польські громадяни?! Де були провідники могутнього польського костела?! Де був політично-мілітарний провід? Чи не видно було, що наперед із заходу, а потім зі сходу йде страшна тоталітарна сила, яка схватить і задушить кожного на своїй дорозі?! Навіщо було творити ще одно вбивство, коли два велети, гітлерівський і совітський, уже достатньою мірою показали пекло масової смерті? Що за дух гордині заслонив очі полякам?»⁴⁷

На жаль, плануючи будувати післявоєнну однонаціональну Польщу, і її еміграційний уряд у Лондоні, і польське підпілля над такими питаннями не задумувались. З усього видно, вони вважали, що нову Польщу можна збудувати і на трупах українців, і на згарищах українських сіл. Подібних методів світова цивілізація не сприймає, а історія про них буде постійно нагадувати.

Примітки

¹ Cz. Łuczak, *Hitlerowskie plany przestrzennego zagospodarowania okupowanej Polski (1939-1945)*. Polska. Niemcy. Europa, Poznań 1977, s. 589.

² *Ibidem*, s. 591.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України - ЦДАГОУ: фонд 1, опис 101, справа 1651, аркуші 1-14.

⁴ В. Кубійович, *Українці в Генеральній губернії. 1939-1941*, Чикаго 1975, с. 180-182.

⁵ *Ibidem*, с. 182-183.

⁶ *Ibidem*, с. 185-186.

⁷ *Ibidem*, с. 186-188.

⁸ *Ibidem*, с. 188-189.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України - ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 94, арк. 1.

¹⁰ ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 143, арк. 15.

¹¹ ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 92в, арк. 2.

- ¹² ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 89а, арк. 106.
- ¹³ ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 84а, арк. 2.
- ¹⁴ В. Кубійович, *op.cit.*, с. 61-63.
- ¹⁵ *Ibidem*, с. 63-64.
- ¹⁶ *Ibidem*, с. 64-65.
- ¹⁷ І. Гват ь, *Історія Лемківщини до вигнання лемків* [в:] *Лемківщина. Земля, люди, історія, культура*, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто 1988, ч. 1, с. 159.
- ¹⁹ ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 1, спр. 15, арк. 1а, 2, 4.
- ¹⁹ *Ibidem*, арк. 10.
- ²⁰ ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 13, арк. 71-71 зв.
- ²¹ *Ibidem*, арк. 71зв.
- ²² *Ibidem*, арк. 125.
- ²³ *Ibidem*, арк. 27зв.
- ²⁴ *Ibidem*, арк. 112зв.
- ²⁵ *Ibidem*, арк. ЮОзв.
- ²⁶ *Ibidem*, арк. 101.
- ²⁷ L. Podchorodecki, *Historia Polski. 1796-1996*, Warszawa 1997, s. 217.
- ²⁸ J. Mroczkowski, *Wojna w Oleszyczach* [w:] „Karta” 1998, nr 24, s. 101.
- ²⁹ ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 49, арк. 37.
- ³⁰ ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 936, арк. 4-5.
- ³¹ ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 124, арк. 11.
- ³² ЦДАВОВУ: ф. 3959, оп. 2, спр. 45, арк. 1.
- ³³ Цит. за: В. Сергійчук, *Трагедія українців Польщі*, Тернопіль 1997, с. 36.
- ³⁴ В. Процюк, *Книга пам'яті*, Львів 1996, с. 57-93.
- ³⁵ *Ibidem*, с. 56.
- ³⁶ ЦДАВОВУ: ф. 3383, оп. 1, спр. 136, арк. 1-3.
- ³⁷ ЦДАВОВУ: ф. 3383, оп. 3, спр. 2, арк. 166.
- ³⁸ *Ibidem*, арк. 166.
- ³⁹ ЦДАВОВУ: ф. 3833, оп. 1, спр. 153, арк. 9.
- ⁴⁰ *Ibidem*, арк. 27, 29.
- ⁴¹ І. Молодій, *Самооборона* [в:] «Наше слово», Варшава 1996, № 46.
- ⁴² ЦДАВОВУ: ф. 3833, оп. 1, спр. 153, арк. 2.
- ⁴³ «Наше слово» 1996, № 46.
- ⁴⁴ ЦДАВОВУ: ф. 3833, оп. 1, спр. 153, арк. 12.
- ⁴⁵ *Ibidem*, арк. 23.
- ⁴⁶ «Наше слово» 1996, № 46.
- ⁴⁷ *Ibidem*.

Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації

Хід польсько-німецької війни, а також вступ 17 вересня 1939 р. радянських військ на територію II Речіпосполитої частково розвіяли ня лії українців на створення незалежної держави. Українські борці за незалежність у країні і на еміграції думали, що розвиток подій принесе їм сподівану волю і призведе до створення суверенної української держави.

Ці надії українці пов'язували з політикою III Рейху. Однак, події в Закарпатській Україні 1938 р., атакож радянсько-німецький пакт про ненапад, укладений 23 серпня 1939 р., похитнули безмежне довір'я українців до німців.

Німецька сторона, головним чином абвер, змушений був докласти неабияких зусиль, щоб надалі використовувати український натовп у своїй політиці. Українські націоналісти побоювалися перспективи приєднання етнічних українських земель до СРСР, що так і сталось у жовтні 1939 р. Майже вся Західна Україна опинилася в межах СРСР. Тільки невеликі її частини, названі націоналістами ОУН «Закерзонським краєм» увійшли до складу Генерал-губернаторства (Г-Г).

Підписана 28 вересня 1939 р. угода між СРСР і III Рейхом встановлювала лінію кордону між цими державами. Обидві сторони 16 листопада 1939 р. підписали документ про добровільний обмін (репатріацію) полоненими. Торкалася вона, між іншим, питання часткової евакуації німецького населення СРСР і повернення частини українського та білоруського населення з Генерал-губернаторства до СРСР. Наприклад, в першій половині 1940 р. з Г-Г було переселено майже 10 тис. українців. Вважається, що в той же ж час близько 20 тис. українців втекли на територію III Рейху. Допомогла їм у цьому депортаційна комісія, що діяла у Львові під керівництвом професора Ганса Коха. Одночасно, в результаті діяльності радянської депортаційної комісії 35 тис. українців і білорусів повернулися до СРСР. Отож, протягом 1939-1940 рр. до Генерал-губернаторства прибуло всього

4060 тис. українських емігрантів з Західної України¹. Незважаючи на обіцянки німців, Західна Україна не стала основою «Самостійної України» - держави, що під керівництвом українських націоналістів і опікою III Рейху повинна була простягтися від Чорного моря і Кавказу до Сяну і Вепру та аж до Білової. Останнє слово було за Гітлером, який в 1936 р. стверджував, що «[...] якби Іран із своїми величезними покладами сировини, Сибір зі своїми багатими лісами, Україна зі своїм чорноземом належала німцям, тоді ми під керівництвом націонал-соціалістів купалися б у багатстві»².

З іншого боку, згідно даних Мартина Брошата, міністр закордонних І справ III Рейху Й. Ріббентроп нібито заявив 12 вересня 1939 р. адміралові В. Канарісові [конференція в Єловій - М. Я.], що Гітлер брав до уваги можливість утворення самостійної Західної України. Це була б держава-сателіт, спрямована проти СРСР³.

12 жовтня 1939 р., згідно декрету Гітлера, на частині польських земель було утворено Генерал-губернаторство. Губернатором цієї території став Ганс Франк, який 26 жовтня 1939 р. урочисто проголосив її утворення. Йому підпорядкувалися всі адміністративні відділи, а він підпорядковувався безпосередньо А. Гітлеру. Підлеглими Г. Франка були: керівник управління Генерал-губернаторства, командування СС і поліції, яким в свою чергу підпорядковувалися начальники поліції охорони порядку та безпеки.

До складу Генерал-губернаторства входило 4 дистрикти (Люблінський, Краківський, Варшавський і Радомський), що склалися з 56 сільських і 7 міських повітів. В 1941 р. до нього було приєднано п'ятий дистрикт - Галичину з центром у Львові. Спочатку в Генерал-губернаторстві (осінь 1939 - весна 1940 рр.), порівняно із іншими польськими землями, які увійшли до складу III Рейху, терор німецького окупаційного режиму не був таким брутальним і не торкався всіх верств польського суспільства та не охопив всіх галузей суспільно-господарського життя. Залишилися польські роботодавці, існували нечисленні початкові і професійні школи для поляків.

В межах Генерал-губернаторства (без Галичини) проживало понад 12 млн. осіб, з них - 750 тис. українців. Територія Г-Г становила близько 17 тис. кв. км. Українське населення проживало вздовж кордону із Словаччиною і Угорщиною (від р. Попрад до Сяну), над верхнім Бугом (Холмщина), а також західніше центрального і частково нижнього Бугу (Підляшшя). За німецькими джерелами кількість українців в окремих дистриктах становила: в Люблінському - 467 тис., і в Краківському - 252 тис., у Варшавському - 21 тис. і Радомському - 4 тис. На польських територіях, приєднаних до III Рейху, також

проживало майже 11 тис. українців. Подальший ріст населення в Г-Г (не рахуючи Галичини) в 1941 р. пояснювався напливом 36-и тис. переселенців, а також приєднанням до Краківського дистрикту кількох десятків гмін, які налічували близько 300 тис. мешканців. За даними Головної опікунської ради до Г-Г (до 1 березня 1942 р.) направлено 380 тис. поляків, виселених з території II Речіпосполитої, яка ввійшла до складу III Рейху. Загальна кількість осіб направлених до дистриктів Г-Г становила у Краківському воєводстві - 98 тис., Люблінському - 87 тис., Варшавському - 111 тис., Радомському - 83 тис. Частина переселених поляків потрапила на території, де переважало українське населення. Тому у них виникли великі проблеми з працевлаштуванням і житлом, що додатково загострювало на цій території польсько-український конфлікт, що наростав.

До Жешівського повіту також прибуло кілька тисяч українських націоналістів. їх головний осередок знаходився в Кросні і очолив його Микола Лебедь. Там було створено українську поліцію, яка складалася з членів ОУН, а також там було багато інших українських органів, включаючи і суд. В 1940 р. населення Генерал-губернаторства нарахувало 13 млн. чоловік, а після приєднання дистрикту Галичина, збільшилось на кілька мільйонів. За німецькими даними на 1 червня 1942 р. населення Генерал-губернаторства становило 17 115 581 жителів, 65,42% з яких - це поляки, 20,83% - українці, 11,28% - євреї⁴.

Український націоналізм використовувався з одного боку гітлерівською розвідкою та армією, а з іншого - Міністерством закордонних справ, закордонною партійною організацією та апаратом безпеки III Рейху. Різноманітність цих зв'язків була наслідком гострих конфліктів в апараті влади III Рейху, а також різної оцінки сил та можливостей окремих українських націоналістичних груп. Німецька сторона помічала слабкість суспільної підтримки кожної з цих груп і тому допомагала їм всім.

Найбільш цінними для III Рейху були ті українці, які раніше брали участь в так званому прометеївському русі, спрямованому на підтримку різних націоналістичних рухів з метою підризу СРСР. Саме через це представники абверу дозволили проф. Смаль-Стоцькому залишити Львів під час вступу радянських військ у 1939 р.⁵ У II Речіпосполитій професор Смаль-Стоцький був директором Українського наукового інституту у Варшаві і швидко перейшов на бік III Рейху та проголосив тези про культурну місію Німеччини щодо України, що не завадило йому бути міністром закордонних справ в еміграційному уряді Української Народної Республіки. Пізніше він був відправлений з Генерал-губернаторства до Праги, де перебував під наглядом гестапо. По-

дібну еволюцію пройшов професор Дмитро Дорошенко, котрий у своїх працях підкреслював, що керівні німецькі кола цінують українського партнера на сході⁶.

У Генерал-губернаторстві німецька влада швидко звернула увагу на українську меншину. Стосовно неї Г. Франк твердив, що у міжвоєнний період власті П Речіпосполитої не спромоглися належним чином унормувати становище і надати відповідні права цьому населенню. Українці терпіли національне гноблення і опинились у тяжкому матеріальному становищі. З іншого боку, Г. Франк вирішив застосувати політику *Divide et impega!* Це було чітко проголошено ним 12 квітня 1940 р. на засіданні уряду Генерал-губернаторства⁷.

Згідно заяви Г. Франка від 3 травня 1940 р. українці могли мати свою церкву, культуру, мову та добродійні організації, які повині були бути лояльними III Рейху. Українські надії на утворення великої України необхідно було відкинути безповоротно. «Найенергійніших» українців залучали до державної чи гмінної поліції в якості охоронців поляків.

12 квітня 1940 р. на черговому засіданні уряду Генерал-губернаторства Г. Франк заявив, що не дозволить утворення будь-якого великого політичного об'єднання українців, а лише щось на зразок організацій взаємодопомоги і опіки. 4 березня 1940 р. Він заявив, що німецька влада не буде терпіти будь-якої організованої партії чи народного представництва.

Працівники абверу намагались скористатись взаємною неприязню та антипатією слов'янських народів. Для них українська проблема була важливою лише в інтересах контррозвідки. Тому в українських селах вони мали своїх інформаторів та агентів, а з військово підготовлених українців організували охорону промислових підприємств (веркшутц), хоча не розраховували на їх вірність у критичних ситуаціях. Українська політика, з точки зору німецької політичної поліції, могла проводитись тільки під керівництвом і в інтересах німців. Відкидалась можливість будь-якого об'єднання всіх українських груп в один український народний союз. Переговори потрібно було вести з усіма групами. Абвер міг творити таку політику за рахунок українських інтересів.

Представники сил безпеки і поліції цінували декого з українців, враховуючи їхнє вороже ставлення до поляків, досконале знання країни та людей. Але не розраховували на лояльність цієї національної групи⁸. За всіма цими заходами пильно стежило польське підпілля, хоча ставлення поляків не завжди було чітким. Наприклад, в інформаційному віснику «Побудка» (№ 20, 14 травня 1940 р.) ця політика оцінювалась так: «[...] Багато фактів свідчать про те, що німці на

території губернаторства є покровителями українців і намагаються залучити їх до вирішення своїх проблем. Надходять повідомлення, що в глибині Німеччини готують українські військові підрозділи. Також українські підрозділи несуть службу на німецько-угорському кордоні, а в ряді місць українське та білоруське населення отримує від німців вогнепальну зброю (без набоїв). Цей німецько-український флірт супроводжується у той же час фліртом між українцями та союзниками на заході. В Парижі діє Український комітет у складі трьох осіб: Прокопович - голова, Безручко - військовий міністр і Удовиченко - комендант українського легіону, утвореного під крилом союзників. Цей комітет, звичайно, не вважається українським урядом, та союзники проводять з ним переговори [...]». З жовтня 1939 р. відбулася у Кросно нарада з українським громадсько-політичним активом. В ній брали участь діячі з Бескидів, Прикарпаття і надбужьких областей Люблінщини. Було розглянуто низку питань, а саме: запровадження нових філій «Просвіти», відкриття українських шкіл з університетом, створення нових українських кооперативів з наглядом апаратом. В політичній галузі ставилася вимога утворити український центральний осередок, який керував би усім життям української громади і представляв би його німцям. Але німецька сторона не мала наміру серйозно ставитися до цих вимог⁹.

У другій половині листопада 1939 р. полковник Роман Сушко в Кракові провів другу нараду, яка апробувала проект створення Українського народного об'єднання (УНО), визначила його територіальну мережу і призначила головою Володимира Кубійовича.

У жовтні і листопаді 1939 р. почали створюватися різні українські національні комітети, метою яких був захист своїх інтересів від німецької влади, допомога українському населенню (втікачам і військовополоненим), а також збільшення українських маєтків у прикордонних районах, звідки виселили 20 тис. євреїв. У грудні 1939 р. при німецьких органах влади була введена посада довірених українських осіб.

Німецькі органи влади, між іншим, не визнавали права українців на політичне представництво у Генерал-губернаторстві і принципів кантональної національної політики. Німці самостійно, без участі української сторони, розробили статут і проект організаційної територіальної мережі Українського центрального комітету (УЦК).

Комітет мав стати організацією соціальної опіки. Однак, завдяки українській підприємливості та німецькій уступливості, він став організацією з широким спектром громадської діяльності, наділеною повноваженнями в галузі освіти та господарства. На місцях, як

районні представництва УЦК, діяли Українські допомогіві комітети (УДК), а їх довірені особи знаходилися у кожному селі. Їхня діяльність контролювалася радниками губернаторів з українських питань. У межах системи УЦК-УДК виникли Українські освітні товариства (УОТ), які проводили культурно-освітню діяльність серед українців. У кінці червня 1941 р. існувало 885 УОТ, які своїм впливом охопили від 80% до 90% українських сіл. 10 з 26-и територіальних відділів, підлеглих УДК, діяло на етнічних польських землях, і 10 з 33 районних представництв УДК діяло також на чисто польських землях. Дослідження, проведені професором Ришардом Тожецьким, переконливо свідчать про те, що в керівних органах УЦК, в 26 УДК, у 41 представництві, 109 сільських осередках, між 965 довіреними особами, а також між багатьма рядовими представниками було багато українців, що знаходилися на службі абверу, СБ і навіть гестапо¹⁰.

В. Кубійович чітко окреслив мету УЦК - усунути польські впливи, зміцнити національну свідомість українців, а потім повернути від поляків те, що було забрано в минулому. Це відповідало німецькій політиці досягнення рівноваги у національному питанні в Генерал-губернаторстві. Розігрувалися та використовувалися протиріччя польських та українських інтересів, а також старі і нові антагонізми. В замін за це українці отримували певні привілеї та концесії, скажімо, дозвіл на створення УОТ, вигідніші, ніж поляки, умови для розвитку науки та освіти, більші пайки регламентованих товарів і т. п.¹¹

17 вересня 1939 р. у Холмі до військового коменданта полковника Гейгера прийшла делегація від українців, очолювана православним священиком Ігорем Кікецем. Делегація запевнила окупаційну владу у своїй лояльності. Члени делегації скаржилися на складне становище українців і просили надати їм допомогу. 2 листопада 1939 р. Український комітет, який був організований раніше, влаштував за дозволом влади урочисте святкування незалежної України, яка виникла у 1918 р. Відбувся святковий концерт, на якому в присутності німецьких офіційних осіб прозвучав український національний гімн. У Холмі також був створений осередок Українського допомогівого комітету, який очолив адвокат А. Павлюк (а пізніше М. Мостович). Незабаром були організовані українські школи та гімназійні курси, а також почала розвиватись українська кооперація.

Вересневу кампанію на території Генерал-губернаторства «пережив» 161 український кооператив та 2 окружні правління. Юліан Павліковський, відомий господарський та кооперативний діяч, спробував відновити український кооперативний рух спершу на місцях, у повітах, а пізніше - на центральному рівні, але це йому не вдалося.

Організовувалися українські повітові кооперативні спілки, які підпорядковувалися німецьким повітовим коопераціям (крайсенгеноссеншафтен). Ці, в свою чергу, підлягали ревізійним спілкам у Люблінському та Краківському дистриктах. Український нагляд над українськими кооперативами був лише *де-юре* патронатським. Очолював Патронат української кооперації (ПУК) інженер Ю. Павліковський. Все підлягало німецькому центральному управлінню (ландвіртшафтліхе централштелле). Станом на 31 березня 1941 р. українській кооперації належало 995 кооперативів і кооперативних спілок, з них у Люблінському дистрикті знаходилося 586, Краківському - 409. Українська кооперація лише частково служила своєму суспільству, даючи йому невелику користь. В основному - це збереження майна, маніпуляція нормами товарів, гарантія доступу до продовольства, підтримка традицій і підготовка людей для господарської адміністрації (особливо для системи регламентації). Українські кооперативи не завжди діяли так, як передбачалося німецькими планами. Польському селянині не завжди було фінансово та економічно вигідно користатися послугами українського кооперативу. Взаємних претензій вистачало. Для розвитку польської кооперації в Генерал-губернаторстві були також досить сприятливі умови. У 1940-1942 рр. виникло понад 2 тис. польських кооперативів¹².

У Холм та сусідні міста прибували українці, в тому числі й вихідці з Волині. Хоча в повітах значний відсоток жителів становили українці (напр., у Грубешівському - майже 40%, Влодавському - майже 30%, Холмському - 23%, Білгорайському - майже 18%), проте націоналісти не були задоволені тим, що в Грубешові проживає лише 200 українців, а Влодава українізується з великими труднощами¹³.

У кінці листопада 1939р. під час службової поїздки до Люблінського дистрикту генерал-губернатор Г. Франк відвідав Холм, де виявив свою неповагу до української національної меншості. Ця поїздка мала переломне значення для української справи на цих теренах. Місцева влада свідомо завищила кількість українців, стверджуючи, що на цих землях проживає 500 тис. осіб української національності. Були намічені плани допомоги українцям, але у такому контексті, щоб вони зачепили польські інтереси. Вирішено оточити опікою українське населення, допомогти у відбудові і поверненні церков, а також призначити війтами, солтисами, директорами лояльних українців. На мішаних територіях передбачалося утворити українську поліцію і значно розширити українське шкільництво. Німці намагалися провокувати і роздмухувати конфлікти з поляками та євреями¹⁴. У березні 1940 р. Г. Франк з цього приводу сказав так: «Поліція у своїй роботі може

опиратися на окремі елементи, передовсім, на українські. Хоча вони й відносяться до німців не надто приязно, але нас єднає одне - ненависть до поляків»¹⁵.

Про ставлення Г. Франка до окремих національностей свідчить його доповідь на засіданні ради Генерал-губернаторства, що відбулося 23 квітня 1940 р. На спеціальному засіданні з питань забезпечення населення продуктами харчування він сказав, що євреї його не цікавлять зовсім, поляки лише як резерв робочої сили, але українці, за словами Франка, є тією категорією, до якої, «потрібно до певної міри ставитись добре. Їх кількість від 600 до 700 тис. осіб. Якщо вони не здатні забезпечити себе самі, то варто їм у певній мірі допомогти в інтересах нашої політики щодо поляків»¹⁶.

Ці слова швидко були втілені в практику. Так, вже у 1941 р. продуктивний пайок мав калорійність: для німців 2 310 калорій на день, для українців - 930 калорій, для поляків - 654, для євреїв - 184 калорії¹⁷.

Відомі й інші цинічні висловлювання Г. Франка про справжні наміри німецької влади щодо українців. У вересні 1940 р. він, між іншим, сказав: «[...] Ми бачимо, що на думку багатьох українців, Генерал-губернаторство є щасливою нагодою повернути їм свою велику українську державу. Але ми не можемо дозволити собі використати нас у цих цілях. Настійно прошу вас безперестанку пояснювати керівникам усіх рангів, що українці є „приятелями” німців, але далеко не задушевними. Прошу й надалі залишатися з українцями у хороших стосунках, але завжди дотримуватися належної дистанції». Значно пізніше і відвертіше Г. Франк скаже, що після війни як з поляків, так і з українців «буде рубанка»¹⁸.

Керівництво III Рейху, надаючи неоднакові права та привілеї різним етнічним та національним групам, намагалося пересварити громадян окупованих польських земель. Однак, у кардинальних питаннях відношення до українців і поляків було однаковим, а саме у питаннях примусового збору податків, вивезення на примусові роботи, жорстоких покарання за невиконання покладених обов'язків та різних наказів. Про те, що тягар обов'язкових поставок був дуже тяжким, свідчить той факт, що 60% усіх продуктів харчування (згідно німецьких даних), які III Рейх збирав з окупованих країн Східної Європи, припадало на Генерал-губернаторство. Військова промисловість цього краю виробляла майже 25-30% усієї амуніції, тут також виготовлялася зброя та військово спорядження¹⁹.

Багато українців за свою довоєнну співпрацю з комуністичними (КПЗУ) чи націоналістичними організаціями (які не співпрацювали

з німцями) стояли на обліку у гестапо і в поліції. Деякі українці займали яскраво виражену пропольську позицію, а у декого з них національна свідомість була на низькому рівні.

Щоб викликати прихильність українського населення, німці дали дозвіл на створення мережі шкіл з українською мовою викладання. У 1940 р. в Генерал-губернаторстві було 876 таких шкіл, а в 1941 р. - 929. Їх відвідувало понад 95 тис. учнів, яких вчили 1370 учителів. На 100 учнів припадала одна українська школа, а на одного вчителя - 65 дітей. Вразливим місцем цієї системи освіти було те, що третина учителів не мали відповідної кваліфікації, хоча з території Генерал-губернаторства, Рейху та протекторату Чехія і Моравія було прислано 110 висококваліфікованих викладачів. Для націоналістів питання освіти мало виняткове значення, адже завдяки відносній свободі дій українські вчителі могли поширювати національні та націоналістичні ідеї серед дітей. Гірше було з підручниками: ті, які видавало Українське видавництво, рецензувалися німцями. В українців, між іншим, було дві гімназії - в Холмі та Ярославі, а також педагогічні семінарії, професійні курси гімназійного рівня, а також професійні школи. Діяв Український науковий інститут в Берліні. Не було великих проблем з отриманням дозволу на здобуття вищої освіти в Рейсі та протектораті. Єдина проблема полягала у наявності фінансів та атестату. Протягом 1941-1942 навчального року на території Генерал-губернаторства працювало 13 українських загальноосвітніх шкіл, а польських гімназій не було взагалі.

За оцінкою німецької влади, цього було досягнуто шляхом заміни польських шкіл на українські, без врахування національних пропорцій учнів. Так, наприклад, у Влодавському повіті, де перед війною було всього 118 початкових шкіл, кількість польських шкіл зменшилася на 58, які замінили українськими. Пізніше, внаслідок зміни німецької політики щодо українців, ця тенденція загальмувалася і навіть зазначився спад у розвитку українських шкіл. У другій половині 1942 р. на Підляшші і в Холмському повіті українських шкіл було близько 600, але з цього часу кількість їх помітно зменшується. Наприклад, в кінці 1940-1941 навчального року їх було 46, на початку 1943-1944 н.р. - 38, а в кінці цього ж року лише 18. Це було результатом тиску польських учителів, незацікавленістю батьків такого типу школами у мішаних селлах, а також недостатньою кількістю українських педагогів²⁰.

У той же час ліквідовувалися польські вищі та середні навчальні заклади. Німецька окупаційна влада лишила тільки мережу початкових та професійних шкіл з урізаною навчальною програмою. Для поляків залишили обов'язкове семирічне навчання, але протягом двох

останніх років діти звільнялися для виконання домашніх робіт. Німецька влада рахувала, що справжня дорога до онімечення вела через німецьку школу. Вважалося, що для поляків потрібно відкривати найпростіші школи з польською мовою навчання, де німецька вивчалася б на такому рівні, щоб розуміти та виконувати розпорядження німців. У польських школах на одного вчителя припадало 90 учнів (дані середини 1944 р.). При такій ситуації єдино можливим для поляків залишилося нелегальне навчання. Лише протягом 1942-1943 рр. ним було охоплено майже 150 тис. польських дітей та юнаків. Програмою середньої школи таємно оволодівали 65 тис. учнів. Генерал-губернаторство було вкрите мережею нелегальних культурно-освітніх польських організацій та центрів. В 1943 р. у професійних школах навчалася 27 тис. учнів, набувало професійних навичок 5,5 тис. осіб, а на окремих підприємствах курси перекваліфікації відвідувало майже 20 тис. осіб²¹.

Українська національна буржуазія на території Польщі, згідно з побажаннями гітлерівців, широко декларувала свою лояльність до окупаційної влади і прагнення до конструктивної співпраці. При цьому не лише ОУН, але й інші українські угруповання проголошували свою підтримку III Рейху. Так, з нагоди дня народження А. Гітлера такого типу заяву 19 квітня 1940 р. українська делегація офіційно виголосила в Кракові на Вавелі генерал-губернатору Г. Франку. Керівник делегації Володимир Кубійович, між іншим, сказав: «[...] Український народ у Генерал-губернаторстві вдячний фюрерові Великої Німеччини за те, що він взяв його під свою опіку і призначив Генерал-губернатора своїм заступником [...]»²².

Німці, послідовно реалізуючи політику так званої колонізації Сходу, не ставили за мету створити самостійну Україну. 90% українців, які проживали на території УРСР та інших республіках СРСР, за концепцією Альфреда Розенберга, представленою в меморандумі 25 березня 1941 р. А. Гітлерові, мали бути понімеччені. Аналогічно за так званим Східним генеральним планом (Generalplan Ost), опрацьованим під керівництвом Г. Гіммлера в другій половині 1941 р., передбачалося виселити більше 31 млн. осіб у західний Сибір. Поляків мало бути вивезено 80-85%, тобто майже 20 млн., із Західної України - 65% населення, в основному, українців, а з Білорусії - 75%²³.

Згідно Генерального плану «Ост», поляки і українці, так як білоруси та росіяни, мали бути частково ліквідовані, а частково переселені за Урал. Така доля чекала й українських націоналістів із Західної України. За висновками Головного управління безпеки, які були

зроблені до Генерального плану «Ост», на Сибір передбачалося виселити мешканців Західної України²⁴.

У цьому чітко проявляється підступна гра німців, а з іншого боку, сліпота українських націоналістів, які безмежно довіряли своєму німецькому союзникові. Це підтверджують слова Г. Франка, сказані 12 вересня 1941 р. на засіданні правління Генерал-губернаторства: «[...] Всіх нас цікавить українська справа. Ми прийшли до висновку, що на думку українців, Генерал-губернаторство є одним із багатьох шляхів, щоб повернути українському народові Велику Україну. З цим погодитися ми не можемо [...] В урочистих промовах до українців уникайте назви „Велика Україна” і т. п. Застерігаю вас також від постійного вивішування прапорів з українськими барвами чи від надмірного висування українців у ролі представників власної держави. Українці - громадяни Великого Німецького Рейху, бо проживають на німецькій території [...]»²⁵.

У 1940-1941 рр. багато націоналістичних діячів через негативне ставлення до них влади СРСР переходило Сян і діставалося на окуповану німцями територію. Серед них, між іншим, були Василь Мудрий, який до війни очолював українське парламентське представництво у сеймі II Речіпосполитої, колишні члени парламенту д-р Володимир Загайкевич, Баран, Витвицький, Яворський, Заватикул, Пеленський, сенатор Лободич та інші. Вони зосередилися в південно-східній частині Генерал-губернаторства - у Перемишлі, Сяноці, Яслі, Холмі, Ярославі²⁶.

З кінця 1940 р. центром діяльності українських націоналістів стає Краків. Місто, у якому проживало мало українців, але знаходилося правління Генерал-губернаторства та у Вавелі перебував Г. Франк. У той час там діяли С. Бандера, А. Мельник, і навіть переїхав з Берліна князь П. Скоропадський. Українські діячі займали високі посади в уряді губернатора, міській управі, а також в інших німецьких установах. Подібна ситуація склалася й в інших містах Краківського дистрикту. Всі вони були тісно зв'язані з абвером. В. Кубійович назвав краківську службу «кохштелле», бо у її складі були Ганс Кох, д-р Теодор Оберлендер, полк. Альфред Бізанц. Тісній зв'язок з ними підтримували д-р Генріх Куртц і д-р Фріц Арльт з управління Г-Г. До літа 1940 р. референтом з українських питань у краківському абвері був Д-р Т. Оберлендер.

Варто підкреслити, що порівняно з поляками, українці в Г-Г знаходилися у привілейованому становищі.

Керівники німецької поліції та служби безпеки також фаворизували українців. Ось приклад: після арешту 6 листопада 1939 р. професури

Ягеллонського університету та Краківської гірничої академії (майже 200 вчених), всіх тих, хто на допитах назвав себе українцем, звільнили. Аналогічно у 1939 р. польських військовополонених українського походження було розміщено в окремих таборах під Берліном і незабаром звільнено. У привілейованому становищі знаходилися й українські лікарі, які займали провідні посади в службі охорони здоров'я Г-Г. Українці мали такі самі як і фольксдойчі картки на харчування (лебенсміттелькарте). Вони могли з дозволу Українського комітету або німецьких повітових властей користуватися радіоприймачами, за що полякам загрожувала смертна кара.

З 27 лютого 1940 р. у великих містах Генерал-губернаторства були організовані українські споживчі пункти і казино, де можна було дістати товари за державними цінами. Вхід туди полякам був суворо заборонений. Німці навіть дозволили організовувати українцям футбольні ліги, між командами яких регулярно розігрувалися матчі. В деяких містах відкрили будинки відпочинку, доступ у які мали лише німці та українці. Українці не обмежували своїх потреб, які в більшості випадків мали яскраво виражений антипольський характер. Так вони вимагали створення українських шкіл у тих місцевостях, де українців було менше, наприклад, у Влодаві та Острові Любельському. Створювалися українські громадські організації напіввійськового характеру як, наприклад, «Українська служба Вітчизні». Українці охоче йшли служити в охорону підприємств та установ. У серпні 1940 р. у верхшутці було 412 німців, 380 українців і 58 поляків²⁷.

Спочатку нічого у ставленні німців не віщувало майбутньої трагедії польського народу. В 1939 р. в Кракові німецька влада дозволила видавати «Ілюстровани кур'єр цодзенни», був відкритий польський театр, в університеті готувалися до початку навчального року. Комендант міста генерал Гоберт побував у склепі маршала Ю. Пілсудського на Вавелі, він вважав доцільним нанести візит ректорові університету проф. Тадеушові Лер-Сплавінському. Деякий час діяв Громадянський комітет під керівництвом архієпископа Сапегі, який намагався нормалізувати життя поляків. Далі комісар міста Ернст Зорнер (пізніше губернатор Люблінського дистрикту) організував у Кракові довірену раду (беріат), що складалася з поляків — провідних громадян міста. Самовільно і короткочасно працював у Любліні польський університет, школи та дошкільні заклади. Діяв польський театр, меншим тиражем та обсягом виходив «Експрес Любельські». Надії поляків на німців, однак, швидко розвіялися. Весною 1940 р. у концентраційний табір Освенцім пішли перші ешелони з поляками.

Усі адміністративні органи, об'єднані так званим управлінням крайсгауптмана (старости), як головної цивільної влади, мали право брати на роботу тільки німців, фольксдойчів чи українських націоналістів. Поляків приймали лише на нижчі посади обслуговуючого персоналу. Наприклад, у 1942 р. в склад сяніцької міської управи ввійшли українці на чолі з адвокатом др. Степаном Ванчицьким, др. Василем Блавацьким і Степаном Царем. Відділ охорони здоров'я також очолив українець д-р Володимир Парафанович. Першого українського бургомістра в Г-Г призначено у Влодаві²⁸. Це сталося в місті, де відсоток польського населення сягав 70. У гмінній та сільській адміністрації посади вйтів і солтистів переважно займали українці, хоча виконували ці функції й поляки. Наприклад, у Бажанівці солтистами були Францішек Вуйцік і Павел Суров'як. У Яцміжі протягом усього періоду окупації керував довоєнний солтис Тадеуш Мазур. А в Сяніцькому повіті більшість вйтів та солтисів були українцями, як, наприклад, Володимир Мазур у Буківську чи Василь Підсосний у Мриглоді. В місцях, де переважало українське населення, майже завжди призначали вйтами і старостами українців.

Не можна однозначно оцінювати ставлення українських вйтів і старост до польського населення. Одні з них були затятими ворогами поляків, інші старалися їм допомогти, як, наприклад, вйт Загір'я Степан Подуфалий, солтис із Заршина Микола Цуприк, лемко за походженням. Українське населення цих місць відзначалося тим, що організувало так звані Похорони польської держави, на яких символічно закопувало в землю національний польський прапор і герб, а також терновий вінець, зроблений з колючого дроту, який нібито наділи на них поляки²⁹.

Національні пропорції на адміністративних посадах почали змінюватися лише під кінець війни. Наприклад, у Г-Г 15 січня 1944 р. національний склад вйтів і бургомістрів виглядав так: у Краківському дистрикті із загальної кількості 369 осіб поляків було 188, українців - 59, в Люблінському дистрикті із загальної кількості 245 осіб, поляків було 120, а українців - 55³⁰.

Серед солтисів, вйтів та бургомістрів, як з польської, так і з української сторін, часто траплялися особи надто старанні та підкупні, такі, що користалися своїм становищем, були серед них і німецькі агенти та прислужники. З 1941 р. польське підпілля почало виносити їм вироки, військові та цивільні суди засуджували їх до страти чи до тілесного покарання. Це необхідно констатувати, щоб зрозуміти, що відбувалося на Люблінщині протягом 1941-1942 рр.

Німецька влада навіть дітей та молодь втягувала в, і без того напружені між поляками та українцями, стосунки. Наприклад, для дітей українських націоналістів у Живці, Олешеві, Турковичах під Грубешовом та в Жегестові були організовані спеціальні підготовчовиховні табори, де українська молодь віком від 7 до 18 років знайомилася з націоналістичними та фашистськими ідеями. Окупанти надавали можливість окремим націоналістам за їх вибором вчитися у вищих навчальних закладах. В 1940 р. у Гданському політехнічному інституті розпочала навчання символічна група з 29 студентів.

Привілеї галицьких українців діяли навіть у глибині III Рейху, де сільськогосподарські працівники та робітники мали право так вільно пересуватися, як робітники західних країн та Чехії. Вони також отримували більші харчові пайки, одяг та взуття.

Українці не підозрювали, що стоїть за кулісами політики III Рейху, нічого не знали про німецькі плани стосовно України. Вони відчували тільки видимі переваги, які надала їм німецька адміністрація в Г-Г. Усім громадським життям українців в Г-Г займався відділ внутрішніх справ, секція народних (національних) справ та громадської опіки. Її очолював керівник окружного управління д-р Фріц Арльт, експерт з національних питань Польщі та СРСР. Його особливо цікавила українська проблема. Для того, щоб здобути гегемонію німців на Сході, згідно його концепції, необхідно було використати українську проблему, надавши українському народові певну самостійність під патронатом Німеччини. Ця концепція не вписувалася у плани А. Гітлера, тому д-р Ф. Артль був відкликаний з Г-Г³¹.

15 жовтня 1939 р. у Кракові з дозволу німецької влади був створений Український комітет з питань переселенців, які залишили території, зайняті СРСР, а також українських військовополонених польської армії. Його очолив д-р Горбовий. Він незабаром направив резолюцію німецькій владі, у якій вимагав об'єднання всіх українських земель з Холмщиною та Лемківщиною включно. Але німці ніяк не відреагували на цей документ. На початку 1940 р. Український комітет був розпушений.

Щоб підпорядкувати собі всі українські справи в Г-Г, німці з квітня 1940 р. організовують Український центральний комітет (УЦК). Його головою був обраний Володимир Кубійович, колишній доцент Ягеллонського університету в Кракові. Його заступником став д-р Кость Паньківський, а пізніше цю посаду зайняв Євген Храплевич. В УЦК активно діяли такі члени ОУН як Йосип Байдуник, Атанас Милянчик, Ярослав Рак, Іван Тесля, Богдан Гнатович та інші. Андрія Мельника, керуючого справами в Берліні, репрезентував Роман Сушко, а пізніше

Роман Шухевич, який ще формально належав до його фракції в ОУН³².

УЦК складався з керівної ланки (голова, заступник, секретар), а також з відділів: організаційно-персонального, працевлаштування, соціальної опіки, опіки молоді, фінансових і культурно-освітніх справ.

На місцях виникали філіали УЦК, які називалися Українськими допомоговими комітетами. Представництва УЦК утворено в дванадцяти повітах Г-Г лише Люблінського дистрикту. Їх центри знаходилися в Білій Підлясці, Холмі, Влодаві, Грубешові, Белзі, Томашові, Білгороді, Красноставі, Пулавах, Янові, Радзині та Любліні³³.

Згідно з намірами німецької адміністрації, УЦК мав перейняти політичну та громадську діяльність політичних партій і громадських організацій, що існували до цього часу. Кожну ініціативу, а також заходи політичного та громадського характеру УЦК повинен був узгоджувати з німецькою владою. З цією метою В. Кубійович направив у Берлін свого постійного представника І. Фігалья. Діячі комітету, які відзначалися значно більшими політичними амбіціями, взяли на себе роль офіційного представника української громадськості перед німцями. Віктор Полішук у праці *Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА* дорікає діячам УЦК, що їх діяльність ніколи не огорнула українців, вивезених до III Рейху з території рейхскомісаріату «Україна», цитую: «[...] Молоді хлопці та дівчата з Великої України, у тому числі й з Волині, мали на одязі знак „Ост” у той час, як молодь з Галичини - знак „У” (Україна). Невільники з рейхскомісаріату „Україна” не мали свободи пересування, їх тримали у бараках під охороною, а молодь з Галичини таку свободу мала, вона навіть могла ходити по місту»³⁴.

Це не зовсім відповідає дійсності. Українська робоча сила з Г-Г, на відміну від земляків зі Сходу та поляків, не носила спеціальних позначок. Ними опікувалися представники підприємств або округу. На території Г-Г українці були німецькими повіреними, мали спеціальні посвідчення, отримували додаткові пайки³⁵.

Протягом 1940-1944 рр. не було жодного серйозного заходу за німецькою ініціативою, який проводився з метою господарської експлуатації Г-Г, у якому б не взяв участь УЦК. Він, передусім, виконував роль гітлерівського пропагандистського рупора, обробляючи в пронімецькому напрямку українську громадську думку. Керівництво УЦК намагалося підпорядкувати собі інші національні меншини Г-Г. У Кракові як пробний зондаж утворено при УЦК білоруський відділ. Але спроби ці потерпіли фіаско³⁶.

Діяльність українських допомогових комітетів суттєво відрізнялася від діяльності польської Головної опікунчої ради, яка була організацією, що займалася громадською і гуманітарною діяльністю³⁷.

УДК натомість широко проводили культурно-освітню, спортивну роботу (79 спортивних клубів), політичну - пропаганда здачі податків, виїздів на роботу до III Рейху і вступу в українську будівельну службу, збирання фондів на так звану «вінтергільфе» (зимову допомогу), великий вербувальний захід до 14 дивізії СС «Галичина», а також підпорядкування своєму впливові українців, вивезених на роботу до Німеччини (майже 40 опікунів).

Восени 1941 р. та взимку 1941-1942 рр. першорядну роль у діяльності УЦК відігравала допомога провізією тим, які постраждали від повені та голодуючим у Прикарпатті. Допомога продуктами харчування, яка була надана влітку 1943 р., охопила майже 100 тис. осіб. Український центральний комітет добивався також права зрівняти українців III Рейху з іншими іноземцями і права вживати українську мову в закладах та публічних місцях Краківського дистрикту, що німці й реалізували у значній мірі³⁸.

7 січня 1940 р. з'явився перший номер «Краківських вістей», як український національний вісник Г-Г, з філіалами в Ярославі і Холмі, які редагував Дмитро Паліїв (голова Фронту національної єдності)³⁹.

Всі свої організаційні і політичні сили українські націоналісти скерували на ті території Г-Г, де проживала найбільша кількість місцевого українського населення: на Підляшшя, Холмщину, Засяння та Лемківщину. Для проведення пропаганди у широкому масштабі вони мали у своєму розпорядженні велику кількість кадрів і технічних засобів. Між іншим вони проголошували: хто не назветься українцем, то буде виселений з цієї території.

Місцева німецька влада разом з діячами УЦК призначали українців війтами і солтисами не лише в селах з переважною кількістю українського населення. Це суперечило рекомендаціям Г. Франка, який радив створити українське самоуправління лише там, де українців була більшість. Застосування в Західній Україні кантональної концепції було не нове для політичної думки польських демократів⁴⁰.

Директорами шкіл, установ, підприємств і т. п. були призначені українці. З метою ще більшого загострення польсько-українських стосунків у Галичині на відповідні посади призначалися поляки. У Львові організовано літні табори для польських дітей, а в інших дистриктах Г-Г - для українських дітей. На польські і українські села накладалася висока контрибуція, яка безпощадно стягувалася. Карні відділи німецької поліції, жандармерії, СС за допомогою української

і так званої польської «гранатової поліції» жорстоко і суворо стягали назначену контрибуцію. У Грубешівському повіті розпочалося поселення українців на польських землях⁴¹.

Власті Г-Г інколи використовували українські інтереси в суперечках з центральною владою III Рейху. Наприклад, так було у справі повернення митрополиту Діонісію православних церков в Г-Г. Ще раніше влада Люблінського дистрикту, в присутності голови УЦК В. Кубійовича, 22 травня 1940 р. урочисто передала Холмський римо-католицький кафедральний костел в руки української автокефальної церкви. Було наголошено, що Холмський собор був «забраний» поляками в 1918 р., а тепер німці знову повернули його українцям. На знак вдячності служителі цієї церкви пожертвували для німецької армії старовинний дзвін. Крім цього, було передано 20 церков, які польська влада перед війною віддала римо-католицькому костелу. В Г-Г православна церква нараховувала 241 тис. прихожан, а греко-католицька - 315 тис.⁴²

Після вересневої кампанії керівництво православної церквою у Г-Г було доручено архієпископу Берліна Ладі. Але швидко вияснилося, що він буде невідгідним для губернатора Г. Франка і українців. Центральна церковна влада переконала владу Г-Г у тому, щоб усунути архієпископа Ладу. За його відмову висвятити на єпископів двох українців (І. Огієнка і архімандрита Паладія). 23 вересня 1940 р. губернатор Г. Франк прийняв у Вавелі делегацію українців на чолі з митрополитом Діонісієм. Останній погодився на українізацію церкви і висвятити пропонованих кандидатів в єпископи, а також склав присягу лояльності Г. Франку. Із Кракова він відправився до Варшави, де знову прийняв сан митрополита, що обмежувався територією Г-Г. Це сталося всупереч волі центральної влади у Берліні⁴³.

Досить великий вплив на розкол в ОУН на початку 1940 р. мали німецькі чинники. Генерал Лахоузен, шеф абверабтайлунг II - військового центру, що займався організацією саботажно-диверсійних акцій, після війни стверджував, що розкол в ОУН був для них справжньою мукою. Після безплідних спроб примирити членів обох фракцій, абвер II вирішив підтримати групу С. Бандери. Це призвело до гострого конфлікту між розвідкою і службою безпеки III Рейху⁴⁴.

Весною 1941 р. у зв'язку з підготовкою III Рейху до агресії на СРСР у Г-Г починає зростати симпатія німецької влади до українців. 22 квітня 1944 р. з нагоди дня народження Гітлера, губернатор Г. Франк дякував українським націоналістам за лояльну й віддану співпрацю і запевняв, що III Рейх плекає щиру приязнь до українського народу. Одночасно на території Г-Г розпочинається посилений набір укра-

їнських націоналістів до збройних формувань та у парамілітарні організації. У спеціально створених українських школах у Кракові, Кросні, Закопаному і Тарнові молоді українці здобували поліційно-військові знання та уміння. 3 грудня 1939 р. у пансіонаті в Закопаному почала діяти таємна поліцейсько-військова школа на 120 осіб.

Частину членів ОУН було залучено до веркшутцу або до охорони концентраційних таборів, де вони несли охоронно-поліцейську службу. В районі Криниці і Дуклі у військових таборах проходив підготовку український легіон у складі 700 чоловік. Він був створений у першому кварталі 1941 р. У цих таборах здійснено поділ легіону на батальйони «Нахтігаль» (німецькі мундири) і «Роланд» (українські мундири).

Політичний нагляд від абверу над українськими відділами здійснював Теодор Оберлендер — визначний німецький спеціаліст у справах політичної організації розвідки і диверсій⁴⁵.

Значну кількість молодих українців було відправлено до парамілітарних відділів Української служби праці (Ukrainischer Heimatdienst), призначених для будівельних робіт. Крім того, вони проходили військову підготовку під наглядом німецьких інструкторів.

Ще з 1938 р. співпрацювали з абвером та СД відділи веркшутцу, що діяли у трьох диверсійних групах, які налічували 200-300 осіб. З українського боку вони підпорядковувалися полковнику Роману Сушку, а крім цього залишалися у розпорядженні командування допоміжної поліції. У червні 1941 р. вони були переформовані у відділи української поліції⁴⁶.

Пізніше українські напіввійськові і поліцейські підрозділи німці використовували для різних завдань, наприклад, для поліцейських та пацифікаційних акцій на Люблінщині, для знищення євреїв в Г-Г, операцій, спрямованих проти партизанів, а також примусового стягнення контрибуції, виселення як польського, так і українського населення. У Г-Г до допоміжних поліцейських угруповань належали: так звана польська «гранатова поліція», єврейська служба порядку у гетто та українська поліція. Не маючи власного командування, вони безпосередньо підлягали німецькому керівництву.

У 1939-1941 рр. знаходилися українські поліцейські пости у південних і східних повітах Люблінського і Краківського дистриктів. З серпня 1941 р. цю поліцію дуже розширено в дистрикті Галичина. Крім цього українські націоналісти в значній кількості опинилися у відомчій поліції (Werkschutz, Bahnschutz). На території Галицького дистрикту були додаткові частини Schutzmannschaften, призначені для охорони господарських об'єктів і для боротьби з партизанськими загонами. Проміжною ланкою Schutzmannschaften і регулярними поліцейсь-

кими полками були Polizeischützenregimenter, які на 30% склалися з німців, а на 70% із завербованих українців. Українці зустрічалися і в Polizeiwach-Battalionе, а також як наглядачі над арештантами і перекладачі та охоронці в окружних управліннях Сіно. Командир СС і поліції в Г-Г мав у своєму розпорядженні, як уповноважений для зміцнення німецького порядку, формування, яке складалося з українських націоналістів, вишколених у спеціальному таборі СС Травнікі біля Любліна. Кількість німецької поліції для наведення порядку становила 10-11 тис. осіб, «гранатової» - 11-12 тис., а української - 6 тис. осіб. У серпні 1943 р. Кубійович, як керівник УЦК виступив із пропозицією зміцнити і сконцентрувати українську поліцію і створити українську місцеву охорону. Німецька сторона не погоджувалася на таку концентрацію тому, що це знищило б мережу базових поліцейських пунктів. Але погодилася на те, щоб озброїти по селах малочисельну українську охорону⁴⁷.

За кілька тижнів до вибуху німецько-радянської війни, ОУН намагалася згуртувати навколо себе найширші верстви українського населення. Згідно рішень II надзвичайного з'їзду ОУН були опрацьовані у травні 1941 р. головні напрямки боротьби і діяльності ОУН на період війни, згідно яких передбачалося створення Українського національного комітету (УНК). Його завданням було проголошення незалежної держави і створення уряду. На чолі УНК стали Дмитро Левицький і Василь Мудрий, а пізніше Іван Горбовий (член ОУН-Б).

З цією метою було проведено конгрес Українського національного комітету у Жешові, що знаходився на території Г-Г, хоча у кінцевій декларації написано, що відбувався він у Кракові (21 червня 1941 р.). Першою декларацією проголошувалося, що до часу відбудови української держави УНК є єдиним представником українського народу. Ухвалено також рішення про відправлення делегатів до Г. Франка для вручення йому цієї декларації. Однак зустріч не відбулася, бо губернатор відмовив під претекстом того, що представники УНК не є громадянами Г-Г. УНК проголосив також маніфест, який теж мав бути вручений Г. Франку. Німецька влада не була зацікавлена у подальшому розколі українського націоналістичного руху перед початком агресії на РСРП⁴⁸.

З великою неприязню поставилися до УНК члени ОУН-М та діячі УЦК, згуртовані навколо В. Кубійовича. У міру зростання впливів УЦК становище цієї організації полегшувалося і збільшувалася кількість українських вимог до німецької влади. До таких відносився і пам'ятний лист, переданий Франку 18 квітня 1941 р. Поряд із вимогами українців, у ньому були положення, що стосувалися й поляків. Йшлося про встановлення та виділення земель, які українці вважали

своїми етнографічними і про виселення звідти поляків. Домагалися і вони Лемківщини вздовж лінії Дукля-Березів-Динів-Пшеворськ, а також Холмщини у межах Брестського договору 1918 р. Тобто українці вимагали майже 17 тис. кв. км. території з населенням 1,2 млн. осіб (у тому числі 525 тис. українців і майже 175 тис. так званих колонізованих українців). Це був дальший розвиток кантональних концепцій Кубійовича, які будуть повертатися в різних варіантах аж до кінця 1943 р. Німецька сторона на це давала відповідь «прийде ще час»⁴⁹.

Уже в середині 1941 р. відпала концепція ОУН-Б про створення І української держави та уряду з участю інших націоналістичних угруповань.

Ця ідея відродилася в українському підпіллі у 1943-1944 рр. під назвою Головна українська визвольна рада. 14 червня 1941 р. Головний провід ОУН-Б видав відозву «До українського народу», яку підписали 115 відомих українських діячів. В основному - це колишні члени УНДО, ФНС, петлюрівці та прихильники Скоропадського. Відозва закликала до єдності українського народу для спільної боротьби під проводом III Рейху.

Перші дні після нападу III Рейху на СРСР були для українських націоналістів винятковим періодом. У Г-Г українське населення, а особливо націоналісти, повірили, що наступив переломний момент для українського народу. Голова УЦК В. Кубійович 25 червня 1941 р. видав відозву, в якій назвав день 22 червня як довгожданий історичний момент для українського народу. У церквах правилися служби за успіхи німецької зброї⁵⁰.

Проголошення 1 липня 1941 р. урядом Ярослава Стецька акту незалежності України стало черговим дієвим кроком. Націоналісти з ОУН-Б вважали, що центральна влада III Рейху його сприйме прихильніше, ніж губернатор Г. Франк. Однак українські націоналісти знову прорахувалися. Через 12 днів німці розігнали уряд Я. Стецька, а його членів інтернували. Інші українські організації були закриті, частину їх членів арештовано, заборонено діяльність всіх бойових українських груп, а політичні партії оголошено поза законом. Це створило сприятливу ситуацію для прихильників Мельника, які першими прийшли до Києва.

Після масових арештів прихильників ОУН—Б, переведених на територію Г-Г, мельниківський Український центральний комітет поширює тут свої впливи. 1 серпня 1941 р. дистрикт Галичина був приєднаний до Г-Г. З двох українських батальйонів на території Німеччини створено 201-й спеціальний батальйон (Schutzmannschaftbatalion 201), призначений для боротьби з партизанами у Білорусії.

Г. Франк постановив з часом усунути з Г-Г не лише поляків, а й українців. У *Щоденнику Г. Франка* під датою 14 січня 1944 р. знаходимо такий запис: «Якщо колись виграємо війну, то не матимемо нічого проти того, щоб зробити з поляків і українців і усього, що тут волочиться, рубанку. Але в даний час йдеться лише про те, чи вдасться утримати у спокої, дисципліні та праці майже 15 млн. ворожого і такого, що організовується проти нас, племені»⁵¹.

У зв'язку з перемогами на східному фронті власті III Рейху разом з канцлером А. Гітлером проявили щодо українських націоналістів значну неприязнь. На це, в першу чергу, впливали наміри перетворити Україну в німецьку колонію. У такій ситуації місця для будівництва соборної України не було.

Однак німці не хотіли повністю розчаровувати українців, можливо, боялись їхнього порозуміння з поляками. У Генерал-губернаторстві німці намагались використати неприязнь українців щодо поляків та євреїв. Після винищення євреїв, переважну кількість населення Г-Г становили українці. Губернатор Г. Франк, маючи у своєму розпорядженні Г-Г німецький адміністративний апарат, хотів і надалі використовувати українських націоналістів для реалізації німецької політики щодо поляків. Це проявилось на територіях із змішаним етнічним складом, у східних районах Люблінського і південно-східних районах Краківського дистриктів. Українське населення було краще забезпечене провізією. Воно мало краще розвинуту систему початкової і середньої освіти, більше можливостей проводити культурні заходи, ніж поляки. В українців не конфісковували майна, як у поляків. Також мали більшу громадянську свободу, хоча водночас українське населення масово вивозили на роботи до III Рейху. До них так само брутально відносилися, не бракувало й масових розстрілів українців. Та в Г-Г винищення українського населення не набрало таких розмірів і форм, як це було в рейхскомісаріаті «Україна» Еріха Коха.

На початку 1942 р. в одній з відозв Головний провід ОУН-М стверджував:«[...] Проголошення незалежності України тільки загострило ситуацію і призвело до послаблення впливу українців на адміністрацію. [...] Воно переконує німців у тому, що для урівноваження наших впливів потрібно допустити до керівних посад ворожий нам елемент, такий, як поляки і москалі [...]»⁵².

У цій ситуації ОУН-М всі свої зусилля зосередила на господарській праці, а також на здобутті і утриманні адміністративних посад у Г-Г.

Народна торгівля (забезпечення й торгівля) мала 14 відділів із 341 магазином, 35 різних продуктових підприємств і 2 допоміжних господарства. Такого типу кооперативів у Г-Г було 13 (2 у Краківському

illy Люблінському дистриктах). За межами цієї мережі діяло понад 96 різноманітних сільських продовольчих кооперативів, яким підпорядковувалося 570 магазинів. «Маслосоюз» мав у Галичині 8 філіалів і 137 районних молочарень, у Краківському дистрикті - 27 і 17 - у Люблінському. Всього у Г-Г було майже 4 тис. українських кооперативів.

Важливу роль відігравало товариство «Сільський господар». Мало воно у Генеральному-губернаторстві 62 повітові філіали і 1815 сільських осередків. Це була аграрно-технічна служба, яка виконувала роль посередника між повітом і селом. Німці вважали її представником українського села перед їхнім лицем. Українці не мали великого впливу на формування партій робочої сили, які вивозилися за межі Г-Г. Тут неподільно керували німці, незважаючи на те, що українці займали багато посад у посередницьких управах праці, арбайтзамтах. У деяких повітах Г-Г їм вдавалося маніпулювати на свою користь національним складом робочої сили, яка висилалась. Та однаково в кінцевому результаті українці становили значний відсоток тих, хто вислався на роботу до III Рейху. З 1053 тис. вивезених за межі Г-Г, 237 тис. становили українці. Хоча потрібно відмітити те, що значна їх кількість виїхала на роботи до III Рейху добровільно⁵³.

Протягом 1942-1943 рр. Український центральний комітет, активно співпрацюючи у Г-Г з німецькою владою, після обмеження впливів ОУН-Б, зміцнив свою позицію і як єдина організація представляла інтереси українського народу у цьому дистрикті. Мельниківці старанною службою намагались заслужити ще більшу прихильність німців.

Терор, який чинив Е. Кох у рейхскомісаріаті «Україна», жорстокість при стягненні контрибуції і робочої сили у дистрикті Галичина, а також арешти провідних українських діячів різних політичних орієнтацій, унеможливили ширшу військову співпрацю німців й українців. Їх діяльність була обмежена охороною господарських об'єктів, гетто, окремих в'язниць і концентраційних таборів, а також до обслуговуючої служби в поліції. Так, наприклад, у спеціальній школі в м. Травнікі на Люблінщині займались підготовкою українців - охоронців, які згодом охороняли концентраційні табори у Майданеку, Штутгофі, Освенцімі⁵⁴.

Весною 1943 р. за концепцією Г. Гімmlера, почалась організація українських військових частин, призначених для боротьби з СРСР. У грудні 1942 р. виявилось, що для перемоги на сході німцям потрібно буде значно більше сил, у тому числі й участі на фронті іноземних формувань. Вже дійсно існували допоміжні частини при вермахті, але в основному, вони несли службу в тилу⁵⁵.

А. Гітлер не давав згоди на існування так званих союзних частин, створюваних із населення завойованих територій. Цю свою позицію він підтвердив перед генералітетом 8 червня 1943 р. у Бергофі. Однак у кінцевому результаті переміг військовий прагматизм, у зв'язку із малою забезпеченістю кадрів у фронтових частинах. З 1943 р. це стосувалося не лише вермахту, але й частин ваффен СС. У таких умовах виникли східні частини СС, де не бракувало українців. Всього у німецькій армії несло службу понад 960 тис. колишніх громадян СРСР, у тому числі приблизно 250 тис. українців⁵⁶.

Дивізія СС «Галичина» мала бути не українською, а галицькою. З проектом її створення виступив губернатор Галичини Отто Вахтер. За підтримкою ОУН-М, разом з УЦК і керівними діячами колишніх політичних партій й угруповань (ФНС, УНДО і гетьманців), у березні 1943 р. Гімлер підтримав план створення 3,5-тисячного полку української поліції СС «Галичина». Німецьке керівництво дивізії було не військове, а поліцейське. Лише шеф штабу дивізії майор Вольф-Дітріх Гайке був офіцером вермахту. Він прибув 10 січня 1944 р. до табору в Пусткові. Тільки три керівні посади в дивізії займали українці: командиром 3 бат. 29 полку був капітан Михайло Бригідер, командиром дивізіону важкої артилерії був Микола Палієнко, а майор Євген Побігущий був командиром 1 бат. 29 полку⁵⁷.

Станом на 3 червня 1943 р. до дивізії «Галичина» зголосилося 80 тис. добровольців, з яких зараховано 50 тис. Перед призивною комісією пройшло 42 тис. українців, з них 27 тис. закваліфіковано, а на службу призвано 25,6 тис. осіб. З цієї кількості зараховано 19 тис. осіб, з яких у лави стало 13,2 тис. У кінцевому результаті підготовкою було охоплено лише 11,6 тис. українців⁵⁸.

З території Г-Г у лави дивізії зголосилося 18 999 українців: з району Перемишля - 1821 особа, з Ярослава - 2732 і з Сянока - 14446 осіб. З цієї кількості на підготовку було взято лише 4939 українців, у тому числі з району Перемишля - 1429 осіб, з Ярослава - 1502, зі Сянока - 2008. Крім 11,6 тис. українців, які входили до складу дивізії, до п'яти поліцейських полків і в галицький резервний поліцейський батальйон призвано понад 7,5 тис. українців⁵⁹.

Формування дивізії підтримали ОУН-М та керівник УЦК В. Кубі-йович, який у числі перших зголосився з власної ініціативи. З початку це був добровільний призов, а вже пізніше у багатьох випадках німці залучали українців силою. При управлінні генерального губернатора створено 12-ти особову українську військову управу на чолі з головою полковником Альфредом Бізанцом. 28 квітня 1943 р. у Львові урочи-сто проголошено створення «галицької стрілецької дивізії СС у рам-

ках якої українська молодь буде мати можливість боротися із більшовизмом». Керівництво ОУН-Б спочатку зайняло негативну позицію щодо формування українських частин під німецьким патронатом. Коли ж стало зрозумілим, що українська дивізія таки буде створена, ОУН-Б направила своїх членів до дивізії, щоб мати там вплив⁶⁰.

Формальне рішення про створення дивізії прийнято 20 липня 1943 р., а наказ від імені рейхсфюрера СС і німецького керівника підписав генерал Ганс Ютнер. З 20 жовтня 1943 р. командиром 14 шутцен-дивізії СС «Галичина» став генерал Фріц Фрайтаг (бригаден-фюрер СС). До складу дивізії увійшли: 29, 30, 31 полки піхоти, запасний полк, а також дивізійні підрозділи. 27 червня 1944 р. дивізія СС «Галичина» отримала назву «14-а гренадерська дивізія СС» (галицька № 1). 17 листопада 1944 р. Г. Гімлер дав згоду на чергову зміну у назві на 14-Waffen-Grenadier-Division der SS (ukrainische № 1).

З відділів табірної охорони, що проходили підготовку у Пусткові біля Дембиці на території Г-Г з часом було створено 1 гренадерський полк (перейменований пізніше на 29 полк піхоти). Із першого набору було створено 5 поліцейських полків (4-8), які із самого початку проходили підготовку у Німеччині (4, 5, 8), Франції (6, 7). З українських поліцейських полків на території Г-Г діяли:

- 4 галицький полк СС (ком. майор Бінц), що нараховував 1264 особи. У середині лютого 1944 р. він був направлений у Збараж в Галичину. Брав там участь в операціях, спрямованих проти партизанів і у пацифікації цивільного населення, зокрема, 28 лютого 1944 р. у польському поселенні Гута Пеняцька.

- 5 галицький полк добровольців СС (ком. підполк. Лехтгалер), що нараховував 1374 особи, у лютому 1944 р. був направлений в район Любліна, Грубешова, Холма. Тут воював з польськими і радянськими партизанськими загонами. Під час перебування в районі Холма один із підрозділів дезертував в УПА.

22 квітня 1944 р. Гімлер дав рекомендацію перевести 4 і 5 поліцейські полки у склад 14 дивізії «Галичина». Цю рекомендацію поліцейська влада не виконала. 6-й полк, що налічував 1293 особи, був сформований із українців, вихідців із району Ярослав-Перемишль-Львів⁶¹.

На початку лютого 1944 р. за порадою генерал-полковника СС Вільгельма Копа із дивізії «Галичина» виділено бойову групу у складі піхотного полку, підрозділів легкої артилерії, танкового і саперного полків. Група налічувала майже 2000 осіб. Щодо складу групи у літературі про неї знаходимо суперечливі дані. Наприклад, командир штабу дивізії майор Гайке зазначає, що до групи увійшли: піхотний батальйон, посилений батареєю легкої артилерії, протитанковий взвод,

рота саперів, розвідка і група постачання. А підполковник Роман Долинський, командир взводу розвідки, називає 2 піхотні батальйони і роту бойової розвідки, кількістю 120 осіб. Він також стверджує, що кожен батальйон мав взвод саперів⁶².

Групу очолив полковник Байєрсдорфф, заступник командира дивізії по боротьбі з партизанами. У цій групі служило кілька колишніх офіцерів і прапорщиків Війська польського. Група отримала завдання провести низку операцій проти партизанського з'єднання генерала Сидора Ковпака, яке протягом 9 лютого-9 березня 1944 р. було дислоковане на Люблінщині. Тоді ж 5-й полк поліції отримав завдання блокувати лінію Бугу (будова постійних пунктів опору) з метою унеможливити перехід з'єднання генерала С. Ковпака на Волинь і Полісся.

Бойові дії групи Байєрсдорффа були сконцентровані в районі Любачів-Білгорай-Томашів-Замость-Тарногруд-Цешанів. Це був район дій приблизно 2000 радянських партизанів, що дезорганізували життя цього району. Ситуацію додатково ускладнював польсько-український конфлікт, який точився саме у цьому районі. Це призвело до багатьох кривавих втрат, особливо з боку цивільного населення як польського, так і українського. Радянські партизани підтримували поляків і завдяки цьому відчували відповідну допомогу місцевого польського населення.

Група Байєрсдорффа не була готова до проведення протипартизанських дій. Вона складалася переважно з українських рекрутів, які не мали ніякого бойового досвіду. Дії групи головним чином полягали у безперервних маршах по слідах відступаючих партизанів. Тільки поблизу невеликого села Хмелік (між Білгораєм та Тарногородом) дійшло до більшої сутички з радянськими партизанами, в результаті якої група Байєрсдорффа понесла великі втрати⁶³.

Доля полків поліції СС і підрозділів дивізії «Галичина» ще чекає на свого дослідника. Пояснення потребує питання ролі і участі цих одиниць у пацифікації польських сіл, наприклад, у Тарнобжезькому воєводстві 12 лютого 1944 р., Жешівському - 8 червня 1944 р., Замойському - з 2 липня 1944 р., Келецькому - 28-29 липня 1944 р. Тільки в одному випадку 12 лютого 1944 р. у селі Борів відділи жандармерії, СС і дивізії СС «Галичина» замордували близько 300 місцевих поляків. Надто багато є також протилежних версій на тему участі українських формувань у придушенні Варшавського повстання⁶⁴.

Діяльність пронимецько настроєних українських націоналістів, яких У Польщі підтримував німецький окупаційний апарат, швидко дала ефект. Вона спричинила посилення польсько-українського антагонізму

в Г-Г, характер котрого був схожий до політики німецької влади. У 1941-1942 рр. окремі старости почали доповідати «про посилення активності українців», про погіршення польсько-українських стосунків, чи навіть просто з перебільшенням «про ненависть між поляками і українцями», а також про вбивства, які відбувались з цього приводу⁶⁵.

Власне на території частини Люблінського дистрикту протягом 1941-1944 рр. сталися події, які породжують багато різних версій та оцінок в працях польських і українських істориків. Такі українські історики як Петро Мірчук, Мирослав Прокоп, Богдан Осадчук, Володимир Косик у своїх працях аналізують перебіг польсько-українського конфлікту на Холмщині у 1942-1943 рр.

На мою думку, ці автори допустили кілька суттєвих помилок. Наприклад, Петро Мірчук у роботі *Українська Повстанська Армія*, виданій у 1953 р., перекрутив хід подій, стверджуючи: «Окремою сторінкою в історії УПА є захист Українською повстанською армією українського населення на так званому Закерзонні: Холмщині, Посянні і Лемківщині, - від терору польсько-більшовицьких банд і від злочинного, нещадного виселення усього українського населення з рідної землі». Далі автор стверджує, що така позиція поляків щодо українського населення Волині і Галичини набрала особливо гострих форм у Закерзонні. Згідно з П. Мірчуком, починаючи від 1942 р., польське підпілля разом з польським населенням застосовували проти українців варварський, кривавий терор. Він наводить приклади: «Від куль польських бандитів на Холмщині в 1942 р. і в першій половині 1943 р. загинули такі українські діячі, як полковник Я. Войнаровський, М. Струтинський, Павлюк, священники Захарчук, Малеша, учитель Шавала і багато інших. Німецько-більшовицьке зближення робить польських „повстанців” зухвалими до тієї міри, що на переломі

1943-1944 рр. Армія крайова, Армія людова, батальйони хлопські переходять до відвертого масового винищення українських сіл. Польське підпілля, в основному АК, контролює всю Грубешівщину, Білгорайщину і Томашівщину, а весною 1944 р. також райони Белжця і Цешанова. Усіх національно свідомих і активних українців на цих територіях польське підпілля фізично знищує, вбиваючи при цьому жінок і дітей, а від решти українського населення вимагає виявлення лояльності і підтримки польського повстанського руху»⁶⁶.

Подібні помилкові оцінки щодо генези і причин польсько-українського конфлікту представляє Володимир Косик у праці *Україна і Німеччина у Другій світовій війні* (видання 1993 р.): «Винищення українців, за українськими джерелами, почалося з 1942 р. на територіях, що межували з етнографічною польською територією (Грубешів,

Холм, Влодава та інші райони на захід від річок Буг і Сян). З 1942 по 1943 р. було вбито більше 2 тисяч українців. З серпня-вересня 1943 р. польські акції поширилися далі на схід у райони Галичини й Волині»⁶⁷.

Польський дослідник не може погодитися з твердженням деяких українських істориків: «Якби поляки не почали в 1941 р. вбивати на Холмщині українців, то не було б у 1943-1944 рр. масових вбивств поляків на Волині і в Галичині».

За оцінкою польських істориків (таких як А. Щесняк, В. Шота, Р. Тожецький, З. Маньковський) події на Холмщині не мали ніякого або майже ніякого впливу на розвиток подій на Волині і в жодному разі не були причиною цих подій.

За українськими джерелами протягом 1942-1943 рр. внаслідок польського терору на Холмщині (в польській термінології Люблінщина) загинуло близько 400 осіб української національності⁶⁸. Не можна заперечувати того, що усі вони загинули від польських рук. Але це не був організований терор. Часто причиною вбивств українських діячів та інтелігенції була їх фактична співпраця з німецькими окупантами. Часто це була так звана сліпа помста польських підпільних організацій за роботу, яку українська інтелігенція проводила серед населення. Траплялися також випадки звичайної сусідської помсти за особисті кривди і образи. Занотовано також факти покарання українських діячів і націоналістів за зраду польського підпілля. Такі випадки мали місце на території Замойського інспекторату АК. Цитуємо: «Весною 1941 р. розпочалися масові арешти, які проводило гестапо. Тут не можна говорити про якусь засипку з вини членів організації. Арешти були старанно підготовлені українськими фашистами, які вислужувалися перед німцями. Вони, добре знаючи територію і людей, підготували списки осіб, які могли б становити потенційну небезпеку для німців. Акцію було підготовлено добре і влучно. Жертвами арештів стали багато керівників ЗВЗ. У Грабовці заарештовано коменданта організації Фелікса Бочковського, в околиці Ухань пор. Тадеуша Дзедзіца. Коменданта організації Дубенко був затриманий в Грубешові»⁶⁹.

У такій ситуації здійснювалися індивідуальні акти помсти з боку польського підпілля. Це явище з більшою силою, причому з обох сторін, проявилось під час виселення польського населення із Замойщини.

Власне під час його проведення і безпосередньо після нього різко погіршилися польсько-українські стосунки. До літа 1943 р. акцією переселення було охоплено 300 сіл, де проживало майже 100 000 осіб. Суттю цієї акції було поєднання виселення зі знищенням, в основному

польського населення. Спершу виселяли жителів сіл, за винятком українського населення і родин польської так званої «гранатової поліції». Пізніше, коли акція зачепила й українців, УЦК розповсюдив листівку, в якій заспокоював, що переселені українці отримають нові наділи земель, будинки, живий та неживий інвентар і т. п. Звичайно, після виселених поляків. Одночасно деякі поляки, які пересвідчилися, що українське населення не підлягає виселенню і до нього ставляться по-іншому, почали переходити на православну віру.

Найвищою формою польського опору став вибух стихійної збройної боротьби і самооборони перед виселенням. Дії у відповідь спрямовувалися як проти німецьких, так і українських поселенців. Так, 25 січня 1943 р. польські загони атакували переселене село Цішен, спалили його і при цьому вбили 45 німецьких колоністів⁷⁰.

Під час переселення польського населення, німці перейшли до нового етапу операції під назвою „Ukraineraktion”. Вона охопила, в основному, Грубешівський повіт і зачепила разом 63 села, у яких мешкало 14 739 поляків. Села, з яких виселяли поляків, а потім заселяли українців, мали утворити захисну смугу навколо німецьких поселень. Проти цієї акції заперестував В. Кубійович, побоюючись, і не безпідставно, що це наразить українське населення на помсту з боку польського підпілля⁷¹.

У зв'язку з цією акцією українські війти і старости отримали наказ скласти списки польських господарств, які були в українських селах. За виконання цих наказів, польські підпільники повісили низку українських війтів. У той час в деяких селах Грубешівщини українці становили 75% населення. Незабаром після цього по всьому Грубешівському районі вибухнули гострі братовбивчі сутички⁷².

Досі в польській і українській літературі бракувало цілісного опрацювання цієї тематики. Невідомою у цій драмі залишається роль німецької сторони. Польська сторона теж несе відповідальність за перебіг подій. Наприклад, 13-14 березня 1944 р. польські партизанські загони спалили 14 українських сіл, у яких застрілили чи замордували майже 1 500 українців. До літа 1944 р. було спалено 150 українських сіл, у яких мешкало 15 тис. осіб⁷³.

Восени 1943 р. бої між українцями і поляками охопили Грубешівський, Холмський і Влодавський повіти. Між іншим, вони були спровоковані колишньою українською поліцією, чи такою, що й надалі залишалася на німецькій службі. Взимку 1943-1944 рр. польське підпілля відносно легко впоралося з діями українських націоналістів. Боротьба розгорнулася з новою силою після прибуття з Волині загонів УПА (всього 11 сотень) і після з'єднання їх з місцевими

загонами ОУН і УНС та українською поліцією. Не забуваймо, що у лютому-березні 1944 р. тут діяла група Байєрсдорффа і сильне партизанське угруповання Сидора Ковпака.

На різдво 1944 р. українські партизани вигнали загони АК і Батальйони хлопські із лісів між Томашовим і Бугом. Польські села там було спалено, польське населення у паніці втікало з цих територій. Від рук українців загинуло також багато поляків. УПА замордувала тут багато українців, які не підтримували діяльності націоналістів⁷⁴.

У цій ситуації польське підпілля придало своїй оборонній лінії вигляду продуманої організаційно-військової системи. У Томашівському повіті створено чотири так званих активних антиукраїнських секторів. Крім цього, надалі ці території обороняв загін Батальйонів хлопських «Рися» (Станіслава Басая), посилений польськими загонами з інших територій і загонами радянських партизанів. Між іншим, діючий на цій території, радянський загін Шангіна уклав угоду із батальйоном «Рися» про спільну боротьбу з німцями і українськими націоналістами⁷⁵.

Ці частини провели багато сутичок і боїв із загонами УПА і здійснили не одну відплатну акцію в українських селах. 2 червня 1944 р. польські партизанські загони, що налічували понад 1 200 бійців, провели в районі Домброви, Ульгувка, Річиці і Рокитна кількогодинний бій з українськими загонами, у якому польська сторона втратила більше 100 вбитих і поранених. Щоправда ця боротьба не надала жодної військової переваги котрійсь із сторін, хоча й загальмувала на кілька місяців експансію загонів УПА⁷⁶.

На мою думку, події 1941-1944 рр. на Люблінщині (для української сторони Холмщині і Підляшші) не можна звести до одного хронологічного періоду. Ці події поділяються на певні етапи: перший - з весни 1941 р. до осені 1942 р. В ході його були випадки окремих вбивств українських націоналістичних діячів і українців, які співпрацювали з німецькими окупантами. Другий - з осені 1942 р. до літа 1943 р. Це етап виселення польського і, в меншій мірі, українського населення з багатьма стихійними відплатними акціями. Третій - з осені 1943 р. до літа 1944 р. Братовбивчі польсько-українські бої, акції у відповідь набувають організованого характеру. Весною 1944 р. з-за Бугу на Люблінщину прибуває декілька сотень УПА.

Згідно деяких оцінок в результаті польсько-української боротьби загинуло 8-10 тис. осіб та було повністю винищено кілька десятків сіл⁷⁷. За оцінкою Р. Тожецького, українські втрати становлять 30% польських втрат. Люблінщина стала тією територією, де дуже специфічно проявилася національна політика III Рейху. Тут зосередилося

найбільше українців, яким згідно різних політичних концепцій III Рейху відводилася своєрідна роль. Але ця політика через різні причини, наприклад, через непослідовність німців, через солідарність значної кількості українського населення з поляками та впливу польського руху опору, не принесла сподіваного результату.

Однак, на Люблінщині вона призвела до великих кривавих втрат серед учасників конфлікту з обох сторін.

Примітки

¹ Див.: R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 190-194; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 250.

² Див.: J. Pajewski, *Niemieckie próby parcia na wschód w dobie imperializmu* [w:] *Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie Środkowej*, Poznań 1963, s. 232

³ *Polityka narodowego socjalizmu w sprawie Polski*, Warszawa-Toruń, s. 17.

⁴ Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. I, s. 234-241, s. 333-338.

⁵ J. A. Armstrong, *Ukrainian nationalism 1939-1945*, New York 1955, s. 32.

⁶ T. Cieślak, *Hitlerowski sojusz z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce*, Warszawa 1968, s. 14-16.

⁷ S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956, s. 407.

⁸ *Ibidem*, s. 141-142.

⁹ R. Torzecki, *op.cit.*, s. 48-49.

¹⁰ *Ibidem*, s. 54.

¹¹ *Ibidem*, s. 50-55.

¹² Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. I, s. 585-589.

¹³ Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944*, Lublin 1982, s. 24, 72.

¹⁴ *Ibidem*, s. 103.

¹⁵ *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939-1945*, Warszawa 1970, t. 1, s. 165.

¹⁶ S. Piotrowski, *op.cit.*, s. 99.

¹⁷ Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. II, s. 226.

¹⁸ Z. Mańkowski, *op.cit.*, s. 125.

¹⁹ Станом на 30 IX 1944 р. з території Генерал-губернаторства на роботи до III Рейху вивезено 1053 тис. осіб, з них 237 тис. українців.

²⁰ Див.: R. Torzecki, *op.cit.*, s. 54-55; A. Szczęśniak, W. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, s. 117.; Z. Mańkowski, *op.cit.*, s. 127, s. 262.

²¹ Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. 2, s. 142-160.

²² «Краківські вісті» 1940, 24 IV, № 31.

²³ Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. 1, s. 139-145.

²⁴ *Historia Wielkiej Wojny Narodowej Związku Radzieckiego 1941-1945*, t. 4, Warszawa 1965, s. 237.

²⁵ S. Piotrowski, *op.cit.*, s. 413.

- 26 Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. I, s. 467.
- 27 A. Szczęśniak, W. Szota, *op.cit.* s. 73-74.
- 28 A. Brygidyn, *Kryptonim San*, Sanok 1992, s. 29-30.
- 29 *Ibidem*, s. 31.
- 30 Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. I, s. 222.
- 31 Ф. Арлт на початку 1944 р. повернувся до національних проблем і відіграв не останню роль у вербуванні українців до військової співпраці з німцями.
- 32 A. Szczęśniak, W. Szota, *op.cit.*, s. 77-78.
- 33 «Краківські вісті» 1940, 9 IV, № 75.
- 34 W. Poliszczuk, *Gorzka prawda. Zbrodnicość OUN-UPA*, Toronto-Warszawa-Kijów 1995, s. 147-148.
- 35 R. Torzecki, *op.cit.*, s. 121.
- 36 A. Szczęśniak, W. Szota, *op.cit.*, s. 78-79.
- 37 В роки німецької окупації діяли Польський червоний хрест і добровільна пожежна охорона. ПЧХ не відновив своєї діяльності в дистрикті Галичина. Весною 1940 р. створено Головну опікунчу раду, головами якої були Януш Радзивіл, Адам Ронікер, Костянтин Тхужницький. У ГОР були відділи: загальний, опіки і продовольства, швидкої медичної допомоги. У своєму розпорядженні рада мала склади, опікунчу допомогу, їдальню для бідних, сирітські притулки і т. п. В середньому у кожному повіті під опікою ГОР перебувало близько 16-18 тис. осіб. Рада також надавала допомогу в'язням концентраційних таборів і таборів праці.
- 38 Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. 2, s. 111-112.
- 39 Газета «Краківські вісті» в різні періоди виходила 2-3 рази на тиждень. Із листопада 1940 р. стала щоденною (наклад 10 тис. примірників). Газета піддавалась жорсткій цензурі з боку німців.
- 40 R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1939-1945*, Warszawa 1972, s. 200.
- 41 A. Szczęśniak, W. Szota, *op.cit.*, s. 117.
- 42 Z. Mańkowski, *op.cit.*, s. 126; R. Torzecki, *op.cit.*, s. 202.
- 43 R. Torzecki, *op.cit.*, s. 49-50.
- 44 A. Drożdżyński, J. Zamojski, *Oberländer. Przez „Ostforschung”, wywiad i NSDAP do rzqdu NRF*, Warszawa-Poznań 1960, s. 57-59.
- 45 В травні 1941 р. український легіон був поділений на два відділи: батальйон «Нахтігаль», який під керівництвом оберлейтенанта доктора Альфреда Гертцнера був направлений у м. Нова Кузня біля Варшави і батальйон «Роланд», який під керівництвом майора Євгена Побігущі проходив підготовку в м. Савбердорф в Австрії.
- 46 A. Drożdżyński, J. Zamojski, *op.cit.*, s. 147.
- 47 Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. II, s. 256-257.
- 48 A. Szczęśniak, W. Szota, *op.cit.*, s. 96-97.
- 49 R. Torzecki, *op.cit.*, s. 55.
- 50 „Ku Wolnej Polsce” nr 8 z 1 III 1942 r.
- 51 Cz. Piotrowski, *op.cit.*, s. 510.
- 52 A. Szczęśniak, W. Szota, *op.cit.*, s. 107; Cz. Madajczyk, *op.cit.*, t. 1, s. 251.

самовинищення, але все-таки перемир'я тривало не дуже довго, оскільки вже 22 березня польський відділ із 18 осіб напав на будинок полковника Войнаровського і його було вбито. В цей же день було вбито голову УДК в Грубешові Миколу Струтинського. 23 травня здійснено напад на колишнього сенатора Івана Пастернака та інших. На ці моменти потрібно було звернути увагу.

Костянтин Кондратюк: Шановні учасники конференції! Я думаю, що не буде доцільним, коли кожен з нас в дискусії буде наводити ще якісь факти і наголошувати, що в доповідях не було сказано того чи іншого. Давайте все-таки ми зупинимось на дуже складних, трудних, болючих питаннях, які переживало українське населення в Генеральному губернаторстві в роки Другої світової війни.

Мені здається, що одна справа, коли ми говоримо про простий український люд, який жив в той час на цих територіях. Я думаю, що всі погодяться з тим, що становище цих людей було під час німецької окупації надзвичайно складним. Це була жорстока окупація. Німецька окупаційна влада використовувала давній антагонізм між українцями та поляками і нацьковувала одних на других. Це все прозвучало в рефератах. Але цікавить інше питання, яке може стати дискусійним. Поряд з простими українськими і польськими селянами, тут були ще й люди, які мали певну політичну орієнтацію. І друге. Тут прозвучала теза, що українці й поляки брали участь і в поліційних відділах. Тому виникає питання про так званий колабораціонізм. Термін мені видається дуже складним. Коли ми візьмемо, наприклад, Францію і уряд Петена, це одна справа. А як ставитися до тих українців і поляків, які так чи інакше співпрацювали з німецькою окупаційною владою? Чи можемо ми вживати цей термін до тих поляків чи українців, які теж співпрацювали з німцями. Мені видається, що ми можемо вважати людей, які свідомо співпрацювали з фашистським режимом і не тільки співпрацювали, а й чітко виконували вказівки і розпорядження фашистських властей, колаборантами, а також тих осіб, які брали участь у репресивних акціях проти українців чи проти поляків.

Владислав Філяр: Я хотів би торкнутися окремих проблем, пов'язаних із подіями на Холмщині, передовсім - німецької колонізації. Реалізацію колонізаційного плану, який полягав у створенні валу німецького осадництва на сході Генерал-губернаторства німці розпочали восени 1942 р. із Замойського, Люблінського, Пулавського, Красноставського і Грубешівського повітів. З листопада до грудня 1942 р. із Замойщини виселили жителів 54 сіл, разом понад 10 тис. господарств.

Це був пік виселень на початковій фазі реалізації акції. Цей захід проводило гестапо за участю української поліції і Українських допомогівих комітетів. В січні 1943 р. виселення поширилися на Янівський, Білгородський, Томашівський та Грубешівський повіти, де до середини лютого 1943 р. було виселено 25 сіл. У виселенні польські села направляли німці з Бесарабії, а також українців, виселених із Замойщини. За німецькими даними кількість виселених поляків становила біля 22 тис. осіб.

Що робили з цими виселенцями? Їх концентрували у таборах за колючим дротом, звідки після селекції частково направляли на роботи у Німеччину, а старих та хворих переважно в Освенцім. Дітей до 16 років забирали в батьків і вивозили до Рейху. За найменший непослух розстрілювали. Польське населення масово втікало у інші райони, а молодь у ліси. Виселенці підпалили значну кількість господарств, провели багато кривавих сутичок з німцями. На території Замойщини пости української поліції виловлювали і розстрілювали тих поляків, що втекли від виселення. Для польського населення тут з'явилася серйозна загроза. У зв'язку з цим генерал Ровецький наказав активно оборонятися, а також провести на Люблінщині широкомасштабну операцію. Польські партизанські загони атакували місця, де поселилися німці. Одночасно командири диверсійних загонів приступили до ліквідації німців, фольксдойчів, польських та українських поліцейських, війтів, донощиків, шпигунів довірених осіб, які співпрацювали з німцями. Саме акція виселення вплинула на події, внаслідок яких постраждало як українське, так і польське населення.

Ще хотів би звернути увагу на діяльність Організації українських націоналістів на цих територіях. У Ярославському повіті і на Холмщині під час німецької окупації була створена густа мережа осередків ОУН. З серпня 1940 р. тут зміцнилася і розширилася діяльність цієї організації, яка набула серед українського населення значного впливу. Війти-українці були провідниками ОУН, їм підпорядковувалися всі боївки, створені на цій території. Осередки ОУН співпрацювали з українською поліцією, яка перебувала на німецькій службі. Німці разом з українською поліцією проводили пацифікацію польських сіл. Це вплинуло на розвиток подій на Холмщині.

Ще один момент. У кінці 1944 р. з Волині на Холмщину переходять два курені УПА: із загону полковника Островського, колишнього «Голобенка» і сотня «Вовка» під проводом «Ягоди» («Черника»), а з Карпат до району Сянока сотня УПА з куреня «Сіроманців» під проводом «Яструба». На великодні свята 1944 р. частини УПА несподівано атакували великі з'єднання Армії Крайової у селі Посадів,

витіснили польські підрозділи за смугу лісів, що протяглися між Томашовом і Бугом. Курінь Островського натискав від Річиці, біля Угнова у північному напрямку вздовж ріки Гучва і далі, аж до Грабовця і Войславців, у напрямку на Холм. Під час рейду цього куреня відбулося шість значних сутичок з частинами Армії Крайової. Він повернувся з Грабовця і опинився між двома лініями фронту, а потім в районі Литовежа знову повернувся за Буг і дістався до підрозділів військових округів «Турів». Цей курінь нараховував тоді біля 320 осіб.

Одночасно із західного напрямку заатакували Замойщину курені військової округи «Данилів», відбувся рейд куреня «Галайди» у районах гмін Ярчів, Лашів, Телятин. Там теж відбулися багаточисленні сутички з підрозділами АК, через що страждало польське населення. Це, в кінцевому результаті, зробило великий вплив на події в Холмщині, і на це я теж хочу звернути увагу.

Перехід частин УПА з Волині на Холмщину не був спричинений наближенням східного фронту, це не було нагальною потребою. Чому я так думаю? Тому, що ці курені у певний момент повернулися назад за лінію фронту, у тил Червоної армії, на Волинь і у Східну Галичину.

Юрій Сливка: Хочу висловити лише репліку щодо тези про більш чи менш прихильну політику фашистських властей. Те, про що тут говорилося, є правдою. Але якщо лише на цьому зупинитися, то ми десь загубимо кінцеву мету політики фашистських окупантів не литтје в Генерал-губернаторстві, а й на всіх територіях, окупованих III Рейхом. Це балансування було лінією політики, яка повинна була довести до здобуття стратегічної мети. Кінцевою метою політики Німеччини було знищення або поневолення всіх національностей, які проживали у Польщі - поляків, українців і менш національно вартісних груп. Потрібно наголосити на тому, що таке балансування було одним із засобів кінцевої мети — остаточного поневолення представників усіх національностей, які опинилися під окупаційною владою.

Анджей Айненкель: Щоб уникнути полеміки з боку доповідачів, хочу нагадати, що про це уже йшлося. Прочитую пана магістра Ясяка, котрий декілька разів говорив, що про генеральні німецькі наміри неофіційно висловився Ганс Франк: «Сьогодні використаємо українців проти поляків, а якщо вдасться, то, по-можливості, використаємо поляків проти українців, а коли війна закінчиться, ліквідуємо і одних, і других». Але це не змінює того, що ця політика була різною, а мета наших дискусій полягає в тому, щоб виявити ці відмінності і показати якою була позиція та можливості обох окупованих народів.

їясегож **Мазур:** Лише декілька слів на доповнення виступу пана професора Філяра. Хотів би сказати, що деякі еміграційні українські публікації вказують, що українці підозрювали поляків у тому, що вони схочуть повторити 1918 р., тобто почати боротьбу за Львів і створити коридор, який з'єднає Львів з Любліном і Перемишлем. Відбувся наступ УПА з Волині: він був спрямований на територію Холмщини, з метою унеможливити створення такого коридору. Подібні плани були щодо лінії Перемишль-Львів і навіть були згруповані сили УПА з Підкарпаття, Покуття, які й повинні були йти на Перемишль. Але до того, як вони почали рейд у цьому напрямку, почався літній наступ І Українського фронту. Через це плани УПА були поламані. Додатково належить підкреслити, що українська сторона чудово зрозуміла польські наміри. Планом операції «Буря» власне й планувалося з'єднання з підкозгом АК Жешів і з округом АК Люблін. На мою думку, це не найкраще свідчить про польських штабівців, які до-тримувалися певних схем і не орієнтувалися в політичних реаліях. Червона армія, що наближалася, не несла нічого доброго ні Армії Крайовій, ні УПА.

Ігор Ільющин: Як продовження того, що сказав шановний професор Айненкель, хочу сказати, що ми знаємо загальні плани Німеччини і ставлення III Рейху до всіх слов'янських народів. Але якщо ми вже говоримо про конкретні народи — український і польський, то ми повинні говорити, що різниця у ставленні до українців і поляків у Генерал-губернаторстві, дистрикті Галичина і рейхскомісаріаті «Україна», тобто на Волині, була. У нашому розпорядженні є документи крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях з оглядом подій на Замойщині весною 1943 р. Є доповідні записки наркома держбезпеки УРСР генерала Савченка, командуючого Українським штабом партизанського руху Строкача про події на Замойщині, про польсько-українські стосунки під час цих подій. Також маємо документи представників німецької влади з інформацією про те, як реагували польські партизанські з'єднання на переселення в Замойщині. На підставі всіх цих документів однозначно можна стверджувати, що Український центральний комітет на чолі з Кубійовичем співпрацював з німецькою адміністрацією і навіть з німецькою службою безпеки СД. Бандерівська фракція ОУН вважала територію Генерал-губернаторства глибоким тилом. На думку її представників, тут не слід було вести боротьбу, бо це було б на користь ворогу № 1 - Москві. Тут тривалий час існував відносний спокій. Ситуація на Замойщині загострилася в листопаді 1942 р. у зв'язку з переселеннями

і створенням осадницької території, так званого гіллерштату. Відомо, що виселяли поляків, а на їхнє місце поселяли українців, які в майбутньому мали охороняти німецьких колоністів. На підставі цих документів, які я назвав, можна зробити висновок, що поза Генерал-губернаторством, тобто на Волині німці все ж таки більше підтримували поляків у їх діях, спрямованих проти українського населення. В той же час, у Генерал-губернаторстві німці нещадно розправлялися з поляками. Самі представники ОУН бачили цю різницю. Бачили і вказували на польські райони Холмщини, як на місця, де поляки особливо постраждали від терору німців. На мою думку, події на Замойщині мають стати предметом окремого розгляду. Бо це такі події, які не можна розглядати лише в межах однієї теми становища і долі українців у Генерал-губернаторстві. Це дійсно були жахливі події.

Сьогодні є нові документи, які дають можливість деякі аспекти цієї події розглядати по-іншому. Про них треба говорити. Це трагічна сторінка в долі українського народу. Я маю на увазі так звану Грубешівську революцію, акцію загонів Армії Крайової, Батальйонів хлопських у березні 1944 р., коли за один день були знищені села Сагринь, Шиковичі, М'яжке. Сотні осіб українського походження були знищені в селах Прегорице, Новосілки, Ліски, Телятин і багатьох інших. До речі, ця акція польських партизанських угруповань була дуже кривавою. Відповідь на цю акцію німецької поліції, війська, української охоронної поліції Зельшц і українських загонів теж була не менш кривавою. Ситуація ускладнилась, коли у квітні 1944 р. в південну Люблінщину надійшли з Галичини і Волині свіжі сили УПА. Командувач Батальйоном хлопським Станіслав Басай відвів свій батальйон з усім місцевим населенням за річку Гучва. А комендант АК Грубешівського повіту, визнавши цей вчинок Басая дезертирством, намагався притягнути його до військового суду. Ситуація була складною. І останнє. Дуже цікавою була реакція на всі ці події польських емігрантських кіл, які наголошували на тому, що поляків у Генерал-губернаторстві вбивають не українці. Робилося це для того, щоб пізніше ніхто не зміг звинуватити поляків у тому, що вони не можуть знайти спільної мови з представниками національних меншин.

Міхал Клімецький: Хотів би лише звернути увагу на слова, сказані професором Айненкелем, бо вони є ключем для розгадки позицій польського населення на цій території. Не можна розглядати того, що діялося на Волині і Замойщині, окремо від німецької та радянської

політики. Можна запитати, чи у випадку, коли б ситуація була така ж як на Волині, тобто, якби на Замоїщині розпочалося широкомасштабне знищення польського населення, чи якщо б настала реалізація певних довготривалих німецьких очікувань, чи й тоді німецька політика на цих землях не була б аналогічною? На польсько-український конфлікт у період Другої світової війни ми не раз дивимось надто детально, а коріння, яке призвело до цього конфлікту є німецьким і радянським. Це часто на наших семінарах залишається поза увагою. Я далекий від того, щоб стверджувати, що між двома народами не було дуже давніх, дуже глибоких непорозумінь, конфліктів, моря крові, взаємних образ, претензій, нарікань. Але концентрація наших розмов про взаємовідносини призводить до того, що ми все більше починаємо губити позицію Німеччини як на локальному рівні, так і всієї окупованої території чи Генерал-губернаторства. Також починаємо губити відповідний рівень відношення радянської держави. Вона також мала свою довготривалу політику, що враховувала те, що діялося на цій території. Вважаю, що ми повинні тепер зайнятися саме цією проблематикою.

Анджей Айненкель: Це пов'язано з тим, про що говорив професор Сливка, а я відповідав. У всякому разі цю проблему ми будемо порушувати. Бо без пакту Ріббентропа-Молотова і без німецько-радянської взаємодії польсько-українські стосунки виглядали б інакше. Не підлягає найменшому сумніву, що якби не було німецько-радянської загрози та її наслідків, то ми прийшли б до якоїсь політичної розв'язки польсько-українських стосунків. Весь час тривали переговори і до чогось це обов'язково мало б призвести.

Гжегож Мотика: Часто ми не бачимо, що між поляками та українцями тоді існували діаметральні політичні різниці. Ми просто мали інші цілі. Тут зверталася велика увага на співпрацю українців з німцями. Та співпраця була, але ані більша, ані менша, ніж та, що її мали з німцями угорці, румуни, фіни, словаки, хорвати. Українці хотіли власної незалежної держави і принаймні тоді більша частина цих українців, які співпрацювали з німцями, бачили у цій співпраці шанс на відновлення держави. Цій меті служила також діяльність Українського центрального комітету, який хотів також створити незалежну державу на землях, які поляки вважали польськими. Цьому служила культурно-освітня діяльність, що її проводив комітет, тому нічого дивного, що поляки вважали цей комітет ворожим і за підпільними законами ліквідували деяких його діячів. Це був природний конфлікт.

Потрібно також звернути увагу, що у конфлікті між польським підпіллям і УЦК плюс мельниківською фракцією ОУН, котра була тісно пов'язана з ним, обидві сторони часто використовували подібні методи. Мельниківці також ліквідовували поляків. Взяти хоча б книжку Книша про українців у польському підпіллі, де читаємо, що у самій Варшаві перебував Револьюційний комітет ОУН, який виконав кільканадцять вироків смерті проти поляків, яких українці вважали ворогами України.

Новий метод боротьби за незалежну Україну вносить бендерівська фракція ОУН. Він полягав в усуненні польського населення з тих територій, які вона вважала українськими. Це і виселенські дії німців призводять до того, що на землях Генерал-губернаторства (без дистрикту Галичина) у 1943-1944 рр. власне й доходить до польсько-української війни. Між березнем та червнем 1944 р. у повітах Грубешів і Томашів Любельський відбувалися бої за участю кількох тисяч воїнів з обох сторін. Це була надзвичайно жорстока боротьба, під час якої по обох сторонах знищувалися цілі села. І тут є дві проблеми щодо оцінки історіографії. Одну з них порушив Марек Ясяк і, на мою думку, центральну. Тому дуже шкода, що він порушив її в кінці, а повинен був зробити це значно раніше. Йдеться про 1941 р. В українській історіографії дуже часто зустрічається твердження, що польські дії на Холмщині 1941 р. призвели до сорок третього року на Волині. З польської сторони є багато оцінок, які говорять, що такого не було. Тут можна навести ряд доказів.

Друга проблема. Якщо погоджуємося з тим, що цей конфлікт був, особливо на Люблінщині, то він також був на Прикарпатті, де криваво діяв курінь «Рена», наприклад, у Бещадах (маю на увазі 1944 р.). При цьому хочу звернути увагу на діаметрально протилежні оцінки польської та української історіографії. Польська історіографія часто не зауважує, що дії аківців, особливо на Люблінщині, не дуже відрізнялися від дій УПА. Це потрібно з жалем сказати, бо подібна ситуація склалася на Волині і Східній Галичині, де поляки просто не могли не проводити дій у відповідь. Натомість, українська сторона взагалі, чи майже не зауважує, що були вимордовані українські села, але частини УПА били польські села. Протягом 1943-1944 рр. на території Генерал-губернаторства без дистрикту Галичина, за моєю оцінкою, була подібна кількість жертв, по 4-5 тис. цивільного населення з кожної сторони.

Ярослав Ісаєвич: Тему колаборації будемо розглядати окремо. Але про неї потрібно згадати, оскільки вона істотно впливала на станови-

ще населення. Становище українців у результаті відмінної німецької політики було трошки кращим на крайньому заході, гіршим у дистрикті Галичина і взагалі поганим в рейхскомісаріаті «Україна» і фронтівій зоні. У доповіді польського історика було сказано, що українці мали спеціальні документи (доводи особисті). Але, наскільки мені відомо, в Генеральній губернії українці мали келькарту зеленого кольору, а поляки голубого, а, може, навпаки. Євреї мали келькарту жовтого кольору. В рейхскомісаріаті «Україна» українці мали документи такого ж жовтого кольору. Вони навіть говорили, що у них такі ж келькарти, як і у тих, кого винищують німці. Цим я хочу сказати, що політика німців полягала не лише в протиставленні українців полякам, а й протиставленні українців один одному. Така ж ситуація була із поляками. На схід від Галичини, Холмщини, Підляппя, Люблінщини поляки, порівняно з українцями, були в гіршому становищі.

Польська історіографія не враховує того, що знали українці. Під час війни маса поляків із західних польських земель служила у вермахті. Можливо, вони були призвані до німецької армії насильно. На Україні вони були в німецьких мундирах, але розмовляли польською мовою. Між українцями існувало таке переконання, що якщо попадеш у руки такому німцеві, фактично полякові, то доля твоя буде погана. Мабуть, це було одним із факторів загострення конфлікту. Коли ми говоримо про становище українців на цій маленькій території, то не потрібно забувати, що тут проживала і невеличка частина українського народу. На решті території його становище було набагато гірше.

Володимир Сергійчук: Я дякую всім, хто зацікавився моїм виступом. Ваша увага до цієї проблеми свідчить про те, що нам ще є над чим працювати. Але я хотів би сказати, що запропонована тема повинна обмежитись певним колом питань. У виступі я не все сказав, що є в тексті реферату. Головна проблема, яку поставили нам організатори - це становище українського населення в роки німецької окупації. Тобто власне не політичне життя Генерал-губернаторства, а становище самого низового українського осередку. Я вважаю, що правильно було зауважено професором Ісаєвичем, що треба обмежитися Генерал-губернаторством без Галичини. Галичина - це окреме питання. Коротко дам роз'яснення з приводу тих зауважень, які я прийняв на свою адресу. Я погоджуюся із зауваженням доцента Бухала із Рівного про те, що я упустив церковні справи. Це сказано було штрихом. Щодо роботи допомогових комітетів, звільнення полонених українців з таборів і отримання переселення, то це в доповіді є. Можливо мало сказано, але в тексті є багато. Мабуть, треба

звернути увагу на українську самооборону, яка організовувалась в Грубешові.

Щодо виступу професора Кондратюка про колабораціонізм, то думаю, що це окреме питання. Воно заплановане на наступні семінари. Сьогодні ми дуже багато приділили йому уваги. Професор Філяр говорив про переселенські акції на Холмщині в 1942 р. Я про це говорив у рефераті, а ще більше є у тексті. Не цілком можу погодитись з професором Філяром, що до 1944 р. не дуже активно на території Холмщини діяла мережа ОУН. Не дуже густою тоді вона була. Активність українського націоналістичного руху найбільш простежується після того, коли прийшла УПА, після різних каральних акцій з боку польського підпілля в 1944 р. Всі ці українські акції, що відбувалися, пройшли через Український центральний комітет. Він не був прихильним до бандерівського руху і не мав з ним жодних контактів. Погоджуюсь з зауваженням професора Ю. Сливки про те, що якщо говорити про прихильність гітлерівців, то як? Я говорив про це у доповіді і ще раз підкреслюю, що прихильність гітлерівців до українського населення простежується тільки на початковому етапі. Після 30 червня 1941 р. ні про яку прихильність уже не може бути мови. Але, дійсно, я погоджуюся, що гітлерівці у своїй стратегії зайняли позицію балансування, коли краще полякам підслужити, коли - українцям.

Із виступом доцента Ільюшина я в принципі погоджуюся, тільки хочу зробити зауваження. На жаль, документів крайового проводу ОУН ми не маємо. Фонд ОУН, який є у Києві в архіві, то це не є документи крайового проводу. Це є розрізнені, але зібрані в одному місці реферативні матеріали низових організацій.

Я погоджуюся з професором Клімецьким, що ми сьогодні дійшли до вищого рівня знань. Якщо вчора ми говорили лише про різницю на Волині і більше нічого не бачили, то нині вже думаємо по-іншому. В ході наших чотирьох зустрічей ми дійшли думки, що збройний конфлікт на Волині у 1943 р. мав глибокі джерела і одне з них — це переселенські процеси 1942 р. на Холмщині. На мою думку, ми знайшли вже якесь спільне порозуміння. Також погоджуюся з думкою професора Айненкеля, що без пакту Молотова-Ріббентропа, мабуть, також багато чого було б не так.

Погоджуюся із доктором Г. Мотикою у плані того, що співпраця українців з німцями була значною мірою вимушена, оскільки українці дійсно не мали держави і вони змушені були під тим, чи іншим окупантом знаходити своє становище. Тим більше, коли вони хотіли мати свою державу і сподівалися, вірили окупантам, які обіцяли, що цю державу допоможуть збудувати.

Марек Ясяк: Хотів би звернути увагу на проблему виселення польського і українського населення на Замойщині і Холмщині у 1942-1943 рр. Якщо на перших порах виселяли в основному польське населення, не чіпаючи українців і сімей польської гранатової поліції, то пізніше з'явилося дуже цікаве явище: частина поляків переходила на греко-католицьку віру. У літературі ця проблема малодосліджена, а це може бути конкретна дослідницька тема на найближчу конференцію. Чи розуміли українці загрозу, яку створила акція виселення і поселення українців у польських селах? Так, голова УЦК Кубійович розумів, що виселення поляків і поселення українців призведе до помсти з польського боку. Фактично так і сталося. На жаль, домінуючим чинником була німецька адміністрація і ні польська, ні українська сторона на території Холмщини нічого не могли вдіяти. Професор Філяр лише згадував про акції виселення у бік тієї смуги, а я пишу про це у своїй доповіді.

Хотів би звернути увагу ще на одну справу. У літературі тема, зв'язана з виселенням із Замойщини і Холмщини у період 1942-1943 рр., трактується як один хронологічний період, але, на мою думку, там виразно прослідковуються три періоди: перший - з весни 1941 р. до осені 1942 р., тобто до початку виселень. Це період, коли починаються індивідуальні вбивства як із польської сторони, так і українського підпілля. Це не пов'язане з жодним політичним шантажем, а з прозою щоденного життя - тоді гинули, передовсім, війти, польські і українські діячі. Про це говорив Гжегож Мотика. Другий період тривав з осені 1942 р. до літа 1943 р., тобто до часу закінчення виселень. Це період організованих польських виселень і одночасних організованих дій як польських, так і українських партизанів. Тоді як третій, з осені 1943 р. до літа 1944 р., це - братовбивчі стихійні бої.

Цікаво, що саме на цій території, в околицях Річиці на Люблінщині 2 червня дійшло до однієї з найбільших партизанських битв. 3 польської сторони в ній брали участь 1200 партизан. Не знаю даних про кількість учасників з української сторони. Загинуло тоді більше 100 польських партизан. Мені здається, що після Сольської Пущі, це, напевно, другий випадок участі польських партизан на території Люблінщини.

Леонід Зашкільняк і Чеслав Партач зачитують текст узгоджень і розбіжностей на тему «Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Степан Макарчук: Не зрозуміло про яку політичну ізоляцію йдеться?

Чеслав Партач: На міжнародній арені. У той час з ОУН розмовляли лише німці, можливо, італійці, тоді як жодна з альянтських сторін, тим більше росіяни, не вели з ними переговорів і не хотіли підтримувати з ними зв'язків, тим більше, що цю організацію знали у світі як прони́мецьку.

Ярослав Ісаєвич: Маю декілька зауважень, які стосуються не досить паралельного трактування українців та поляків. У запропонованому проекті документу сказано, що українська сторона рахувалася з реаліями. Викликає сумніви формулювання про те, що ОУН була головною силою українського суспільства. А що таке українське суспільство? Це, мабуть, велика Україна. Тут ви переоцінюєте ОУН як провідну силу в українському суспільстві. Тому з цим я не погоджуюся. В документі сказано, що українська політика привела до негативних наслідків, до міжнародної ізоляції. Але ОУН і раніше не мала якогось особливого міжнародного визнання. Як зауважено, в кінцевому рахунку українська політика мала фатальні наслідки. Польська політика також не враховувала українського фактора. Насамперед, це неприйняття польським урядом лінії Керзона. Це теж спричинило те, що лондонський уряд не був визнаний західними союзниками. Був визнаний прорадянський маріонетковий уряд, який визнав встановлену ще в 1939 р. лінію кордону між СРСР і Польщею.

Юрій Сливка: На слух дуже важко редагувати текст. Але мені здається, що у констатуючій частині тексту потрібно зафіксувати, що позиція лондонського уряду в українському питанні полягала, а далі поставити декілька пунктів, які б розкривали цю позицію. Це ж стосується і позиції української сторони в особі ОУН. А в наступному пункті зазначити, що ні українська, ні польська сторони в кінцевому результаті не мали вирішального впливу на розв'язання цієї проблеми.

Володимир Сергійчук: Мені здається, що у першому пункті, де сказано, що лондонський уряд стояв на платформі міжвоєнних договорів і, так би мовити, всіляко їх виконував, то там все-таки треба зазначити, що договір 1923 р., який остаточно визначив кордони Польщі, передбачав автономію українців у Польщі, але цей пункт міжнародного договору Польща не виконала. Тому в дужках треба зазначити цей момент.

Степан Макарчук: Маю зауваження до пункту п'ятого запропонованого документу. В ньому говориться: «Політика великих держав під час війни призвела до того, що ні поляки, ні українці не мали впливу на

вирішення майбутньої державної приналежності цих земель і розв'язання української проблеми». Мені здається, що не слід ставити в один ряд поляків і українців. Поляки все-таки мали деякий вплив. Вони мали контакти з англійським та американським урядами. Можливо, результат не був таким, як би хотілося польському еміграційному урядові. Українці ж не мали ніякого впливу на уряди інших держав. Тому цей пункт потрібно належним чином відредагувати.

Леонід Зашкільняк: 3 технічних причин лише щойно з'явилася українська версія цього документу. Висловлені тут зауваження досить слушні. Проте всі вони вписуються в межі тих тез, які ми довго і дуже скрупульозно виробляли. Вони враховують позиції обох сторін. Очевидно, що деякі правки потрібно ще внести.

Анджей Айненкель: Не погоджуюся з професором Сергійчуком, що постанова Ради амбасадорів з березня 1923 р. визнавала кордони із певними умовами. З того, що пам'ятаю, формула була така: Кордони Польщі визнаються. Потім Польща постаріється. Але це було не так, що якщо Польща не постаріється, то кордон не визнається. Кордон тоді визнавався, а Польща у рамках внутрішнього права зробить ті чи інші починання. Кордон був визнаний без умов.

Щодо проблем ізоляції. Звичайно це можна розглядати окремо, але незважаючи на ізоляцію, польський уряд до 1945 р. визнавали, він діяв і мав певний вплив. Тут є різниця. Існувала, наприклад, залежна від німців Словацька держава - з власним урядом, владою, армією. Коли ж проголосили Українську державу у Львові в 1941 р. то німці її не визнали і сказали, що жодної Української держави немає і не було. Німці вели переговори з ОУН, не трактуючи її як партнера, а лише як силу, з якою ведуться розмови до певного часу: якщо ви не погодитеся, то ми вас ізолюємо. Так і зробили. Ця різниця є суттєвою. Думаю, що з цими поправками узгодження приймемо.

Вальдемар Резмер зачитує текст узгоджень і розбіжностей на тему «Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Чеслав Гжеляк: Маю одне важливе зауваження. Або організатори спеціально вибрали тему «Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.», або це якийсь недогляд. Ми об'єктивно не оцінимо вересня 1939 р., якщо не представимо принаймні ще по одній доповіді з польської та української сторони на тему «Відношення українців до радянської агресії». Без цього вересень буде представле-

ний неповно. Знаю, що це була трагедія як для однієї, так і для другої сторони, але ці елементи перепліталися до і після агресії. Зі своєї сторони запевняю, що можу підготувати доповідь на тему «Відношення українців до радянської агресії 1939 р.». Вона повинна добре поєднуватися з тим, що вже було сказано, бо інакше знову з'явиться біла пляма.

Гжегож Мазур зачитує текст узгоджень і розбіжностей на тему «Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Ярослав Ісаєвич: Якщо ми хочемо сказати всю правду, нічого не приховуючи, то я погоджуюсь із усіма запропонованими тезами. Але в цьому місці, де сказано, що радянські власті все це зображували як визволення, я би сказав, що з цією метою були інспіровані вибори, проведені Народні збори Західної України і, незважаючи на антидемократичний характер виборів, значна частина українського, єврейського населення і, можливо, польських комуністів вважала рішення цих зборів легітимними. Це є правда.

Степан Макарчук: Не можна постійно говорити, що наступ Червоної армії був агресією, спрямованою проти українського, польського і єврейського населення. На мою думку, в документі потрібно зазначити і класовий момент. Політика нових радянських властей була спрямована, в першу чергу, проти державних урядовців, службовців, тобто проти державного апарату, панівних верств, проти інтелігенції, а вже потім проти польського і українського населення. У документі, що нам запропонували, цей момент не виділений. Це була більшовицька влада.

Микола Кучерепа: В мене є деякі редакційні правки. Другий пункт, де йдеться про те, що органи радянської влади проводили політику, спрямовану, в першу чергу, проти поляків, а згодом - проти українців і євреїв, я запропонував би у наступній редакції: «Органи радянської влади почали запроваджувати репресивну політику, спрямовану проти населення Західної України». Вказувати конкретно, проти якої національності розпочалися перші репресії не потрібно, оскільки ще й досі залишається невідомим, представник якої національності став першою жертвою радянського режиму. Далі слід записати: «Одним з головних проявів репресивної політики стала депортація мешканців Західної України у віддалені райони СРСР». Знову ж таки не вказувати національностей депортованих. Жертвами тоталітарного

режиму були і українці, і поляки, і євреї, і представники інших національностей.

І нарешті, потребує редакційної правки третій пункт, який розпочинається так: «У своїй політиці органи радянської влади...». Краще записати простіше: «Органи радянської влади...», а далі за текстом.

Костянтин Кондратюк: Я піднімав питання про те, як кваліфікувати суть радянської політики в 1939-1941 рр. в Західній Україні. Я не говорю про агресію, про окупацію. Я говорю про суть політики, бо реферат присвячений власне суті і наслідкам політики. Я вважаю, що суть радянської політики в ті роки не була окупаційною. Зверніть на це увагу. Ця політика мала такий же ж характер, який був у той час в усьому СРСР, у тому ж числі й радянській Україні.

Юрій Сливка: Я ще раз хочу повернутися до проблем концептуального порядку. У вступній частині ми повинні сказати, в ім'я чого робився переділ світу між Німеччиною і Радянським Союзом. У зв'язку з цим виникає питання: в ім'я чого йшла Німеччина в Польщу і в ім'я чого Радянський Союз йшов у Західну Україну і Західну Білорусію? Якщо ми цього не з'ясуємо, то далі характеристика цієї політики буде трохи не точною і ми не будемо мати цільового підґрунтя. Звернімося до документів, де записана мотивація вступу Радянського Союзу у німецько-польську війну. Народний комісаріат закордонних справ Радянського Союзу готував кілька варіантів мотивацій. Займався цією справою основним чином Молотов. Йшло листування між Молотовим і Ріббентропом та німецьким посольством. І німецьке посольство постійно відкидало ту мотивацію, яку давав Молотов, бо в ній йшлося про те, що СРСР повинен рятувати українців від фашистських поневолювачів. Гітлер відверто сказав Сталіну: Що ви говорите? Ми ж підписали з вами угоду і в тій угоді зовсім інше сказано. Ви ж підриваєте наш договір. І Сталін, який дуже точно вмів ловити думку іншого вождя, знайшов прекрасне формулювання. В Польщі анархія, держава розпалася і треба навести порядок. Прошу звернути увагу на слово порядок, бо вже хтось наводив порядок у Європі. Так ось йшла армія для того, щоб навести порядок. Такий порядок наводився, при чому я хочу підкреслити, що до 1941 р. це тільки ескіз того порядку, який повинен бути здійснений на цій території. Бо напад фашистської Німеччини обірвав реалізацію плану повного наведення того порядку. Цей момент випав, а він істотний. І так ми будемо шукати класові, політичні та інші мотиви. Але це не буде аргументом. Чому? А чому потрібно було вбивати Студинського, який організував акт возз'єд-

нання. З яких мотивів? Політичних, ідеологічних чи якихось інших? Це дуже важлива річ.

Йдеться про оцінку акту возз'єднання, а ми уникаємо постановки цього питання. Це дуже складна проблема.

Я хотів би ще раз підкреслити, що український народ не має жодного відношення до чергового поділу Польщі у вересні 1939 р. У зв'язку з цим потрібно поставити питання: «Чи мало населення Західної України бажання об'єднати всі землі?». Я думаю, що не можна цього ставити під сумнів. Таке бажання було. І воно здійснилося. Населення заплатило за це величезну ціну. Я погоджуюся із колегами, що можна говорити про те, що політика була спрямована проти польського, єврейського, українського населення. Це пояснювалося класовими, ідеологічними мотивами. Радянський режим знищував польський народ. Геноцид щодо польського народу почався задовго до 1939 р. Ми маємо зараз величезну кількість документів і матеріалів, в яких засвідчується, що політика Сталіна щодо поляків, які проживали на території радянської України, нічим не відрізнялася від політики, яку здійснював гітлерівський режим щодо євреїв. Сталін не мав любимого народу, в ім'я інтересів якого він би воював. В інтересах українського народу Сталін нічого не зробив. Нам потрібно дати оцінку акту волевиявлення населення. За цей акт наш народ заплатив величезну ціну. У 1942 р. радянські війська були ще дуже і дуже далеко від України. А уже тоді складались плани знищення України. Збереглася доповідна записка Центрального комітету ВКП(б) з приводу майбутніх польсько-українських взаємин і політики Радянського Союзу щодо цього. У цьому документі чітко сформульовано дві концепції. Перша концепція максимально загострити українсько-польські взаємини. Друга концепція максимально послабити польський елемент у процесі радянсько-німецької війни. І все це робилось. Найбільш чіткою була позиція Радянського Союзу щодо Варшавського повстання. Тому без концептуальних моментів дуже важко віднайти суть проблеми.

Владислав Філяр: Чи не варто було б записати, що радянська окупація виглядала інакше, ніж німецька. Німці прагнули використати території, на які вступили. Тоді, як радянська окупація не була власне окупацією. Це була політика інкорпорації, поглинання Західної України радянською Україною. І саме цьому були підпорядковані всі репресивні акти, які спрямовувалися проти всього того, що було не радянським, що перешкоджало. Це потрібно розрізняти, бо часто говоримо про німецьку радянську окупацію, а різниця була суттєва.

Міхал Клімецький: Термін «окупація» щодо східних областей починає викликати незрозумілі контрверсії. З точки зору Радянського Союзу може це й не була окупація, але з польської точки зору, це була справжнісінька окупація польської території.

Анджей Айненкель: З нашої точки зору - це є окупація. Чи з української точки зору це так само - цього сказати не може. Хочу підкреслити, що радянська окупація щодо поляків мала національно-класовий характер. Це означає, що на противагу заявам, польського робітника вважали класовим ворогом тому, що цей робітник найчастіше належав до ППС чи до профспілок. Радянські профспілки були фікцією накинutoю комуністами. А будь-яка польська організація - урядова, опозиційна чи релігійна були організаціями справжніми і незалежними. Ради з першого ж дня виконували антипольські дії, незалежно від того, як їх називали і мотивували. Польського селянина також вважали противником, підкуркульником, якщо не справжнім куркулем, тоді, як до українців спочатку ця політика була іншою. Поляки відразу трактувалися як вороги, в тому числі і бідні селяни, і робітники. Навіть найнижчі робітничі посади вважалися ворожими, бо то були поляки. Безробітних поляків було небагато. Коли оцінюємо той період і становище населення, то згадаймо, що найбільша криза була в 1923 р. Але в 1933 р. по відношенню до 1932 р. настає приріст 10%, а у 1934 р. порівняно з 1933 р. - 10%, у 1936 р. приріст був трохи менший - 6%, тобто весь час, порівняно з попереднім роком, відбувається ріст. У зв'язку з цим зменшувалося безробіття.

Ми не говоримо про те, що могли запропонувати Ради, а варто. Не так давно я брав участь у семінарі «Війна і цивілізація» в Лісабоні. Розповідав про Польщу під впливом двох мілітаризмів: радянського та німецького. Кожен поляк, та й, напевно, кожен українець, коли бачив радянського солдата з рушницею на мотузці, мішком замість рюкзака, у тому огидному плащі то сміявся, і коли бачив, як через тиждень почали працювати радянські залізниці, то також сміявся. І тому для радянського жителя кожен поляк був просто тим, хто з нього насміхається. Німців ми боялися, але й дивувалися їм, що вони краще підготовлені, краще оснащені, що кожен німецький солдат носить у рюкзаку те, що викликає здивування, а кожен радянський солдат мав картоплину, яку сам собі й діставав. Такими були ті солдати і для поляків радянська окупація з однієї сторони була страхом, а з іншої сміхом, бо одразу стягнула нас на дно. Це також впливало на відношення поляків до радянських громадян на тих землях. Думаю, що на значну частину українців також, бо не див-

лячись ні на що, ті українці, які пройшли через Польське військо, а було їх 400 тис., знали, що хоча вони мали Т-34, та, однак, польський рядовий солдат виглядав інакше, інакше був обмундирований і інакше харчувався, ніж радянський. І для українця, українського селянина, це була оперетка, оскільки для селянина офіцер був паном, був кимось вищим. Разом з тим, той вищий, за незначну роботу міг дати златого, а цей, радянський - нічого. Це було тією дрібницею, яку в кінцевому рахунку маємо враховувати.

Гжеюж Мазур: Якщо йдеться про зауваження, то з деякими я погоджуюся і вважаю, що їх потрібно внести до протоколу. Та з іншими - полемізував би. Наприклад, проблема гайових чи взагалі лісової служби не була такою однозначною, бо до війни це були державні працівники, які мали зброю і знали ліси. Російський досвід ще з періоду Січневого повстання ясно вказував, що ці люди є небезпечними, оскільки на них можуть опертися всі потенційні антирежимні особи. І саме тому гайовий чи лісник у перших вказівках Берії був призначеним до депортації. Але щодо протоколу, то погоджуюся, що можна ввести речення у пункт 3: «У радянській пропаганді головною мотивацією атипольської політики було положення, що у вересні 1939 р. настало визволення українських та білоруських мас з-під гніту польських панівних верств».

Такий звульгаризований класовий підхід панував в СРСР протягом багатьох повоєнних років.

Думаю, що тут можна додати ще й таке речення: «Для обґрунтування цієї тези було проведено так звані вибори до різних органів радянської влади».

Тут йшлося про вибори, які відбулися. Думаю, що всі зі мною погодяться, що вони не були демократичними.

Ярослав Ісаєвич: Ми погоджуємося, що проведені у жовтні 1939 р. вибори до Народних зборів Західної України не були демократичними. Але не всі, хто брав участь у цих виборах, вважали, що це не демократичні вибори. Йдеться не лише про органи влади, а йдеться про Народні збори, які прийняли відомі ухвали. Виступаючі на цих зборах говорили про те, що бажають возз'єднатися і говорили це не під дулом карабіна. Вони щиро вірили у возз'єднання.

А тому я пропоную внести в документ тезу про те, що так звані Народні збори Західної України прийняли ухвали, підтримані значною частиною населення. Відомо, що значна частина української людності ці ухвали сприйняла позитивно. Це є правда.

Степан Макарчук: Хочу сказати, що радянські вибори 1939 р. потрібно співставити з попередніми виборами у колишній Речіпосполитій та інших державах. А оце словосполучення «так звані вибори» опустити.

Збігнев Пальський: Не погоджуюся з моїм шановним попередником. Оскільки саме слово «вибори» передбачає нічим не обмежену добру волю. Маємо вибирати когось з-поміж когось, маємо вибирати тих, кого хочемо, а не тих, кого нам наказують вибрати. «Вибори зразка 1939 р. - це просто нав'язування нікому не відомої або відомої вузькому колу групи людей».

Степан Макарчук: Я ще раз нагадаю, як проходили вибори до польських законодавчих органів на західноукраїнських землях у 1938 і 1939 рр. Вони також проходили із значними зловживаннями адміністративних властей. Наприклад, там, де потрібно було обрати 7 українців і 7 поляків, обирали 14 поляків і жодного українця. Так що радянські вибори у порівнянні з польськими, які прийшли з різницею у декілька місяців, не були «так званими».

Ярослав Ісаєвич: Я хотів би звернути увагу, щоб виступаючі більш відповідально ставились до тих лапок. Якщо ж все брати у лапки, то нічого не вийде і зайде дуже далеко.

Юрій Сливка: Я вношу компромісну пропозицію. Обговорювати документи на слух дуже важко. Тому я пропоную дати нам можливість ще попрацювати, а завтра знову винести на обговорення. Зараз дискутувати з приводу «так званих виборів» не потрібно, оскільки інших виборів у Радянському Союзі не було. Була «так звана демократія», тому що була тільки одна партія, яка все вирішувала за всіх. Все було так зване, все було для форми. Я не придираюсь до цього слова. Я просто хочу, щоб ми у спокійній обстановці ще попрацювали, обдумали, оскільки це документи фундаментального порядку.

Ярослав Ісаєвич: Зрештою, така пропозиція вже була. Необхідно, щоб учасники семінару мали всі документи на руках. Увечорі ми їх обдумаємо і, можливо, знайдемо компромісну пропозицію, враховуючи все тут сказане. Завтра буде час, щоб повернутися до всіх документів, які треба узгодити. Завтра ми обговоримо також пропозицію осередка «Карта» щодо складання спільної бази даних. Це нам дасть можливість сьогодні обговорити останню нашу тему. А до узгоджень з усіх попередніх тем ми повернемося завтра.

Потрібно зауважити, що усі ці документи готувались трохи експромтом. Необхідно, щоб доповідачі подали свої проекти до початку конференції. Тоді не було б цієї емоційності. Ми просимо дати нам можливість подумати до завтрашнього ранку. Чи є якісь заперечення до цієї пропозиції? Немає.

їжегож Мазур: Існує проблема саме цих виборів і проблема, піднята доцентом Кучерепою. Розмовляючи про жертви і політику, потрібно згадати національну проблему. Політика радянських властей спрямовувалась проти польського, українського, єврейського населення. Це наступне питання для дискусії.

Українська політична думка в Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни

Напередодні та в роки Другої світової війни проблема польсько-українських взаємин набула винятково важливого значення. У зв'язку з цим в українській політичній думці широко дискутувалось польське питання, зокрема у контексті боротьби українського народу за державну незалежність і соборність. Головним лейтмотивом було визнання права українського і польського народів на самовизначення і розбудову незалежної самостійної держави.

Польське питання розглядалось з точки зору: ставлення польської сторони до створення української держави та приналежності до неї західних земель України; припинення українсько-польського протистояння та нормалізації взаємин; створення спільного фронту двох народів у боротьбі проти окупантів - Німеччини та СРСР.

В українській політичній думці щодо польського питання домінувала позиція ОУН.

Радикальна зміна політичного контексту у Східній Європі і можливість німецько-радянського конфлікту викликали серед керівництва ОУН глибокі розходження. Молоді лідери зібралися у Кракові і вирішили створити інше керівництво націоналістичного руху. 10 лютого 1940 р. було сформовано Революційний провід (РП) ОУН, керівництво якого доручили С. Бандері.

Таким чином, переживши глибоку політичну кризу, ОУН розкололася на дві самостійні націоналістичні організації: ОУН на чолі з С. Бандерою, до якої прилучилася радикальна молодіжна більшість, і ОУН, що складалася з поміркованих інтегральних націоналістів - прихильників А. Мельника.

Обидві організації розглядали себе союзниками Німеччини і покладали великі надії на німецько-радянську війну. Ставлячи перед собою спільну мету - незалежність України, вони, проте, відрізнялися своїми політичними принципами, стратегією і тактикою. Завершення оформлення бандерівської організації відбулось у квітні 1941 р. на Другому

Надзвичайному Великому Зборі ОУН у Кракові (Збір було оголошено Другим, оскільки Римський ВЗУН визнано неправомірним). У Кракові була прийнята програма, розроблена стратегія і тактика, напрямки діяльності на випадок війни між Німеччиною і СРСР. Аби не вступати у суперечку за назву організації, бандерівці прийняли назву ОУН-СД (Самостійників-Державників).

Другий Великий Збір підтвердив принцип революційної боротьби, що спирається «на власні сили українського народу, відкинувши загалом орієнтацію на чужі сили». Серед постанов, прийнятих Збором, є одна, яка точно характеризує загальну тенденцію ОУН-СД: «Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення українського народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які б зайшли на терені Східної Європи»¹, тобто навіть в разі німецької окупації. Це було недвозначне попередження німцям, про яких тоді вже було відомо, що вони готуються напасти на СРСР.

У пункті 16 постанови показана позиція організації в польському питанні: «ОУН поборює акцію тих польських угруповань, що змагаються за відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація антиукраїнських акцій з боку поляків є передумовою нормування взаємин між українською і польською націями»².

Слід відзначити, що серед оунівців тоді не було одностайності у підході до польського питання. Так, ревізіоністська течія, очолювана І. Мітрингою, вбачаючи у визвольному русі польського народу важливий фактор у війні у Східній Європі, вже в лютому 1940 р. у Кракові рекомендувала не лише рахуватися з ним, а й досягти порозуміння і співробітництва, як проти Німеччини, так і проти СРСР. На засіданні т. зв. секції справ міжнародної політики Мітринга негативно зустрів слова представника берлінської групи бандерівців про те, що «до цього часу наша діяльність була слабкою, оскільки ми всюди шукали приятелів, а тепер зрозуміло, що місце України в „новій Європі”».

Критикуючи таку позицію, Мітринга закликав до протилежної орієнтації: «Разом з поляками, французами, народами СРСР - за вільну Європу без Гітлера і Сталіна. Це наше місце»³.

Певну роль у налагодженні тоді українсько-польських контактів відіграв митрополит А. Шептицький. Митрополича палата була якийсь час «поштовою скринькою», де складали обидві сторони свої листи з повідомленням про дату і місце зустрічі. Відомо, що весною і літом 1940 р. в присутності А. Шептицького і функціонера Союзу збройної боротьби В. Пеховської відбулися дві такі зустрічі, на яких

сторони прощупували свої позиції, обговорювали питання, як пом'якшити гостроту українсько-польських взаємин.

Як згадував один з провідних діячів ОУН-СД З. Матла, «митрополит у наших розмовах завжди вірно обороняв українські позиції, хоча так, як і ми, обстоював думку і потребу шукати якийсь модус вівенді в обличчі наступу на обидва народи жорстоких завойовників з Заходу і Сходу»⁴.

Вищевказані переговори не привели до українсько-польського порозуміння. Свою роль тут відіграли: вороже ставлення українців до міжвоєнної політики Польщі; антиукраїнські настрої частини польського суспільства, інспіровані передовсім ендеками; позиція польського керівництва і значної частини підпілля, які у питанні східних кордонів прагнули до відновлення *status quo ante bellum*; тодішня орієнтація значної частини оунівців на співпрацю з німцями, їхнє не розуміння справжніх намірів нацистів щодо України, ілюзорні надії, що Третій Рейх сприятиме відновленню української держави; відсутність перспектив на підтримку українських самостійницьких прагнень західними державами; взаємні звинувачування у нападах оунівців на відступаючі польські частини та їх колаборацію з вермахтом і забуття про внесок вояків-українців польської армії у вересневий опір 1939 р.⁵

Після нападу Німеччини на СРСР бурхливу діяльність розгорнули бандерівці, які на той момент оволоділи ініціативою в колах української еміграції. 30 червня 1941 р. на загальних зборах у будинку товариства «Просвіта» у Львові 29-річний Я. Стецько проголосив Акт відновлення української державності. З тексту Акту випливало, що проголошена держава мала пронімецьку орієнтацію. На зборах зачитали декрет про створення Українського Державного Правління, головою якого був призначений Я. Стецько. Проголошення української державності викликало вибух скаженої люті Гітлера, який планував перетворити Україну в німецьку колонію, пояснюючи при цьому міжнародному товариству, що її народ бажає бути під зверхністю Третього Рейху. Зустрівшись з рішучою відмовою відкликати Акт і саморозпустити уряд, гітлерівці заарештували і кинули до в'язниці, а потім перевели до концтабору тих, хто брав участь у львівських подіях. Крім того, вони провели арешти членів ОУН майже по всій Європі. За неповними підрахунками, в концтаборах опинились понад 2 тис. оунівців.

Арешти С. Бандери, Я. Стецька, інших оунівців викликали розгубленість і потрясіння серед бандерівців, насторожили організацію, проте не привели до негайних змін у політиці щодо німців. Цей удар

був завданий зненацька, при відсутності ясно сформульованої політики стосовно гітлерівців на випадок їхнього ворожого ставлення до ідеї української самостійності. Також велич німецької сили, її ефективність і у порівнянні з можливостями бандерівської організації на тодішньому етапі розвитку подій пояснювали в цілому поведінку Революційного проводу після ліквідації уряду Стецька.

Однак уже у вересні I конференція визначила таке завдання цієї організації: «Пропагандивно-роз'яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких планів поневолення і колонізації України. Одночасно така ж акція проти нових намагань більшовизації українських теренів»⁶.

У новій ситуації відновлюються спроби українсько-польського порозуміння. У серпні 1941 р. представник ОУН В. Горбовий на цих переговорах заявив: «Вирішення проблеми взаємин українців з поляками буде залежати від того, хто буде ці справи регулювати. Коли німці, то наразі немає про що говорити. Коли ж маємо ці справи вирішити між собою, то мені здається, що польська сторона психологічно не підготовлена до мирного полагодження спірних питань. Ми не можемо зрезигнувати з лінії Сяну та Буга, бо це означало б зректись і найбільш національно вартісного елементу [...] В такій ситуації єдиний вихід - збройно вирішувати ці справи, як це було в 1918 р.»⁷.

Інший західноукраїнський діяч Черкавський, знайомлячи поляків з політичною програмою українців на випадок поразки німців, заявив: «Для нас байдуже, яку компенсацію візьмете з Німеччини. Можете собі взяти Прусію і більше, ми вам в цьому охоче допоможемо, але там, де ми є в більшості (кордон Сяну, Бугу і Прип'яті), хочемо самі вирішувати»⁸.

Після I конференції ОУН-СД доручає журналісту, колишньому головному редактору газети «Нове село» (1936-1939 рр.) у Львові, одному з мітрингівців Б. Левицькому провести у Варшаві переговори з представниками польських підпільних організацій. Як впливає зі звіту про польсько-українські відносини з часу виникнення світової війни, надісланого 11 листопада 1941 р. генералом С. Ровецьким ■ «Гротом» В. Сікорському, офіційний представник бандерівців прибув, аби підготувати умови для переговорів, які «привели б до вироблення спільної політики щодо німців». Від імені організації Левицький ' обіцяв вплинути на антипольські настрої українського населення, ■ якщо буде припинена антиукраїнська кампанія. Він запропонував полякам на майбутніх переговорах «виходити з того, що Україна повинна стати незалежною, а проблема польсько-українського кордону обговорювалася б після війни».

Згідно вищезгаданого звіту, Левицький нібито зауважив: «Переживаємо з приводу того, що офіційні українські чинники прийняли на 100 відсотків німецьку концепцію: розуміємо, що нова Європа буде творитися за англійськими рецептами, а не німецькими».

Характеризуючи Сікорському Організацію, яку представляв Б. Левицький, С. Ровецький зауважив у звіті від 15 листопада 1941 р.: «Єдиною активною українською групою, схильною врешті-решт шукати з нами порозуміння на ґрунті Великої України, є безкомпромісна незалежна молодь (бандерівці). Тепер вони приступають до таємної діяльності і набирають антинімецького напрямку»⁹.

На жаль, серйозних зрушень у польсько-українському порозумінні ні Левицький, ні інший представник ОУН-СД, який прибув у Варшаву в кінці 1941 р., не добились.

Тим часом, у квітні 1942 р., відбулась II конференція ОУН-СД. Свідченням чіткого визначення політичного ставлення до німецьких окупантів і більшовиків була її наступна постанова: «Московсько-більшовицькій міжнародній концепції інтернаціоналізму й німецькій концепції т.зв. „нової Європи” ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом „Свобода народам і людині”»¹⁰.

На цій же конференції була прийнята постанова про ставлення до поляків. «Стоїмо за злагіднення польсько-українських відносин в сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування українського народу на західноукраїнських землях, - зазначалось у ній. - Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо західноукраїнських земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату на західноукраїнських землях коштом відсторонення українців»¹¹.

Після цієї конференції були відновлені контакти між польським і українським підпіллям. Як свідчать неопубліковані спогади учасника переговорів З. Матли, поляки перші висловили бажання розмовляти з українським підпіллям. Контакти було встановлено за згодою митрополита А. Шептицького, і переговори відбулися у Львові весною і літом 1942 р., а також зимою у Варшаві. Найчастіше у них зі сторони бандерівців брали участь Є. Врецьона, З. Матла, М. Степаняк, В- Охримович¹².

В якості попередньої умови українсько-польської співпраці, а також її гарантії ОУН-СД вимагала від лондонського еміграційного уряду

публічної заяви про принципове визнання права українців на незалежну державу в межах української етнографічної території і «представити це своїм західним союзникам, домагаючись від них аналогічної декларації».

Проводячи переговори в жовтні 1942 р., В. Охримович, закликаючи до узгодження спільної антинімецької платформи, підкреслив, що суперечка про кордон не повинна стати принциповою перешкодою для порозуміння, оскільки вона може вирішитись після війни, хоча українці ніколи не відступлять від лінії Сяну і Бугу.

В іншому випадку, на жовтневих 1942 р. переговорах, українська сторона висувала таку можливість розв'язки ситуації в українсько-польських відносинах: «[...] Прийшла хвилина, коли Польща може повернути свої західні кордони, які запропастила була, та перенести їх аж по Одер [...] На підставі болючого власного досвіду займаємо до німців вороже становище [...] Перед слов'янськими народами лежить важливе завдання, але Польща мусить пересунути свої східні кордони в ім'я справедливості та рівності. У взаємовідносинах між слов'янськими народами треба прийняти засади етнографічної більшості на даному терені. Так, як поляки слушно домагаються Сілезії, хоч міста там є в більшості опановані німцями, то ж така сама засада мусить панувати на Сході - в Галичині чи на Волині, - поминаючи різні історичні аргументи [...]»¹³.

На цю пропозицію коментар польської сторони до лондонського уряду був наступний: «З того видно, що експансія ОУН в Галичині та Волині, східних землях Речіпосполитої, є незмінним політичним = чинником та глибоко обдуманого елементу цілої доктрини ОУН»¹⁴.

Слід зазначити, що зі свого боку поляки - учасники переговорів намагалися схилити партнерів до співпраці.

Внаслідок непоступливості з обох сторін переговори були перервані, хоча, як підкреслював у своєму рапорті «Грот» Ровецький, представники ОУН-СД погоджувались укласти угоду про військову і пропагандистську співпрацю проти Німеччини та СРСР¹⁵. Прагнучи зрозуміти позицію поляків на переговорах, український діяч В. Левенко зазначав: «У Польщі русофільських настроїв не було. Тут радше панувало антиросійське направлення. Однак до тверезої оцінки ситуації не допускали паморочні мрії про новий Андрусів чи Ригу, тобто про поділ з Росією українських земель і спільне панування над ними». Даючи оцінку польській політиці стосовно територій, включених до складу Польської держави, Левенко продовжував: «Слабким місцем польських антибільшовицьких сил є їхні імперіалістичні зазіхання на українські, білоруські і литовські землі. Поляки вже кількакратно

в своїй історії заплатили за таку політику власного державності. Однак не зробили після цього належних висновків ще й досьогодні. Як можна так нереально й згубно оцінювати ситуацію? Як думають польські імперіалістичні кола здійснювати свої плани про панування над Україною і Білорусією?»¹⁶

Слід зазначити, що крім бандерівців, переговори з польським підпіллям здійснювали А. Шептицький і певні кола УЦК, в тому числі В. Кубійович. Останній, зокрема, наполегливо закликав польську сторону виявити ініціативу в проведенні польсько-українських переговорів, здійснювати політику порозуміння обох народів, виявити волю до уникнення в майбутньому боротьби між ними. Кубійович висловлював у даному випадку не лише свою особисту думку і найближчого оточення, а й, очевидно, мельниківців, оскільки стверджував, що «ОУН розуміє делікатність такого порозуміння в даний час, з огляду на польсько-радянські відносини. Після прийняття цієї аксіоми знайдеться розв'язання територіальної суперечки»¹⁷.

Українсько-польські переговори 1940-1942 рр. зазнали невдачі через причини, що лежали на поверхні. Український визвольний рух розгортався на Західній Україні, що входила до складу Речіпосполитої і від якої ні лондонський уряд, ні місцеве польське підпілля, ні польське населення не збирались відмовлятися на користь СРСР. Українське населення вважало її українською територією. Для українських політиків зміна влади була лише зміною окупантів. Польське підпілля передбачало, що український національний чинник може включитись у територіальну суперечку.

Свідченням цього був план загального повстання, підписаний у вересні 1942 р. генералом «Гротом»-Ровецьким. Вбачаючи у німецьких окупантах головного ворога, а в росіянах - можливу й серйозну загрозу, його автор водночас зазначав: «Додатковими противниками вважаємо в першу чергу українців, а в другу - литовців. Існує навіть можливість боротьби з українцями в районі бази з першого дня повстання. З самого початку будемо змушені боротися також з українцями у Львові»¹⁸.

У свою чергу українські самостійницькі сили все більше переконувались, що їхні визвольні і державницькі устремління неминуче вступлять у протиріччя з планами польського підпілля, яке виллється у збройну сутичку. «Українська молодь, - повідомлялось в рапорті Команди АК зі Львова 22 листопада 1942 р. до центру, - в переважній більшості налаштована на боротьбу з поляками, якщо навіть та боротьба має бути програна. Старші, бувші комбатанти, оголошують в цілому повторення 1918 р. Ставлення ОУН до німців рішуче вороже»¹⁹.

У лютому 1943 р. відбулась третя конференція ОУН-СД. В одній з її постанов зазначалось: «Україна знаходиться в сучасний момент між молотом і ковадлом двох ворожих собі імперіалізмів Москви і Берліна, що в рівній мірі трактують її ж колоніальний об'єкт. У своїй самостійницько-визвольній боротьбі український народ зустрічає на відтинку своїх міжнародних акцій ряд перешкод, що є впливом неознайомлення других народів з українською справою, протиакцій історичних ворогів України та є наслідком факту, що сучасна війна ведеться за інтереси великих імперіалістичних держав, які запрягають до своїх цілей інші народи та нехтують їхніми правами на національно-державне самовизначення. Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіалізмів на платформі власних сил, а в основу своєї співпраці з другими народами шукати спільних інтересів західних і східних народів у спільній боротьбі проти німецького, московського і других імперіалізмів»²⁰.

Офіційні документи III конференції не розглядали українсько-польські відносини. Однак можна припустити, що польське питання піднімалось на ній, оскільки тоді відбувались переговори між сторонами, а «Грот»-Ровецький на початку року звертався до емігрантського уряду за інструкціями з цього приводу. Тим більше, що опубліковано лише неповне зібрання матеріалів конференції. У зв'язку з цим деякі історики задаються питанням: яку ж позицію займали її учасники стосовно наростаючого українсько-польського конфлікту?

Натомість на сторінках четвертого номеру журналу ОУН-СД «Ідея і чин» за 1943 р. з'явилась стаття Я. Боровича (В. Мудрого) *Україна і Польща*. Автор ретроспективно показує, наскільки історичне минуле Польщі, точніше її незмінне прагнення захопити українські землі, стоїть на перешкоді налагодженню нових взаємин між обома народами. «Вдумуючись глибше в історію польсько-українських відносин, аналізуючи минулу і сучасну польську політичну ментальність, приходиш до глибокого пересвідчення, що ніколи з поляками ні до чого путнього і певного не договоришся, коли обстоюєш політичну незалежницьку і державницьку національну ідеологію»²¹.

Який же вихід пропонує автор? «Пактувати з поляками про мирне співжиття тільки тоді, коли в наших руках є, щонайменше, така сила, як у них, тільки тоді вони будуть поважати наше право на життя і тільки тоді бодай на деякий час вони будуть респектувати підписані ними з нами договори. Хвилеве наше ослаблення вони завжди використають для себе, на що ніколи в історії не йшли ми. Поляків до лояльного партнера можна полонити тільки силою і то силою наглядною»²².

Незважаючи на зневіру і песимістичні прогнози щодо українсько-польського порозуміння, В. Мудрий робить такий висновок: «Ми свідомі того, що перед лицем небезпек [...] німецького і московського імперіалізмів, тільки спільний фронт [...] проти імперіалістів і ліквідація внутрішніх спорів є одинокою правильною відповіддю поневоле-них воюючим імперіалізмам. Це треба також прикладати до взаємовідносин двох народів - українського і польського»²³.

Таку саму вимогу спільного фронту українців і поляків ставив головний редактор журналу «Ідея і чин» М. Палідович-Карпатський у своїй статті *До українсько-польських взаємин*, надрукованій у 6-му номері за 1943 р. Вважаючи цю проблему надто важливою для обох народів, він здає собі звіт про труднощі, які стоять на перешкоді її позитивного вирішення. Простежуючи минуле українсько-польських взаємин, автор зауважив: «На основі теперішнього історичного досвіду приходиться твердити, що вікова ворожнеча та боротьба між українським і польським народами мала для обох народів катастрофічні наслідки. Вони довели до внутрішнього послаблення України і Польщі, а в кінці - до їх упадку, що його вже безпосередньо спричинили зовнішні ворожі сили, які скапіталізували боротьбу обох народів для себе»²⁴.

Нормалізацію українсько-польських відносин і їх мирну розв'язку автор вбачає лише на платформі визнання польською стороною української державності на українських землях та при умові, що Польща ні тепер, ні в майбутньому не буде посягати на українські землі. В ім'я інтересів обох народів Палідович-Карпатський закликав залишити взаємне винищування, ворожнечу і ненависть. «Сьогодні [...] обидва народи мають тих самих ворогів: Німеччину і Москву [...] Вибору тут для обох народів немає, а орієнтуватися на котрого-небудь із ворогів було б політичним божевіллям, бо виграш одної чи другої сторони є одночасно зв'язаний з загибеллю обох народів»²⁵.

У липні 1943 р. ОУН-СД видала і поширила польською мовою відозву до поляків, в якій, зокрема, вказувалось: «Дивним і незрозумілим є те, що сьогодні, коли польський народ ще в ярмі німецького наїзника і коли Росія також планує нову окупацію Польщі, польські імперіалістичні провідники заповідають немилосердну боротьбу українському народові, відмовляючи йому в праві на власне державне існування»²⁶. Тут підкреслювалось, що спільна доля і боротьба проти загарбників - Німеччини і Росії — за власні держави вимагають порозуміння обох народів.

Мабуть, у відповідь у підпільній польській газеті Крайова політична репрезентація 30 липня 1943 р. надрукувала «Відозву до українського

народу». В ній українці Галичини і Волині звинувачувались у колаборації з окупантами, у вбивствах поляків і водночас звучав заклик об'єднатись у боротьбі проти спільних ворогів. Відозва закінчувалась заявою: «Розуміємо та оцінюємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Однак заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої [...] Гарантуємо на тих землях повний і вільний розвиток української людності на засадах свободи та рівності прав і обов'язків»²⁷.

Не виникає сумніву, що відозва «До українського народу» штовхала керівництво ОУН (р) і УПА до висновку, що постулати української незалежності треба захищати від польського підпілля силою.

У рішеннях III Надзвичайного Великого Збору ОУН (серпень 1943 р.) вже відчувалося трагічне дихання малої війни між народами і польське питання розглядалось цілком під іншим кутом зору, ніж в постанові квітневої (1942 р.) конференції, і, насамперед, в контексті ролі зовнішніх чинників. «Польська імперіалістична верхівка, - вказувалося тут, - є вислужником чужих імперіалізмів та ворогом свободи народів. Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та допомагає німецькому і московському імперіалізмам винищувати український народ»²⁸.

Водночас бандерівське керівництво ще сподівалось на можливість конструктивного українсько-польського діалогу. Свідченням цього є такі слова з постанови Збору: «Ведучи боротьбу проти імперіалістичних гнобителів, ми стоїмо за вилучення всіх другорядних фронтів. В наших відносинах з усіма сусідніми народами розраховуємо на співпрацю з їхніми революційними, не імперіалістичними елементами»²⁹.

Варто зазначити, що серед бандерівських лідерів не було одностайності у підході до польського питання. Певною мірою свідченням цього є звіт мітрингівців, які в 1942 р. вийшли з ОУН-СД і утворили власну політичну організацію незалежницько-соціалістичного характеру - Українську народно-демократичну партію (1942-1945), зв'язану з бульбівцями. За деякими даними, в ході переговорів про можливість об'єднання двох організацій на основі радикально-ревізіоністської програми представники новоствореної партії поставили питання про осуд погромів польського населення і притягнення винних до відповідальності. Програма цієї групи не містила антипольських акцентів щодо місцевого населення, але не погоджувалась на приналежність українських земель до Польщі. Наслідком такої позиції став розроблений спільно з бандерівцями проект декларації, в якій закликалось

припинити погроми, дійти до порозуміння, співпраці УПА і АК. Однак декларація не була надрукована через незгоди, які з'явилися між діячами ОУН і керівниками УПА³⁰.

Подальше загострення українсько-польського протистояння, означеного значними жертвами українського і польського населення, спонукало РП ОУН опублікувати у жовтні 1943 спеціальний документ - «Комунікат». В ньому зазначалось, що пропагування в багатьох польських підпільних виданнях ненависті, погромництва й негачії українських національно-визвольних змагань довело до відомих мордувань українського населення на Холмщині і Грубешівщині, а сформовані німцями на Волині в 1943 р. відділи польської допоміжної поліції вчинили погром українського населення, що спричинило взаємну різню, яку використовують як Берлін, так і Москва в інтересах поневолення народів. «[...] Вони кинули їх на взаємну різню, щоб відвернути їхню увагу від основних цілей та завдань, спрямованих на боротьбу з їх спільними ворогами - Москвою і Берліном. Як по одному, так і по другому, польсько-українському, боці знайшлися елементи, що дали себе, свідомо чи не свідомо, впрягти до чужого воза і виконувати роботу, яка, крім шкоди для національних інтересів, нічого іншого принести не може».

У «Комунікаті» Провід ОУН-СД засудив акти взаємних масових убивств, звідки б вони не виходили, і закликав українських громадян не піддаватися на ворожу провокацію та дотримуватись позиції, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу. Водночас він апелював до польського населення утриматися від усяких форм антиукраїнських виступів і твердо їм протистояти, оскільки всі самостійні акти терору буде рішуче поборювати³¹.

Уже наступного місяця після появи «Комунікату», згідно польських джерел, «політичний керівник УПА у відозві від 16 листопада закликав поляків до залишення українських земель і відходу їх за Буг»³².

Тим часом українсько-польські переговори закінчилися 10 березня 1944 р. підписанням спільного протоколу, що мав зобов'язувати обидві сторони. З польського боку брали участь у переговорах представники СЗБ і делегат польського уряду. З українського боку виступала делегація ОУН, що мала повноваження також командування УПА.

У протоколі, який складався з 20 пунктів, обидві сторони визнавали, що існування самостійних держав, української і польської, було в інтересах обох народів і для тривалого їх майбутнього стало історичною необхідністю. Тут зверталась увага на те, що мирне розв'язання українсько-польських відносин можливе лише при взаєм-

ному пошануванні боротьби за державну самостійність та не зазіхання на території, що належать до України чи Польщі. Автори протоколу визнавали, що стан напруження і боротьби, який характеризував тодішні польсько-українські взаємини, був шкідливий для інтересів обох народів і зобов'язувались вжити всіх заходів для того, щоб усунути такий стан і довести його до мирного співжиття.

У протоколі відзначено неузгоджене між обома сторонами питання співпраці в період визвольної боротьби. Зокрема, українська сторона визнавала необхідність розмежування сфер впливів і дій на час визвольної боротьби до моменту вирішення питання кордонів, а польська - необхідність спільного плану дій на час визвольної боротьби до моменту вирішення питання кордонів³³.

Підписаний протокол не лише узгоджував військову співпрацю, а й стверджував позиції політичних взаємин і співробітництва. Після цього протоколу мало дійти до оформлення політичного договору, проте цього не сталося, зате існувала військова співпраця українських і польських збройних формувань ще і в 1945-1946 рр. Водночас підписаний українсько-польський протокол українцями і поляками очевидно не відображав настрої їх керівництва, хоча, можливо, з обох боків виступали течії, що шукали замирення українсько-польського збройного конфлікту.

Протокол свідчив також про значні відмінності у розумінні українцями і поляками тих подій, які відбувалися навколо. Керівництво АК схилилося до думки, що Польща є союзником Червоної армії і СРСР, хоча і з тактичних міркувань, і приймало рішення про надання військової допомоги і співпрацю з радянськими партизанськими загонами. Керівництво ж УПА після відступу німецьких військ з українських земель, вбачало свого головного ворога лише в радянських військах³⁴. Права фракція УПА вважала, що на чолі польського підпілля стоять «імперіалістичні елементи», які поставили за мету поневолити український народ разом з СРСР і вислужитись перед ним, борючись на західноукраїнських землях лише з українцями.

Дещо пізніше українсько-польські взаємини, ставлення ОУН до польського питання були детально розглянуті у статті О. Садового (М. Прокопа) *Куди прямують поляки?*, надрукованій у восьмому номері журналу «Ідея і чин» за 1944 р., тобто під час трагічної взаємної боротьби між українцями і поляками, головню на Волині, а також у Галичині. Нагадуючи офіційні рішення, документи ОУН, в яких визнавалось право польського народу на власну державу і заявлялось прагнення мирної ліквідації другорядних фронтів, окрім більшовицького і гітлерівського, автор намагався відшукати причини того, чому

досі розбивалися всі спроби українсько-польського порозуміння. Він бачив їх у ставленні деяких польських політичних кіл до українського народу:

«1. Не визнають прав українського народу на власну державу і український народ розглядають як народ, призначений бути поневоленим Польщею і московським імперіалізмом.

2. Заперечують право українського народу на західноукраїнські землі та вважають їх стало своєю територією»³⁵.

О. Садовий осуджував квітневу (1944 р.) заяву польського еміграційного уряду про співпрацю польських збройних сил з наступаючою Червоною армією і практику такої співпраці на західноукраїнських землях. В той момент, зазначалося у статті, коли український народ, який перебуває в одному з найважчих періодів своєї визвольної боротьби проти російського більшовизму і німецького гітлеризму, він одержав зрадницький удар в спину з боку «польських імперіалістичних верховодів». І далі: «Український народ далекий від того, щоб цілу польську меншину, що живе на західноукраїнських землях, звинувачувати у зраді. Всім національним меншинам, отже і польській, гарантує український народ повні права в Українській державі і там, де сьогодні зустрічаємось з лояльним ставленням польської меншини до нас, відповідаємо їм тим самим»³⁶.

У статті подано частковий перелік жертв терору польських боївків проти українського населення за кілька місяців 1944 р., зокрема про знищення кількох сотень українців на Грубешівщині навесні цього року, про вбивства представників української інтелігенції в різних містах Галичини, про польських донощиків на службі гестапо й комуністичного підпілля та їхню участь у поборюванні українців і т. д. Однак автор не пише про те, що на Волині, а подекуди й у Галичині були криваві репресії українців проти місцевих поляків; відбувалося примусове виселювання польських осадників з українських земель, жертвою якого впало багато поляків, в тому числі цивільного населення, непричетного до антиукраїнських виступів, не згадується про страхітливі акції взаємного винищування під виглядом «самооборони» і «відплати». Зрештою, матеріалу про польські жертви у роки війни ми не знаходимо на сторінках журналу «Ідея і чин». Винятком було коротеньке повідомлення в його четвертому номері: «На терор і провокації з боку польських осадників, сексотів і комуністичних ячейок українське населення на ПЗУЗ почало відповідати самообороною, винищуючи всіх прихованих ворогів українського народу»³⁷.

Слід звернути увагу на тодішнє ставлення до польського питання командира УПА - Поліська Січ Т. Бульби (Боровця). У своїх публіка-

діях антибандерівського спрямування він звинувачує їх у безглуздому терорі проти польського населення. Як впливає зі спогадів отамана, у квітні 1943 р. ОУН-СД запропонувала йому проект об'єднання партизанського руху, в якому націлювала на «очищення цілої повстанської території від польського населення, що повсюдно шкодить українській справі провокаційною діяльністю польських урядовців у німецьких інституціях і масовою підтримкою польськими селянами більшовицьких партизанів»³⁸.

Про спроби порозумітись з польським підпіллям Бульба писав у звіті з «революційної діяльності»: «Нами був пов'язаний контакт з місцевими польськими організаціями. Справа була на добрій дорозі до порозуміння для спільної українсько-польської акції проти німецько-московських загарбників, але під весну 1943 року ті взаємовідносини перервала гостра протипольська акція бандерівців»³⁹.

Потерпівши невдачу у налагодженні контактів з польським підпіллям, Бульба звернувся у червні 1943 р. через листівку до усього польського народу. «Поляки, - говорилося в ній, - німецьким та російським імперіалістам залежить на роз'єднанні та ворожнечі серед поневолених народів. А особисто німцям залежить на тому, щоб між українцями і поляками не було згоди»⁴⁰. Бульба звертав увагу на те, що фашисти «при допомозі своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків, нібито за те, що поляки вирізують українців за Бугом». Закликаючи покласти край міжусобній війні і спільно боротись за своє визволення, він водночас рекомендував полякам не гнатися за «східними кресами, а боротись за звільнення своїх одвічних етнографічних земель»⁴¹. Однак вгамувати конфлікт «через вороже ставлення поляків до українців» йому не вдалось і це означало, за словами отамана, відкриття проти бульбівців «третього відкритого фронту - польського»⁴².

Слід зазначити, що після підписання вищезгаданого протоколу українсько-польські переговори продовжувалися ще в травні і червні 1944 р. на тему перемир'я між АК і УПА з пропозицією польської сторони виїхати українському представнику в Лондон на переговори з емігрантським урядом. «Під час зустрічі з Василем Мудрим, — зазначав М. Лебедь, — я питав його про можливість його поїздки, але, подумавши, він відповів, що погодився б виїхати на розмови до Швейцарії як нейтральної країни, бо гадає, що в Англії поляки схочуть приймати його як колишнього віце-маршала польського Сейму [...]»⁴³.

Перегляд ідейно-програмних і стратегічних засад, що здійснювався в українському визвольному русі, спричинив до відповідних змін у ставленні до польського питання. До цього спонукала і нова

геополітична ситуація - звільнення і оволодіння Червоною армією усієї території України, вступ Червоної армії і насадження в Польщі прорадянського режиму і встановлення нового радянсько-польського кордону⁴⁴.

На Закерзонні українці стали національною меншістю у польській державі. На думку З. Ковалевського, стратеги українського визвольного руху розглядали подальший розвиток діяльності УПА на Закерзонні у двох площинах: необхідність захисту українського населення від поневолення з боку польського панства та від виселення до СРСР і можливість використання Закерзоння як території, що дозволяє поширити боротьбу зі сталінським режимом поза західними кордонами СРСР і створити спільний польсько-український визвольний фронт.

Керівництво УПА і ОУН Львівщини вважало, що співробітництво з польським підпіллям на цей раз є дійсно можливим. «Всілякі суперечки про кордони втратили сенс. Спостерігаючи совєтські спроби контролювати всі сторони польського життя, можна було дійти висновку, що Радянський Союз не має наміру покинути в майбутньому польської території. Не було жодних підстав припускати, що союзники готові до війни за Польщу. То ж було зрозуміло, що поляки і українці мусять підготуватися до довгої боротьби за незалежність»⁴⁵.

У новій ситуації представники української політичної думки задавалися питанням: чому обом сторонам не вдалося досягти порозуміння і на яких шляхах його шукати зараз? Підпільний письменник і публіцист, редактор нелегальних журналів «Юнак» і «Вісті» (1943-1944 рр.), член головного осередку пропаганди при Проводі ОУН (1945-1948 рр.) О. Дяків («Горновий», «Гончарук», «Осипенко»), наприклад, вбачав причини цього, насамперед, у сумному спадку минулого - спадку ненависті і ворожнечі. Він з гіркотою зазначав, що навіть страхітливі дні німецької окупації, коли український і польський народи були однаково пригноблені, не призвели до якихось серйозних зрушень у їх взаєминах. На його думку, польські імперіалістичні кола занадто сильно отруїли душі свого народу шовінізмом, щоб він міг швидко позбутись його впливу і дії. У своїй статті *Українська повстанця армія - носій ідей визволення і дружби народів* О. Дяків розглянув польське питання у трьох аспектах:

«1. Більшовицькі імперіалісти готують польському народові таке саме поневолення, як і українському.

2. Щоб забезпечити успіх своєї боротьби, польський народ мусить відмовитися від штучно прищепленого йому імперіалізму й шовінізму та співпрацювати з іншими народами, зокрема з сусіднім, українським народом.

3. Польський народ мусить відкинути всі половинчасті, парламентарські методи боротьби, як непридатні в боротьбі з більшовизмом, і обрати революційний шлях боротьби»⁴⁶.

Таким чином, у період Другої світової війни польське питання посідало важливе місце в українських національно-визвольних змаганнях. В українській політичній думці воєнного періоду домінувала ОУН, оскільки від кінця 1939 року були відсутні лівиця, центр, поміркована правиця, що сприяло в основному однобічному тлумаченню польського питання. Водночас велику увагу польському питанню приділяли А. Шептицький, В. Кубійович та їхні однодумці.

З одного боку, польський визвольний рух розглядався як потенційний союзник. Майже на всіх політичних форумах ОУН воєнного періоду, працях її провідних діячів, на сторінках оунівської преси з'ясовувалися причини українсько-польських суперечностей та шляхи їх подолання на основі визнання принципу права кожного народу на самовизначення і розбудову незалежної самостійної держави; перенесення розв'язання найбільш болючих питань на післявоєнний період; усвідомлення, що лише спільна боротьба проти радянської і німецької імперій може забезпечити справжню державну незалежність. ОУН однозначно визнала право польського народу на власну державу, заявила про прагнення мирно ліквідувати другорядні фронти, окрім антибільшовицького і антигітлерівського. Вже з 1940 р. ОУН почала шукати зв'язків з польським протинімецьким підпіллям, робила конкретні спроби порозуміння в ім'я спільного фронту проти Берліна і Москви.

З другого боку, український визвольний рух в польському чиннику вбачав імперіалістичну загрозу. Цей погляд став домінантним в політиці ОУН-СД. Підставою для цього була позиція польського політичного керівництва щодо відновлення польської адміністрації на західних землях України, незважаючи на утворення тут динамічного національно-визвольного руху, безкомпромісного у своєму прагненні до незалежності, трактування українського питання як об'єкта, а не суб'єкта міжнародних і міждержавних стосунків.

Примітки

¹ ОУН в світлі постанов Великих зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955. (Видання 34 ОУН, Мюнхен 1955), с. 31.

² *Ibidem*, с. 36.

³ Б. Левицький, *Націоналістичний рух під час Другої світової війни* [в:] «Діалог» 1979, № 2, с. 17; 3. Ковалевський, *Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії* [в:] «Україна. Наука і культура» 1993, вил. 26-27, с. 203.

- ⁴ 3. Матла, *Митрополит Шептицький і українське підпілля* [в:] «Визвольний шлях» 1984, ч. 12, с. 1454-1455.
- ⁵ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy*, Warszawa 1993, s. 108.
- ⁶ *В боротьбі за Українську державу*, Львів 1993, с. 52.
- ⁷ Цит. за: В. Гридень, *Чи можна було уникнути проливу крові з поляками (1939-1945)?* [в:] «Вісті комбатанта» 1991, № 2, с. 37.
- ⁸ *Armia Krajowa w dokumentach. 1939-1945*, т. II, s. 137, 140.
- ⁹ *Ibidem*, т. I, s. 141, 145.
- ¹⁰ *ОУН у світлі постанов...*, с. 62-63.
- ¹¹ *Ibidem*.
- ¹² Див.: П. Терешук, *Нариси з найновішої історії* [в:] «Визвольний шлях» 1984, № 12, с. 287-292.
- ¹³ Цит. за: В. Гридень, *op.cit.* [в:] «Вісті комбатанта» 1991, № 2, с. 37.
- ¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁵ *AK w dokumentach*, т. II, s. 474.
- ¹⁶ В. Левенко, *Помилкова політика польських антибільшовицьких сил та її згубні іслідки*. Підпільне видання 1948, с. 3, 11.
- ¹⁷ Цит. за: R. Torzecki, *op.cit.*, s. 183.
- ¹⁸ *AK w dokumentach*, т. II, s. 331, 334.
- ¹⁵ Цит. за: R. Torzecki, *op.cit.*, s. 182.
- ²⁰ *ОУН в світлі постанов...*, с. 77.
- ²¹ Я. Борович, *Україна і Польща* [в:] *Літопис УПА*, т. 24, с. 196.
- ²² *Ibidem*.
- ²³ *Ibidem*.
- ²⁴ Л. Карпатський, *До українсько-польських взаємин* [в:] *Літопис УПА*, т. 24, с. 273.
- ²⁵ *Ibidem*, с. 275.
- ²⁶ Цит. за: М. Лебедь, *Зовнішньополітична діяльність генерального секретаріату закордонних справ УГВР* [в:] «Сучасність» 1986, № 7-8, с. 188.
- ²¹ *AK w dokumentach*, т. III, s. 55-56.
- ²⁸ *ОУН в світлі постанов...*, с. 117-118.
- ²⁵ *Ibidem*.
- ³⁰ Р. В. В ім'я історичної правди [в:] «Револуційний демократ» 1949, № 1, с. 16-17; Б. Левицький, *op.cit.* [в:] «Діалог» 1979, № 2, с. 22; 3. К о в а л е в с ь к и й, *op.cit.* [в:] «Україна. Наука і культура» 1993, вип. 26-27, с. 207.
- ³¹ М. Лебедь, *op.cit.* [в:] «Сучасність» 1986, № 7-8, с. 189.
- ³² *AK w dokumentach*, т. III, s. 363.
- ³³ *Документи спільної польсько-української боротьби* [в:] «Український самостійник» 1959, № 9, с. 33-35.
- ³⁴ Див.: *Україна-Польща: важкі питання*, Варшава 1998, с. 165-166.
- ³⁵ О. Садовий, *Куди прямують поляки* [в:] «Літопис УПА», т. 24, с. 300.
- ³⁴ *Ibidem*, с. 305.
- ³⁷ *Літопис УПА*, т. 24, с. 20, 211.
- ³⁸ Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави*, Вінніпег 1981, с. 251.

³⁹ Цит за: В. Дзьобак, *Тарас Боровець і «Поліська січ»* [в:] «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 1995, № 1-2, с. 50.

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ *Ibidem.*

⁴² Т. Бульба-Бор овець, *Армія без держави*, Львів 1993, с. 160.

⁴³ М. Лебедь, *op.cit.* [в:] «Сучасність» 1986, № 7-8, с. 191.

⁴⁴ Див.: З. Ковалевський, *op.cit.* [в:] «Україна. Наука і культура» 1993, вип. 26-27, с. 212.

⁴⁵ J. Shtendera, *W poszukiwaniu porozumienia* [w:] „Zeszyty Historyczne” 1985, nr 71, s. 155.

⁴⁶ О. Гон чару к, *Українська повстанська армія - носій ідей визволення і дружби народів* [в:] *Літопис УПА*, т. 9, с. 234.

Українська політична думка в Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни

1. Ставлення української національної меншини до польської держави в 1918-1939 рр.

Перед початком Другої світової війни у Східній Малопольщі діяло кілька українських партій та політичних організацій. За ставленням до польської держави їх можна поділити на декілька груп:

- українські угруповання, які лояльно ставились до польської держави, боролися за інтереси української громадськості, спираючись за конституцію, законодавство, вимоги міжнародного права і, використовуючи у політичній боротьбі легальні засоби, залишалися в опозиції до національної політики уряду;

- еміграційні українські угруповання, які мали свої основні центри за кордонами Польщі і прагнули утворити незалежну українську державу за допомогою західних держав, у тому числі й Польщі. Вони визнавали польську державу. Суперечки точилися в основному навколо проходження майбутнього кордону між Польщею та незалежною Україною;

- українські угруповання, які підтримувала або створювала польська влада. Ці угруповання точно і беззастережно підтримували польську політику на південно-східних кресах, були повністю лояльні до держави;

- українські націоналістичні угруповання, які боролися з польською владою у Східній Малопольщі політичними засобами і за допомогою терористичних актів, тісно явно і конспіративно, співпрацюючи із закордонними ворожими Польщі центрами;

- українські комуністичні угруповання, що не визнавали існування польської держави і були представниками Комінтерну, а часто й агентами радянської розвідки і стояли на позиціях об'єднання Східної Малопольщі з радянською Україною і утворення в Польщі чергової республіки рад¹.

Шперша група - це легальні українські політичні партії, які діяли у Другій Речіпосполитій: Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська соціалістично-радикальна партія (УСПР), Українська соціал-демократична партія (УСДП), Українська католицька народна партія (УКНП).

Серед вищеназваних партій найбільше значення мало УНДО, яке об'єднувало у своїх рядах представників майже всіх суспільних українських верств у Польщі. Вона виникла в 1925 р. і представляла українців у сеймі і сенаті Другої Речіпосполитої. Під час виборів 1928 р. вона провела у сейм 28 депутатів. Політичні постулати цієї партії зводилися до гарантії автономії української частини Східної Мало-польщі², розширення українських шкіл, утворення у Львові українського університету, покращення економічного становища українців. Керівництво партії мало спеціальний відділ правової охорони, завданням якого була охорона української меншості від сваволі польської державної адміністрації. УНДО також мало величезні впливи в українських господарчих та громадських організаціях³. Лідерами партії були Василь Мудрий⁴ і Дмитро Левицький.

УСПР також мала своїх представників у сеймі. На виборах 1928 р. вона отримала 8 депутатських місць. Діяла під соціалістичними та антиклерикарними лозунгами. Була лояльною до польської держави. Її лідерами були І. Макух і М. Стадів.

Партії УСДП та УКНП не відігравали значної ролі у політичному житті Східної Малопольщі⁵.

Інша течія, еміграційна, була представлена у політичному житті українськими народними республіканцями (УНР) і Союзом гетьманців-державників (СГД). Перше угруповання об'єднувало в основному петлюрівців і очолював його сам Симон Петлюра. Після смерті Петлюри у 1926 р. це місце зайняв його соратник Андрій Лівицький. Польські власті підтримували УНР згідно з угодою між Польщею і Україною, заключеною у 1920 р. оскільки СГД об'єднував прихильників запровадження в Україні монархії, першим володарем мав стати князь Павло Скоропадський, який знаходився на еміграції в Німеччині⁶. СГД мав великий вплив серед українських емігрантів у Сполучених Штатах, Канаді і державах Західної Європи. Ця організація, як уже згадувалось, визнавала польську державу, але виступала за зміну східного кордону після утворення незалежної української держави. Ідеологічним вождем СГД був професор Дмитро Дорошенко, а пізніше професор Іван Мірчук.

Наступною партією була Руська селянська організація (РСО) і Волинське об'єднання (ВУО). Перша з них проголошувала окремість

русинів та українців. Вона мала вплив на лемків. Її погляди підтримувалися польською владою. Тоді як друга - ВУО - була організована за допомогою польського уряду як протидія націоналістичним та комуністичним впливам серед українців⁷. Діяла лише на Волині, а очолював її Петро Певний.

Націоналістичними організаціями були фронт національної єдності (ФНЄ), утворений у 1933 р. опозиціонерами УНДО⁸, Українська військова організація⁹, яка пізніше була перетворена в Організацію українських націоналістів (ОУН)¹⁰.

До комуністичних організацій належала, насамперед, нелегально діюча Комуністична партія Західної України¹¹. Своєрідним її філіалом було Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сель-Роб»), заборонене польською владою в 1934 р.

Серед легально діючих українських угруповань найбільшу роль відіграло УНДО, яке мало значну кількість представників у парламенті і яке стояло на позиції лояльності щодо польської держави. Якщо говорити про нелегальні організації, то весь час зростала популярність націоналістів, які вміло використовували складну економічну ситуацію українського населення і прорахунки у національній політиці польських урядів, які призвели до того, що більше 5,5 млн. українців почували себе громадянами другої категорії. Зубожіння, відсутність життєвої перспективи і ображене національне почуття призвели до того, що значна частина української молоді потрапила під вплив націоналістичної пропаганди і вступила в ряди УВО-ОУН, вбачаючи свого головного ворога в польській державі. У міжвоєнний період УВО-ОУН тісно співпрацювала з німцями проти польської держави, проводячи розвідницьку, саботажну і диверсійну діяльність. Вона також виконувала антипольські дії на замовлення інших держав, з котрими Друга Річпосполита мала погані відносини, діючи з території Чехословаччини та Литви¹². Крім співпраці з іноземними розвідками, УВО-ОУН у міжвоєнний період вчинила ряд терористичних замахів на представників польської влади¹³, а також радянських Дипломатів, акредитованих у Польщі.

2. Основні принципи українського націоналізму

Стратегічною метою українського націоналізму була побудова самостійної держави, у яку б увійшли всі етнографічні українські землі, Шляхом експансії сусідніх держав. Здається, ця ідеологія виникла передовсім на ґрунті почуття поразки як у конфлікті з Польщею¹⁴ в 1918-1919 рр., так і з радянською Росією, наслідком чого був

польсько-радянський мирний договір, підписаний у березні 1921 р. в Ризі. Польща повинна була відмовитися від створення незалежної, союзної української держави і погодитися на фактичний поділ України на дві частини, одна з яких належала більшовицькій Росії, а друга - незалежній польській державі¹⁵. Незадоволення українців викликав той факт, що всі рішення щодо їх долі приймалися без їх участі¹⁶. Український націоналізм мав таке саме коріння, що й німецький нацизм або італійський фашизм. Він був ідеологією переможного й охопленого хаосом народу (як німці після Першої світової війни) або народу, який боровся з величезними внутрішніми проблемами (як італійці). Націоналізм у всіх проявах давав відповіді на всі складні питання, дозволяв ясно сформулювати причини зла та поразок, одночасно вказував на винуватців. Він підносив занепалий національний дух згадуючи давню справжню чи надуману славу, підкреслюючи бажані позитивні національні риси¹⁷.

Український націоналізм не був оригінальним. Його джерела знаходяться в деяких філософських напрямках другої половини XIX ст. або кінця XIX - початку XX ст. Свої погляди він почерпнув, в основному, з учення Фрідріха Ніцше і Жоржа Сореля¹⁸ або з теорії походження видів Чарльза Дарвіна. Він також був близький до націоналістів-«практиків», таких як Беніто Муссоліні чи Адольф Гітлер¹⁹. Аналогія між українським націоналізмом та поглядами Гітлера є очевидною і не підлягає жодній дискусії²⁰. Ідеологію українського націоналізму не можна міряти категоріями сучасних політичних наук як державної чи національної доктрини. Це швидше збір вільно між собою пов'язаних тез, просякнутих містицизмом, запереченням розуму та інтелекту, апофеозом насилля, сили та експансії. Важко вважати націоналістичну українську ідеологію науковими, політологічними та суспільними дослідженнями, які шукають відповіді на питання: як здобути незалежність. Марно шукати в ній розв'язання цих проблем, питання про лад майбутньої держави чи визначення майбутніх союзників в боротьбі за незалежність. Знаходимо лише ворогів. Ворогом є кожен, хто не належить до нації-народу, хто є членом іншого суспільства, національності чи раси, хто не поділяє «новоявленої правди», яка є українським націоналізмом. Як зазначалося раніше, така позиція ґрунтувалася в основному на почуттях приниженої гідності, які викликалися відсутністю власної держави чи відсутністю успіхів у боротьбі за неї. Вказування «ворога» серед інших держав чи етнічних груп як проста відповідь на причини невдач і поразок, падала на сприятливий ґрунт, особливо у Східній Малопольщі, де живими та актуальними були незалежницькі тенденції, що народжувалися з на-

ціонального самоусвідомлення, розбудженого австрійською політикою перед початком і в ході Першої світової війни²¹. Тому «ворогом» був кожен поляк, росіянин, угорець, єврей чи словак лише тому, що мав іншу національність. «Ворогом» був також кожен українець, який не підтримував націоналістичної ідеології. Через те, що підвели цивілізовані методи боротьби за незалежність, підвели колишні союзники, ворогом ставав весь світ. Обґрунтування цієї тези, боротьби всіх з усіма, прагнули знайти в теоретично-ідеологічній побудові, настільки простій, щоб могла бути зрозумілою широким верствам українського суспільства. Потрібно зауважити, що вона сприймала такого типу гасла через вказані вище причини і через помилки у національній політиці польської держави.

Разом з тим потрібно зазначити що:

- український націоналізм не був політичною доктриною в науковому розумінні цього слова;
- український націоналізм був сукупністю філософських, природничих і суспільних поглядів різних епох, в основному другої половини XIX і кінця XIX - початку XX ст.;
- український націоналізм був звернений до всього українського суспільства, але найбільший відгук знайшов у найменш освічених його верствах;
- український націоналізм поширювався в основному українською інтелігенцією;
- український націоналізм апелював до найнижчих суспільних індивідуальних інстинктів;
- український націоналізм через відсутність вивіреної політико-правової доктрини та історичні причини став течією, яка домінувала в українській політиці, що прагнула до утворення незалежної держави;
- український націоналізм свого головного ворога вбачав у польському суспільстві та державі, при цьому всі поляки вважались представниками завойовницької держави;
- український націоналізм настільки заволодів думками українців У Східній Малопольщі, що під час Другої світової війни вчинили злочинні вбивства поляків на південно-східних територіях;
- український націоналізм співпрацював з Третім Рейхом, винищуючи польське населення, користувався його політичною, пропагандистською та матеріальною підтримкою;
- український націоналізм, співпрацюючи з німцями, значною мірою був причетний до винищення єврейського населення;

- український націоналізм, борючись за власну державу, застосовував принцип «етнічної чистки» на територіях, мішаних з етнічної точки зору, і проголошував відірвані від реальності країні принципи.

Головним ідеологом українського націоналізму був Дмитро Донцов. У 1926 р. він опублікував у Львові працю під назвою *Націоналізм*, яка стала біблією націоналістичного руху. На думку Донцова, найбільшою цінністю є нація, але даремно шукати у цього автора визначення даного поняття. Вияснюється лише: «Бо що таке нація, як не об'єднання волі мільйонів на вколо спільного ідеалу?» Згідно 1 з Донцовим, нація - це окремих вид у природі і, відповідно з теорією Дарвіна, вона постійно бореться з іншими націями за здобуття] необхідного життєвого простору. Тому це є стан постійної боротьби, якої неможливо уникнути. Одні нації мають вроджені якості до панування, наприклад, українці, інші - придатні лише до поневолення. 1 Нація не є однорідною, вона ділиться на еліту, яка називається ініціативною меншістю та привілейованою кастою або кращими людьми, на чолі яких знаходиться вождь. Решта - це натовп, чернь. Панівна еліта має право застосовувати щодо решти нації так зване творче насилля, щоб її отесати і примусити слухатися. Головні сили ' нації - це воля, нічим не стримуване бажання, фізична сила, примус, насилля, експансія, расизм, фанатизм, безпощадність та ненависть щодо інших націй.

Розгляньмо по черзі ці основні націоналістичні доктрини Донцова²². Як уже зазначалось, поняття нації не було чітко сформульоване. Визначаючи націю, Донцов виходить з біологічних поглядів, порівнюючи кожен компонент суспільної структури з живим організмом: «суспільство як частина природи і щось більше, ніж сума випадково згромаджених одиниць, виконує ті самі функції, які виконують біологічні організми вищого рівня»²³. Отже, нація є вершиною історичного досвіду, на базі чого формується воля окремої нації. Це є сума ' волі багатьох поколінь. Згідно з Донцовим, нація є суспільним організмом, який має власну особистість та волю. Нація є метафізичною, існує понад і поза людьми, нація є вічною, тому є річчю в собі.

Нація має свою визначену ієрархічну структуру. Вона складається з маси і так званої ініціативної меншості. «Народ є для кожної ідеї [...] пасивним чинником, таким, що приймає. Активним чинником, носієм ідеї, тим, у котрому ця ідея народжується, є [...] ініціативна меншість». 1 Меншість є привілейованою кастою, пануючою. «Коли я говорю про касти, про пануючу, керівну, відважну і мислячу верству, і про другу, 1 підвладну [...], то маю на увазі не устрій того чи іншого періоду, а [...] важливий для кожного суспільства принцип. Не існує суспільства без |

касти, яка упорядковує організм і цим наповнює його силою. [...] Для того, щоб бути сильним та витривалим, щоб протистояти біологічному праву боротьби та експансії, суспільство повинно бути відповідно організоване [...], а також виконувати властиві йому функції». Керуюча меншість формується шляхом натурального відбору, при цьому важливу роль відіграє приналежність до певної раси. Серед українців Донцов виділяє такі раси: нордичну, динарську, середземноморську та остятську. Позитивні риси мають, згідно з його теорією, нордична та середземноморські раси, тоді як динарська та остятська не можуть відігравати жодної ролі у побудові держави, бо це раси нижчі. «Керуюча каста [...] повинна становити окрему групу, яка по-перше, виділена з іншої глини, викута з іншого металу, ніж підпорядкована байдужа, рухлива маса; по-друге, вона повинна займати окреме місце, створюючи [...] окрему касту, яка позбавлена постійного контакту з масами як це є в демократіях [...], по-третє, ця каста повинна мати зовсім інші риси духу та душі, в її головах повинні горіти інші ідеї, ніж в обмежених, нездатних вийти за межі вузького кола своїх щоденних інтересів народних мас». Керуюча каста повинна бути відважною і суворою, яка не знає милосердя, «не зносить всього, що суперечить ідеалові», здатна «рішуче знищити когось чи зруйнувати щось». Таку поведінку Донцов називає «творчим примусом». Отже, активний націоналізм є апотеозом насилля та примусу, є за своєю природою аморальним, жорстоким та нетерпним щодо всього чужого.

Ініціативною меншістю керує вождь, суворий до себе та інших, який звертається до найнижчих інстинктів натовпу. «Вождь - це бути чи не бути Україні». Структура нації тому виглядає таким чином: натовп, яким керує ініціативна меншість, на чолі котрої стоїть вождь. Донцов, посилаючись на Лудендорфа, писав: «Лудендорф називав три обов'язкові умови [...] щоб сцементувати націю і створити з неї ударну силу [...]: ясна думка, яка вказує дорогу, по-друге, міцна сугестивна воля, по-третє, безпardonне винищення шкідників серед [...] земляків». У зв'язку з цим Донцов проповідував ряд догм, «встановлення своєї правди, єдиної та безпомилкової» і безоглядна безповоротна боротьба з противником.

Основним прагненням нації-завойовника є створення власної держави, при цьому головним завданням держави «є [...] розширення сили, слави, багатства і простору Української держави навіть шляхом поневолення інших. [...] ідеалом є експансія, організація та самоуправління». З цих постулатів випливає чергова теза про неминучість війн між націями, бо основною метою нації є гальмування розвитку

нижчих націй і здобування життєвого простору для себе. «Незалежно від того, хочуть вони цього чи ні, вищі раси на усій земній кулі [...] під час боротьби за існування усувають раси нижчі». Свій висновок він підтверджує теорією дарвінізму: «природа дбає, щоб все менш цінне загинуло і залишилося все здібне». Сильнішим є той, хто жорстоко перемагає все, що є чужим на його дорозі, і саме жорстокість і прагнення до винищення визначає його силу і здатність до вживання. «Будьте нападниками, завойовниками доти, доки не станете володарями і власниками», - закликає Донцов.

Заперечує він роль розуму й інтелекту в діяльності людини, заперечує принцип «мислю, тому існую». На його думку, діями нації керує одвічна воля, утотожнювана з волею до життя. Як поняття «нація», так і поняття «воля» Донцовим докладно не пояснюється: «Ця воля до життя є чимсь, що глибше не можна пояснити». Воля до життя є, на його думку, тотожна з волею до влади, з боротьбою і знищенням усіх перешкод. Воля - це ірраціоналізм, стихійна сила, експансія і панування. «Тому кожна масова філософія [...] нації повинна бути побудована не на принципах логіки, а на цій волі до життя, без санкцій, без оправдання, без мотивації». Суттю націоналізму тому є «зміцнення волі нації до життя, її волі до панування, волі експансії», а також «прагнення до боротьби, усвідомлення її необхідності».

Прагнути до боротьби та експансії може тільки сильний. «Сила в історії є єдиним критерієм значення». Має рацію лише сильніший. Насильство - це головний спосіб досягнення поставленої мети - побудови незалежної української держави: «Насильство, залізна суворість і боротьба - ось методи, за допомогою яких обрані народи йшли дорогою до прогресу».

Експансія - це вияв сили, переваги нації, одна з головних її рис. «Щастя не полягає в спокої, поміркованості прагнень, щастя - це безперервний поступ і розвиток прагнень від одного об'єкта до іншого, здобування одного предмета, за допомогою котрого одразу здобуватиметься наступний. Щастя не в тому, що здобувається, а в здобуванні. Здобути ще більше!»

Щоб здобути незалежну українську державу, потрібно бути, на думку Донцова, безоглядним фанатиком. Донцов заперечує негативні асоціації у поняттях «фанатизм» і «фанатик». Він стверджує, що фанатик визнає свої погляди усвідомленими, що не підлягають дискусії, тому повинен бути агресивним і нетерпним щодо всіх, хто має інші переконання. У цьому полягає його сила, оскільки він може нав'язати свою волю іншим, що визнають основні засади демократії, тобто, між іншим, і повагу до чужих поглядів. Переможними **можуть**

бути лише ті надії, які є агресивними, емоційними і фанатичними. Звідси випливає принцип: «хто не з нами - той проти нас». Донцов твердить, що потрібно відчувати до ворога ненависть навіть тоді, коли він нічого поганого нам не зробив», а ворогом був кожен, хто не належав до нації.

Представлені вище основні принципи українського націоналізму виникли з прийнятої Донцовим засади аморальності в політиці, згідно з класичною засадою Макіавеллі, яка гласить, що ціль оправдує засоби. Боротьбі за існування були чужими такі поняття, як мораль та справедливість. Хорошим було лиш те, що зміцнювало силу нації. «Жодні засади не можуть заборонити, щоб слабший підлягав перевазі сильнішого». Українському націоналізмові повинні бути чужими такі поняття, як «правова держава». Єдиним джерелом права мали бути воля вождя і керівників правлячої касты. Згідно з доктриною Донцова, всі злочини можна було оправдати добробутом нації. Критик ідеї Донцова М. Сосновський²⁴ так характеризує його погляди: «сильна людина Донцова є не лише аморальною, у тому розумінні, що її мораль відрізняється від моралі міщанської, вона є фактично аморальною з точки зору загальнолюдських елементів моралі. Про його аморальність з точки зору етичної науки християнської церкви навіть не має потреби говорити, бо етика Донцова є антихристиянською. Донцов є моральним релятивістом і його моральний релятивізм є, без сумніву, негативним як по відношенню до людини, так і до суспільства». У свою чергу, на думку священика Й. Федоріва, бути націоналістом - означає «заперечувати все - батька й матір, Бога і сумління, право і етику, любов до ближнього і особисті почуття. В ім'я одного: „здобудеш чи загинеш”».

Тези Донцова були беззаперечно прийняті Організацією українських націоналістів і стали її ідейно-політичною програмою²⁵. З обговорених вище основних принципів українського націоналізму вистали безпосередньо тези так званих «Десяти заповідей українського націоналіста», які читалися замість молитви:

«Я - Дух одвічної стихії, який урятував тебе від татарської навали і поставив на межі двох світів, щоб творити нове життя:

1. Здобудеш Українську державу, або загинеш в боротьбі за неї.
2. Не дозволиш нікому плямувати ані слави, ані честі Твого Народу.
3. Пам'ятай про великі дні наших Визвольних змагань.
4. Гордись тим, що ти є нащадком боротьби за славу Володимирого Тризуба.
5. Відомсти ж за смерть Великих Борців.

6. Про славу не розмовляй з тим, з ким можна, а з тим, з ким треба.
7. Не завагаєшся зробити найбільший злочин, якщо цього вимагатиме добро Справи.
8. Ненавистю і підступом будеш приймати ворогів Твоїї Нації. |
9. Ні просьби, ні погрози, ні тортури, ані смерть не примусять тебе зрадити таємницю.
10. Будеш прагнути до примноження сили, слави, багатства і простору Української держави, навіть дорогою поневолення інших».

Знаменним є те, що вступ до цих особливих заповідей написав сам Донцов²⁶.

Прийняття як ідеології Донцова, так і заповідей українського націоналіста Організацією українських націоналістів мало політичні і суспільні наслідки в період Другої світової війни і тривалий час впливало на польсько-українські стосунки.

3. Наслідки прийняття ідеології Донцова українським націоналістичним рухом

Націоналісти вже в міжвоєнний період вважали польську державу своїм головним ворогом. Ставлення націоналістів до польського населення, хоч і не було дружнім, бо вважали його окупантом, не передбачало, однак, фізичного винищення. Пропагувалося усунення поляків із землі «соборної України», а не їх фізичне винищення. Терор, як згадувалось вище, був скерований в основному проти польської влади чи урядовських українських діячів.

Отже, до початку Другої світової війни можемо чітко розмежувати ставлення українських націоналістів до польської держави і до польського народу. Ця позиція діаметрально змінилася після 1 вересня 1939 р. Можна назвати декілька причин такої зміни:

1. Поразка польської держави у війні 1939 р. розбудила надії націоналістів на утворення власної держави.
2. Новий поділ Польщі, здійснений Третім Рейхом і Союзом Радянських Соціалістичних Республік, українські націоналісти вважали тимчасовим станом, — розраховували на швидкий початок радянсько-німецького конфлікту.
3. Тісний зв'язок керівництва українських націоналістів (незалежно від пізнішого поділу на фракції - ОУН А. Мельника та ОУН С. Бандери) з німецькою розвідкою та політиками дозволяли розраховувати на те, що німці «віддячать» своєму союзникові, дозволяючи утворити під їх протекторатом «самостійну Україну».

4. Така позиція не була позбавлена підстав, бо українське населення знаходилося у привілейованому становищі в утвореному німцями на окупованих землях Генеральному губернаторстві.

5. Додатковим аргументом була згода німецької влади на діяльність українських націоналістів під маркою різного роду громадських, господарських чи кооперативних організацій.

Переконливим доказом німецької лояльності до націоналістичного руху та його підтримки з метою утворення незалежної української держави стала згода німців на утворення вже 15 жовтня 1939 р. Українського комітету, який пізніше, у квітні 1940 р., був реорганізований в Український центральний комітет, яким керував тісно зв'язаний з націоналістами доц. Володимир Кубійович.

Представлені вище факти: щодо розділу Польщі, окупації її території Третім Рейхом та СРСР, приєднання до Третього Рейху частини території польської держави і явної підтримки українських націоналістів німцями, при неприхованні ідейної спорідненості нацизму і українського націоналізму²⁷, - могли і народжувати бажання власного, українського «повного розв'язання польського питання», особливо при такому, що не вимагав коментарів, ставленні німців до Польщі та поляків. Як здається, українські націоналісти розраховували, і небезпідставно, якщо не на повну згоду, то на тихий дозвіл Третього Рейху на таку постановку питання. «Повне розв'язання польського питання»²⁸ (спеціально застосовую такий зворот, взятий з німецьких назв стосовно євреїв) - відповідало націоналістичній ідеології, створеній Донцовим.

Як зазначилось вище, 15 жовтня 1939 р. у Кракові виник український комітет, який, крім гуманітарних завдань, виконував також політичну роль: представив німцям постулати створення союзної української держави. Його розпуск на початку 1940 р. був швидше формальним, адже у квітні 1940 р. виник Український центральний комітет, керований Володимиром Кубійовичем, колишнім науковим працівником Ягеллонського університету. Члени комітету вважалися формальними представниками української громадськості перед Третім Рейхом. УЦК тісно співпрацював з німцями, проголошуючи, що «українці воюють на німецькій стороні за нову Європу, і від їх вкладу в цю боротьбу буде залежати їхнє майбутнє під проводом Німеччини». На сторінках друкованого органу УЦК - «Краківських вістей» - з'являлися пропагандистські націоналістичні статті, які зводили грубий наклеп на польську державу. Ця діяльність була пов'язана з німецькою пропагандою, котра проголошувала, що в міжвоєнний період через польський терор загинуло близько 1 200 000 українців,

тобто майже 22% всього українського населення, яке проживало у Другій Речіпосполитій²⁹. Звичайно, головним постулатом УЦК було створення української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною. Проблемою кордонів цієї держави зайнявся В. Кубійович, проголошуючи включення в склад «соборної» України всіх так званих етнічних земель, тобто «географічно-історичні землі: Холмщину і Підляшшя, майже цілу Лемківщину, західне Засяння і маленькі клаптики північно-західної Галичини, що межували з Холмщиною. Спільним для цих регіонів було те, що становили вони українсько-польське пограниччя. Це були вузькі пасма, розташовані на захід від Бугу та Сяну, які становили німецько-радянський кордон». Повністю кордони української держави мали пролягати від Волги і Кавказу до Білостока, Білої Підляски, Любліна і Нового Таргу. Велика українська держава, згідно з цими планами, взяла б під свою опіку пригноблені народи. Потрібно додати, що він проголошував розв'язання національної проблеми на польсько-українських землях шляхом створення національних кантонів для українців та поляків у тих регіонах, де була численна перевага тих чи інших. Варто зазначити, що цей постулат був самотнім, таким, що ніколи не мав широкої підтримки. Можливо, саме тоді востаннє заговорив у В. Кубійовичеві дух наукового працівника відновленого європейського вугу.

Як уже зазначалось, українські націоналісти тісно співпрацювали з німцями, як до початку Другої світової війни, так і під час воєнних дій³⁰. Але ставлення керівників цього руху до Третього Рейху було неоднаковим. Одна із фракцій, зв'язана з полковником А. Мельником, вбачала в Німеччині єдиного стратегічного союзника, який міг за своєю доброю волею сприяти утворенню української держави. Тому вона пов'язувала з Третім Рейхом всі надії, стараючись з усіх сил угодити союзникові³¹. Друга фракція, зв'язана із С. Бандерою, керівником націоналістів на території Східної Малопольщі, у Третьому Рейхові вбачала лише тактичного союзника, за тимчасовою допомогою якого могла розв'язати всі проблеми, пов'язані із утворенням самостійної України. Саме на цьому ґрунті стався розкол в Організації українських націоналістів. Суперечності існували й раніше, але формальний розкол обох фракцій стався на конференції ОУН, організованій Степаном Бандерою 9-10 лютого 1940 р. у Кракові. Головні закиди бандерівців зводились до зради національних ідеалів керівництвом ОУН з А. Мельником на чолі. Спроби примирення ворогуючих сторін не вдалися. В результаті цього виникли дві організації, які боролись між собою, не перебираючи засобами³². З цієї хвилини український націоналістичний рух можна поділити на більш помірко-

ваний ОУН-М, яким керував А. Мельник, і украї радикальний - ОУН-Б, яким керував С. Бандера. Незабаром виявилось, що і серед організаційних низів, і серед мешканців колишньої Східної Малополющі більшу популярність і підтримку набула ОУН, керована С. Бандерою. Це виявилось згубним для поляків, які проживали на південно-східних кресах.

У квітні 1941 р. С. Бандера скликав у Кракові Великий збір націоналістів, який, серед інших, визначив стратегічні цілі націоналістичного руху. Вони, в принципі, зводилися до повторення і підтвердження постулатів В. Кубійовича, тобто до створення «вільної, самостійної, соборної України» у вищезазначених межах, тобто без польських національних кантонів. Головними гаслами були твердження: «Україна для українців», «Рівність прав лише для українців», «Хто не українець - геть з України!» Неважко помітити, що ці гасла повністю відповідали ідейним постулатам Д. Донцова. Великий збір визначив, що націоналістичний рух повинен мати власну збройну силу, що стане зародком української армії у майбутній державі. Перед початком радянсько-німецької війни націоналісти, очолювані С. Бандерою, зайняли очікувальну позицію, яка проявлялась, між іншим, у згоді на формування українських поліцейських і парамілітарних структур, що несли службу у концентраційних таборах, брали участь в арештах польського населення, а також в антипартизанській діяльності. У передвоєнний період ставлення націоналістів, очолюваних А. Мельником, і націоналістів, очолюваних С. Бандерою, до польського населення ще не мало характеру фізичного насилля. Та як одна, так і друга фракція, застосовували агресивну демагогічну пропаганду, яка очорнювала все польське.

Початок радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. відкрив нову сторінку у ставленні українських націоналістів до польського питання. Це було пов'язано передовсім зі зростаючими українськими національними прагненнями. Початок нового конфлікту перекреслював колишнє розміщення кордонів, яке націоналісти вважали за тимчасове. Переможний похід Червоної армії створював передумови не лише до зайняття колишньої території Східної Малополющі, яка до цієї пори знаходилась під радянською окупацією, а й до підпорядкування українських земель за прикордонною до 1939 р. річкою Збруч, тобто до вступу на Україну Наддніпрянську і Задніпрянську, що до цього часу знаходилась поза впливом українських націоналістів. Так як і до цього часу, позиція українських націоналістів була двоякою. Фракція, зв'язана з А. Мельником, щодо Третього Рейху зайняла повністю лояльну позицію, очікуючи, що «в нагороду» він створить українську державу. В. Кубійович, голова УЦК, 22 червня видав

відозву, у якій стверджувалось, що він «молиться безперестанку до Бога за вожда великого німецького народу». Служби з цього приводу відбулися в багатьох греко-католицьких церквах. ОУН-Б, тим часом, постановила діяти не словом, а ділом, найперше через своїх представників в інших українських угрупованнях, котрі в день початку війни у Кракові скликали конгрес, що створив Український національний комітет. Цей комітет видав маніфест, який проголошував утворення єдиної незалежної української держави. Та німецька влада проігнорувала цю декларацію, а генеральний губернатор Ганс Франк не прийняв представників УНК. Ці спонтанні кроки бандерівців були засуджені німцями, а С. Бандеру було посаджено під домашній арешт. Декілька інших націоналістів, які повинні були стати членами українського уряду, у наступні дні були заарештовані. Бандерівців не зламала ця невдача і вони створили 30 червня 1940 р. у Львові уряд, який очолив Ярослав Стецько, заступник С. Бандери. Він отримав формальне благословення від греко-католицького митрополита А. Шептицького. Уряд Я. Стецька видав документ, згідно з яким передбачалася тісна співпраця з Третім Рейхом і який закінчувався словами: «Хай живе вільна Україна! Хай живе Великий Німецький Рейх і його вождь Адольф Гітлер!» Текст документу був таким:

*«Акт проголошення Української держави»
Волею Українського Народу
Організація Українських Націоналістів
під проводом С. Бандери проголошує створення
Української Держави, за яку поклато голови ціле
покоління кращих синів України.
Організація Українських Націоналістів,
під керівництвом її Творця і Вождя Євгена Коновальця
проводила протягом останніх десятиріч
кривавого московського більшовицького гніту
запеклу боротьбу за незалежність,
закликає весь Український Народ, щоб він не складав
зброю до того часу, аж поки на всіх українських землях не буде
створена Суверенна Українська Влада.
Суверенна українська влада забезпечить українському народу
лад і порядок, всесторонній розвиток його сил і задоволення всіх його
потреб. Організація Українських Націоналістів,
очолювана С. Бандерою, закликає до підпорядкування у твореному
у Львові Крайовому урядові, яким керує Ярослав Стецько.
Слава богатирській німецькій армії і її фюрерові Адольфу Гітлеру.
Україна для українців! Геть Москву!
Геть чужу владу з української землі!
Будуймо свою Незалежну Українську державу!»*

Проголошення української держави, як і раніше, не було погоджено з німцями. «Ми постановили за всяку ціну проводити власну, ні від кого незалежну лінію політики, аби вже першого дня відзначити свою самостійність і подати знаки всім - своїм і чужим, що ми існуємо і що від нашої вимоги відігравати вирішальну роль у подіях ми як організація ніколи не відступимо».

Початок радянсько-німецької війни знову поставив польську проблему. Пригадаймо, що незважаючи на пропагандистські гасла двох націоналістичних фракцій українського руху, під час окупації націоналісти трактували поляків як об'єкт, назвемо це так, української політики. Разом з німецькою армією вирушили спецпідрозділи А. Мельника та С. Бандери. Ці групи воювали між собою, борючись за захоплення території і за вплив на українське населення. Більш витривалими та рішучими виявилися дії бандерівців, які швидко винищили мельниківців, застосовуючи крайні методи. Потрібно також згадати про регулярні українські частини, які вступали у Східну Малопольщу з німецькою армією. Йдеться про диверсійно-розвідувальний батальйон «Нахтігаль» (ніби іронічно: «солов'їний спів»), що діяв у складі полку «Бранденбург», який був складовою частиною XLIX гірського корпусу генерала Людвіка Куєблера. Цей батальйон брав участь в екстермінації польських учених, працівників довоєнного університету Яна Казимира у Львові. Батальйон «Нахтігаль» після вступу у Львів 4 липня 1941 р. знищив 51 польського професора, серед них Тадеуша Боя-Желенського, Казимира Ветуляна, Казимира Бартеля, Антона Ломницького і Тадеуша Островського. Було вбито також 100 польських студентів, влаштовано єврейські погроми. Іншою військовою частиною такого типу був батальйон «Роланд».

Проголошення незалежності урядом Я. Стецька зустрілося з рішучою німецькою протидією. Якщо до цієї пори український націоналізм був на руку Третьому Рейху як потенційна й очевидна політична диверсійна сила, скерована до 1 вересня 1939 р. проти польської держави і з 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. проти поляків, то після цієї дати, незважаючи на блискавичний хід і блискучі перемоги німецької армії, націоналісти перетворилися на непотрібний баласт. Їх прагнення до створення незалежної держави не збігалися з німецькою концепцією створення «нового порядку» на сході Європи. Родючі і багаті корисними копалинами українські землі німці мали намір використати як власну колонію, через це з'являються пропагандистські представлення тих територій як прадавніх земель германців. У такій ситуації стає зрозумілою планомірна боротьба з незалежницькими прагненнями бандерівців. 11 липня 1941 р., тобто лише через

дванадцять днів після проголошення незалежності, уряд Я. Стецька був заарештований і остаточно інтернований в Заксенхаузі. Ще раніше, 3 липня 1941 р., було заарештовано Степана Бандеру, який до цього часу знаходився під наглядом, і перевезено його до Берліна. Німецькі репресії торкнулися також спецгруп, сформованих ОУН-Бандери. Було розформовано також диверсійно-розвідувальні українські батальйони «Нахтігаль» та «Роланд». Рішуча німецька позиція застала зненацька радикальну фракцію українських націоналістів. Повторилася ситуація 1920 р. - підвели союзники, хоча були лише «попутчиками». Незалежницькі прагнення хоча і були споріднені з німецьким нацизмом і на нього опиралися, виявилися примарними.

В ситуації, що виникла, знову активізувалися гасла Д. Донцова, який проголошував війну усіх з усіма. Єдиною ланкою, яка об'єднувала німців з українським націоналізмом, залишилося польське питання. Оскільки український націоналізм, не в змозі був протистояти сильній німецькій машині, своє радикальне вістря скерував проти найслабшої групи - польського населення. При цьому він використав якщо не офіційну згоду, то мовчазний дозвіл німецької влади. Варто пам'ятати, що після 22 червня 1941 р. польська громадськість на південно-східних кресах була сильно ослаблена діями репресивного апарату Народного комісаріату внутрішніх справ - НКВС. Духовні і політичні керівники громадськості на кресах були екстерновані радянською владою шляхом арештів та виселень. Громадяни Другої Речіпосполитої піддавалися репресіям за довоєнну діяльність, політичні переконання чи за те, що радянська політична поліція назвала їх «ворогами народу». Позбавлене своїх керівників, розпорошене польське населення стало легким об'єктом реалізації націоналістичних переконань про «експансивну українську націю». Наступний перебіг подій відомий з доповідей, виголошених на попередніх симпозиумах. Можна лише додати до попередніх тверджень висновок, що над польським населенням південно-східних кресів було вчинено злочин людиновбивства, який безпосередньо витікав з облудної націоналістичної ідеології. Варто додати, що в середовищі українських націоналістів були суперечки щодо долі польського населення. Прикладом цього може бути керівник та організатор так званої Поліської Січі і першої «Української повстанської армії», створеної восени 1941 р., Тарас Боровець, псевдо - Тарас Бульба. Спочатку, будучи прихильником ОУН-Б, він розпочав акцію фізичного винищення польського населення. Та розмах терору його вразив, а жорстокі операції бандерівців, які всіма способами прагнули до повного контролю над українським підпіллям, остаточно переконали його в об-

лудній дорозі українського націоналізму. ОУН-Бандери дало Т. Боровцю наказ: «невідкладно і якнайшвидше закінчити операцію очищення території від польського населення; надалі послідовно винищуючи внутрішнього ворога України, тобто всіх демократів з-під знаку УНР і інших політичних угруповань».

Тарас Боровець у своїх спогадах стверджує, що це було «ганебне винищення польського населення». І далі пише: «Чи справжній революціонер-державець може підпорядкуватись керівництву партії, яка починає будувати державу з винищення національної меншості і з помилкового спалення її сіл? Україна має грізніших ворогів ніж поляки [...] Це правда, що ваша партійна мережа в деяких областях України є досить широкою, та чи буде вона достатньою, щоб збудувати єдину велику українську державу? Скажімо, ви маєте сьогодні 10,20,30,40 чи навіть 100 тисяч партизанів. Чи така сила здатна оборонити Україну в умовах, коли ця справа вимагає тримільйонної армії і єдиної позиції народу? [...] Ви не здатні мобілізувати армії, а робите протилежне -знищуєте самі себе. [...] За що воюєте? За Україну чи за вашу ОУН? За українську державу чи за диктатуру в цій державі? За український народ чи тільки за свою партію?» Свідчення Боровця можуть видатись сумнівними, оскільки він був засуджений ОУН-Б на смерть за відмову підпорядкуватись її наказам і через це міг ненавидіти своїх колишніх хлібодавців. Але безсумнівним є факт, що репресії, скеровані проти польської громадськості, були критиковані також членами «ініціативної меншості», яка більш широко трактувала суспільні явища.

Отже, підсумовуючи вищесказане, приходимо до таких висновків:

- Українські націоналісти фракції ОУН-Б свою діяльність скерували головним чином проти польського населення, яке з давніх часів населяли південно-східні креси, що входили до складу Другої Речіпосполитої;
- Характер їх дій безпосередньо витікав з прийнятої ними націоналістичної ідеології, розробленої Дмитром Донцовим;
- Ця ідеологія, яка суперечить цивілізованим суспільним наукам, стала причиною винищення сотень тисяч поляків та євреїв;
- Як з історичних причин, так і через цілеспрямовану радянську та німецьку політику ослаблялась польська громадськість шляхом винищення її керівних груп;
- Через відсутність точних політико-правових концепцій устрою незалежної української держави націоналісти застосовували найпримітивнішу форму створення цієї держави, яка полягала у фізичному винищенні, на їх думку, ворожого елемента, а саме поляків;

- Фізичне винищення поляків, що відповідає сучасному поняттю «етнічна чистка», повинно було компенсувати відсутність політичної думки українських націоналістів;
- Винищення польського населення на південно-східних кресах було спричинене зверненням до найнижчих суспільних та людських інстинктів найменш освічених кіл українців;
- Діяльність такого роду була якщо не підтримувана, то, можливо погоджена з окупаційною німецькою владою;
- Перед загрозою неминучого краху Третього Рейху, українські націоналісти спробували заперечити свою крайню позицію і приєднатися до спілки держав-переможниць, виразом чого було створення Української головної визвольної ради (УГВР);
- Ці спроби через попередню, явно антидемократичну ідеологію ОУН не були помічені західними демократіями;
- Лише в роки «холодної війни» український націоналістичний рух був використаний проти СРСР;
- Залишається фактом, що цей рух, який мав підтримку серед українців (насамперед на території колишньої Східної Малопольщі), вів запеклу боротьбу проти СРСР, яка відображена в документах, щонайменше до 1955 р.;
- Однак це не міняє загальної оцінки цього руху як явно антипольського і антидемократичного.

Примітки

¹ Даний поділ взято, головним чином з книги: A. B. Szczęśniak, W. S. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, с. 20.

² У цих прагненнях УНДО спиралася на ухвалу Ради амбасадорів від 14 березня 1923 р., у якій визнавалася за Польщею так звана Східна Галичина при умові надання їй автономії, а також на підписаний Польщею 28 червня 1919 р. трактат, який гарантував права національним меншинам. 13 вересня 1934 р. Польща на форумі Ліги націй виголосила цей трактат.

³ Потрібно тут назвати «Просвіту», Українське педагогічне товариство; «Рідну школу», Союз українських кооператорів; Український земельний банк; Українське спортивно-гімнастичне товариство «Сокіл».

⁴ В 1939 р. був віце-маршалом Сейму.

⁵ УСДП співпрацювала з Польською соціалістичною партією, яку очолювали Лев Ханкевич та Іван Квашиця. УКНП виступала за автономію, нею керував станіславський греко-католицький єпископ Григорій Хомишин. У 1932 р. партія змінила свою назву на Українську народну обнову - УНО.

⁶ П. Скоропадський співпрацював з німцями ще під час Першої світової війни та під час німецької окупації України. 29 квітня 1918 р. його проголосили гетьманом,

а в грудні цього року він виїхав з України разом з німцями. Він підтримував близькі стосунки з політичними німецькими колами.

¹ Ініціатором створення ВУО із польської сторони був волинський воєвода Генрик Юзевський, який прагнув залучити українців до співпраці з польською державою.

⁸ Їх постулатом було від'єднання так званої Західної України від Польщі, крайній антисемітизм. На чолі ФНС стояв Дмитро Паліїв.

⁹ Заснована 30 серпня 1920 р. у Празі плк. Євгеном Коновальцем та його соратниками - Андрієм Мельником і Романом Сушком.

¹⁰ Створена під час Конгресу українських націоналістів, який відбувся 27 січня - 3 лютого 1929 р. у Відні. Керівником ОУН, головним провідником, став Євген Коновалець.

¹¹ Виникла у 1919 р. як Комуністична партія Східної Галичини, в 1921 р. була складовою частиною Польської комуністичної партії. В 1923 р. її перейменовано на Комуністичну партію Західної України.

¹² Чеські влади підтримували українських націоналістів, головний центр яких до середини 30-х років знаходився в Празі. В Чехословаччині знаходилися осередки підготовки членів УВО, а також численні українські культурні та освітні організації. У Литві головним центром діяльності українських націоналістів був Каунас, де редагувався орган УВО «Сурма».

¹³ Найбільш відомими з них були невдалий замах на Юзефа Пілсудського, який відбувся 25 вересня 1921 р. у Львові, здійснений членом УВО Степаном Федаком; невдалий замах на президента РП Станіслава Войцеховського, який стався 5 вересня 1924 р. у Львові. Терорист, член УВО, Теофіль Ольшанський отримав притулок в Німеччині. Було також організовано невдалий замах на волинського воєводу Генрика Юзевського; 19 листопада 1926 р. націоналісти вбили у Львові шкільного куратора С. Собінського. 7 червня 1927 р. було організовано замах і вбито радянського посла у Варшаві; у грудні 1920 р. націоналісти напали на радянське консульство у Львові. 28 серпня було вбито начальника східного відділу Міністерства закордонних справ, депутата сейму, поборника польсько-української співпраці Тадеуша Головка, а 15 червня 1934 р. міністра закордонних справ Броніслава Перацького. Були замаху і на українців, прихильників співпраці з Польщею; серед інших вбито священника Ізидора Твердохліба.

¹⁴ Потрібно пам'ятати, що не дивлячись на поразку у війні з Польщею, Симон Петлюра пізніше підписав з польською державою мирний договір.

¹⁵ Підписання трактату означало кінець федералістичної концепції Ю. Пілсудського, який у своїх планах бачив дружню незалежну українську державу.

¹⁶ Уряд Симона Петлюри не брав участі у польсько-радянських переговорах.

¹⁷ Поп.: С. Madajczyk, *Faszizm i okupacje*, Warszawa 1974; Ryszka, *Noc i mgła*, Warszawa 1975.

¹⁸ G. Sorel, *Reflection on violence*, New York 1941.

¹⁹ Поп.: J. B o rej sza, *Mussolini był pierwszy*, Warszawa 1979; A. H it ier, *Mein Kampf*, Warszawa 1992.

²⁰ Прикладом можуть служити цитати Д. Донцова, взяті з *Mein Kampf* А. Гітлера.

²¹ Пор.: А. Batowski, *Upadek Austro-Węgier*; Warszawa 1979, В. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów*, Warszawa 1974.

²² Ці та інші цитати взято з праць Д. Донцова: *Націоналізм*, Львів-Жовква 1926; *Хрестом і мечем*, Торонто 1967; *Дух нашої давнини*, Прага 1944; *Підстави нашої політики*, Нью-Йорк 1957; *Об'єднання чи роз'єднання*, Торонто 1967; *Патріотизм*, Львів 1939; *Де шукати наших історичних традицій*, Львів 1938; *Маса і провід - кількість чи якість*, Львів 1939; *Партія чи орден, об'єднання чи роз'єднання*, Львів 1938.

²³ *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1965, t. 8, s. 284.

²⁴ Пор.: М. Сосновський, *Дмитро Донцов - політичний портрет*, Нью-Йорк-Торонто 1974; Idem, *Між оптимізмом і песимізмом*, Нью-Йорк-Торонто 1979.

²⁵ Лише на III з'їзді Організації українських націоналістів у 1943 р. через причини, назвемо їх практично-політичними, а саме через загрозу поразки, що наближалася, колишнього союзника (а може «попутчика»?), тобто Третього Рейху ОУН Бандери відмовилася від так званого інтегрального націоналізму. Результатом чого була програмна і, здається, пропагандистська демократизація ОУН і скликання Української головної визвольної ради (УГВР). Та цей крок був помилковим, бо не враховував реальної ситуації провідних західних держав в Центральній-Східній Європі, що входили в антигітлерівську коаліцію. Навіть цей формальний акт демократизації не допоміг ОУН, оскільки питання приналежності України до СРСР не підлягало жодним дискусіям.

²⁶ Автором основної частини «Декалогу» був Степан Ленкавський.

²⁷ Див. зноск. 19.

²⁸ Тодішня німецька назва „Endloesung”.

²⁵ „Krakauer Zeitung”, 26 I 1940.

³⁰ Співпраця українських націоналістів з Третім Рейхом заслуговує на окремі дослідження. 14 дивізія СС «Галичина» буда єдиною «слов'янською» тактичною одиницею такого типу німецьких військ. Як визнають українські історики, її відновлення після поразки під Бродами у 1944 р. було спричинене далекоглядною метою переходу в структури ОУН-УПА.

³¹ ОУН А. Мельника, між іншим, керувала набором до 14 дивізії СС «Галичина».

³² Обидві фракції винищували одна одну, що було помітним як під час переможного походу німецьких військ у першій фазі війни з СРСР, так і пізніше, в 1942 р., на Волині; див. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; A. Szczęśniak, W. Szota, *Droga do.., op.cit.*; *Polska-Ukraina. Trudne pytania. Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918-1947”*, Warszawa 1998.

Дискусія

Ярослав Ісаєвич: Декілька слів хотів би сказати не як голова, а як учасник дискусії. Доповідь, яку ми щойно прослухали, не зовсім відповідала темі, зазначеній в програмі. Вона звучить так: «Українська політична думка в Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни». Автор говорив не про політичну думку, а про ідеологію. Говорив про цю проблему так, як він її розуміє. При цьому доповідач стверджував, що української політичної думки як такої, не було. В такому випадку, якщо не було політичної думки, то немає і предмету для доповіді. Я хотів би зробити декілька кардинальних застережень.

По-перше, автор постійно вживає слово націоналізм, маючи на увазі лише одну течію, так званий «інтегральний націоналізм», ніби крім нього в Україні не було інших напрямів взагалі і в Західній Україні, зокрема. По-друге, попередніх виступаючих ми критикували за те, що вони наводили багато цитат. В останній доповіді не прозвучало жодної цитати.

Даючи загальну характеристику українському націоналізмові, пан Пальський жодним словом не обмовився, хто створив його програму в роки війни і які завдання щодо польської проблеми ним ставились. У доповіді було сформульовано тезу, що українські націоналісти головним своїм ворогом вважали польську державу. У жодного з тих діячів, яких ми зараховуємо до українського націоналістичного табору, я не зустрічав висловлювань про те, що українці вважали поляків більшими ворогами, ніж більшовиків. З огляду на все зазначене вище, можна прийти до висновку, що доповідачем не було сказано ні слова про політичну думку як таку. В українського націоналізму була власна ідеологія, і хоча вона нерідко порівнюється з фашизмом, вони зовсім різні. І ця відмінність полягає в тому, що гітлерівський нацизм виник не в умовах бездержавності, а виник у результаті поразки Німеччини в Першій світовій війні.

Український націоналізм - це націоналістичний рух нації, яка не мала власної держави, але прагнула до її створення, не ставивши за мету «знищити все польське». Українські націоналісти захоплювалися представниками польського націоналістичного табору, зокрема, ендеками. Український націоналізм, навіть інтегральний, зазнав значного впливу «ендецької» та інших напрямів польської націоналістичної

думки, а також свідомо наслідував її. Він не відрізнявся від націоналістичної думки інших народів, перед якими стояли завдання боротьби за незалежність. На мою думку, висловлені тези не можуть стати предметом узгодження і я вважаю, що доповідь на цю тему не відбулась.

Анджей Айненкель: Мені здається, що критика зайшла надто далеко, бо в темі є слово «політична думка». Завжди є тонка грань між ідеологією та політичною думкою. Мені здається, що ідеологічна думка, яка опирається, в основному, на концепцію Донцова, була представлена крайнім способом, але все ж було там кілька цитат і погляди автора певною мірою обґрунтовані. Не хотів би, щоб ми двоє тут підсумовували дискусію, бо вона лише розгортається. У кожному разі я не вважаю, що автор не міг обмежитися проблемами ідеологічного коріння. А політична думка завжди має якісь ідеологічні корені. Порівняння з довоєнними концепціями національної демократії є складними тому, що, національна демократія передбачала асиміляцію. Це, зрештою, зустрічало опір і не передбачало руху вперед. А тут з цим елементом ми зіткнулися. Не перебільшуймо. Мені здається, що є про що поговорити, навіть якщо тези є дуже гострими.

Леонід Зашкільняк: Шановні колеги, я не займу багато вашого часу. Я не належу до прихильників націоналізму і, якщо ви зауважили, в моїй доповіді містились досить критичні оцінки щодо ідеології та політики українського націоналістичного радикального табору в роки війни. Але разом з тим у доповіді, яку виголосив шановний колега Пальський, в принципі цікавій, мені видається, спрощено деякі моменти і дано односторонні оцінки, які у свій час мали місце і в українській радянській історіографії, разом з цим містяться і надто категоричні оцінки. Мені особисто не подобається та категоричність, з якою доповідач давав оцінку ідеології і політиці українського націоналістичного табору. Я зупинюсь лише на окремих моментах.

По-перше, стосовно ідеології українського націоналізму. Вона не виростала з гітлеризму або нацизму. Так, і в нацизмі німецького, і в націоналізмі українського, в принципі, було спільне філософське коріння, яке виростало з німецької суб'єктивістської філософії (від Ніцше, Шпенглера, Шопенгауера). Але була суттєва відмінність, на яку я звертаю вашу увагу. Справа в тому, що німецький фашизм виростав з ідеології біологічного націоналізму, тобто ідеології, яка за підставу брала біологічну вищість однієї раси над іншою. І саме тут полягає основна відмінність. Український націоналізм виростав не

з расової, не з біологічної, а з політичної відмінності. Тобто це суперечить вашій тезі про те, що український націоналізм не був ні державницькою, ні політичною доктриною, а чимось містичним. Тут я з вами погодитись не можу. Український націоналізм виростав, власне, з індивідуалістичного підходу. Якщо ми візьмемо «Декалог українського націоналіста», то на першому місці там стоїть роль особистості, її внеску в справу розвитку та утвердження власного народу. І тому націоналісти вимагали особистого, індивідуального посвячення в ім'я утвердження української нації серед інших націй. В той час як німецькі фашисти зовсім по-іншому ставились до цих питань. Інша справа, що подібна позиція представників українського націоналізму приводила до жертв і вбивств. Але я все-таки не ставив би в ідеологічному плані на один щабель німецький фашизм та український націоналізм, хоча як і всі тоталітарні ідеології, вони мали спільне коріння.

По-друге, стосовно того, що польська держава вважалась українськими націоналістами головним ворогом. Ця тенденція тягнулась з 1919 р., від Української військової організації, яка трактувала Польщу як одного із загарбників українських земель. Дійсно, на першому етапі на початку 1920-х рр., серед ворогів українського націоналізму поляки займали одне із чільних місць, але вже з 1930-х рр. акценти зміщуються, і перед війною в документах ОУН (і про це говорив професор В. Трофимович) виділяються два вороги - СРСР і Польща. Потрібно визнати, що Польща була ворогом, оскільки вона, згідно з ідеологією українського націоналізму, загарбала частину українських земель і не допускала українського відродження на цих землях. Погоджуюсь з паном Пальським в тому, що в деяких документах ОУН відображено плани створення «Великої України». Як і всі націоналісти, українські націоналісти вважали, що власна нація має право на ту територію, де проживає хоча б один її представник. Так само і ендеки стверджували, що Польща там, де є хоча б один поляк. Тобто і в українських націоналістів були тенденції до створення так званої «Великої України», але це не означало, що ці моменти не змінювалися на різних історичних етапах.

По-третє, щодо справи розколу ОУН в 1940 р. Мені здається, що Доповідач звернув увагу не на найголовнішу причину розколу. На мою Думку, головною причиною розколу були політичні та стратегічні питання. Мельниківці вважали, що потрібно повністю орієнтуватися на Німеччину, а бандерівці рахували, що підтримуючи Німеччину, Україна повинна зберегти власну незалежність і широке поле для самостійної діяльності. І саме в цьому полягала основна причина

розколу між бандерівцями та мельниківцями. Хоча були й інші причини: конфлікт поколінь, відірваність проводу від території, на якій проживали українці, та ін.

Я зовсім не погоджуюсь з вами в тому, що націоналісти трактували поляків як предмет української політики. В усіх документах, які видавались у роки війни, поляки трактувалися як дуже серйозний партнер у політиці. Цього не треба заперечувати. Українці не раз говорили про те, що вони покладають великі надії на поляків, але польська сторона не завжди йшла назустріч.

І, нарешті, я б не погодився з останньою тезою про те, що український націоналізм винен у вбивствах сотень тисяч євреїв, поляків та представників інших національностей. Є факти, які говорять про те, що в українському підпіллі воювали поляки, євреї, грузини, росіяни. Не забуваймо, що в роки війни ООН провела конгрес поневолених народів Європи і видала відповідні документи, у яких виступила на їх захист. До речі, серед них були і поляки. Отже, ціла низка тез виголошеної доповіді мені видається сумнівною. Вони вимагають більш детального обґрунтування або певної корекції.

Владислав Філяр: Політична думка та ідеологія. Погоджуюся, що межа дуже нетривка, важко їх розділити. Політична думка впливала з прийнятої ідеології. ООН спочатку прийняла ідеологію Донцова. А все те, що впливало з політичної думки та ідеології, було реалізоване на живому організмі Волині і Східної Малопольщі. Вважаю, що про ці речі потрібно говорити разом. Говорячи про політичну думку й ідеологію, потрібно також говорити й про те, як вони реалізовувались. Можуть бути прекрасні програми, але що з того, якщо вони не здійснені. Потрібно показати при цьому певну еволюцію, якої зазнала ООН протягом всього того часу.

Хотів би виразити свою думку стосовно деяких інших питань. Протягом усього 1942 р. ООН-Б проводила широку пропаганду масової боротьби за незалежність. Це не підлягає жодному сумніву. Звичайно, це не виключало проведення переговорів з польською стороною з метою привернення її на свою сторону або нейтралізації, або приспання уваги, що також можна підозрювати. Зрештою, на це розраховували й поляки, але не було у їхніх діях пункту, де інтереси обох сторін пересікалися б. Польська сторона старалася уникнути боротьби - це впливає з документів і це є фактом, що вони уникнули тієї боротьби, тоді як українська сторона, особливо у перший період 1942-1943 рр., до такої боротьби прямувала з усіх сил. Пояснення, що йшлося лише про те, щоб залякати поляків, не витримує критики.

Зрештою, де підтвердив розвиток подій на Волині і у Східній Малопольщі. До ескалації антипольської пропаганди у масовому масштабі дійшло на початку 1943 р. Третя конференція ОУН, проведена 17-21 лютого 1943 р. попередила масові криваві антипольські заходи, які проводили організовані для цієї мети відділи УПА. Зрештою, на цій конференції були також прийняті рішення про початок боротьби, мобілізацію мас на боротьбу, підготовку баз і так далі. Третій з'їзд ОУН, що відбувся 21-25 серпня 1943 р. підтвердив детермінацію українців в боротьбі за незалежність. Стосунок до поляків був послідовно підтриманий.

Хотів би сказати тут про певну еволюцію думки, можливо ідеології, а можливо й діяльності. У жовтні 1943 р. ОУН повідомила про братовбивчу війну на Волині, вказуючи при цьому на давній антагонізм, на наміри окупантів, на боротьбу на Люблінщині (мається на увазі саме Холмщина), на антиукраїнську пропаганду, яка змушувала українців реагувати. Поляки звинувачувалися також у співпраці з радянськими партизанами, службі у допоміжній поліції та інших справах, але це повідомлення також осуджувало братовбивчу війну і ОУН відмежовувалася від неї, стверджуючи, що не має нічого спільного з цими масовими вбивствами. Цю тезу і сьогодні стараються розвинути деякі українські історики. Архівні документи не підтверджують цього, заперечують тези українських націоналістів щодо подій на Волині та Холмщині. Факти говорять про інше. Єдиним влучним зауваженням є те, що поляки співпрацювали з радянськими партизанами. Зрештою, співпрацювали для власної оборони. Це повідомлення, надруковане з великим запізненням, після масових вбивств, свідчить про певну еволюцію думки і діяльності ОУН щодо поляків. Це відбувалося тоді, коли наближався східний фронт, а вбивства поляків набрали величезних розмірів. Тому складно сьогодні оцінити погляди керівництва ОУН на ці проблеми, це неможливо без обнародування таємних документів ОУН-УПА. Такі документи, напевно, існують і могли б про це розповісти. Правда, в документі ОУН-УПА під назвою «Наказ № 1 від 27 жовтня 1943 р.», підписаному організаційним референтом з ініціалами К. Г., категорично наказується зупинити всі антипольські заходи. Однак, масові вбивства поляків продовжувалися далі. Наведу два характерні документи датовані 1944 р. Перший - це інструкція надрайонного пропагандистського центру, підписана «Чумаком», і надрайонного проводу ОУН підписана «Греком». Цитую: «Наше відношення до поляків є таким, як про це сказано на конференції. Боївка б'є, а ми кричимо, що мирного населення ніхто не чіпає». Тітний документ. В інструкції надрайонної Служби безпеки

від 5 квітня 1944 р. читаємо: «Загальний наступ на ляхів зупинити. Спійманих, винних — допитати, щоб підписали протокол. Після доведення вини у співпраці з німцями чи більшовиками - ліквідувати. Невинних після допиту звільнити. Це на майбутнє». Як бачимо з цих двох документів, на місцях не підпорядковувалися розпорядженням керівництва ОУН, їх трактували досить довільно. Це означало, що розвиток ситуації або вийшов з-під контролю керівництва ОУН, або свідчить про певну цілеспрямовану гру, яка мала на меті перекинути вину за скоєні злочини на інших, у тому числі й на поляків. І тому я вважаю, що без обнародування додаткових документів керівництва ОУН, цієї справи не розв'язати. Потрібно знайти всі документи.

Мені здається, що про еволюцію думки та діяльності свідчить ще один факт. Утворення у липні 1944 р. Української головної визвольної ради відбулося на демократичних засадах. Цього не можемо ані заперечити, ані приховати. Наприклад, в одному з документів цієї організації пишеться так (в абзаці «Основні ідейно-програмні принципи»): «Гарантується правомочність та рівність прав і обов'язків, громадянські права для всіх меншин». Це свідчить про певну еволюцію. Шкода тільки, що ця еволюція так пізно наступила.

Особисто я відчуваю якусь неповноту у працях українських істориків. Маю на увазі те, що українці трактують керівництво ОУН-Б як однорідне зібрання людей, де всі думали однаково. Так не було. Я не бачив жодного керівництва, щоб воно було одностайним. Завжди є тертя, різні думки і так, напевно, було в керівництві ОУН. Звичайно, це придушувалося Службою безпеки. Але без сумніву були там люди, котрі інакше думали та інакше хотіли б цими справами керувати. Чому українські історики не хочуть це виявити? Адже треба показати цю еволюцію і певні відмінності. Вважаю, що це пояснило б багато питань і згладило б багато непорозумінь.

Степан Макарчук: Шановні колеги! Як ми бачимо, обидві представлені доповіді прозвучали не в однаковій тональності. Професор Трофимович виголосив свою доповідь у дусі нашого семінару. Але я розумію і пана Збігнева Пальського та його позицію. Тому що є коріння соціальне, політичне та ідейне для існування подібних поглядів у польському суспільстві. Зрозуміло, що й українська націоналістична думка, і українська націоналістична практика мали в своїй діяльності та розвитку багато негативних сторін. Але підходячи до цього, можливо, нам варто все-таки повернутися до методологічних концептуальних проблем, про які говорив професор Ю. Сливка.

Українці в роки Другої світової війни стояли на такій позиції, що ця війна мала б ламати все (з точки зору політичної структури оточуючого України середовища в порівнянні з цією структурою, яка була тут перед 1939 р.). Польська ж політична думка і політична практика стояли на тій платформі, що та структура має, принаймні, повернутись до такої, якою вона була у 1939 р. І ми цілком розуміємо, що позиція поляків іншою бути не могла, і з точки зору міжнародного права вона має під собою підстави. Тоді як українська позиція не опиралась на це право. Але це не значить, що те, до чого прагнув український націоналізм, в тому числі й інтегральний, не мало під собою ніякої об'єктивної підстави для здійснення. А з доповіді доктора Пальського випливає, що все було б дуже добре, як би цей націоналізм не висунув питання створення на західних землях незалежної української держави. По-іншому він не міг зробити, інакше він не був би націоналізмом, інакше він не знайшов би підтримки в українському суспільстві. Тому мусимо визнати, що українське суспільство до 1939 р. безумовно було настроєне антипольськи. Вже в 1941 р. переважали антирадянські тенденції, але і антипольський момент в ньому, звичайно, залишався. Я думаю, має рацію професор Я. Ісаєвич у тому, що дуже важко буде узгоджувати ці дві доповіді. Семінар, мабуть, має право зробити власний висновок, який не збігатиметься з висновками одного із доповідачів.

Міхал Клімецький: Дуже добре, що ми торкнулися дуже істотних питань, які потребують глибокого аналізу істориків. Мені здається, що такі тенденції відповідають намірам організаторів, оскільки потрібно усі складні проблеми, по можливості, найретельніше вияснити. Щодо мене, то з великою приємністю вислухав одну і другу доповіді. Не полемізуючи про те, яке відношення має політична Думка до ідеології, вважаю, що існує спільна площина у цих двох поняттях, але польська проблема у цій темі є найважливішою, бо становище населення на Волині і Східній Галичині знаємо всі добре. Тому колега у своїх роздумах це поєднав. Вважаю вмотивованим, принаймні, у значній мірі, тон його виступу. Залишається дати відповідь на запитання: «Чи доповіді, які виголосили панове Пальський та Трофимович, не варті того, щоб доповнити їх іншими виступами, наприклад такими як „Українська політична думка в Західній Україні щодо власної державності”». Можливо, дві доповіді на цю тему створили б ширшу основу для розуміння нами цієї проблеми.

Володимир Ханас: Шановні колеги! **Я** погоджуюсь з професором Філяром в тому, що ми повинні розглядати питання еволюції націоналізму, в тому числі й інтегрального. Пан Пальський настільки заідеологізував свою доповідь, що важко його зрозуміти. То він стверджує, що ідеологія українського націоналізму не є науковою, а потім, що ідеологія була неправильна, а потім стверджує, що ідеологія, яка не мала ніяких наукових підстав та була помилковою, ще при цьому на щось впливала. **Я** тут абсолютно підтримую пана Філяра, що українська політична думка, в тому числі український інтегральний націоналізм, під час Другої світової війни постійно еволюціонували, так як і йшла еволюція польської політичної думки стосовно «української проблеми». Наведу приклади, можливо не наукових, з точки зору пана Пальського, постанов, але з точки зору того, що було оприлюднено, це була пропозиція до дії, невеличка цитата, яка дала розуміння моменту. В постанові Великого збору ОУН бандерівці теоретично залишали базу для співпраці. Цитую: «Вони вважатимуть союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі СРСР. При творенні єдиного протимосковського революційно-визвольного фронту боротьби рішає перш за все політична доцільність, а не світоглядіві, ідеологічні та програмові різниці». Така теза теоретично дозволила трактувати нижчим ланкам українського підпілля одночасно союзниками і Німеччину, і польський еміграційний уряд. Інша справа, як це реалізовувалось на практиці. Але коли ми говоримо про розвиток політичної думки, то саме такою була політична думка, а не іншою. А тепер розглянемо радянський період. І знову ж таки підкреслюю, що нам необхідно хронологізувати ці події хоча б пунктирною лінією. Жорсткість українсько-польського протистояння змусила пана «Шелеста» через кілька місяців після того, як фронт пішов далі на Захід, видати наказ від 1 вересня 1944 р., в якому він чітко вказує, що більшість поляків продовжує вислужницьку антиукраїнську роботу на користь НКВС. Але все-таки в наступному наказі вказано, що не виконано вказівки керівництва, не відділено польської політики, а потурбовано ні в чому не винне польське населення під час відплатних актів.

Інший момент (це вже стверджує незалежне польське підпілля), коли комендант Копичинецького обводу доповідає коменданту Чортківського інспекторату про те, що квартирує підрозділ УПА і заявляє про те, що потрібно вести спільну боротьбу. Причому не в одному селі, а в кількох селах проводяться збори, агітація, де йдеться про спільну боротьбу з більшовизмом, але комендант того ж обводу не отримав відповіді від свого безпосереднього керівника вищої ланки. Через

чотири місяці відбулася відплатна акція мельниківців. Тобто ми знаємо надзвичайно багато моментів, які характеризують еволюцію, про яку ми повинні говорити. І на завершення буквально декілька слів про інструкцію внутрішнього вжитку для референтів пропаганди під промовистим заголовком «Про деякі політично-пропагандистські помилки». В ній вказується, що повинна вестись мова лише про знищення.

Якщо говорити про ставлення УПА до новостворених урядів Югославії, Болгарії і Польщі, то виник дуже цікавий момент, коли керівники українського підпілля погодились із соціальною політикою і з тим, що під соціальною маскою формується «п'ята колона» більшовиків. Закономірність полягає в тому, що підтримуючи загальні тези урядів цих країн, зокрема Югославії, Болгарії, Румунії, Польщі, тобто безпосередньо політики Осубки-Моравського в соціальній політиці, керівники українського підпілля виступили проти АК не як класового ворога, а як проти сили, котра, у свою чергу, виступала проти української державності. Я абсолютно згоден з паном М. Клімецьким, що це питання вимагає окремого розгляду, а за тему для обговорення ми повинні брати доповідь пана В. Трофимовича і тезу пана Філяра. Я б трактував виступ пана З. Пальського не як доповідь по темі, запропонованій на семінар, а як точку зору філософського плану, яка, без сумніву, дуже цікава, але не є предметом для обговорення на нашому семінарі, оскільки узгодити її дуже важко.

Костянтин Кондратюк: Шановне панство! Я б хотів сказати нашим колегам з української сторони, що не варто ставити питання так різко. Ми все-таки колеги і так на професора Пальського не будемо нападати. Це його власний погляд, що має право на існування. А ми маємо право дискутувати. Інша справа, що я теж з його усіма положеннями не згідний. В ході нашої дискусії ми повинні ці питання з'ясувати.

А щодо суті проблеми, то я хотів би сказати наступне: мені видається, що коли ми говоримо про українську політичну думку в роки Другої світової війни, то, звичайно, автор реферату мав право почати його ще з 20-30-х рр. Але суть полягає в тому, що потрібно було показати еволюцію, про яку говорив і професор Філяр, і наш колега Ханас. Дійсно, політична думка Західної України, яка була представлена націоналістами, пройшла еволюцію, серйозну еволюцію в бік демократизації. Ми бачимо дещо інше в тій ідеології, в тій політичній думці, яка була представлена в липні 1944 р. на Головній українській визвольній раді. Це кінцевий етап Другої світової війни

і в цій резолюції говориться вже про свободу людини. Це зовсім не те, що проголошували інтегральні націоналісти в 30-х роках, до війни, і навіть не те, що вони говорили ще в 1941 р. Я хотів би наголосити, що коли ми говоримо про політичну думку - це одне, а коли про політичну практику - це інше. Політична думка може дещо розходитися з політичною практикою. І не забувайте, що ОУН і УПА - це різні організації. І дійсно, наводилися приклади, коли провід ОУН прийняв рішення, котрі не виконувалися внизу. Не забуваймо, який це був час: йшла війна, жорстокості були скрізь і це накладало відбиток на всі стосунки.

Отже, йдеться про те, що на практиці український націоналістичний рух увібрав в себе кращі уми, які мислили ширше, бачили ширше цей процес, але були й прості люди, які примкнули до цього руху і його, можливо, не розуміли.

Юрій Рейт: Прошу прийняти мій виступ як інформацію, а не виступ у дискусії. Спровокувала мене теза у доповіді доктора Пальського про сотні тисяч поляків та євреїв, які загинули від рук українських націоналістів. Хотів би поінформувати, що під час дискусії над програмою наших конференцій організатори узгодили, що одним з пунктів буде такий: «Втрати польського та українського населення в Західній Україні і в південно-східних повітах Польщі протягом 1939-1947 рр.:

- а) втрати населення Західної України протягом 1939-1941 рр.;
- б) втрати українців на Волині (1941-1945 рр.);
- в) втрати українського населення у південно-східних повітах Польщі (1939-1947 рр.);
- г) втрати українського населення у Східній Галичині (1941-1945 рр.);
- д) втрати польського населення на Волині (1941-1945 рр.);
- е) втрати польського населення у Східній Галичині (1941—1945 рр.);
- є) втрати польського населення у південно-східних повітах Польщі (1939-1947 рр.)».

Звертаємо велику увагу на цю проблему. Тут прозвучав вислів «сотні тисяч поляків і євреїв», інші оперують цифрами 200, 500 і більше тисяч. Проблема вимагає уточнення нашого семінару і я надіюся, що учасники терпляче витримують до моменту, коли спільно опрацювавши принципи уточнення цих втрат, установимо реальну кількість жертв.

Анджей Айненкель: Приєднуюся до того, що сказав попередній виступаючий. Хочу лише уточнити, що вислів «південно-східні повіти Польщі» відноситься до Польщі у повоєнних межах.

Напевно, передчасно говорити про цифри, хоча вони весь час знаходяться у нашій свідомості і впливають на деякі оцінки, що містяться у доповіді Збігнева Пальського. Думаю, що ця доповідь готувалася з найкращими намірами автора і зроблена так, що можна все поправити. Варто подумати, чи вдасться нам створити протокол узгоджень і розбіжностей стосовно позиції, яку представив автор. Доповідь показала справу з боку, так би мовити, ідеології, котра, однак, була вихідним пунктом для політичної і практичної діяльності. Ми, наприклад, могли б на наступній конференції ще до цього повернутися, підготувати додаткову доповідь, яка б детально розповіла про еволюцію. Я рішуче проти того, щоб визнати, що доповіді не було, і, по-моєму, вона має дуже суттєві плюси. Але давайте дозволимо обом доповідачам спільно подумати над тим, чи ці вихідні пункти можуть стати базою для узгоджень, чи маємо шукати подальших шляхів. Пам'ятаймо, що наша програма розвивається, це не Святе письмо, яке не можна доповнювати. Отже, у цьому разі варто ще раз повернутися до цієї проблеми, пам'ятаючи про точки відліку, а вони, згідно мого переконання, є дуже чітко визначеними.

Гжегож Мотика: Хотів би звернути увагу на одну важливу річ, яку варто поділити на кілька. Власне, не знаю, чи не занадто швидко ми хочемо знати про все те, що відбувалося. Наприклад, у доповідях з'являється проблема: що було ідеологією, а що — політичною думкою. Ми пробуємо розв'язати цю проблему на рівні відомих нам фактів. Задам питання, бо сам цього не знаю: «Якщо допустити, що, наприклад, ідеологія ОУН полягає у тому, щоб винищити всіх поляків, то чому бандерівці проводили антипольські операції, а мельниківці, абстрагуючись від участі деяких своїх частин у таких операціях, рішуче засуджують їх і кажуть, що вони — це зло?».

Є безліч сумнівів, я не хочу цитувати відомі мені українські документи, які суперечать один одному, адже є маса сумнівів щодо самого перебігу українських операцій на Волині і у Східній Галичині. Не підлягає сумніву те, що на Волині вони були більш кривавими, а в Східній Галичині - менш кривавими і дуже часто їх попереджали листівки. Можливо, це впливає з конкретної політичної тактики, яка зазнавала змін. Це, у свою чергу, впливає з персональних різниць у самій ОУН. Адже тоді змінилося керівництво ОУН: відійшов Лебедь, прийшов Шухевич. Мирослав Прокоп пише у своїх працях про те, що Шухевич у 1943 р. був противником розвитку партизанського руху на Волині. Чи це означає, що він був противником всієї тієї акції? Лише пізньої осені 1943 р., побувавши на Волині, він повернувся

з переконанням, що такий розвиток партизанського руху на Волині є позитивним. Чи означає це, що тоді Шухевич погодився змінити тактику і прийняв рішення про проведення антипольської операції в Галичині, але, гуманнішої? Такі у мене питання. Для мене, наприклад, не підлягає жодному сумніву, що після вступу Червоної армії бандерівське командування, у цьому я переконаний на сто відсотків і також міг би навести безліч документів, прийняло рішення про зміну тактики щодо поляків. Знаю наказ командира УПА у Східній Галичині «Шелеста», у якому однозначно говориться: Не можна вбивати поляків, можна вбивати лише тих, які знаходяться у винищувальних батальйонах. І робимо це так: роззброюємо усіх, від третини до половини розстрілюємо. Звичайно, це не було реалізоване. І знову виникає питання: наскільки ця реалізація впливає з діяльності винищувальних батальйонів, а наскільки з небажання частин УПА підпорядковуватися вищому командуванню, наскільки з того, що накази можуть не доходити на місця, а наскільки з того, що раніше не було радянських провокацій. Провокації НКВС були в 1945 р. Це чітко вказує на те, що тенденція розпалити польсько-українську ненависть була.

Зміна тактики щодо польського населення стала причиною польсько-українського порозуміння в 1945 р. та співпраці АК–BiH з УПА, про що я і Рафал Внук писали у книзі *Папи та різни*. Цікаво, що та зміна тактики чітко проглядалася на землях Польщі у 1945-1947 рр. Але потім, протягом сорока років, комуністи робили все, щоб перенести центр ваги злочину з 1943-1944 рр. на 1945-1947 рр. Була вироблена ціла хитра соціотехнічна тактика: про злочини на Волині чи у Східній Галичині писати не можна, а в Бещадах чи на Люблінщині - треба, дописавши певні факти. Виникає механізм, з якого нам дуже складно вийти. А саме: поляки не лише вірять у все те, що пописують комуністи, й думають собі: «Скільки ж того повинно було бути насправді, щоб комуністи не дозволяли нам досліджувати?». Українці, у свою чергу, знаючи з власних джерел, одразу починають стверджувати, що взагалі всі інші факти є неправдивими. Я можу наводити приклади з українських робіт, у яких автори, давши кілька комуністичних фальшувальних робіт, роблять висновок, що у зв'язку з цим взагалі не було таких чи інших подій. Я ж на сто відсотків переконаний, що вони були, бо є речові докази.

Говорю про це для того, щоб показати скільки ще є тут знаків запитання, сумнівів. Давайте не будемо боятися цих сумнівів, не боятися говорити, що сьогодні ще чогось не знаємо і не дізнаємося через якийсь час, або й взагалі не дізнаємося. Знаю про перехоплені

НКВС цілком таємні накази УПА, які закінчуються словами: «Після використання знищити». Боюся, що такі накази не обов'язково відкладалися у довгий ящик. Могли знищуватися або видаватися усно. На закінчення хочу сказати, що, можливо, нову тему людських жертв, порушену доктором Пальським і паном Рейтом, варто віднести до пропозиції осередка «Карта».

Анджей Айненкель: Маємо взяти до уваги елемент провокацій. У 1945-1947 рр. існував один чи навіть два відділи безпеки, які видавали себе за партизанів для того, щоб знищувати людей опозиції. Вони не знищували комуністів, а опозиціонерів, або випадкових осіб, тобто таких, які нікуди не входили, але мали у своєму оточенні авторитет. Робили це для того, щоб показати, що, мовляв, польське підпілля використовує такі методи. Підозрюю, що аналогічний метод переодягання груп НКВС у мундири УПА мав місце у 1945 та 1946 рр. Чи застосовували його у 1944 р.? Думаю, що ні, але після того, як пройшов фронт, напевно, що так.

Маємо перед собою велику роботу і думаю, що кожен наш висновок, кожне представлення документів є кроком, що наближає нас до мети, а метою є пізнання правди для покращення наших стосунків. Бо якою страшною не була б правда, вона є кращою, бо тоді можна сказати: «Так, було погано і як суспільство, беремо за це відповідальність, хоча це зробили наші батьки в інших умовах. Ми сказали це і на цьому кінець, більше такого не буде». Це мета нашої роботи. Сьогоднішня дискусія, думаю, також була кроком на цьому шляху.

Володимир Трофимович: Шановне панство! Я виходив з того, що слід проаналізувати постанови, рішення Великих зборів, статті в політичних журналах, щоб простежити, яким було ставлення до польського питання. Простежити його еволюцію та причини, якими вона була викликана. Всі джерела, на які я опирався, опубліковані. Я робив спробу відштовхуватися від кожного партійного рішення щодо польського питання. В мене склалося таке враження, що підмінено поняття політичної думки і практичної діяльності українських організацій, а це не одне й те ж. З іншої сторони, я не помітив, щоб мій колега використав ті документи, які були йому доступні. Йде мова про польське питання в українській політичній думці, яка була представлена в основному ОУН, Українським центральним комітетом і т. п. -Я теж не можу погодитися з тезою, що поляки вважались ОУН головним ворогом, хоча б тому, що всі документи, і я їх зачитував, свідчать про те, що польський фронт, який виник, був другорядним

фронтом, що головний ворог - більшовизм і Німеччина. Це проходить чіткою лінією у всіх документах. Тобто, якщо оцінювати політичну думку, то ми мусимо спиратися на документи.

Стосовно того, що весь час основою був націоналізм Донцова. Я б погодився з тим, що не можна з однієї точки зору оцінювати інтегральний націоналізм. Ми наголошуємо, що був III Великий збір у серпні 1943 р., заслуга якого полягає в тому, що саме тоді український націоналізм відійшов від інтегрального націоналізму і еволюціонує, демократизується на зразок західних демократій. Тут же весь час йдеться лише про Донцова. Пан Філяр говорить, що знайдено документ, який свідчить про те, що українці закликали до різни, до винищення польського населення. Але ми не знаємо такого документу. Всі постанови, які опубліковано, всі доступні матеріали свідчать про те, що таких документів не було. Про це говорить навіть шановний історик Тожецький, говорить Збігнев Ковалевський. Вони зазначають, що можна лише допустити можливість обговорення такого питання. Пан Г. Мотика є співавтором книги *Пани й різупи*, в якій наводяться слова коменданта АК Волині «Любоня» про рішучу заборону вбивати українців. У такому випадку можна припустити, що подібний наказ був і з польської сторони, але ми такого висновку не робимо, бо не бачимо документів. Тобто є «польське питання», відображене в політичній думці, і є враження - це не одне й теж, бо тема дискусії торкається відображення польського питання в українській політичній думці, і треба при її відтворенні спиратися на цю політичну думку. Філософські речі вельми цікаві і важливі, але вони можуть відвести дискусію в бік.

Збігнев Пальський: Після критики мого виступу, я повинен висловити свою точку зору. Мені здається, що українські колеги трактують певні речі не належним чином: якщо немає документів, то чи це означає, що нічого не діялося? Якщо документ є, то це означає, що це обов'язково було. Відділимо, одначе, ці речі. Це було провідною думкою мого виступу. Чимось одним є програмні декларації, а чимось іншим - щоденна реальність. Якщо ж не можна знайти наказу № 2 чи № 10, який би наказував винищувати польське населення на Волині, означає, що цього винищення не було? Політична практика українського націоналізму, націоналізму інтегрального впливала з ідеології, була її похідною. Щоденна практика говорила про щось зовсім інше і була цілковитим запереченням виголошуваних тез. Щодо еволюції програми ОУН, то вона відбулась після того, як вже пройшла різня, після екстермінації польського населення. Демократизація в ОУН була

викликана воєнною поразкою III Рейху. Розрив з інтегральним націоналізмом був спричинений також мілітарною і політичною ситуацією.

Виступаючі звинувачували мене у тому, що я не спирався на чергові постанови ОУН. Вони мені прекрасно відомі і в доповіді я на них посилаюся. Хотів би лише ще раз підкреслити, що я зробив чітке розмежування пропагандистських лозунгів, політичних забаганок і щоденної практики, яка не зовсім відповідала проголошуваним постфактум деклараціям.

Ярослав Ісаєвич: Я б сформулював свій особистий погляд на обговорювану проблему так: не лише українська історіографія, а й деякі неукраїнські історики, роблячи об'єктивний аналіз ситуації, приходять до висновку, що кривавий конфлікт не був результатом ідеології, а був відповіддю, можливо неадекватною, а в деяких випадках злочинною, але все-таки відповіддю на політичну ситуацію. Українська політика була відповіддю на польську, польська політика була в якійсь мірі відповіддю на українські політичні дії. Але я вважаю абсолютно недоведеним те твердження, що все, що там діялося, було прямим результатом реалізації ідеології.

Володимир Ханас: В порядку репліки я хочу сказати лише те, що стосується нашої дискусії. Зараз йдуть дебати навколо Косово і ситуації в Югославії. Можливо, розглядаючи подібну проблему через 50 років, порадимо своїм наступникам, щоб в майбутньому вони не повертались до того, для чого ми зібрались сьогодні.

Ярослав Ісаєвич: Завтра о 9.00 годині ми заслухаємо узгодження з усіх питань, які не були узгоджені, та розглянемо пропозиції осередку «Карта». Розглянемо узгодження по тих темах, по яких ми вже дійшли згоди, а також ті, що потребують коректив. Ми представимо їх відредагований варіант.

Анджей Жупанський: Надзвичайно мене турбує те, щоб ми із самого початку дотримувалися принципу, який був прийнятий разом із Об'єднанням українців у Польщі щодо прагнення виробити спільну точку зору істориків. Обидві сторони повинні цього прагнути і наскільки це можливо, новознайденими документами, клопіткою працею узгоджувати розбіжності з попередніх семінарів. Звичайно, не всі відмінності, занотовані у наступних томах, повинні бути повністю ліквідовані.

Ми не погодили остаточно, яким чином потрібно повернутися до попередніх записів і яким шляхом знову розглянути розбіжності. Це ви вирішите, яким чином їх усувати на практиці.

Ярослав Ісаєвич: Всі доповіді заслухані. Я пропоную спочатку розглянути пропозицію представника осередка «Карта» про спільний проект. Далі ми приймемо уточнені тексти узгоджень, тих, які в цілому узгоджені вже на попередньому засіданні, але була необхідність внести якісь редакційні уточнення, і тепер вони будуть зачитані й прийняті або не прийняті. Доповідачі мають право у цей момент займатися узгодженнями. Тепер щодо пропозицій осередка «Карта». Чи є потреба зачитати проект? Чи є якісь запитання до представника редакції? Якщо ні, то я попрошу пана професора Миколу Кучерепа висловити міркування щодо цього проекту.

Микола Кучерепа: Вчора увечорі українські історики обговорили проект, запропонований осередком «Карта», і дійшли до висновку, що його можна буде реалізувати. Однак, маємо деякі пропозиції і зауваження. По-перше, охопити дослідженням всю територію Західної України за один рік по суті неможливо. Ми пропонуємо, щоб науковим полігоном стали лише деякі повіти Волині, а саме ті повіти, в яких польсько-українські стосунки в роки війни були найбільш напруженими, найбільш трагічними. Це - Володимир-Волинський, Любомльський, Ківерцівський райони. У цих трьох районах відбувалися найбільш драматичні події, і тому ми хотіли б спочатку дослідити, перевірити всі дані про події, які там відбулися, а пізніше перейти до дослідження Волині. Оскільки це потребує значних коштів, то охопити в даний час дослідженням всю територію Західної України ми не в змозі. Ми не знаємо, на які кошти можна буде розраховувати, не знаємо поки що, хто конкретно буде виконавцем, але вчора, коли зібралися українські вчені, то було ухвалено, що репрезентувати українську науку будуть три особи.

Ярослав Ісаєвич: Якщо до Миколи Кучерепа є якісь питання, то прошу їх задавати. Я погоджуюсь зі сказаним. Я б не сказав, що ці райони треба обрати тому, що вони більш чи менш драматичні, більш чи менш типові. Я вважаю, що перед тим, як починати проект у повному обсязі, треба перевірити і виробити та змодифікувати методiku. Це дозволить визначити темп роботи, встановити розмір коштів, необхідних для її проведення. Якщо йдеться про керівників проекту, то

уточнений склад подамо тоді, коли буде відомо, хто з польських вчених буде його репрезентувати.

Генрик Піскунович: Якими матеріалами, якою джерельною базою польська і українська сторони будуть користуватися? Збереглася дуже багата німецька документація, донесення вермахту, поліції, жандармерії. Вона відноситься до Люблінського і Краківського дистриктів, а також до території України, але частина матеріалів знаходиться у Львові, у Москві (я сам бачив там документи німецької адміністрації по Східній Малопольщі та Волині), частина знаходиться в Польщі у вигляді мікрофільмів і, частково, документації того періоду, але багато є у Німеччині. Документи, які забрала американська сторона, лише на тридцять відсотків були перезняті і недавно знову передані німецькій стороні, у тому числі й поліцейські документи. Спроба співставити польську, українську, німецьку, а також радянську джерельні бази дозволить отримати досить повну картину.

Першим етапом є встановлення джерельної бази та вироблення методики. Найперше потрібно визначити, де такі матеріали знаходяться, бо, правду кажучи, сьогодні ми не знаємо, що є в польських, українських, російських та німецьких архівах.

Міхал Клімецький: Хотів би висловити свою думку щодо сказаного професором Кучерепою і доктором Піскуновичем. Безперечно, надзвичайно важливо, щоб спершу ми узгодили методологічні принципи, щоб робоча група підготувала дуже ґрунтовний і точний проект. Це щодо запитання доктора Піскуновича: «На якій джерельній базі будемо працювати?». Я також був у Москві і переконався, що там є обширний матеріал з цієї проблеми.

Друге моє запитання адресоване професорові Кучерепі. Українська сторона пропонує, щоб перша частина програми відносилась до трьох повітів. Чи означає це, що вона має відноситися до всієї Волині, а три повіти будуть експериментальною програмою?

Микола Кучерепа: Я пропонував попередньо виробити методику Досліджень і в майбутньому за нею працювати, а об'єктом для Дослідження обрати лише три повіти, які, можливо, найбільш характерні для польсько-українських стосунків періоду Другої світової війни. Коли ми вивчимо проблему в цих трьох повітах, тоді ми приступимо до вивчення всієї території Західної України та Побужжя.

Кінцевим результатом досліджень я собі уявляю всю територію, де відбувався польсько-український конфлікт. А це територія нинішньої

Волинської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської та Львівської областей, а також територія нинішніх східних воєводств Польщі.

Є дуже багато літератури, в якій є конкретні персоналії, наводяться прізвища, факти, які не завжди відповідають істині. А тому всі наявні нароби щодо індексу загиблих в роки світової війни потрібно ще раз перевірити, піддати аналізу, тому що одне джерело не може бути правдивим джерелом останньої інстанції. Потрібно проводити перехресне дослідження.

Анджей Пачковський: Маленьке доповнення щодо джерельної бази. Може, варто порозумітися з інститутом Yad Vashem, де збирають свідчення євреїв з усієї Центральної Європи. Можливо у них є якісь матеріали з того часу щодо польсько-українських стосунків. **Не** думаю, що це може бути щось серйозне, але для святого спокою варто перевірити.

Проблема більш важлива: мова йде про періодизацію, яка не зовсім зрозуміла. Весна 1947 р. - це кінець існування, у більш чи менш організованій формі, польського і українського підпілля на території Польщі. Та силовий польсько-український конфлікт не закінчується, бо саме тоді починається акція «Вісла» і ці всі виселення, переселення і т. д. Розумію, що не можна створювати нереальний проект, який би мав дуже широкі рамки. Але, якщо беремося за такі джерельні дослідження, то варто включити сюди не лише партизанські та цивільні сутички, але й діяльність польських урядових сил - Війська польського та Корпусу безпеки. Вони містяться у рамках репресивної політики держави щодо національних меншин - українців, німців, а також до груп віруючих, наприклад, свідків Єгови, яких нібито законно саджали у в'язниці, бо вони всі були «американськими шпигунами», оскільки центр цього вірування знаходиться в CULA.

Може, варто продовжити пошук аж до 1954—1955 рр. і всі дослідження стосовно цивільного населення, яке загинуло і партизанщини завершити виходом книги вбитих чи загиблих.

Ромуальд Недзелько: Від імені керівника осередка «Карта» Збігнева Глюзи, який сьогодні не міг бути присутнім, хотів би пояснити, **що** дослідницький проект, запропонований осередком «Карта» складний у загальних рисах. У даний момент його потрібно затвердити, визначити Раду, щоб можна було звернутися у Комітет наукових досліджень. Протягом двох найближчих місяців всі зацікавлені особи матимуть можливість подавати поправки і доповнення до цієї концепції.

Остаточний варіант проекту з кошторисом і уточненим графіком роботи буде складений до грудня. Українська сторона представила програму-мінімум, яку можна виконати в 1999 р. Думаю, що польська сторона зможе за цей час виконати дещо ширшу програму, але поділ усієї роботи на етапи - це питання майбутнього. Якщо нам цього не зробити сьогодні, то наступна нагода випаде лише через рік і все доведеться починати спочатку.

Ярослав Ісаєвич: Українська сторона виявила готовність дослідити кілька районів, щоб на цьому частковому матеріалі перевірити методологію, встановити режим роботи, кошти. Не вважаю доцільним розгортати роботу до того часу, поки не буде реалізований цей проект і обговорені його результати.

У проекті не подано можливого складу наукової ради, також нічого не сказано про плановні кошти заходу.

Ромуальд Нєдзєлько: Цілком можливо, що ми запропонували надто далекоюсяжну програму, і, безперечно, не всі роботи вдасться виконати протягом найближчого року, але побоююся, що отримати кошти на окрему експериментальну програму буде неможливим. Ми запланували, що рада після року праці зробить експертизу виконаного, що дозволить внести корективи у подальші дії.

Щодо шестиособового складу ради. Ми не вписували прізвищ професорів Айненкеля чи Пачковського як кандидатур для нас очевидних, думаю, що визначити склад ради - це завдання симпозіуму.

Якщо говорити про фонди, то польська сторона на реалізацію проекту може у 1999 р. розраховувати на суму до ста тисяч злотих. Джерела фінансування досліджень в Україні залишаються відкритим питанням.

Анджей Пачковський: Є технічне зауваження: краще подати у Комітет наукових досліджень трирічний проект, який би складався з кількох етапів. Перший етап був би початковим, експериментальним та методологічним (це стосується пропозиції українських колег про початок роботи у кількох вибраних районах). Річний звіт покаже, як діяти далі.

Крім Наукової ради програми потрібна двостороння група осіб, яка керувала б дослідницько-документаційною роботою, а також керівник проекту в одній особі, який відповідав би за реалізацію всього проекту.

Міхал Клімецький: Побоююся, що маємо надто мало даних, щоб узагальнювати дуже широку тему, яка буде цікавити не лише істориків, але й польську та українську громадськість. Це одна з найважливіших проблем в історії наших стосунків. Часу, щоб зробити висновки, лишилося не багато, а ми маємо ще й підтримати дослідження, які триватимуть роками, а їхні результати належатимуть до найважливіших у нашій галузі. Можливо, потрібно створити якусь робочу групу з української та польської сторін, яка підготує конкретні пропозиції. І лише у відповідності до плану досліджень добитися коштів.

Едмунд Бакуняк: Ми підтримуємо пропозицію професора Пачковського, щоб звернутися з 3-річним дослідницьким проектом, перша частина якого мала б методологічно-пробний характер. Щодо коштів, то на мою думку, подана тут сума сто тисяч злотих зовсім не відповідає реальним потребам. На основі свого досвіду по проведенню двох цільових і двох дослідницьких проектів, оцінюю вартість трирічного проекту від п'яти до шести мільйонів злотих.

Ромуальд Недзелько: Проект, запропонований осередком «Карта» не є чисто науковим проектом, а, у значній мірі, документаційним. Саме таку форму підказав досвід, набутий осередком у пошуках фактів для такого типу роботи.

Костянтин Кондратюк: Я думаю, що запропонований проект науково-дослідної роботи дуже цікавий і дуже перспективний для обох сторін. Я вважаю, що ми повинні його сьогодні підтримати. Є згода обох сторін. Нам зараз потрібно підтримати цю декларацію, щоб люди почали працювати конкретно.

Анджей Жупанський: По-моєму, справа проста. Чи українські колеги хочуть у цьому взяти участь, чи ні? Осередок «Карта» чекає заяви. Якщо є така воля, то перша справа вирішена. Потім необхідно визначити трьох членів наукової ради. Це ціле щастя, що є такий осередок, який хоче організувати роботу і довести її до кінця. Підпишемо запропоновану заяву, бо інакше нам доведеться розмовляти довго і безплідно.

Анджей Пачковський: Кілька технічних справ. Потрібний список наукових працівників з української сторони, які працюватимуть у рамках цього проекту. Не потрібно називати осіб, які їздитимуть по селах і робитимуть записи розповідей чи ксерографічні копії. Учасники, як

і члени наукової ради, не отримуватимуть зарплати, натомість будуть мати кошти на замовлення копій, купівлю книг, організацію конференцій, дослідницькі поїздки. Можливо, що буде оплачуватися робота документалістів. Потрібно знати, скільки, наприклад, коштує місячне дослідження у терені, скільки таких досліджень протягом року передбачається, скільки необхідно зробити ксерокопій документів і т. п.

Ярослав Ісасвич: Кандидатів у наукову раду можемо назвати вже зараз, але зауважимо, що цей список у процесі робіт може змінитися. Список осіб, які будуть контролювати і виконувати документальну роботу, подамо пізніше, після того ж зорієнтуємося, які є реальні потреби і можливості у цій галузі.

Юрій Рейт: Пропоную закінчити дискусію. Були названі прізвища панів Айненкеля, Пачковського, Клімецького, Ісаєвича, Сергійчука та Кучерепи. Йдеться про створення представництва, яке могло б гарантувати як зміст, так і силу натиску, жщо мова про шанс на фінансування проекту. Якщо така персональна пропозиція є можливою, пропоную ще сьогодні узгодити повний склад ради.

Ярослав Ісаєвич: Думаю, що ми можемо прийняти наступну резолюцію: «IV Міжнародний науковий семінар підтримує ідею створення бази даних про жертви міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни». Пропозиція осередку «Карта» є актуальною і повинна бути забезпечена відповідним фінансуванням.

Ромуальд Недзелько: З технічних причин буде найпростішим, жщо із запропонованого осередком «Карта» проекту декларації учасників ми усунемо ті формулювання, щодо жих не маємо певності і ясності, а саме: пункт про прийняття до уваги додаткових положень і пункт про доповнення джерельної бази. Вони не є необхідними зараз, будуть допрацьовані пізніше. Вистачить першого абзацу про підтримку самої концепції, а також затвердженого семінаром складу наукової ради.

Михайло Швагуляк представляє варіант узгоджень і розбіжностей на тему «Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.» (остаточний варіант дивись У кінці тому).

Ярослав Ісаєвич: Чи є зауваження або доповнення до запропонованого документу?

Анджей Пачковський: Чи не можна було б у кінцевому документі уточнити розміри втрат у цих сутичках або кількість осіб, які брали у них участь? Хіба що немає даних на цю тему.

Ярослав Ісаєвич: Хочу сказати, що сутичкам між українцями і поляками у цьому документі приділено дуже багато уваги. На мою думку, вони не були такими важливими. Проте дослідники говорять, що ці події документально засвідчені, хоч у пам'яті людей вони досить слабо зафіксувалися. Я вперше довідався з доповіді, що ОУН захопила Стрий. Мої батьки про це чомусь нічого не знали, хоч проживали в цьому місті. Якщо ж автори настоюють на тому, то нехай це залишиться.

Михайло Швагуляк: Оскільки знову порушується це питання, то я собі дозволю навести документально підтверджений факт. Після того, як С. Бандера був звільнений з в'язниці, на території Чехословаччини він доручив своєму найближчому оточенню перевірити усі факти, які мали місце під час вересневої кампанії 1939 р. З цих даних випливає, що тодішній керівник крайової езекутиви дав розпорядження низовим відділам розпочати партизанську війну з Польщею. Проте складів зі зброєю не виявилось. До генерального виступу не дійшло, хоч в окремих місцевостях сутички мали місце.

Коли українські втікачі прибули на територію Краківщини (а їх було 20-30 тис. осіб), вони почали від тих, хто прибув пізніше, збирати свідчення про події вересня 1939 р. Із них вималювалася така картина: бої або сутички більших чи менших масштабів відбувалися в різних районах. Дуже цікава інформація про ці події зберігається у Львівському архіві.

Володимир Дмитрук представляє новий варіант узгоджень і розбіжностей па тему «Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Степан Макачук: В декларації Народних зборів Західної України йшлося про входження цієї території до складу СРСР, а не УРСР. Тому, можливо, у нашому документі це потрібно уточнити.

Гурій Бухало: Там, де йдеться про репресії радянського режиму проти українців і поляків, на мою думку, потрібно згадати представників інших національностей.

Володимир Дмитрук: В цей період між СРСР і Німеччиною існували дружні зв'язки. Німеччина забезпечувалась Радянським Союзом усім необхідним. А тому репресій проти німецького населення в цей період не було. Щодо проблеми приєднання до СРСР. Тодішня Конституція дійсно передбачала те, що територіальні зміни всіх республік перебувають у компетенції Верховної Ради СРСР. Думаю, що у документі

потрібно уточнити що деталь і записати «з наступним включенням до УРСР».

Гжегож Мазур: Перша поправка. З метою надання правового статусу приєднанню Західної України до СРСР були організовані новою радянською владою вибори у Народні збори. Треба сказати хто що робив. Друга поправка. Більшість українців позитивно оцінила факт возз'єднання з СРСР. Було багато й таких, які негативно ставилися до нової влади. Не підлягає сумніву, що 2030 тисяч провідних українських інтелігентів-діячів втекло на окуповану німцями територію, бо знали, яка доля може їх чекати в майбутньому.

Володимир Дмитрук: Щодо першого зауваження Г. Мазура, то з ним можна погодитись. Щодо другого, то український текст дає нам розуміння того, що вибори були проведені новоприбулою владою.

Ярослав Ісаєвич: Думаю, що в документі можна записати, що вибори були організовані радянською військовою владою. Можливо, пан Мазур обмовився, сказавши, що народ України привітав об'єднання з СРСР. Слушне зауваження Г. Мазура про те, що значна частина українського народу негативно оцінила саму більшовицьку систему, а не об'єднання західноукраїнських земель з радянською Україною.

Леонід Зашкільняк представляє новий варіант узгоджень і розбіжностей на тему Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Анджей Пачковський: Маленьке зауваження. Замість формулювання Молотова колишньої Речіпосполитої краще використати формулювання «окупованої Речіпосполитої». З будь-якого погляду Річпосполита існувала, мала свій уряд, підпільну державу, але не володіла своєю територією.

Ярослав Ісаєвич: Вважаю, що кращим є формулювання «південно-східні землі окупованої Речіпосполитої», ніж «південно-східні землі Польщі», бо для мене Польща є, однак, Польщею етнографічною. Тоді як Річпосполита є державою і ми погоджуємося, що гітлерівська агресія не ліквідувала цієї держави.

Владислав Філяр: На попередніх семінарах ми вирішили, що будемо повертатися до текстів узгоджень та розбіжностей, які вимагають Допрацювання. З професором Сергійчуком встановили, що запис

у матеріалах II семінару на тему «Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939-1944 рр.». (*Польща - Україна: важкі питання*, т. 1-2, с. 227-231) є почасти неточним, він не пояснює того, що ми хотіли сказати. Йдеться про абзац на сторінці 228 «У боротьбі за незалежність України найбільшу активність проявила ОУН, утворена 1929 р. В її лавах існувало дві фракції: ОУН-М під керівництвом Андрія Мельника представляла діяльність так званої „старої генерації” і ОУН-Б, керована Степаном Бандерою, що гуртувала членів так званої „молодої генерації”. Польська сторона вважає, що обидві фракції були рішуче „настроєні антипольськи”. Тут немає пояснення, що значить „настроєні антипольськи”». Далі: « [...] українська сторона вважає, що таке визначення не відповідає правді, оскільки в програмових документах немає про це згадки. Визначаючи свою мету боротьби за відродження української держави на всіх українських етнічних теренах, українські націоналісти не допускали можливості включення тих теренів до майбутньої польської держави». Пропоную нову версію наведеного абзацу: «У боротьбі за незалежність України найбільшу активність проявила ОУН, утворена 1929 р. В її лавах з 1940 р. існувало дві фракції: ОУН-М під керівництвом Андрія Мельника (представляла так звану „стару гвардію”) і ОУН-Б, керована Степаном Бандерою, що гуртувала членів так званої „молодої генерації”). Обидві фракції були рішуче настроєні проти планів польського уряду щодо приналежності після війни Волині та Східної Малопольщі до Польщі. Польський уряд у Лондоні однозначно висловився за збереження довоєнного статус-кво, а тому вищеназвані території трактувалися ним як інтегральна частина підпільної польської держави і на них розвивалися відповідні структури Делегатури уряду, а також підпільна мережа ЗВ-ЗАК. Натомість обидві фракції ОУН у своїй програмі боротьби за незалежну Україну рішуче протистояли відбудові Польщі в довоєнних кордонах, встановлених Ризьким договором між Польщею і Радянською Росією 18 березня 1921 р. Визначаючи своєю метою боротьбу за відродження української держави на всіх українських етнічних теренах, українські націоналісти відкидали можливість включення їх до майбутньої польської держави. Рішучими діями, спрямованими на усунення польського впливу, вони постійно прагнули до ослаблення польської стихії і для досягнення цієї мети відповідно діяли».

Ярослав Ісаєвич: Якщо обидва дослідники усунули розбіжності по темі «Розвиток українського самостійницького руху в Західній Україні в роки Другої світової війни», то це можна лише вітати і схвалити текст

у новому варіанті. У довоєнний час ніхто не думав про послаблення польського елементу. Всі українські партії боролися за припинення колонізаційних процесів.

Володимир Сергійчук: Ми з професором Філяром мали на увазі послаблення впливу урядових структур. У текст потрібно вставити слово «урядові структури» і тоді проблему буде знято.

Анджей Пачковський: Може краще «ослаблення польської присутності».

Володимир Сергійчук: Ми не виступаємо проти присутності польського населення на Волині чи в Галичині. Йшлося про послаблення польського політичного державного впливу.

Владислав Філяр: Найкращою є пропозиція професора Пачковського: «польська присутність», бо «стихія» буває по різному трактована.

Ігор Ільюшин: Як можна розуміти польську присутність? Її можна розуміти як присутність конкретного польського населення. Як можна усунути вплив, не усунувши населення?

Анджей Пачковський: Термін «польська присутність» може означати фізичну присутність поляків, а також вплив або присутність структур польської держави, отже, є більш загальним поняттям.

Микола Кучерепа: Ми повинні собі прекрасно уявити, що на території Західної України діяла делегатура польського еміграційного уряду. На території Волині й Галичини діяли й інші польські підпільні структури, які підпорядковувалися підпільній державі. І ця держава прагнула відновити свій контроль над цими територіями і після війни знову їх приєднати до Польщі, тобто зберегти довоєнний *status quo*. Цьому противились українські націоналісти, український націоналістичний рух, який не виступав проти польського населення, а був проти державних урядових чинників, які намагалися зберегти довоєнний *status quo*. Це не входило в розрахунки українських націоналістичних сил. Не будемо говорити тільки за ОУН. Були й інші політичні сили, які також прагнули до створення незалежної держави.

Владислав Філяр: Ми узгодили остаточний варіант останнього речення, а саме: «Рішучими діями послідовно прагнули до ослаблення

польської присутності на цих теренах і робили конкретні вчинки для досягнення цієї мети».

Марек Ясяк і Володимир Сергійчук представили узгодження на тему «Становище і доля українців у генерал-губернаторстві (без Галіції) в роки німецької окупації» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Микола Кучереп: На попередньому семінарі ми вирішили, що не будемо вживати формулювань «українська сторона», «польська сторона», а «українські учасники семінару» і «польські учасники семінару». Я не можу говорити від імені всіх істориків.

Анджей Пачковський: Маю два зауваження. Не варто вживати формулювання «колишня Річпосполита», про що я вже говорив. Коли йдеться про «польське населення, переселене з Помор'я і Великопольщі» на територію Генерал-губернаторства, де переважало українське населення, потрібно писати «частина польського населення», бо не всі були переселені на ці території. Значна частина була переселена до центральної Польщі, до Краківського, Жешівського, Келецького воєводств, а з контексту виходить, що буцімто всі були переселені у один район.

А тепер, як на мене, про дуже істотну справу. Я родом з Красностава, тобто за сьогоднішніми мірками «кресових» земель, раніше це була центральна Польща. Тому, можливо, я трохи більш вразливий на певні формулювання. Мені здається, що формулювання «етнічні українські землі», не конкретизується, невідомо про які землі йдеться. У представлених узгодженнях звучали такі назви як, наприклад, Криниця чи Новий Сонч. Можна сумніватися чи це етнічні українські землі, чи ні. Це було західне пограниччя земель, населене українцями. Проведення кордону між етнічно українськими землями та етнічно польськими практично неможливе. Тому така загальна назва здається мені неточною. Думаю, що цю частину Генерал-губернаторства можна вважати землею, населеною українцями, або у більшій мірі населеною українцями. Потрібно було б уточнити, яка у 1939 р. була національна структура окремих повітів, гмін і т. д. Безперечно, це були землі, населені українцями, поляками, євреями та іншими. З часто вживаним терміном «історичні» тим більше не можу погодитися, бо Криниця до історичної України не належала навіть за часів Святополка чи Київської Русі. Не весь цей простір був історично українським. Потрібно уникати однозначних визначень, бо вони не відображають дійсності. Якщо оперуватимемо історичними кордонами, то у кінці ХХ ст. ніколи не дійдемо до жодного спільного рішення. Я сам бачив

історичну карту Великої Литви, яка сягає до Гданська і до Варшави, отже цей історичний аргумент не повинен відігравати ролі. Мені здається, що визначення цих земель як частини Генерал-губернаторства, яка на відміну, наприклад, від Варшави чи Радома була населена українцями, є недостатнім.

Володимир Сергійчук: Під час гітлерівської окупації багато українців було у Радомі, Кельцях та інших містах. Але ми не говоримо, що це українські етнічні землі. Ми говоримо лише про ті території, які з часів Київської Русі були її складовими частинами, це українські історичні землі.

Анджей Айненкель: Не хочеться знову входити в полеміку, бо це безнадійно. Та все ж у руському літописі є слова про те, що Ярослав відібрав червенські городи у ляхів, тобто до цього вони належали ляхам. Тому в XX ст. не називаймо Холмщину, Замойщину, Грубешівщину, чи околиці Криниці етнічними українськими землями. У зв'язку з чим пропоную і вважаю можливим таке формулювання: «Землі, на яких також жили українці». На цій території завжди можемо знайти село, де більшість становили українці. Та не було ані гміни, ані повіту, де б переважали українці. Ми можемо сказати, що етнічна Польща - це Львів, бо мав більшість поляків. З цим ніхто не погодиться, але такою була дійсність. Чи можемо сказати, що етнічно польським є Стрий, етнічно єврейським Дрогобич, бо мали більшість євреїв? Саме тому пропоную назване вище формулювання.

Щодо уніатів. Після ліквідації унії вони були зрусіфіковані. Але вони противилися русифікації і церкві. Протягом 1905-1906 рр., коли був виданий декрет в Росії, вони масово перейшли на католицизм. Рахувати ці території українськими не можна, бо це не відповідає дійсності.

Ярослав Ісаєвич: Дозвольте запропонувати компромісний висновок. Не буду вступати у дискусію з професором Айненкелем. Я б міг висловити свою пропозицію щодо уніатів і походу на червенські городи. Пропоную в документі записати таке формулювання, яке задовольнить усіх: «території із перевагою або із значною кількістю українського населення».

Володимир Сергійчук: Тоді можна записати так: «З вторгненням німецьких військ на землі колишньої Речіпосполитої, де українське населення проживало компактною масою».

Гжегож Мотика: Щодо етнографічних проблем, то підтримую позицію професорів Айненкеля і Пачковського, а також професора Ісаєвича. Пропоную таке формулювання другого пункту: «Частина польського населення потрапила на територію Генерал-губернаторства, де переважало українське населення». Перший пункт пропоную почати формулюванням: «Після падіння II Речіпосполитої у 1939 р. у Генерал-губернаторстві було стільки-то українців». Якщо хочемо, щоб було згадано про незалежність, то потрібно сказати, що падіння II Речіпосполитої означало не лише втрату Польщею незалежності, але також кінець українським мріям про незалежність. Замість «падіння» можна сказати «окупація».

Є пункт, у якому говориться, що з території Генерал-губернаторства на примусові роботи у Німеччину було вивезено більше українців. Я не знаю праць, які це підтверджували б, але з роботи Чеслава Лучака випливає, що, наприклад, з Краківського дистрикту поляків та українців вивезено приблизно однакову кількість, тоді як у Люблінському дистрикті українці почасти знаходилися у привілейованому становищі, що було наслідком німецької переселенської політики. Українське населення Люблінського дистрикту потрібно було німцям на місці.

У деяких гмінах було так, що польський війт визначав, кого вивозити-муть до Німеччини. Та поряд знаходилася гміна, де війтом був українець, який у свою чергу визначав поляків. Проблема потребує глибоких досліджень і пропоную її тут не зачіпати.

Гжегож Мазур: Потрібно усунути всі ці етнографічні історії, бо це нас ні до чого не приведе. Щоб уточнити локалізацію, пропоную скористатися німецькою термінологією. Тут іде мова про східні райони Люблінського і південно-східні райони Краківського дистрикта у значній мірі населені українцями.

Анджей Айненкель: Пропоную таке формулювання: «З часу окупації теренів Речіпосполитої, заселених українцями, що увійшли частково у Люблінський, а частково у Краківський дистрикти [...]».

Ярослав Ісаєвич: Замість «дистриктів» надаю перевагу визначенню «території, у значній мірі населені українцями».

Анджей Пачковський: Ще два чергових зауваження. В Польщі вважають мене запеклим антикомуністом, тому мені випадає так висловитися, щоб підкреслити радянський внесок: «На підставі радянсько-німецької угоди від 28 вересня 1939 р. і внутрішніх розпоряджень III Рейху в межах

Генерал-губернаторства опинилися землі із значною кількістю українського населення». Можна назвати цифру біля 700 тисяч.

Наступний абзац починається так: «Все це розбивало українські плани». Не зрозуміло, що їх розбивало. Чи йдеться про те, що населена українцями територія була поділена, частина увійшла до Радянського Союзу, а частина до Генерал-губернаторства, чи про порозуміння від 16 листопада, яке зі сторони німців імперативно означало, що не може бути мови про якусь автономію для українців?

Генрик Піскунович: Маю декілька зауважень. Не погоджуюся із формулюванням другого пункту про те, що переселені із західних районів

II Речіпосполитої поляки були причиною польсько-українського конфлікту. Прошу назвати мені приклади. Чи у Білій Підлясці або Радзині внаслідок переселення туди поляків дійшло до польсько-українського конфлікту? Тут є намагання створити картину ніби це поляки винні у тому конфлікті. Натомість у цьому пункті бракує твердження, що внаслідок німецько-радянської угоди частина німецького населення з кресів була переселена на Замойщину, а в німецьких планах з самого початку передбачалося онімечити цю територію. Перші німецькі поселенці з'явилися тут ще в 1940 р. І це було гарячою точкою, породжувало напругу.

Декілька питань зовсім випало з протоколу, зокрема проблема колаборації частини українців з окупантами. Як це сталося, що в концтраційних таборах, наприклад, у Треблінці більшість обслуговуючого персоналу складалася з українців? Поминули також українську поліцію, яка з'явилася там, де було українське населення. Не говориться й про українську пресу, яка на території Люблінського та Краківського дистриктів виходила у великій кількості.

У восьмому пункті говориться про примусові роботи. Та не занотовано того факту, що внаслідок безробіття кінця 1939 і весни 1940 рр. велика кількість поляків та українців добровільно зголосилася на виїзд. Не можемо тепер точно сказати який це був відсоток. Це явище тривало протягом усієї окупації, бо економічна ситуація народу була дуже складна. Під час окупації політика німців щодо українців дуже змінилася, але текст цього пункту наводить на думку, що українці більше постраждали, ніж поляки. Я вважаю, що репресії до обох груп були однаковими. Варто більше наголосити на тому, що внаслідок німецьких дій, особливо на Замойщині, дійшло до взаємознищення, бо не лише поляки знищували українські села.

У розбіжностях говориться, що внаслідок польсько-українського конфлікту 1944 р. значна кількість українських сіл була знищена

польськими загонами. Та напевно, ще більше польських сіл знищили загони УПА. Даних про пацифікацію українських сіл німцями в 1943 р. та екзекуціях, викликаних, між іншим, й тим, що частина лівонастроєних українців співпрацювала з Польською робітничою партією чи радянськими партизанами, немає.

Гурій Бухало: Текст документу виграє від того, якщо буде забрано декілька фраз, де йдеться про те, що німці дозволили проводити навчання українською мовою, крім історії і географії. Я сам навчався в Холмській гімназії, де ці предмети викладалися українською мовою.

Володимир Сергійчук: Шановне товариство! Ця тема була винесена на **ПІ** семінар у Луцьку. Тоді наш колега з польської сторони не зрозумів теми і не висвітлив її. Уважно прочитайте її назву: «Становище українського населення». Якщо б тема стосувалася становища поляків, то ми б говорили і про польське населення в Генеральному губернаторстві. Ми говоримо на конкретну тему «Становище українського населення в Генерал-губернаторстві», і лише ті проблеми, які з цим пов'язані, ми можемо зачіпати. Якщо нищили українців, то ми кажемо, що нищили і хто нищив. Якщо давали їм можливість здобувати освіту рідною мовою, то ми на це також вказуємо. Українців з Генерал-губернаторства вивозили до Німеччини, ми це згадуємо. Польські вчені зачіпають питання про становище польського населення. Це не стосується нашої теми. Це мало б рацію тоді, коли б тема звучала так: «Становище українського і польського населення». А так ми говоримо у різних ракурсах. Це не розмова. Я і мій колега пан Ясяк вивчали архіви, в тому числі й українські. Ми працювали в архіві, знайшли конкретні дані, узагальнили їх і винесли на ваш розсуд. Ви можете поставити питання: де взяли ми ці дані? Пояснимо все: фонд такий, архів такий-то, це матеріли такої-то організації. Чому ви все це просто відкидаєте? Ми так будемо говорити ще багато років і ні про що не домовимося. Я повторюю, що ми з паном Ясяком працювали в архівах і побудували свої реферати на основі здобутої інформації. Якщо ж хочемо знайти спільну мову і порозуміння, то потрібно говорити конкретно.

Ігор Ільюшин: Може є сенс сьогодні обмежитися обговоренням цього питання і підписанням заключного ком'юніке про становище українського населення в Генеральному губернаторстві. Пропоную розглянути проблему українсько-польських стосунків у Генерал-губернаторстві на черговому семінарі, де можна буде висвітлити всі ті питання, які тут

прозвучали: питання української і польської допоміжної поліції та події на Замойщині, Холмщині, пов'язані із переселеннями.

Анджей Айненкель: Глибоко сумніваюся. Займаємося темою «Становище і доля українців у Генерал-губернаторстві» не абстрактно, а на тлі чогось. А саме: окупація в Генерал-губернаторстві була для поляків значно гіршою і значно тяжчою, ніж для українців. Ми повинні це усвідомлювати.

Говоримо про чотириста жертв у Грубешівському повіті, серед них були українські війти та поліцейські. Вони загинули не через те, що українці, а через те, що виконували функції в німецькій адміністрації.

Марек Ясяк: Тема стосується становища і долі українців, але ж не можна писати про українців, не вказуючи території, де вони проживали і політичної ситуації, в якій знаходилися. Якщо, наприклад, з Генерал-губернаторства, з Прикарпаття 20 тисяч молодих українців зголосилося у дивізію СС «Галичина», то ми не повинні оминати цього факту.

Щодо примусових робіт у Німеччині. Професор Мадайчик у 70-х роках зробив ґрунтовні дослідження: всього з Генерал-губернаторства вивезено 1058000 осіб, з яких - 238000 українці. У протоколі було «відсотків». Це відповідає історичній правді.

Анджей Пачковський: Дев'ятий пункт потрібно уточнити, сказавши, що йдеться про заселення німцями Холмщини.

Ярослав Ісаєвич: Були різні пропозиції. Пани Ясяк і Сергійчук вирішать, котрі з них взяти до уваги. Потрібно, щоб вони ще раз зустрілися і запропонували нам остаточний варіант документу.

Володимир Трофимович і Збігнев Пальський представляють варіант узгоджень і розбіжностей на тему «Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Анджей Пачковський: Редакційно-стилістичне зауваження. Говоримо: «Ідеологія спричинила, ідеологія викликала». Ідеологія сама по собі нічого не може спричинити. Але можна обґрунтувати дії «керуючись ідеологією». Через це пропоную, у тому місці, де йдеться про інтегральний націоналізм, написати, що та ідеологія «давала ОУН обґрунтування [...]».

Ярослав Ісаєвич: В мене є зауваження щодо стилю цього документу. Видається дивним таке формулювання, як «українська політична думка

вважала». По-перше, українська політична думка не була монолітною. По-друге, думка не може ані вважати, ані говорити. Тому пропоную наступну редакцію: «В українській політичній думці були поширені концепції». По-третє, не можна всю українську політичну думку зводити до ОУН. В нас існували і ліберальні, і комуністичні ідеї. Наприклад, західноукраїнські комуністи орієнтувалися на Українську РСР. Крім цього, комуністи не були одностайні, були, наприклад, націонал-комуністи. А тому потрібно хоч одним реченням про це згадати. Та й зрештою в ОУН також було дві фракції, представники яких мали відмінні погляди. У проекті йдеться і про те, що ОУН сповідувала екстермінацію польської людності. Але нічого не сказано, яку частину цієї людності було екстерміновано.

Анджей Айненкель: Необхідно занотувати різні напрямки в українській політичній думці, але наступне речення говорить про те, що в ній домінував напрямок найсильніших, тобто ОУН УПА.

Збігнев Пальський: Я б хотів відповісти професору Ісаєвичу, що проблема, яка стосується екстермінації поляків, опинилася в розбіжностях. Звичайно, не все польське населення було екстерміноване, але екстермінація, тобто фізичне знищення людей через дотримування принципів, безсумнівно, була.

Погоджуюся із названими редакційними зауваженнями. Зауваження щодо спільної позиції про те, що Організація українських націоналістів домінувала в українській політичній думці, незалежно від її течій. Якщо шановне товариство не погоджується з таким поглядом, включимо це у протокол розбіжностей.

Ярослав Ісаєвич: Якщо польські і українські учасники семінару не приймають моїх пропозицій, то прошу в документі зазначити мою особисту думку: «В українській політичній думці відіграли певну роль також ліберально-національні і прокомуністичні течії».

Анджей Айненкель: Думаю, що доповідачі погодяться з таким зауваженням.

Степан Макарчук: Професор Ісаєвич запитував, чи всі польські учасники чи лише пан Пальський настоює на особливій позиції в цьому питанні. Прошу внести ясність.

Анджей Айненкель: У нас немає звичаю проводити секційні наради, отже це точка зору доктора Пальського. Тому звертаюся до польських

колег з питанням, чи положення про вплив ідеології на екстермінацію повинно залишитися?

Анджей Пачковський: Мені здається, що «екстермінацію», яка, в першу чергу, пов'язана з політикою ПП Рейху, можна замінити поняттям «етнічна чистка». Бо намір був не стільки винищити, скільки очистити, примусити залишити територію. Етнічна чистка, зрештою, може проводитися без пролиття крові.

Вальдемар Резмер: Не погоджуюся, однак, із терміном етнічна чистка, бо не знаю, що насправді мала на думці УПА, коли ті речі почала робити. Можемо лише висловити різні здогадки. Я залишив би «екстермінацію», бо якщо скажемо «етнічна чистка», то хтось може зрозуміти це так: їх лише хотіли вигнати, а вони не послухалися, то самі наробили лиха.

Маю ще таке зауваження. Суть наших зустрічей, звичайно, в порозумінні, але там, де є розбіжності, не старайся дійти згоди за будь-яку ціну вже сьогодні. З розмов із колегами знаю, що таке вимушене порозуміння не дає нічого доброго. Краще розійдемося з почуттям, що справа залишилась не завершеною.

Гжегож Мазур: Я переконаний, що екстермінація польського населення була засобом для проведення етнічних чисток. Погоджуюся з тим, про що сказав професор Пачковський, що є різні методи, навіть без пролиття крові - хоча це швидше відбувалося з пролиттям. Якщо візьмемо історичні приклади з різноманітних територій, то швидше всього так це й відбувалося.

Анджей Пачковський: Вибачте, акція «Вісла» була етнічною чисткою, дуже ефективною з незначною втратою очищуваного населення.

Гжегож Мазур: Так, але переважало пролиття крові, якщо візьмемо приклади з різних країн у різні епохи. Тому підтримую формулювання, що засобом для проведення етнічної чистки була екстермінація.

Міхал Клімецький: Чітко і ясно сформульовані розбіжності, можливо це є більшим досягненням семінару, ніж узгодження. Завдяки розбіжностям ми можемо черговий раз повернутися, проаналізувати, дискутувати далі і, звичайно, ретельно шукати порозуміння. Інша річ, ця нещасна етнічна чистка і екстермінація. Тут мають рацію і професор Мазур, і професор Пачковський. То була етнічна чистка, яка проводила-

ся за допомогою (у цьому випадку) екстермізаційних методів. Це був вирішальний засіб усування поляків з цієї території.

А тому цю частину розбіжностей, яку сформулював колега Пальський, я б залишив.

Ярослав Ісаєвич: У ході дискусії з'ясувалось, що розбіжності, які сформулював доктор Пальський, є думкою польської делегації. Якщо тут висловлено певну думку польських учасників, тоді я наполягаю на тому, щоб було висловлено й думку українських учасників семінару.

Українські учасники вважають, що кривавий українсько-польський конфлікт був спровокований політикою польської держави, рішеннями польського керівництва про включення навіть шляхом dokonаних фактів (акція «Буря») цієї території до складу польської держави.

Ці політичні рішення були спровоковані саме такою політикою. А ідеологія, якою б вона не була, як тут слушно зауважив професор Пачковський, є тільки «усправділенням». Ті злочини, які робили більшовики не впливали з ідеології комунізму. Злочини є наслідком політики, а не ідеології.

Анджей Айненкель: Хронологія була трохи іншою: рішення стосовно акції «Буря» були прийняті значно пізніше, а початок екстермінаційної акції почався значно раніше, але не вникаймо у це зараз. Пропоную обом доповідачам допрацювати текст розбіжностей.

Ярослав Ісаєвич: Я забираю назад свої слова про акцію «Буря». Ті українські сили, які відповідальні за цей конфлікт, вважали, що польське населення, чи польське керівництво може бути картою в руках лондонського еміграційного уряду з метою збереження цих земель у складі польської держави. Українське населення цього не бажало.

Збігнев Пальський: Хотів би висловитися щодо зауважень шановних попередніх виступаючих. Зауваження української сторони, звичайно, будуть внесені в новий варіант тексту. Стосовно поняття етнічної чистки. Не можу погодитись з професором Пачковським, оскільки 1942-1944 рр. на Волині і у Східній Малопольщі є історичним поняттям. Етнічна чистка це повністю сучасне поняття, яке виникло у зв'язку з конфліктом у колишній Югославії. Щодо терміну «екстермінація», то залишаюся на своїй позиції. Якщо ж йдеться про акцію «Вісла», то не можу повністю погодитися з беззастережним визнанням її як «етнічної чистки». Особисто вважаю, що ця акція - крім чисто політичної оцінки - з військової точки зору була антипартизанським заходом. При цьому спосіб, у який діяли, не був вдуманий польською стороною.

Анджей Айненкель: Пане докторе, не зачіпаймо акції «Вісла». Будемо займатися нею на наступних зустрічах у всіх можливих аспектах: політичних, військових, міжнародних.

Володимир Сергійчук і Марек Ясяк представляють новий варіант узгоджень на тему «Становище і доля українців у Генерал-губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Володимир Ханас: Шановні колеги! **Я** хочу звернути увагу на том 1-2 *Україна-Польща: важкі питання*. На с. 232 з технічних чи з інших причин пункт 10 сформульовано таким чином: «Після входу Червоної армії в 1944 р. розпочалося нищення структур польського незалежного підпілля. Діючи в Західній Україні воно не колаборувало з радянською владою, а також не вело боротьби з українським визвольним рухом». Це щодо теми «Польське підпілля на Західній Україні (на територіях, що входили до складу Другої Речіпосполитої) в 1939-1945 рр.».

Щодо боротьби з українським національно-визвольним рухом, цитую 6-й пункт: «В період німецької окупації противником польського незалежного підпілля був також український національно-визвольний рух, що прагнув до утворення своєї державності. В результаті різних підходів до справи державної приналежності цієї ж території, між польським незалежницьким підпіллям і українським самостійницьким рухом дійшло до гострого збройного конфлікту».

Якщо боротьба не велася, як могло дійти до конфлікту? Саме питання, що підпілля не вело боротьби з українським національно-визвольним рухом, є неправильно сформульованим.

Друге питання про те, що польське незалежне підпілля не контактувало з радянською владою, є також досить сумнівним питанням. І я думаю, що в наступному семінарі ми мусимо до цього питання повернутися, якщо не в плані доповідей, то обов'язково в плані дискусій. Так як ми свідомо написали те, що не є правдою.

Юрій Рейт: У зв'язку з виступом пана Ханаса, хочу нагадати, що правилами наших зустрічей передбачено повернення до спірних проблем і їх подальший розгляд на чергових семінарах.

Представник товариства «Карта» читає проект «Декларації учасників IV Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки у роки Другої світової війни» (остаточний варіант дивись у кінці тому).

Степан Макарчук: Там сказано, що не в'яяснено, які втрати є головним джерелом сучасного напруження між Україною і Польщею. **Я** думаю, що це надто різко сказано. Навіть якщо ми їх не в'яснимо до кінця, то між Україною і Польщею повинні бути добрі стосунки.

Ярослав Ісаєвич: Я також не погоджуюся з тим, що уточнення кількості втрат зніме напруження між поляками та українцями. Важливішим для поляків є зрозуміти політичні причини цього конфлікту, а українцям - зрозуміти українські дії, спровоковані польськими рішеннями. Навіть якщо ми встановимо, що було тридцять чи сто тридцять тисяч жертв, але злочин від цього меншим не стане. Сам факт співпраці є дуже позитивним, але підрахунок втрат може навіть погіршити стосунки. Преамбула декларації повинна бути м'якшою.

Анжей Айненкель: Для мене спроба встановлення втрат з обох сторін є надзвичайно важливою справою, без цього ні до чого не дійдемо.

Міхал Клімецький: Це є дуже суттєва справа. Без встановлення втрат, обсягів тієї трагедії, наші дослідження ніколи не будуть закінченими. Якщо ми не назвемо кількість жертв, то завдання не виконаємо.

Анжей Айненкель: Думаю, що після внесення цих дрібних стилістичних правок, декларацію учасників, яка підтримає проект дослідження кількості жертв польсько-українського конфлікту, можемо прийняти.

Шановне товариство, ми дуже інтенсивно працювали два з половиною дні. У відкритій атмосфері, яка не виключає дружби, а її зумовлює, ми розглянули складні проблеми. Я вважаю, що ми виконали хорошу роботу, відкрите представлення наших позицій дозволило наблизитися до істини. Ми не лише познайомилися один з одним, але й спричинилися до того, щоб зникло все те, що у минулому розділяло наші народи.

Ярослав Ісаєвич: Я повністю приєднуюся до всього сказаного професором Айненкелем. Ми тут нагромадили великий позитивний досвід, але також накопичили і певний негативний досвід. Він полягає в тому, що перша версія документів узгоджень повинна була бути укладена ще перед семінаром і розіслана учасникам, щоб вони могли обдумати і поправити для того, щоб це не було імпровізацією. Це свого роду побажання на майбутнє. Висловлюю щиру вдячність організаторам і учасникам семінару.

Протокол узгоджень і розбіжностей

занотованих в ході роботи IV міжнародного наукового семінару
«Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»
Варшава, 8-10 квітня 1998 р.

I. Позиція та участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.

Українські політичні середовища, беручи за підставу невідворотність європейського воєнного конфлікту, пов'язували з ним далекосяжні політичні плани. Вони виходили з того, що майбутня велика війна повинна кардинально змінити політичну карту, зокрема ліквідувати систему договорів, які затвердили поділ українських земель після Першої світової війни, а отже поставити українське питання як актуальну проблему міжнародної політики. Врахування фактора війни стало важливим елементом політичних платформ українських угруповань.

УНДО та інші українські легальні угруповання сподівались, що актуалізації української проблеми сприятиме можлива війна між західним світом і СРСР. Тому цим сподіванням не відповідав німецько-польський конфлікт, що дозрівав від весни 1939 р. Натомість підпільна ОУН, роблячи ставку на Німеччину, сподівалась використати війну між III Рейхом і Польщею для реалізації українських державницьких устремлінь. Угода між Німеччиною і СРСР від 23 серпня 1939 р. поклала край планам українських політиків.

З початком війни провідні українські суспільні чинники виступили з публічними заявами на підтримку Польщі в її боротьбі з німецькою агресією. Війна та її наслідки однак принесли поглиблення антагонізму між українськими і польськими суспільствами.

Юридичні підстави для загального обов'язку служби у Війську польському давала Конституція від 17 березня 1921 р., яка стверджувала: «Усі громадяни мають обов'язок служити у війську». Українці були громадянами Польщі. Тому вони підлягали обов'язку служби у Війську польському. Оскільки громадянами Польщі українці стали всупереч власній волі (див. запис II-го семінару), то й загальний обов'язок військової служби виконували під примусом.

У групі призовників-неполяків, які відбували обов'язкову військову службу в Збройних силах Польщі, найбільшу частку складали

українці. У міжвоєнний період близько 410 тисяч українців відслужили у Війську польському.

У рядах Війська польського у вересні 1939 р. воювали до 120 тисяч українців, з яких майже 6 тисяч полягли в боях. Мали місце й випадки бойкотування українцями мобілізації шляхом ухиляння від призову, дезертирства і переходу на бік противника. У першій декаді вересня ці явища не були масовими. Дезертирство зросло в другій декаді вересня.

У вересні 1939 р. українська військова формація входила до складу німецької армії. Однак легіон під командуванням члена Проводу українських націоналістів Р. Сушка безпосередньої участі у боях не брав. Під час німецько-польської війни активізували діяльність партизанські загони, організовані ОУН. До боротьби і сутичок українських загонів з польською поліцією і відступаючими частинами Війська польського доходило у вересні 1939 р. майже в кожному повіті південно-східної Польщі. Найбільші бої мали місце в районах Щирця, Миколаєва, і Стрия. Збройні виступи українців відбулись також на Поліссі, але там вони були організовані членами Українського національного відродження, яке діяло під керівництвом еміграційного уряду УНР.

Під час розброєння польських вояків і в ході боїв обидві сторони зазнали втрат вбитими і пораненими.

II. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки

У вересні 1939 р. відбулась військова агресія Німеччини і СРСР проти суверенної польської держави. Західна Україна відповідно до умов пакту Ріббентропа-Молотова була окупована радянськими військами.

Для того, щоб обґрунтувати приєднання західноукраїнських земель до СРСР, 22 жовтня 1939 р. були організовані вибори до Народних зборів, які 27 жовтня прийняли Декларацію про входження Західної України до складу СРСР з наступним приєднанням до Української РСР. Більшість українців позитивно оцінили факт з'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР, хоч частина людей ставилася до цієї події негативно.

Однак, незабаром настало розчарування. Радянська влада почала виявляти себе як насильницький карально-репресивний режим, що повів, насамперед, наступ проти т. зв. панівних класів - в сутності польської та української інтелігенції, широких верств польського, українського і єврейського населення.

Радянський режим обґрунтовував свою антипольську політику головним чином тим, що до вересня 1939 р. гнобителями українського і білоруського народів були польські панівні класи. Ця антипольська мотивація зберігалась в СРСР протягом післявоєнних років.

Водночас радянські органи повели рішучий наступ на всі національні українські та єврейські політичні партії та громадські організації. Переслідування охопило також римо-католицькі, греко-католицькі, православні та іудейські релігійні організації та громади.

Комуністична влада взяла курс на адміністративну ліквідацію великої і середньої власності в галузі промисловості, торгівлі, землеволодіння, насильницькими методами впроваджувалися принципи радянської системи господарювання. У 1940 р. на селі почалася колективізація, що насаджувалась всупереч волі селянства і приводила до наростання його невдоволення.

Велася цілеспрямована політика підпорядкування української і польської культури потребам комуністичної ідеології, вихолощення її національного змісту.

Радянська влада розпочала безкомпромісну боротьбу спрямовану на повне знищення польського та українського підпілля.

У 1941 р. радянський репресивний апарат знищив тисячі в'язнів, які перебували у тюрмах і уважалися ворогами режиму.

Ш. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.

1. Польський еміграційний уряд після початку Другої світової війни зайняв позиції, що випливали з засад Конституції Польщі, дотримання міжнародного права і врахування польської суспільної думки, прагнучи зберегти довоєнний *status quo* в питанні території держави, яка стала об'єктом агресії і порушення міжнародного права. Українське питання трактувалось ним як внутрішня проблема Польщі.

2. Польський уряд намагався запровадити нові засади політики щодо українців, не сприймаючи положення про включення до незалежної української держави південно-східних воєводств окупованої Речіпосполитої (західноукраїнських земель). В українській суспільній свідомості на той же час міцно утвердилася ідея державної самостійності. З польської сторони українським вимогам протистояли поважні політичні сили передусім кресові, які прагнули зберегти східний кордон на р. Збруч.

3. Радикальні політичні течії, що мали тоді переважний вплив в українському суспільстві західноукраїнських земель (ОУН), виступа-

ли за створення незалежної української держави, не рахуючись з реальним співвідношенням сил на міжнародній арені. Це загрожувало їм опинитись у політичній ізоляції. Польсько-українське порозуміння могло допомогти уникнути ізоляції.

4. Переговори між представниками польського та українського підпілля, які відбувалися у 1942-1944 рр., не призвели до військового і політичного порозуміння. Причиною цього були висхідні політичні платформи обох сторін, їх неготовність до взаємного компромісу. З Польської сторони виявлялась недооцінка українських незалежницьких стремлень, які спирались на високу організацію і національну свідомість українського населення західноукраїнських земель (південно-східних кресів). Українська ж сторона безкомпромісно виступала за власну державу на західноукраїнських землях, що суперечило тогочасним польським державним інтересам.

5. Політика великих держав під час війни призвела до того, що поляки і українці були відсторонені від впливу на вирішення питання майбутньої державної приналежності цих земель і розв'язання українського питання в цілому.

ІV. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації

1 ■ Із загарбанням земель II РП ті регіони, де переважала українська Дність, яка взяла активну участь у складі ВП проти гітлерівської Росії, потрапили під повну залежність від окупаційної влади.

Радянська і німецька політика розбила надію українців на утворення незалежної української держави. За договором, заключеним між СРСР і III Рейхом від 16 листопада 1939 р. було заплановано переселення українців на схід від кордону Генерального губернаторства. Із 700 тис. українців у 1-ій половині 1940 р. було переселено майже 10 тис. осіб. У 1941 р. вони повернулися на територію Генерального губернаторства.

2- Одночасно частину польського населення із західних територій колишньої II Речіпосполитої (Познанське воєводство, Помор'я) було примусово переселено на територію Генерального губернаторства, де переважала українська людність. Це стало причиною наростання українсько-польського конфлікту на цій території, на якій переселені поляки мали великі проблеми із працевлаштуванням і розміщенням.

Це відповідало принципам німецької політики: з однієї сторони гюлеїшувало германізацію західних земель колишньої II Речіпосполитої і одночасно викликало суперечки і конфлікти між поляками

і українцями Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя (польські Краківське і Люблінське воєводства).

3. Німецька влада не визнала українського права до політичної репрезентації українців у Генеральному губернаторстві і принципів кантональної національної політики, як і не визнала акту 30 червня 1941 р. про відродження незалежної української держави і сформування уряду Ярослава Стецька.

4. Український центральний комітет був організацією, яка проводила широку громадську діяльність і мала повноваження в галузі освіти, але під повним німецьким контролем. Спроби українського уособлення в Генеральному губернаторстві викликали гостру реакцію німецької влади і вже влітку 1940 р. гестапо провело арешти української інтелігенції.

5. На початку німецької окупації у Генеральному губернаторстві українці отримали певні привілеї і концесії у порівнянні з поляками. Щоб здобути прихильність українців, німці дозволили організувати навчання у школах українською мовою.

Українці Генерального губернаторства спочатку мали перевагу по відношенню до становища польського населення. Наприклад, звільнено арештованих професорів-українців Ягеллонського університету і Краківської гірничої академії, звільнено із концтаборів військовополонених-українців ВП, українське населення отримало відмінні від польського картки на харчування. До листопада 1940 р. українці могли мати радіоприймачі, за які полякам загрожувала кара смерті.

6. Окремі початкові успіхи українців у релігійному і громадсько-господарчому житті викликали негативну реакцію деяких польських суспільних кіл.

7. Німці розпалювали національний конфлікт між українцями та поляками шляхом призначення на керівні посади у державній і територіальній адміністрації.

8. На примусові роботи до III Рейху з території Генерального губернаторства було вивезено більше у процентному відношенні українського населення, особливо молоді. Українські робітники у III Рейсі походженням з території Генерального губернаторства на противагу українцям з українського рейхскомісаріату та полякам не носили спеціальних відміток.

9. З початку переселенської акції німців восени 1942 р. на Холмщину німецька влада викликала нові конфлікти між місцевим українським та польським населенням, в результаті чого відбулися збройні акції проти українських громадських діячів. Результатом цього була смерть близько 400 українських діячів Грубешівського повіту.

Розбіжності:

Українська сторона вважає, що:

1. Через українсько-польський конфлікт 1944 р. велика кількість українських сіл була знищена польськими боївками.

2. Події 1942-1943 рр. певною мірою стали причиною активізації польсько-українського збройного конфлікту на Волині у 1943 р.

Польська сторона вважає, що:

1. Події 1942-1943 рр. не мали жодного, або майже жодного впливу на розвиток подій на Волині, і в усякому разі не були причиною цих подій*.

V. Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни

1. Напередодні та в роки Другої світової війни проблема польсько-українських взаємин набула винятково важливого значення. У зв'язку з цим в українській політичній думці широко дискутувалось польське питання, зокрема у контексті боротьби українського народу за державну незалежність і соборність. Головним лейтмотивом в українській політичній думці було визнання права українського і польського народів на самовизначення і розбудову незалежної самостійної держави.

2. Польське питання розглядалось у кількох аспектах.

По-перше, з точки зору ставлення польської сторони до створення української держави та приналежності до неї західних земель України (польська сторона називає цю територію - Східна Малопольща, Волинь та Полісся). Основним об'єктом суперечностей в цьому питанні були діаметрально протилежні позиції сторін щодо західних земель України, а отже східних кордонів Польщі.

По-друге, для припинення українсько-польського протистояння та нормалізації взаємин в українській політичній думці з'ясовувались причини польсько-українських суперечностей та шляхи їх подолання в конкретних обставинах Другої світової війни. Пропонувалося, зокрема, перенести розв'язання найбільш болючих питань на після-воєнний період.

По третє, з метою створення спільного фронту двох народів у боротьбі проти окупантів - Німеччини та СРСР - в українській політичній думці стверджувалось, особливо на завершальному етапі

* У польськомовному варіанті IV тому поміщено, крім цієї, ще п'ять розбіжностей, які не були затверджені учасниками семінару.

війни, що лише спільна боротьба проти двох імперських потуг може забезпечити справжню державну незалежність обох народів.

3. В українській політичній думці щодо польського питання домінувала позиція ОУН. Поряд з тим існували ліберально-демократична і прокомуністична течії.

4. На різних етапах Другої світової війни позиція ОУН щодо польського питання змінювалась.

Розбіжності:

Польські учасники семінару вважають:

1. ОУН з часу виникнення діяла на засадах ідеології інтегрального націоналізму, проголошених Донцовим.

2. Ідеологія інтегрального націоналізму, прийнята ОУН-Б, спричинила екстермінацію польського населення на згадуваних територіях.

3. Зміна позиції керівництва ОУН і УПА щодо поляків не вплинула на діяльність місцевих організацій ОУН і їх збройних формувань - УПА.

Українські учасники семінару вважають:

1. Загострення українсько-польських відносин і їх збройне протистояння спричинила позиція польського політичного керівництва щодо відновлення польської адміністрації на західних землях України.

VI. Розвиток українського незалежницького руху в Західній Україні в 1939-1945 рр. Виникнення УПА.

(Узгодження розбіжностей, що виникли на II семінарі.

Попередній фрагмент тексту див.: *Україна-Польща: важкі питання*, т. 1-2, Варшава 1998, с. 228)

У боротьбі за незалежність України найбільшу активність проявила ОУН, утворена у 1929 р. З 1940 р. в ній існувало дві фракції: ОУН-М під керівництвом Андрія Мельника представляла діяльність т. зв. «старої гвардії» і ОУН-Б, керована Степаном Бандерою, що гуртувала членів т. зв. «молодшої генерації». Обидві фракції були рішуче настроєні проти планів польського уряду щодо приналежності Волині і Східної Галичини до повоєнної Польщі. Польський лондонський уряд однозначно висловився за збереження довоєнного *status quo*, а тому ці території визнавались інтегральною частиною польської підпільної держави і на них розбудовувались відповідні структури Делегатури уряду і підпільна мережа ЗВЗ-АК. Натомість обидві фракції ОУН у своїй програмі боротьби за незалежну Україну протиставили планам відбудови Польщі у довоєнних кордонах, встановле-

них 18 березня 1921 р. Ризьким договором між Польщею і радянською Росією.

Українські націоналісти, визначивши своєю метою боротьбу за відродження української держави на всіх етнічних територіях, відкидали можливість включення їх до майбутньої польської держави. Рішучими діями постійно намагалися послабити польську присутність на цих теренах і для досягнення цієї мети відповідно діяли.

Декларація учасників IV міжнародного наукового семінару «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни»

Учасники підтримують думку, висловлену ще в травні 1998 р. на III семінарі в Луцьку, що проведення скоординованих дій щодо документування втрат обох сторін в польсько-українському конфлікті є необхідною умовою для вияснення перебігу подій того часу, що є одним з головних джерел напруженості між українцями і поляками. Учасники підтримують дослідницький проект «Документація жертв польсько-українського конфлікту у 40. роках XX ст.», розроблений осередком «Карта».

Учасники підтримують осередок «Карта» в Польщі і Волинський державний університет ім. Лесі Українки в Луцьку як організаційних координаторів проекту, завданням яких буде, за згодою зібраних на семінарі істориків, потурбуватись про необхідні кошти для реалізації починання.

Присутні історики обрали Наукову раду проекту із постійних учасників семінарів і ухвалили, що у ній представлятимуть

українську науку:

проф. Ярослав Ісаєвич
проф. Володимир Сергійчук
доц. Микола Кучерепа

польську науку:

проф. Анджей Айненкель
проф. Анджей Пачковський
доктор габ. Міхал Клімецький

Осередок «Карта» спільно з Науковою радою розроблять пропозиції щодо фінансування проекту, враховуючи зауваження і пропозиції, висловленні на семінарі і надіслані зацікавленими особами до 31 жовтня 1998 р. за адресою:

02-536 Warszawa, ul. Narbutta 29.

Ośrodek „Karta”, fax 646-65-11.

Учасники уповноважують названих вище членів Наукової ради провести експертизу дослідницького проекту.

Варшава, 10 жовтня 1998 р.

Українсько-польська науково-дослідна програма документації жертв взаємного конфлікту в 40-і роки XX століття (документи науково-дослідного характеру)

I. Створення і мета проекту

Історія українсько-польських стосунків у XX ст. постійно породжує напруження і контрверсії. Це викликано недостатнім проведенням наукових досліджень. Особливо де стосується польсько-українського конфлікту в 40-і роки. Неповна і розпорошена джерельна база не дозволяє сьогодні повністю дослідити основне питання даної теми точного обліку втрат з обох сторін. Відсутність спільних польсько-українських узгоджень спричиняє постійні політичні зловживання як в українському, так і польському середовищах. Вже в 1994 р., враховуючи ці основні документаційні недоопрацювання, які є важливою суспільною проблемою, осередок «Карта» виступив з пропозицією проведення міжнародної конференції «Поляки і українці: 1918-1948. Складні питання». Ком'юніке, підписане при її завершенні 11 українськими і 11 польськими науковцями, містило спільні основні узгодження і напрямки потенційних досліджень. Через два роки, завдяки порозумінню Світового союзу воїнів АК і Об'єднання українців у Польщі, був започаткований цикл семінарів, запропонований на згаданий вище конференції. Під час III міжнародного семінару істориків, присвяченого польсько-українським стосункам в роки Другої світової війни (Луцьк, травень 1998 р.), було запропоновано скоординувати документаційні дослідження в Польщі та в Україні для створення повного банку даних щодо жертв взаємного конфлікту в період з 1939 р. до середини 50-х років. Ця справа має першочергове значення для сучасних польсько-українських стосунків. Така діяльність припинить маніпуляцію фактами і числами по обох боках кордону, що й досі підтримує в ментальності наших суспільств міфи і стереотипи. Представлення удокументованого балансу втрат повинно зменшити кількість взаємних звинувачень. У зв'язку з багаторічним досвідом осередка «Карта» по збору та перевірці даних про репресованих радянським режимом, у Луцьку запропонували цьому

осередку здійснювати координацію заходу. Ця пропозиція була прийнята з умовою, що з українського боку головним партнером буде Волинський університет. Очевидним для всіх учасників семінару було те, що в основу повинно лягти одночасне дослідження польських і українських втрат на обох територіях - сучасних Україні і Польщі.

На IV польсько-українському семінарі (Варшава, жовтень 1998 р.) осередок «Карта» представив початкову версію проекту. До неї внесено багато зауважень і пропозицій, які були враховані в остаточному варіанті. Українська сторона гарантувала свою участь в реалізації проекту. Присутні підписали декларацію про підтримку цього заходу. Створено **Наукову раду** проекту в складі:

1. проф. **Анджей Айненкель** (Військовий історичний інститут, Варшава);
2. проф. **Анджей Пачковський** (Інститут політичних досліджень ПАН, Варшава);
3. д-р габ. **Міхал Клімецький** (Військовий історичний інститут);
4. проф. **Ярослав Ісаєвич** (Інститут українознавства Національної Академії наук України, Львів);
5. проф. **Володимир Сергійчук** (Національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ);
6. доц. **Микола Кучерепа** (Волинський державний університет ім. Лесі Українки, Луцьк).

Наукова рада контролюватиме хід робіт, слідкуватиме за їх достовірністю. Документаційно-дослідні роботи у рамках проекту проводитимуться одночасно і будуть пов'язані з наступними семінарами, які по чергово відбуватимуться в Польщі та в Україні (їх доробок міститиме видавнича серія *Україна-Польща: важкі питання*, яку редагуватиме і видаватиме осередок «Карта»), Результати напрацювань, які повинні підсумувати зусилля дослідників, будуть обговорені на чергових семінарах.

Результатом річного дослідного проекту повинно стати внесення в комп'ютерну базу всіх даних, які за цей час вдасться зібрати і на їх основі проведення історичної експертизи, яка б узагальнила відомості про жертви українсько-польського конфлікту в 40-х роках XX ст. Авторами експертизи будуть члени Наукової ради проекту.

II. Обсяг проекту

Діяльність дослідницьких груп обох країн повинна полягати в зборі всіх даних про жертви конфлікту на основі збережених джерел, а також спогадів свідків.

Документаційна праця якнайширше охопить всі види джерел: документи з українських, польських, російських і німецьких архівів, документацію експертиз, списки втрат, спогади, звіти, анкети «Списку репресованих» (документація осередка «Карта»), а також всі публікації. Інформацію доповняють інтерв'ю свідків подій у Польщі і в Україні та спеціальні експедиції на місця колишніх вбивств.

Об'єкт документаційної роботи - українці та поляки, які загинули внаслідок польсько-українського конфлікту (як вбиті в екстермінаційних акціях, так і полеглі в оборонних і наступальних боях за участю збройних угруповань різних типів).

Сьогодні неможливо визначити точну кількість жертв конфлікту. Історики називають число від кількох десятків тисяч до півмільйона осіб з польського боку і від кількох до кілька десятків тисяч з українського боку.

Географічний простір, який потрібно дослідити, охоплює значну частину колишніх східних земель Польщі: південні повіти Поліського воєводства, Волинське, Львівське, Тернопільське і Станіславське воєводства, а також південно-східну територію сучасної Польщі.

Умовно прийняті хронологічні рамки: 1939-1953 рр. Вони охоплюють передісторію конфлікту, його перші прояви у вересні 1939 р., основний конфлікт у 1942-1947 рр., а також початок 50-х років, коли ще відчувались наслідки акції «Вісла», проведеної в 1947 р.

III. Джерельна база

1. Архівні документи

Збережені в українських, польських, російських і німецьких архівах документи, що стосуються конфлікту, не були до кінця досліджені і опрацьовані; досі використовувала їх в основному прокуратура, а історики лише частково. Це передусім:

- матеріали і звіти різних формувань АК і Делегатури уряду в краї, що зберігаються в Архіві нових актів, архіві Військового історичного інституту, Національній бібліотеці і бібліотеці Варшавського університету;

- парафіяльні книги та інші церковні акти, які стосуються території конфлікту;

- слідчі і судові справи, заведені на членів ОУН-УПА, винуватців злочинів проти польських громадян, які зберігаються в архіві Головної комісії досліджень злочинів проти польського народу і в окружних комісіях у Кракові (справи, що стосуються колишніх Тернопільського і Станіславського воєводств), Любліні (колишнє Волинське і Люб-

лінське воєводства), Жешові (колишні Львівське і Жешівське воєводства, на сьогодні: Кроснинське, Перемишльське і Жешівське воєводства) і Білостоці (південна частина колишнього Поліського воєводства, зокрема Камінь-Каширський і Столинський повіти);

- справи про бойові операції проти українських збройних формувань, знищення сіл, матеріали військових судів, акції «Вісла», зібрані в Центральному військовому архіві, Центральному архіві МВС, архівах Комітету оборони держави і державних архівах у Кракові, Любліні та Жешові;

- слідчі справи і документи, які зберігаються в Україні в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, а також у Центральному державному архіві громадських об'єднань у Києві, архівах СБУ, МВС і державних архівах Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей;

- документи державного архіву Російської Федерації і Російського військового державного архіву в Москві;

- німецькі військові та поліційні акти з Bundesarchiv (Кобленець) і Bundesarchiv-Militärarchiv (Фрайбург). Це матеріали, які стосуються Люблінського дистрикту.

2. Індивідуальні свідчення

- Звіти, спогади і персональні анкети, зібрані Світовим союзом воїнів АК, Товариством пам'яті жертв злочинів українських націоналістів у Вроцлаві, Товариством любителів Львова і південно-східних земель у Вроцлаві та іншими громадськими організаціями, Східний архів у Варшаві (близько 200 свідчень, матеріали про близько 5000 замордованих) і приватні документи. Більшість цих матеріалів депонована в архіві Головної комісії досліджень злочинів проти польського народу;

- матеріали, звіти, картотеки, які зберігаються в Українському архіві у Варшаві;

- анкети та інтерв'ю, які потрібно провести з очевидцями подій, зокрема на тих землях, де немає жодних архівних документів.

3. Збірники і публікації

- Найповнішим зібранням усіх доступних офіційних і приватних матеріалів, що стосуються Волині (близько 2000 джерел) є підготовлена до друку Своєю і Владиславом Семашками книга *Злочини українських націоналістів, вчинені проти польського населення на Волині у 1939-1945 рр.* Сієї першої версії вийшла у Варшаві в 1990 р.);

- монографія про Тернопільське воєводство Чеслава Бліхарського *Петруню, не убивай мене! Етнічна чистка у виконанні українських націоналістів на території Тернопільського воєводства*, Біскупиці, 1998;

- найповнішу документацію про Східну Галичину і південно-східну територію сучасної Польщі зібрало Товариство пам'яті жертв злочинів українських націоналістів у Вроцлаві, яке на сторінках часопису „Na Rubieży” (до листопада 1998 вийшло 27 номерів) систематично подає списки замордованих, спогади і коментарі;

- серед нечисельних публікацій про жертви з української сторони потрібно назвати книгу Миколи Сивіцького *Історія польсько-українських конфліктів*, т. II, Варшава 1992; т. III, Варшава 1994) і видану в Україні в 1996 р. працю Віталія Процюка *Книга пам'яті*.

IV. Організація і методологія праці

Дослідний проект буде реалізовуватися одночасно в Польщі і в Україні. В обох країнах співпрацівниками будуть історики, документалісти і архівісти. У Польщі виконуватиме функцію координатора осередок «Карта», який тісно співпрацює зі Світовим союзом воїнів АК, Об'єднанням українців у Польщі, Військовим історичним інститутом, Інститутом політичних досліджень ПАН і Головною комісією досліджень злочинів проти польського народу. В Україні роботу координуватиме Волинський державний університет ім. Лесі Українки в Луцьку, співпрацюючи з іншими осередками, які задекларували свою участь у проекті, а саме:

- Львівським державним університетом ім. І. Франка;
- Прикарпатським університетом ім. В. Стефаника в Івано-Франківську;
- Тернопільським педагогічним університетом;
- Інститутом історії України Національної академії наук України в Києві;
- Інститутом українознавства Національної академії наук України у Львові;
- товариством «Холмщина» у Луцьку, Львові і Рівному;
- товариством «Надсяння» у Львові;
- товариством «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

З мериторичного боку слідкуватиме за здійсненням робіт Наукова рада, створена на IV польсько-українському семінарі з вищеназаним складом. Важливим етапом проекту, що забезпечить його успіх, буде

комп'ютеризація зібраних джерельних даних. В осередку «Карта» будуть запроєктовані і задіяні дві основні бази даних:

- **Першою базою буде список осіб**, де окрім основних персональних даних (прізвище, ім'я, по-батькові, дата і місце народження) буде введена інформація про національність, віросповідання, місце проживання, місце і дату смерті, а також, якщо доступними будуть матеріали, дані про обставини смерті і відділ, який вчинив злочин. Будуть подані також джерела походження інформації з усіма вихідними даними. Географічні відомості про місце смерті будуть містити кілька ступенів (село, округ, повіт, воєводство).

- **Другою базою буде географічний список** - перелік тих місцевостей, де були вчинені вбивства. Подаватиметься також інформація про дату (дати) скоєння злочинів у даній місцевості, кількість жертв (враховуючи національність: поляки, українці, інші), а також посилання на джерела.

Отримана інформація буде введена водночас до обох баз. Введення нових прізвищ до першої бази (список осіб) актуалізує дані про кількість жертв у конкретній місцевості в другій базі (географічний список).

Вказана структура баз допоможе початково визначити кількість жертв з обох боків, а водночас вкаже територію, яка вимагає особливих досліджень (наприклад, друга база свідчить про 100 осіб, вбитих у даній місцевості, в той час коли перша база подає прізвища лише 15 осіб, які загинули в цій місцевості, що викликає необхідність доповнити дані).

Застосування комп'ютеризації як основного знаряддя документальної роботи дає шанс Ґрунтовно проаналізувати джерела, перевірити їх достовірність шляхом швидкої і результативної порівняльної верифікації даних різного походження.

Особовий показник

- Андрієвський Віктор 154
Айненкель Анджей 8, 11, 60, 61, 148,
150, 161, 165, 220-223, 226, 229, 233,
276, 284, 287, 293, 295, 301, 302, 305,
306, 308-310
Андерс Владислав 24, 60, 62, 66, 146
Арсенев 85
Арльт Фрід 195, 198, 215
- Багнюк Олексій 16
Байдуник Йосип 198
Байєрсдорфф 209, 213
Бакуняк Едмунд 294
Бандера Степан 27, 55, 182, 195, 201,
237, 239, 264, 266-271, 274, 296, 298,
317
Баран 178
Баран 195
Бартель Казимир 148, 269
Басай Станіслав «Рись» 213, 222
Бегма Василь 73, 91
Безручко 189
Бергман Б. 81
Берест Р. 82
Барія Лаврентій 78-80, 94, 97, 234
Бізанц Альфред 195, 207
Бінд 208
Блавацький Василь 197
Бой-Желенський Тадеуш 269
Бойків Олександр 114
Борович Я. -» Мудрий Василь
Бочковський Фелікс 211
Братра Ян 25
Браухіч Вальтер фон 44
Бригідер Михайло 207
Броневський Владислав 99
Брошат Мартин 186
- Бульба-Боровець Тарас 148, 217, 249,
250, 270, 271
Бур-Коморовський Тадеуш 153
Бурмістенко Михайло 103
Бухало Гурій 7, 62, 217, 225, 296, 304
Буюк Францішек 46
- «Валерій -> Погоський Генрик
Валійський Аркадій 23
Ванчицький Степан 197
Вапінський Роман 125
Василевська Ванда 92, 100
Ват Олександр 99, 100
Вахтер Отто 207
Вейганд Максим 156
Ветулян Казимир 269
Вечоркевич Вацлав 30
Витвицький Іван 51, 195
Візнер Рудольф 45
«Владислав» 154
Влодковський Володимир «Влод»
143
Внук Рафал 8, 286
Войнаровський-Гальчевський Яків
177, 178, 210, 217, 218
Войтович 80
Войцеховський Станіслав 273
Волошин 28, 31
Ворошилов Климентій 140
Воскресєпський Сергій 87
Врецьона Євген 154, 241
Вуйцік Францішек 197
Вундерліх Збігнев «Валіцький» 160
- Гайдак Іван 81
Гайке Вольф-Дітріх 207, 208
«Галайда» 220

Гжибовський Вацлав 70
Гейгер 190
Герасимович С. 38
Гертцнер Альфред 215
Гілевський Володимир 30
Гіммлер Гайнріх 170, 194, 206-208
Гітлер Адольф 37,43,44,52,54,61,67,
70-72, 114, 115, 161, 167, 179, 186,
194,198, 201, 205, 207, 231,238,239,
258, 268, 273
Гнатович Богдан 198
Гоберт 196
Гломбінський Станіслав 100
«Голобешсо» 219
Головко Тадеуш 273
Горбовий Володимир 156, 198, 240
Горбовий Іван 203
Грабський Станіслав 46
«Грек» 279
Гриньох Іван 154
Гришук Леонід 73, 91, 103
Гродзинський Людвік 116
Гросс Ян 144, 151
Груленко Михайло 73, 91
Грушецький Іван 91
Г урка Ольгерд 116
Іжеляк Чеслав 8, 64, 139, 229
Глюза Збігнев 12, 292
Дарвін Чарльз 258, 260
Дарницька Любов 82
Дашкевич Іван 62
Дембінський Стефан 30
Децикевич В. 52
Дзедзіц Тадеуш 211
Діонісій 201, 217
Дмитрук Володимир 7, 70, 139, 140,
148, 150, 296, 297
Дніпровський Мечислав 152
Долинський Роман 209
Донцов Дмитро 260-265, 267, 270,
271, 273, 275, 278, 288, 317
Дорошенко Дмитро 188, 256
Дубенко 211

Дяків Осип («Горновий», «Гонча-
рук», «Осипенко») 251

Дятлов 84

Дяченко Петро 23

Еплер Адам 29

Заброварний Богдан 7

Заватикул 195

Загайкевич Володимир 195

Залевський Август 109, 125, 154

Захарків Андрій 160

Захарчук 210

Зашкільняк Леонід 7, 122, 159, 164,
227, 229, 276, 297

Зваричук Іван 23

Зеєлос Герхард 31

«Змора» 154

Зорнер Ернст 196

Жегота-Янушайтіс Мар'ян 96

Жупанський Анджей 150, 289, 294

Ільющин Ігор 7,142,155,160,221,226,
299, 304

Ісаєвич Ярослав 7, 11, 34, 59, 61, 62,
151, 161, 163, 165, 224,225, 228, 230,
234, 235, 275, 281, 289, 290, 293,
295-298, 301, 302, 305, 306, 308, 310

Каліщаківна Юзефа 160

Канаріс В. 186

Каролькевич Станіслав 9, 12

Кашицький 60

Квашиця Іван 272

Кедрин-Рудницький Іван 39

Кендзьор Олександр 116, 119

Керзон 72, 134, 143, 167, 228

Кікець Ігор 190

Клеберг Францішек 29

Клейст Пітер 44

Климишин Микола 27, 55

Клімецький Міхал 8, 222, 226, 233,
281, 283, 291, 294, 295, 307, 310

Клімковський Сжи 157

- Книш Зіновій 224
 Ковалевський Збігнев 251, 288
 Ковпак Сидір 209, 213
 Кондратюк Костянтин 7, 143, 147, 218, 226, 231, 283, 294
 Коновалець Євген 37,43,111,268,273
 Коп Вільгельм 208
 Корнійчук Олександр 163
 Королюк Віра 82
 Королюк Олександр 82
 Косиш Володимир 210
 Костельних Гавриїл 51
 Кот Станіслав 59
 Кох Ганс 185, 195
 Кох Еріх 205, 206
 Кріпс 142
 Кубійович Володимир 116, 167, 170, 172, 189, 190, 194, 195, 198, 199, 201, 202, 204, 207, 212, 217, 221, 227, 243, 252, 265-267
 Куделя Микола 85
 Кузій Михайло 60, 61
 Кузьмович Володимир 38, 40
 Кuebлер Людвік 269
 Кукель Мар'ян 110
 Кукурудза П. 81
 Кульчицький 217
 Курдик Я. 54
 Куртц Генріх 195
 Кутовий 81
 Кучерепа Микола 7, 141, 152, 230, 236, 290, 291, 295, 299, 300

 Лада 201
 Ладось Олександр 109
 Лахоузен 201
 Лебедь Микола 27, 187, 250, 285
 Левенко 242
 Левицький Борис 240, 241
 Левицький Дмитро 35, 38, 45, 96, 202, 256
 Левицький Кость 52, 76
 Левін Шимон 99
 Левчук Яким 82
 Ленін Володимир 61, 100

 Лешавський Степан 274
 Лер-Сплавінський Тадеуш 196
 Лермон 85
 Лехтгалер 208
 Лівіцький Андрій 111, 115, 256
 Лободич 195
 Ломницький Антін 269
 Лонгхамерс де Бер'єр Богуслав 116
 Лудендорф Еріх 261
 Луцький Остап 76
 Луцький Станіслав 96
 Лучак Чеслав 302
 «Любонь» 288
 Лялька 59
 Лянгнер Владислав 52

 Мадайчик Чеслав 305
 Мазур Володимир 197
 Мазур Гжеґож 8, 91, 139, 150, 221, 230, 234, 236, 297, 302, 307
 Мазур Тадеуш 197
 Маєвський Ян 80
 Майський Іван 24
 Макарчук Степан 7, 34, 69, 148, 227, 228, 230, 235, 280, 296, 306, 309
 Макіавеллі Ніколо 263
 Макух Іван 256
 Малаїпок Василь 25
 Малець Віктор 23
 Малеша 210
 Маньковський Зигмунт 211
 Марциняк Пйотр «Сміль» 160
 Марченко Михайло 99
 Матла Зіновій 239, 241
 Мацько Микола 73, 91
 Мельник Андрій 43, 45, 111, 195, 198, 204, 237, 264, 266, 267, 269, 273, 274, 298, 317
 Меркулов Всеволод 83, 97
 Мешик Павло 103
 Микитюк Мефодій 81
 Милянчич Атанас 198
 Михайлов 83
 Мілян-Камський Максиміліан 30
 Мірчук Іван 256

Мірчук Петро 210
Мітринга Іван 238
Молодій Іван 179, 181, 182
Молотов Вячеслав 28, 31, 48, 64, 67,
70-72, 124, 140, 146, 166, 223, 226,
231, 297, 312
«Морозенко» 180
Москатов П. 93
Мостович Микола 190
Мотика Гжеіош 8, 223, 226, 227, 285,
288, 302
Мотлюк Василь 25
Мотц Карл 57
Мрочковський Юзеф 175
Мудрий Василь 31, 36, 38, 39, 41, 42,
49-51, 54, 195, 202, 244, 245, 250, 256
Муссоліні Беніто 258

Назарук Осип 38, 40, 48, 52
«Наливайко» 180
Нарбут-Лучинський Олександр 176
Недзелько Ромуальд 292-295
Німчук Іван 51, 76
Ніцше Фрідріх 258, 276
Новицький Степан 180
Новосад Костянтин 82
Ногавиця Йосип 178

Оберлендер Теодор 195, 202
Огієнко Іван (Ілларіон) 201, 217
Ольбрихт Бруно 25
Ольшанський Теофіль 273
Онацький Євген 114
Орлик-Рюккеман Вільгельм 63, 65
Осадчук Богдан 210
Острівський 180, 219, 220
Островський Тадеуш 269
Осубка-Моравський Едвард 283
Охримович Василь 241, 242

Павліковський Юліан 190, 191
Павлюк А. 190, 210
Пайпер Тадеуш 99
Паладій 201
Палідович-Карпатський Михайло 245

Палієнко Микола 23, 207
Паліїв Дмитро 38, 44, 46, 48, 200, 273
Пальський Збігнев 8, 68, 235, 255,
275-277, 280-285, 287, 288, 305, 306,
308
Паньківський Кость 198
Парафанович Володимир 197
Парнацисий Теодор 99
Партач Чеслав 8, 61, 109, 159, 227, 228
Пастернак Іван 218
Пачковський Анджей 8, 292-295, 297,
299, 300, 302, 305, 307, 308
Певний Петро 257
Пеленський Зенон 35, 195
Петен Філіп 218
Петлюра Сим он 23, 11, 256, 273
Перацький Броніслав 161, 176, 273
Пеховська В. 238
Пикалюк Василь 7, 111
Підсосний Василь 197
Пілсудський Юзеф 69, 128, 196, 273
Піскунович Генрик 8, 63, 146, 158, 291,
303
Побігуший Євген 207, 215
Погоський Генрик «Валерій» 154, 157
Подгородецький Лешек 175
Подуфалий Степан 197
Поліщук Віктор 199
Прокоп Мирослав (Садовий О.) 154,
210, 248, 249, 285
Прокопович Вячеслав 111, 115, 189
Процюк Віталій 177

Радзивіл Януш 215
Рак Лаврентій 82
Рак Ярослав 198
Рацилевич 80
Резмер Вальдемар 8, 13, 34, 62, 66,
229, 307
Рейт Юрій 11, 12, 284, 287, 295, 309
«Рен» 224
Ридз-Смігли Едвард 34, 80
Ріббентроп Йохим 28, 31, 44, 48, 64,
67, 70, 72, 124, 140, 146, 166, 186,
223, 226, 231, 312

Ровецький Стефан «Грот» 116, 182,
219, 240-244
Розенберг Альфред 194
Ромер Євген 46
Ронікер Адам 215
Рудницька Мілена 38

Савицький Казимир 118, 119
Савченко 221
Садовий О. -> Прокоп Мирослав
Садовський Максим 99
Сальський Володимир 111, 115
Самутін Петро 23
Сап'єга Адам 196
Сардачук Петро 9
Свірський Владислав 132
Свістель Ф. 50
Сейда Мар'ян 109
Серафим 217
Сергієнко 84
Сергійчук Володимир 7,147,148,160,
166,225, 228,229, 295, 297,299-301,
304, 305, 309
Серов Іван 94, 97
Симоненко Василь 11
Сівец 9
Сікорський Владислав 24, 109, 110,
114, 125, 127, 129, 131, 142, 240
Скоропадський Павло 112, 195, 204,
256, 272
Скрипник Степан 31, 49, 54
Скшипек Анджей 8
Скшипек Кароль 24
Славой-Складковський Феліціан 42,
48
Сливка Юрій 7, 66, 140, 220, 223, 226,
228, 231, 235, 280
Смаль-Стоцький Роман 111, 187
Смолій Валерій 10
Собінський Є. 273
Соловей Володимир 111, 114
Сорель Жорж 258
«Сорока» 160
Соснковський Казимир 16, 109, 110,
115

Сосновський М. 263
Ставаж Олександр 24
Ста дів М. 256
Сталін Йосип 61, 70, 72, 100, 103, 129,
134,136, 145, 161, 162,165,167, 231,
232, 238
Станьчик Ян 109, 110
Старосольський Володимир 38
Стахів Михайло 38
Степаненко Людмила 82
Степаненко Олексій 82
Степаняк Михайло 154, 241
Стерн Анатоль 99
Стецько Ярослав 204, 239, 240,
268-270, 315
Строкач Тимофій 221
Струтіський Микола 177, 210, 218
Студинський Кирило 74, 148, 231
Суворов 145, 149
Суров'як Павел 197
Сушко Роман 28,55,189,198,202,273,
312

Татарський Василь 23
Тащенко П. 73
Твердохліб Ізидор 273
Тершаківець Гриць 76
Тесля Іван 198
Тимошенко Семен 71
Тимчій-Лопатинський Володимир 55
Тожецький Ришард 110, 122, 132, 159,
190, 211, 213, 288
Трофимович Володимир 7, 237, 277,
280, 281, 283, 287, 305
Тхужницький Костянтин 215

Удовиченко Олександр 111, 189

Федак Степан 273
Федоренко Симон 24
Федорів Й. 263
Фігаль І. 199
Філіпов 84
Філоненко І. 81

Філяр Владислав 8, 144, 147, 153, 164,
165, 218, 221, 226, 227, 232, 278, 282,
283, 288, 297, 299

Фрайтаг Фріц 208

Франк Ганс 116, 172, 186, 188, 191, 192,
194, 195, 200-202, 204, 205, 220, 268

Фроссард Андре 158

Хамчук Григорій 47, 50

Ханас Володимир 68, 69, 145, 159, 282,
283, 289, 309

Ханкевич Лев 272

Харченко Юрій 81

Хомишин Григорій 272

Храплевич Євген 198

Хрущов Микита 103

Цар Степан 197

Целевич В. 42

Цуприк Микола 197

Черкавський 240

Чернишов Василь 84

Чигала 69

Чорнота Степан 178

«Чумак» 279

«Чупринка Тарас» -> Шучевич Роман

Шавала 210

Шангін 213

Шандрук Павло 23, 25

Шаповал Микола 112

Швагуляк Михайло 7, 35, 62, 67, 295,
296

Шварцбат Ігнацій 109

Шевельов Іван 96

«Шелест» 282, 286

Шептицький Андрей 31, 49-51, 54, 79,
134, 238, 241, 243, 252, 268

Шилов А. 81

Шимборська Віслава 11

Шопенгауер Артур 276

Шота Веслав 211

Шпенглер 276

Шуленбург 71

Шульгін Олександр 111, 113, 115

Шухевич Роман «Чупринка Тарас»
154, 165, 199, 285, 286

Щесняк Антоні Б. 211

Юзевський Генрик 273

Ютнер Ганс 208

Яворський 195

«Ягода» («Черник») 219

Якубович Олександра 83

Янек 60

«Яструб» 180, 219

Ясяк Марек 8, 185, 186, 220, 224, 227,
300, 304, 305, 309

Географічний показник

- Австралія 61, 215
Австрія 42, 52, 169
Адамівка 179
Азербайджан 22
Ангере 109
Англія, Великобританія 52, 60, 62,
112, 116, 123, 125, 127, 250
Андрусів 242
Аргентина 62
- Бажанівка 197
Белжець 210
Белз 199
Бергоф 207
Бережани 25, 69, 104
Бережанщина 54
Береза Картузька 27, 46, 63
Березивне 178
Березів 204
Берестечко 16
Берлін 43-45, 62, 168, 193, 195, 196,
198, 199, 201, 244, 247, 252, 270
Бесарабія 169, 170, 219
Бескиди 189
Бещади 224, 286
Бзура, р. 24, 25
Біла Підляська 24, 199, 266, 303
Білгорай 199, 209
Білгорайський повіт 179, 191, 219
Білгорайщина 179, 210
Біловежа 186
Білорусія, БРСР 80, 82, 83, 97, 147,
194, 204, 243
Білосток 266
Болгарія 283
Борислав 29, 71, 129
Борів 209
- Бразилія 62
Брест 19, 22, 24, 29, 72
Бриська Воля 179
Броди 274
Буг, р. 26, 29, 116, 117, 167, 168, 186,
209, 211, 213, 217, 220, 240, 242, 247,
250, 266
Будапешт 103, 110, 156
Буенос-Айрес 110
Буків 82
Буківсько 197
Буковина 169, 170
Бурштин 83
Буський район 79
Бухарест 110
Бучач 25
Буяні 85
- Варшава 7, 8, 19, 22, 24, 25, 34, 48, 54,
62, 115, 130, 132, 145, 152, 153, 159,
162, 175, 187, 201, 215, 217, 224, 240,
241, 273, 300
Варшавське воєводство 187
Ватикан 110
Вашингтон 110
Великобританія -> Англія
Великопольща 146, 300
Веpr, р. 186
Верешниця, р. 30
Вестерплатте 70
Витичне 65
Відень 273
Вілешина 158
Вільнюс, Вільно 61, 152, 158
Вісла, р. 70, 166, 175
Влодава 191, 196, 197, 199, 211
Влодавський повіт 191, 193, 212

- Войславичі 220
Волга, р. 266
Волинська область 73, 74, 81, 82, 91, 92, 96, 141, 292
Волинь 8, 11, 18-20, 27, 29, 31, 37, 49, 54, 63, 80, 81, 83, 86, 91, 96, 98, 101, 102, 104, 111, 114, 117-119, 130-132, 139, 142, 144-147, 153, 155, 156, 161, 162, 166-170, 180, 191, 199, 209-212, 216, 219-224, 226, 242, 246-249, 257, 274, 278, 279, 281, 286-288, 290, 291, 298, 299, 308, 316, 317
Володимир-Волинський 80
Володимир-Волинський район 290
Вороніж 157
Вронки 27
- Галичина 7, 36, 37, 42, 44, 52, 62, 64, 79, 116, 118, 147, 161, 166-171, 178, 185-187, 199, 200, 202, 204, 206-208, 210, 211, 215, 216, 221, 222, 224, 225, 242, 246, 248, 249, 266, 286, 299, 300, 309, 314
Гданськ, Данцінг 114, 145, 301
Генеральне губернаторство, генерал-губернаторство, генеральна Губернія, Г-Г 7, 110, 116, 117, 150, 166, 168-176, 185-210, 214, 217, 218, 220-225, 265, 300-305, 309, 314, 315
Глівіце, Гляйвід 70
Глудно 178
Гнила, р. 116
Гонятичі 180
Гонятички 180
Горлиці 174
Городок 95
Горохівський район 83
Гостинне 180
Грабовець 211, 220
Гродно 19, 22
Грубешів 177, 191, 198, 199, 208, 210, 211, 217, 218, 226
Грубешівський повіт 171, 172, 191, 201, 212, 218, 219, 222, 224, 305, 315
- Грубешівщина 180, 210, 212, 247, 249, 301
Грудок Ягеллонський 24, 25
Грузія 22
Гута Пеняцька 208
Гучва, р. 180, 220, 222
- Данцінг -> Гданськ
Дашава 103
Дембиця 208
Динів 204
Дібча 179
Дніпро, р. 157
Дністер, р. 30, 65, 116
Добра 179
Домброва 213
Дон, р. 157
Дрогобицька область 74, 84, 92
Дрогобич 69, 71, 83, 99, 100, 148, 301
Дукля 202, 204
- Естонія 140
- Слова 186
- Жаники 180
Жегестів 198
Желятин 176
Жешів 203, 221
Жешівське воєводство 209, 300
Жешівський повіт 187
Живець 198
Живечина 146
Жидачів 29, 30
Жукотин 29
Жогатин 178
- Загір'я 197
Задніпрянська Україна 267
Закарпатська Русь 31
Закарпатська Україна 38, 43, 54, 185
Закарпаття 40, 43, 66
Закерзоння, Закерзонський Край 167, 172, 185, 210, 251
Закопане 202

- Заксенхауз 270
 Замойське воєводство 209
 Замойський повіт 218
 Замойщина 171, 211, 218, 220-223, 227, 301, 303, 305
 Замость 25, 171, 176, 209
 Заршин 197
 Засяння 200, 266
 Західна Білорусь 55, 64, 71, 74, 87, 92, 97, 231
 Західна Україна 7, 8, 40, 44-46, 50, 52, 55, 56, 63, 64, 67, 69-75, 78, 80, 86, 87, 91-95, 97-102, 104, 114, 124, 129, 131, 134, 139, 140, 142-148, 151, 154, 155, 159, 185, 186, 194, 195, 200, 230-232, 234, 237, 243, 255, 257, 273, 275, 281, 283, 284, 290, 291, 296-299, 305, 309, 312, 316, 317
 Збараж 208
 Зборівський повіт 147
 Збруч, р. 65, 129, 161, 166, 167, 177, 267, 313
 Золота Липа, р. 116
 Золочів 25, 26, 85

 Іваїшчі 82
 Іран 186
 Італія 24, 37, 61, 111, 114

 Кавказ 22, 186, 266
 Казахстан 79
 Калач 157
 Калусь 25
 Камінь-Каширський 29
 Кам'янка-Струмилівська 25
 Канада 9, 62, 256
 Карпати 180, 219
 Карпатська Україна 38, 40, 41, 44, 53, 67
 Катинь 141
 Каунас 273
 Келецьке воєводство 209, 300
 Кельці 175, 301
 Киданці 47, 50
 Київ 10, 73, 131, 204, 226
 Київщина 157
 Ківерцівський район 290
 Клайпеда 41
 Кобрин 71
 Ковель 29, 81
 Коломия 25
 Косово 289
 Краків 19, 21, 22, 131, 167, 172, 189, 194-196, 198, 199, 201-203, 237, 238, 265-268
 Краківське воєводство 187, 300, 315
 Краківщина 296
 Красне 79, 179
 Красностав 199, 300
 Красноставський повіт 218
 Кременець 99
 Криниця 176, 183, 202, 300, 301
 Кросно 178, 187, 189, 202

 Лабуні 25
 Ласків 178
 Лашів 220
 Лежачина 179
 Лемківщина 166-168, 170, 172, 174, 198, 200, 204, 210, 266, 315
 Литва, Литовська РСР 97, 158, 167, 257, 273, 301
 Литовеж 220
 Ліпіна 179
 Лісабон 233
 Ліски 222
 Ловіч 60
 Лодзь 19, 20, 22, 171
 Ломниця, р. 116
 Лондон 59, 63, 116, 119, 122, 126, 132, 133, 142, 159, 160, 162, 177, 183, 250, 298
 Лупків 32
 Луцьк 8, 12, 80, 88, 99, 148, 304
 Луцький район 81, 82, 85
 Любачів 29, 209
 Любачівський повіт 179
 Люблін 19, 20, 22, 196, 199, 203, 208, 211, 266
 Люблінське воєводство 187, 315

Люблінський повіт 218
Любліщина —> Холмщина
Любомльський район 81, 290
Львів 19, 22, 24, 25, 30, 31, 45, 48,
51-54,62,71,73,75,76, 79,80,82,83,
85, 87, 91, 92, 96, 98-101, 103, 104,
116,118,129-131,142, 143,148, 152,
156, 157, 159, 161, 162, 176, 177,
185-187, 200, 207, 208, 221, 229,
239-241,243,256, 260, 268,269, 273,
291, 301

Львівська область 73,74,79,84,91,92,
292

Львівське воєводство 14-16, 54

Львівщина 118, 128, 153, 176, 251

Майдан 179

Майданек 206

Максимівка 50

Маличів 178

Малопольща 28, 111, 155

Мар'янівка 83

Матгаузен 60

Миколаїв 29, 30, 55, 312

Миколаївщина 55

М одринь 178

Молдавія 140

Мокра 25

Монреаль 9

Монте Касіно 61

Моравія 193

Москва 36, 37, 39, 70-72, 74, 76,78, 80,
84, 103, 113, 114, 142, 143, 147, 166,
167, 221, 244, 245, 247, 252, 268, 291

Мражниця 29

Мриглід 197

Мюнхен 145, 154

М'яке 178, 222

Надвірна 95

Наддніпрянщина, Наддніпрянська
Україна 155-157, 175, 267

Надсяія 63, 166, 167, 170, 172, 315

Нарва, р. 70, 166

Німеччина 8, 28, 3641, 43-46, 52-54,
56, 57, 66-68, 70, 72, 94, 124-128,

130, 140-143, 145, 156, 161, 162,
165-169,171, 176, 182, 187, 188, 194,
198, 200, 204, 208, 210, 219-221, 223,
231, 237-240, 242, 245, 256, 265, 266,
273, 275, 277, 282,287, 291, 296, 302,
304, 305, 311, 312, 316

Нова Кузня 215

Новий Сонч 300

Новий Тарг 266

Новосілки 222

Норвік 62

Нюрнберг 161

Нью-Йорк 9

Одер, р. 242

Олешиці 175

Олеїнів 198

Освенцім 196, 206, 219

Острів 180

Острів Любельський 196

Оттава 110

Папіл 32

Париж 109, 111, 113,115,156,157, 189

Перемишль 19, 22, 176, 195, 207, 208,
221

Перемишльщина 178

Підгаєччина 54

Підгірці 29

Піддубці 82

Підкарпаття 221

Підляншія 166, 167, 169, 170, 172, 177,
186,193, 200, 213, 217, 225, 266, 315

Пітсбург 110

Пйотрків 175

Плоцьк 24

Побужжя 291

Поділля 54

Познань 19, 22, 143

Познанське воєводство 314

Покуття 221

Полісся 29, 56, 130, 139, 209, 312, 316

Помор'я 24, 53, 146, 300, 314

Попрад, р. 186

Посадів 180, 219

Посяння 210
Прага 62, 187, 273
Прегоріле 222
Прикарпаття 28, 189, 200, 216, 224, 305
Прип'ять, р. 65, 240
Прусія 240
Пулави 174, 199
Пулавський повіт 218
Пустків 207, 208
Пшеворськ 204
П'ясечпа 30

Рава-Руська 25
Равич 27
Радзінь 199, 303
Радом 301
Радомське воєводство 186
Радянський Союз, Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, СРСР, Совітський Союз, Росія, Радянська Росія 8, 14, 28, 36, 37, 39, 41, 45, 52, 55, 56, 61, 62, 64, 66-68, 70-72, 74, 78, 80, 82, 87, 91-99, 101-104, 109, 110, 113, 115-117, 123, 125-131, 133-135, 140-149, 151, 155-162, 166-169, 185-187, 194, 195, 198, 201, 203, 204, 206, 207, 216, 228, 230-235, 237-239, 242, 243, 245, 248, 251, 257, 258, 264, 265, 272, 274, 277, 282, 296-298, 301, 303, 311-314, 316, 318
Ратно 29, 66
Рига 242, 258
Рим 158
Рівне 80, 99, 225
Рівненська область 63, 73, 74, 92, 292
Рівненщина 217
Ріміні 61
Річиця 213, 220, 227
Рогатин 83, 102
Рогатинщина 54
Рожищанський район 82
Рокитно 213
Романове 50
Румунія 34, 94, 170, 283

Руська Жесна 29
Руський Явірник -> Явірник Руський

Савбердорф 215
Сагринь 178, 222
Самбір 28, 60, 71, 84
Санте 115
Сарни 65, 148
Свєнти Кшиж 27
Седльці 24, 27
Сибір 79, 147, 186, 194, 195
Синоводськ 29
Сілезія, Шльонськ 71, 109, 242
Сколе 95
Словаччина 28, 44, 124, 186
Солокія, р. 167
Сольська пуца 227
Сполучені Штати, США 9, 123, 151, 256, 292
Сталева Воля 183
Староконстантинів 140
Станіслав 25, 99, 100
Станіславська (Івано-Франківська) область 73, 74, 83, 91, 92, 292
Станіславське воєводство 14—16
Стенятин 180
Степань 66
Стир, р. 65
Стокгольм 110
Стриженець 178
Стрий 25, 29, 55, 65, 71, 84, 296, 301, 312
Стрий, р. 30
Стрийщина 55
Східна Галичина, Східна Малопольща 15-20, 27, 28, 34, 42, 81, 91, 96, 104, 111, 114, 117-119, 129-131, 142, 144, 146, 155, 156, 166, 220, 224, 255, 256, 258, 259, 266, 267, 269, 272, 273, 278, 279, 281, 284-286, 291, 298, 308, 316, 317
Східна Прусія 28, 109, 125
Східна Україна 98
Сян, р. 70, 117, 166, 167, 179, 180, 182, 183, 186, 195, 211, 240, 242, 266

Сянік 183, 195, 207, 219
 Сяніцький повіт 197
 Сяніччина 168

 Тарнів 174, 202
 Тарнобжезьке воєводство 209
 Тарногруд 209
 Телятші 220, 222
 Теплиці 179
 Терєбінь 178
 Теремнівський район 81
 Тернопіль 25, 26, 100, 145
 Тернопільська область 73, 74, 91, 92, 96, 292
 Тернопільське воєводство 14—16, 160
 Тернопільщина 147, 160, 168
 Тобрук 62
 Товмаччина 55
 Томашів(Любельський) 171, 199, 209, 213, 220
 Томашів Мазовецький 175
 Томашівський повіт 213, 219, 224
 Томашівщина 178, 210
 Торонто 9
 Торунь 19, 22
 Травнікі 203, 206
 Треблїка 303
 Трускавець 29
 Турка 29
 Турковичі 178, 198

 Угнів 220
 Угорщина 41, 66, 94, 186
 Ульгувок 213
 Урал 194
 Урич 29
 Устилузький район 82
 Ухані 211

 Франція 34, 60, 109, 111-115, 125-127, 142, 208, 218
 Хмелік 209
 Холм 171, 173, 174, 190, 191, 193, 195, 199, 200, 208, 211, 217, 220
 Холмський повіт 168, 171, 191, 193, 212
 Холмщина, Люблінщина 25, 166, 167, 169-172, 177, 178, 180, 186, 189, 197, 198, 200, 202, 204, 206, 209-211, 213, 214, 216-222, 224-227, 247, 266, 279, 286, 301, 305, 315

 Цешанів 209, 210
 Цішен 212

 Ченстохова 175
 Черемно 180
 Чехія 20, 193, 198
 Чехословаччина 41, 66, 145, 257, 273, 296
 Чікаго 9
 Чорне море 186
 Чортків 25

 Швейцарія 250
 Шиховичі 178, 222
 Шльонськ -» Сілезія
 Штутгоф 206

 Щирець 55, 312
 Щиреччина 55

 Югославія 170, 283, 289, 308

 Яблунівка 79
 Явірник, Явіриик Руський, Руський
 Явірішк 29, 178
 Янів 199
 Янівський повіт 219
 Ярослав 193, 195, 200, 207, 208, 301
 Ярославський повіт 179, 219
 Ярославщина 179, 180
 Ярчів 220
 Ясло 195
 Ястребеда 179
 Яцміж 197

POLAND - UKRAINE: DIFFICULT QUESTIONS

*The Fourth International Historical Seminar files
„Polish-Ukrainian Relations During World War II”*

Warsaw, 8-10 October 1998

The following volume of „Difficult Questions” contains materials from the Fourth Historians Seminar which was held in 8th—10th October 1998 in Warsaw. The next five problems, connected with Polish-Ukrainian relations during World War II and the period just after it were considered there.

- Standpoint and participation of Ukrainians in German-Polish Campaign of 1939;
- Soviet authorities’ policy in relation to the people of Western Ukraine within 1939-1941: essence and after-effects;
- Attitude and adversity of Ukrainians in Generalgouvernement (without Galicia) in the years of German occupation;
- Ukrainian political thought in Western Ukraine concerning the Polish problem in the years of World War II;
- Ukrainian problem in the policy of the Polish Government in Exile and the Polish Underground State in 1939-1945.

A Breakdown of 29 subjects is included in volume 1-2. They were acknowledged during II Seminar as included as problems to be the subject of research eleven problems were the subject of that research. If it is not necessary to introduce new problems, the 18 items left will need five more seminars. In this way this complex historical research of Polish-Ukrainian relations during World War II would be completed in 2002.

IV Seminar was participated by Ukrainian side:

1. Prof. Iaroslav Isaievych - chairman
2. Ass. Prof. Hurii Bukhalo
3. Ass. Prof. Volodymyr Dmytruk - speaker
4. Volodymyr Khanas
5. Ass. Prof. Ihor Iliushyn
6. Prof. Konstantyn Kondratiuk
7. Ass. Prof. Mykola Kucherepa
8. Prof. Stepan Makarchuk

9. Prof. Vasyl Pykaluk
10. Prof. Volodymyr Serhiichuk - speaker
11. Prof. Iurii Slyvka
12. Prof. Mychailo Shvakhulak - speaker
13. Prof. Volodymyr Trofymovych - speaker
14. Prof. Bohdan Zabrovarnyi
15. Prof. Leonid Zashkilniak - speaker

From Polish side:

1. Prof. Andrzej Ajnenkiel - chairman
2. Prof. Władysław Filar
3. Prof. Czesław Grzelak
4. M.Sc. Marek Jasiak - speaker
5. Prof. Michał Klimecki
6. Ass Prof. Grzegorz Mazur - speaker
7. Dr. Grzegorz Motyka
8. Prof. Andrzej Paczkowski
9. Dr. Zbigniew Palski - speaker
10. Dr. Czesław Partacz
11. Dr. Henryk Piskunowicz
12. Prof. Waldemar Rezmer - speaker
13. Prof. Andrzej Skrzypek
14. Dr. Rafał Wnuk

Scientific support on the research conducted was given by Military Historical Institute in Warsaw and Volhynian State University of Lesia Ukrainka in Luck. In accordance to the accepted rules after the delivery of lectures and after the discussion, speakers submitted to additional work confirming their common proposals of agreements and disagreements. These documents, after introducing corrections, were accepted and confirmed. The subjects of the discussion were also differences in opinion noted during the Second Seminar.

The next meeting in this series will be held in Luck 27th, 28th and 29th April 1999 and will consider the following subjects:

- Chronology of events in Western Ukraine in 1939-1947;
- Casualties in Western Ukraine in 1939-1941;
- Casualties in Volhynia in 1941-1947;
- Role of Germany and the Soviet Union in ethnic Polish-Ukrainian conflict in 1942-1945.

They also considered of some differences in opinion noted during previous seminars. In consideration of the difficulties related to the

researching of resources necessary for the estimation of casualties in Volhynia (third of the subjects), it has been agreed that the discussion of that problem will be held during the meeting in Autumn 1999 in Warsaw.

Initiators and organizers of these investigations have noticed the rise of support of authorities for this research in both countries.

World Society of Home Army Soldiers
Association of Ukrainians in Poland

AGREEMENTS AND DISAGREEMENTS
between Polish and Ukrainian historians
noted at IV historical Seminar
Polish-Ukrainian relations during World War II

Warszawa, 8-10 October 1998

I. Standpoint and participation of Ukrainians in German-Polish Campaign of 1939

The Ukrainian political societies considered the irreversibility of European military conflict based their far-reaching political plans on it. They provided that the future after the great war would have to entirely change the political map, particularly in cancelling the system of treaties after-World War I, which confirmed Ukrainian territory division during that time. Taken under consideration, the war factor became an important element of the political platforms of Ukrainian political groups.

UNDO (Ukrainian National-Democratic Union) and other Ukrainian officially acting societies expected that the possible war between the Soviet Union and Western World would bring to the foreground the Ukrainian problem. That's why German-Polish conflict which matured since Spring 1939 did not suit them. However the underground OUN (Organisation of Ukrainian Nationalists) supporting Germany wanted to use the war between the Third Reich and Poland their desire to form a Ukrainian state. The German-Soviet treaty of 23rd August 1939 put an end to the plans of Ukrainian politicians. With the outbreak of the war, leading Ukrainian social factors publicly came out in support of Poland in their fight against German aggression. War and its consequences brought deepen of antagonism between Polish and Ukrainian societies. The legal ground for general obligation of military service, which concerned all Polish citizens was the constitution of 17th March 1921. Ukrainians were Polish citizens too. Because of fact that they had been Polish citizens against their will (see report of II Seminar), they were made to serve in the Polish armed forces. In groups of non-Polish conscripts the majority were Ukrainians. During the inter-war period, 410 thousand Ukrainians did their obligatory military service. In September 1939 almost 120 thousand Ukrainians fought and almost 6 thousand were killed fighting as Polish soldiers. There were cases of

boycotts of Polish mobilisation and conscription evasion as well as defecting to the enemys side. In the first ten days of September it was not a mass phenomenon. It increased in the second ten days of September. In September 1939 the Ukrainian military was a part of the German army. Legion” under command of a member of Provid” of Ukrainian Nationalists, Roman Suszko. Nevertheless he had did not directly participate in battles. During the German-Polish war active guerilla troops were organised by OUN (Organisation of Ukrainian Nationalists). In September 1939 battles and clashes occurred between withdrawing Polish troops and police against Ukrainian troops in almost all Polish administrative units. The biggest battles took place in region of Nikolaev and Stryj. The Ukrainian army also operated in Polesie, but there they were mostly organised by members of the Ukrainian National Renaissance which were led by the Emigration Government of the Ukrainian Peoples Republic. During disarming of Polish soldiers and battles both groups had casualties killed and wounded.

II. Soviet authorities policy in relation to inhabitants of Western Ukraine 1939-1941: essence and after-effects

In September 1939 the criminal plan Molotow-Ribbentrop started to be realised - this is common German-Soviet aggression against independent Poland. Western Ukraine had been occupied by the Soviet Army.

1. In order to give the law status for joining Western Ukraine the USSR, new Soviet authorities had organised election to the Peoples Gathering, which accepted getting Western Ukraine into USSR. Most of Ukrainians favourably assessed unification of majority of Ukrainian lands; there were a lot of people whose relation to Bolshevik regime had been negative.

2. Soviet authorities had begun their policy, which first of all was against area inhabited by the Polish people. The main anti-Polish motivation in September 1939 was the liberation of Ukrainian and Belorussian masses from owning classes. Such an approach had been maintaining in the Soviet Union for a long time after the war. Soviet repressive measures led to the activation of national organisations among the people.

3. Soviet authorities liquidated all the political, social, cultural and economical organisations gathering local people, as well as state and local-government. It concerned as Polish and Ukrainian as Jewish organisations. They were changed by the Soviet organisations and institutions.

4. Soviet authorities carried out the policy, meting against the local people out by strike against Roman-catholic, Greek-catholic, Orthodox Church and Moses-Faith.

5. In case of economy the hold up money exchange had been carried out as well as nationalisation of banks, industry services and craftsmanship, what quickly led inhabitants of Western Ukraine to the misery. It was the destruction of existing economy which was based on private property. In fact, the only state-owned property had been introduced. Collectivisation of agriculture in the country dramatically impoverished the country-people. All the Soviet economic policy based on the communist doctrine was the reason of rising hostility of people against new authorities.

6. Action against the Ukrainian and Polish culture took place.

7. The Soviet authorities intensively fought against Polish and Ukrainian Underground.

8. In 1941 the Soviet repressive state machinery murdered thousand of prisoners from prisons, who could be the potential enemies.

9. The policy of the Soviet authorities had been directed against all the society of Western Ukraine. It destroyed existing before the war social structures but did not resulted in full sovietization of Western Ukraine.

III. Ukrainian Problem in the policy of Polish Government in Exile and the Polish Underground State in 1939-1945

1. Polish Government in Exile after beginning of World War II had taken the position of rules of constitution and international law and point of few of public opinion, wanted to maintain *status quo ante bellum* in case of territorial integrity of the country, which was the object of the aggression and breaking international; treaties, Ukrainian case treated as internal Polish problem.

2. Polish government tried to introduce new rules in policy in relation to Ukrainians, rejecting their vision of Northern-East territories of occupied Poland to be the part of independent Ukrainian state. The idea of state-independence had strongly rooted in Ukrainian awareness. Polish significant political powers, mainly from eastern territories were against that; they wanted to keep border on Zbrucz.

3. Radical Ukrainian trends (OUN), which had the biggest influence on their own society in South-East Polish territory (Western Ukraine) were aiming to establish their own, independent country, not counting on international power arrangement this time. It caused the danger of political isolation. Polish-Ukrainian treaty could brake this isolation.

4. The talks conducted in 1942-1944 by representatives of Polish and Ukrainian Underground did not result in political or military agreement. The reason of disagreement were initial political platforms of both sides and being not ready for compromise Polish side had not appreciated Ukrainian

independence desire, which came out of the state of national awareness in the lands of Western Ukraine (Polish former Eastern territories). Aiming to establish own independent country in those lands was against Polish „raison d'état”.

5. Policy of great superpowers removed Polish and Ukrainians from influence on future state belonging of the territories in question. As well as complex solution of the Ukrainian issue.

IV. Attitude and adversity of Ukrainians in Generalgouvernement (without Galicja) in the years of German occupation

1. At the moment of the beginning of German occupation of the Second Polish Republic area, the territories where the majority were Ukrainian people, who had taken an active participation in Polish armed forces in the struggle against nazi aggression got under German occupation administration. Soviet and German policy destroyed Ukrainian hopes for establishing independent Ukrainian state. In result of the treaty of 11.11.1939 between the Soviet Union and the III Reich Ukrainians were planed to be migrated to the East of border of Poland occupied by Germans. From the amount of 700 thousand people about 10 thousand persons were migrated in the half of 1940. These people came back to the Generalgouvernement area in 1941.

2. Meanwhile part of the Polish people from west of the Second Republic of Poland (Poznań and Pomorze district) were partially made to move to the territory of Poland occupied by Germans, where the majority had been Ukrainian people. This was the reason of grow of Polish-Ukrainian conflict in Łemkowszczyzna, Nadsanie, Chełmszczyzna and Podlasie, or in Polish terminology in Kraków and Lublin-province.

3. German authorities did not recognise law for the political representation of Ukrainians in Generalgouvernement and guidelines of cantonal ethnic policy. Neither they recognised law of 30.06.1941 about rebirth of the Ukrainian independent country and formed Jarosław Steckos government.

4. Ukrainian Central Committee was the institution providing wide social action and had attorney in case of education but under full German control. Ukrainian attempts to become self-dependent in Generalgouvernement had caused heated opposition of German authorities and already in Summer of 1940 Gestapo carried out arrests among Ukrainian intelligentsia.

5. In the beginning of German occupation in Generalgouvernement Ukrainians gained some privileges and licences in relation to the Polish. Germans allowed to establish schools with Ukrainian language of

instruction. Ukrainians in Generalgouvernement were privileged in relation to Polish people. Among the other things Ukrainian professors of Jagiellonian University and Mining Academy in Kraków were freed from the prison as well as the Ukrainian prisoners of war from camps. Ukrainian people had got different food-stamps than Polish ones. They could have radios until November 1940, what had been under capital punishment for Polish within that time.

6. Some of Ukrainian success in religious, social and economic life in the beginning resulted in negative way at some groups of the Polish people.

7. Germans used nationality conflicts between Polish and Ukrainians appointing to the posts of government and local administration.

8. Bigger percentage of Ukrainian than Polish people had been sent to forced labour from Generalgouvernement and it particularly concerned youth. Ukrainian workers in the Third Reich area, who came from Generalgouvernement on the contrary to Ukrainians from Reichskommissariat of Ukraine and Poland did not wear special signs.

9. Beginning the displacements since Autumn 1942 in Chełm district (Polish terminology Zamość district) by German authorities caused the grow of new conflicts between Ukrainian and Polish people. Things came to action against Ukrainian social activists in the result of which in Hrubieszów district about 400 Ukrainian activists were killed.

Ukrainian participants consider that

1. As the result of Polish-Ukrainian conflict in 1944 a lot of Ukrainian villages had been destroyed by Polish troops.

2. Events of 1942-1943 were to some extent the reason for grow of Polish Ukrainian armed conflict in Volhynia in 1943.

Polish participants consider that:

1. The events of 1942-1943 had no (or almost not) influence on development of any of above mentioned events.

2. Polish casualties within 1942-1944 in Lublin district hadn't been less than Ukrainian ones, but in some regions even bigger.

3. Form of Polish resistance against displacements Polish people within 1942-1943 were self-defence actions and revenge action of Polish Underground directed against German and Ukrainian settlers.

4. In events of 1943-1944 in Lublin district took part also the Ukrainian national self-defence forces, Ukrainian Insurgent Army, Ukrainian police, SS Police regiments, Soviet guerrilla units and German military troops.

5. Some of the Ukrainian people had left for forced labour to Germany voluntarily.

6. About 19 thousands of Ukrainians applied to join 14th Division SS Galizien but only 4950 of them were accepted.

V. Ukrainian political thought in Western Ukraine concerning Polish problem in the years of World War II

1. Before outbreak of the World War II and during its lasting Polish Ukrainian problem had been particularly important. Due to that this problem was widely discussed in Ukrainian political thought. Predominant trend concerned Ukrainian nation struggle for their independent country. Leitmotiv of that thought was granting Poland and Ukraine right for national and state self-determination.

2. Polish problem had been considered in several aspects:

- a) Polish relation to the issue of establishing the independent Ukrainian state and belonging of western lands of Ukraine to it (Polish side call it Eastern Małopolska, Volhynia and Polesie). The main object of discrepancy in that case were extremely different positions of Poles and Ukrainians as far as the national status of above mentioned lands was concerned. These lands were called Western Ukraine or Eastern borderlands of the Second Republic of Poland.
- b) breaking Ukrainian-Polish conflict and normalising bilateral relations. Ukrainian political thought specified reasons of this conflict, showed the way of its solving in conditions of the World War II. It was suggested to postpone solution of the most urgent problems for the after-war time.
- c) creating common two-nation front against occupants - Third Reich and the Soviet Union. Ukrainian political thought stated that in specially last period of the war common fight against two imperialist powers - Third Reich and the Soviet Union is the condition and guarantee of existence of the independent countries - Poland and Ukraine.

3. Ukrainian thought concerning Polish problem was dominated by Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN). It should be pointed out that the other trends had also been presented liberal-democratic and communistic.

4. The course of the World War II influenced on change of standpoint of OUN-Bandera to the Polish problem.

Polish participants of the conference consider that:

1. Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) had been acting since its establishing on the base of ideology of integral nationalism propagated by Dmytro Doncov.

2. Integral nationalism, accepted by Stepan Bandera's OUN, gave justification for and contributed to extermination of Polish people in the area in question.

3. Change of standpoint of OUN leaders in relation to Polish people did not influence on activity of the basic units of OUN and its armed forces
- Ukrainian Insurgent Army.

Ukrainian participants of the conference consider that:

1. Polish political leadership standpoint concerning membership of Western Ukraine to the Polish state was the reason of tightening Polish-Ukrainian conflict and outbreak of fights.

VI. Development of the Ukrainian Independence Movement in Western Ukraine 1939-1945. Ukrainian Insurgent Army

(adjustment of disagreement from II Seminar - look *Polska-Ukraina: Trudne pytania*, t. 1-2, Warszawa 1998, p. 239-240)

In the struggle for independence the most active was OUN (Ukrainian Nationalist Organisation), established in 1929. Since 1940 it'd consisted of two fractions: OUN-M, led by Andrij Melnyk, gathering activists of so called old generation, and OUN-B under Stepan Bandera's leadership, members of so called „young generation”. Both of fractions had been definitely minded against Polish government plans concerning belonging of Volhynia and Eastern Małopolska to Poland. Polish Government in London was uni vocally for maintenance of „status quo ante bellum”. That's why the area in question was treated as an integral part of the Polish Underground State and had been developing proper structures of Delegacy of the Government as well as conspiracy net ZWZ-AK (Union of the Armed Fight - Home Army). However both of OUN fractions clearly opposed reconstruction of Poland within before the war borders. Acknowledged by Riga-Treaty between Poland and the Soviet Russia of 18th March 1921. Pointing out their goal as rebirth of Ukrainian state within all its ethnic borders Ukrainian nationalists rejected opportunity of including the territories in question inside the Polish state. Their determined action was directed to weaken Polish presence in that area and creating accomplished facts enabling achievement of this goal.

Declaration of Participants of IV International Scientific Seminar

Polish-Ukrainian relations during World War II

The gathered acknowledge opinion stated in May 1998 during seminar in Łuck conducting co-ordinated action identificating casualties of both sides in Ukrainian-Polish conflict is the indispensable condition for explaining course of events of that time which are one of the most important ource of tension in Polish-Ukrainian relations. The gathered support guidelines of the research project „Documentation of casualties of Polish-Ukrainian conflict in 40'ties of XX century”, presented during seminar by KARTA Centre.

The gathered support KARTA Centre in Poland and University of Lesia Ukrainka in Łuck, as organisational co-ordinators of the project, the task of them will be to apply for, with the gathered support, for means for realisation of above mentioned Project.

The gathered accept following members of the seminar as members of Scientific Council of the Project:

Persons representing Polish science:

1. prof. Andrzej Ajnenkiel
2. prof. Andrzej Paczkowski
3. ass. prof. Michał Klimecki

Persons representing Ukrainian science:

1. prof. Iaroslav Isaievych
2. prof. Wolodymyr Serhiichuk
3. ass. prof. Mykola Kucherepa

KARTA Centre along with Scientific Council has been working out an application for funding the project, taking under consideration opinions and proposals placed with during the Seminar and by them who are interested in until 31st October to the following address:

Ośrodek KARTA, 02-536 Warszawa, ul. Narbutta 29; fax 646-65-11.

Members of Council will be authors of expertise concerning realisation of Project in 1999.

Warszawa 10th October 1998

Translated by Piotr Zgliczyński

